

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISSN 978-966-493-821-8
ISSN 2226-4388**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 24-25

**Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році**

ЧЕРКАСИ 2018

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми граматики, словотвору, лексикології, фразеології, діалектології, ономастики, історії мови, лінгвостилістики, когнітивної й комунікативної лінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України
(від 21.12.2015 р. № 1328) збірник включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Філологічні науки».

Випуск 24-25 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 17 квітня 2018 року).

Журнал реферований Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), індексований Google Scholar.

Склад редакційної колегії:

М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор; *О. О. Селіванова*, доктор філологічних наук, професор; *П. Ю. Гриценко*, доктор філологічних наук, професор; *В. П. Олексенко*, доктор філологічних наук, професор; *М. І. Степаненко*, доктор філологічних наук, професор; *Є. Сиротюк*, доктор філологічних наук, професор (Польща); *Т. А. Космеда*, доктор філологічних наук, професор (Польща); *О. Тімко-Дітко*, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); *Л. В. Шитик*, доктор філологічних наук, професор; *О. Ю. Зелінська*, доктор філологічних наук, доцент; *В. В. Денисюк*, кандидат філологічних наук, доцент; *В. В. Калько*, кандидат філологічних наук, доцент; *Л. І. Лонська*, кандидат філологічних наук, доцент; *А. А. Таран*, кандидат філологічних наук, доцент; *Л. О. Пашис*, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний редактор: *Г. І. Мартинова*, доктор філологічних наук, професор.

Відповідальний секретар: *Т. В. Щербина*, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

К. Г. Городенська, доктор філологічних наук, професор;

М. О. Вінтонів, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396

web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>

e-mail: movoznavchy_visnyk_chnu@ukr.net

© Черкаський національний університет, 2018

ЗМІСТ

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Калько М. І. ДІЄСЛІВНА СТИЛІЗАЦІЯ ТОТАЛЬНО-ЧАСОВИХ РЕЛЯЦІЙ У КОНТЕКСТІ АСПЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	7
Тимко-Дітко О. ПОРІВНЯННЯ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ І ХОРВАТСЬКІЙ МОВАХ.....	15
Христіанінова Р. О. ДУПЛЕКСИВ У ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІЙ ТА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ.....	23
Шитик Л. В. ВНУТРІШНЬОРАНГОВИЙ РІЗНОКАТЕГОРІЙНИЙ СИНКРЕТИЗМ СКЛАДНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ.....	32
Пчелінцева О. Е. АСПЕКТУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЄСЛІВНОГО ІМЕННИКА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ДІЇ.....	42
Грозан Н. Ф. ДОДАТОК ЯК ДРУГОРЯДНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ВИМІР.....	53
Демешко І. М. МОРФОНОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ВЕРБАТИВІВ ІЗ ЧЛЕНОВАНОЮ ВЕРШИНОЮ НА ГРУПУ ПРИГОЛОСНИХ.....	61

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

Лонська Л. І. АНТРОПОНІМИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ: ЛІНГВОСТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	69
Калько В. В. ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ ПАРЕМІЇ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ.....	77
Таран А. А. РОЛЬ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ В ОНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ.....	87
Дзира І. Я. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ В РЕЄСТРІ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 РОКУ	92
Драган Ю. М. ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ А. КАЩЕНКА.....	100
Матвєєва Н. Р. МОВНА СИТУАЦІЯ В СТОЛИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	106

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

Мартінова Г. І. ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ В АРЕАЛІ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК (у світлі діалектного тексту).....	114
Бігусяк М. В. КУШНІРСЬКА ЛЕКСИКА В ГОВІРКАХ ТИСМЕНИЧЧИНИ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ, НОМІНАТИВНИЙ ТА ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТИ.....	125
Делюсто М. С. СПЕЦИФІКА ІНТЕРФЕРЕНТНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	134
Клименко Н. Б. РОБОТА НАД УКЛАДАННЯМ ХРЕСТОМАТІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ДОНЕЧЧИНИ.....	141
Литвиненко Я. О. ІНВАРІАНТНА МОДЕЛЬ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ.....	148

Поліщук С. С. НАЗВИ КАРТОПЛІ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДБУЗЬКОГО АРЕАЛУ	155
Симоненко І. В. ЗАЙМЕННИКИ ПРИКМЕТНИКОВОГО ТИПУ ВІДМІНЮВАННЯ В СХІДНОПОЛІСЬКОМУ ДІАЛЕКТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ	160
Чаган О. І. НАЗВИ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРИМІЩЕНЬ У БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ	167
Щербина Т. В. СЛОВНИК ГОВІРКИ С. ЖУРАВКА ШПОЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.	177
Юсікова О. В. ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ-ОПОВІДІ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ (на матеріалі гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області)	186
Денисенко З. М. ПРІЗВИЩЕВІ НАЗВИ В АНТРОПОНІМІЇ С. ХМІЛЬНА КАНІВСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.	191

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Колісник Ю. В. МОВНІ СТЕРЕОТИПИ РАДЯНСЬКИХ ЗМІ, ЇХНЯ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛЬНОЇ ПРЕСИ УРСР 1950–1980 РР.)	199
Зайцева О. М. АКТИВІЗАЦІЯ ВАРІАНТНИХ ФОРМ СЛОВОЗМІНИ ІМЕННИКІВ ТА ЧИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНОМУ ТЕЛЕМЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ	205

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Цюра С. В. КОМУНІКАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОЦІННИХ ТАКТИК ЯК КОМПОНЕНТІВ АНГЛОМОВНОГО ДІАЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ (на матеріалі п'єс О. Уайльда)	216
Савченко І. С. ДУХОВНІ ОСНОВИ СПІЛКУВАННЯ	227
Артеменко А. І. ПЕРЕПИТУВАННЯ В АНГЛІЙСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСАХ	234
Бойко О. О. ІНТЕРДИСКУРСИВНІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ФЕНТЕЗІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ДАРИ КОРНІЙ «ГОНІХМАРНИК»)	239

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Селіванова О. О. ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ПАРАМЕТРИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	246
Чистяк Д. О. КОСМОГОНІЧНА КОНЦЕПТОСИСТЕМА В ПОЕЗІЇ ЯКОВА САВЧЕНКА	255
Пикалюк Р. В. КОНЦЕПТУАЛЬНА СИСТЕМА ТВОРУ ЯК ЧИННИК ІМПЛІКАЦІЇ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ І. БАГРЯНОГО)	262

CONTENT

GRAMMAR. DERIVATOLOGY

Kalko M. I. VERBALLY STYLIZED TOTAL TENSE RELATIONS IN THE CONTEXT OF ASPECTUAL RESEARCH.....	7
Timko-Ditko O. COMPARISON OF VERB CATEGORIES IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN AND CROATIAN STANDARD LANGUAGE.....	15
Khrystianinova R. O. DUPLEXYV IN THE FORMAL-GRAMMAR AND SEMANTIC-SYNTACTICAL STRUCTURE OF THE SENTENCE.....	23
Shytyk L. V. INNER GRADE MULTI-CATEGORY SYNCRETISM OF COMPOSITE CONJUNCTIVE SENTENCES.....	32
Pchelintseva O. E. ASPECTUAL PROPERTIES OF UKRAINIAN NOMINA ACTIONIS.....	42
Grozian N. F. OBJECT AS A SECONDARY PART OF A SENTENCE: TRADITIONAL APPROACH.....	53
Demeshko I. M. MORPHONOLOGICAL STRUCTURE OF WORD-FORMING FAMILIES OF CONSONANT-GROUP VERBS.....	61

LEXICOLOGY. PHRASEOLOGY. HISTORY OF LANGUAGE

Lons'ka L. I. ANTHROPONEMES IN THE STRUCTURE OF UKRAINIAN PROVERBS: LINGUISTIC STATISTIC INVESTIGATION.....	69
Kalko V. V. PROBLEM OF DEFINING PAREMIA IN MODERN LINGUISTICS.....	77
Taran A. A. THE ROLE OF THE SECONDARY NOMINATION IN UPDATING THE UKRAINIAN LEXICON.....	87
Dzyra I. Y. THE PERSON'S IDENTIFICATION IN THE 1756 REGISTER OF THE ZAPOROZHIAN HOST.....	92
Dragan J. M. DIALECTIC FEATURES OF A. KASHCHENKO'S HISTORICAL WRITINGS.....	100
Matveieva N. R. LANGUAGE SITUATION IN KYIV IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY.....	106

DIALECTOLOGY. ONOMASTICS

Martynova H. I. PROLONGED CONSONANTS IN THE MID-UPPER DNEPER PATOIS AREA (in the dialectal text perspective).....	114
Bihusjak M. V. KUSHNIR'S VOCABULARY IN THE DIALECTS OF TYSMENYTSYA REGION: STRUCTURAL-SEMANTIC, NOMINATIVE AND DYNAMIC ASPECTS.....	125
Delyusto M. S. THE PECULIARITIES OF LANGUAGE INTERACTION IN MULTI-LINGUAL AREA BETWEEN THE DNIESTER AND THE DANUBE RIVERS.....	134
Klymenko N. B. THE WORK ON THE COMPLETION OF CHRESTOMATHY OF UKRAINIAN DIALECTS OF DONETSK REGION.....	141
Lytvynenko Y. O. INVARIANT MODEL OF THE THEMATIC GROUP AS THE INSTRUMENT OF DIALECT VOCABULARY STUDIES.....	148

Polishchuk S. S.	
NAMES OF POTATOES IN THE MIDDLE BUG AREA DIALECTS.....	155
Symonenko I. V.	
ADJECTIVE DECLENSION PRONOUNS IN THE EASTERN POLISSIA DIALECT IN THE LIGHT OF THE DIALECTICAL TEXT.....	160
Chahan O. I.	
THE NAMES OF THE AUXILIARY HOUSEHOLD PREMISES IN THE BOYKO DIALECTS	167
Shcherbyna T. V.	
DIALECT DICTIONARY OF ZHURAVSKA VILLAGE IN SHPOLYANSKIY DISTRICT OF CHERKASSY REGION.....	177
Yusikova O. V.	
TEMPORALITY IN DIALECTIVE TEXT- NARRATION: SOME ASPECTS OF THE STUDY (ON THE MATERIAL OF THE HUTSUL DIALECT OF THE VILLAGE BOGDAN RAKHIV DISTRICT, TRANSCARPATHION REGION).....	186
Denysenko Z. M.	
THE SURNAME NAMES IN ANTHROPONYMY OF THE VILLAGE KHMILNA, KANIVSKYI DISTRICT, CHERKASY REGION.....	191

LINGUOSTYLISTICS

Kolisnyk Y. V.	
LANGUAGE STEREOTYPES OF THE SOVIET MASS MEDIA, THEIR ROLE IN FORMING PUBLIC CONSCIOUSNESS (ON THE BASIS OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIAL REPUBLIC'S MAGAZINES IN 1950-1980).....	199
Zaitseva O. M.	
ACTIVATION OF VARIANT FORMS WITHIN THE WORD CHANGING PARADIGM OF NOUNS AND NUMERALSIN MODERN TELEVISION DISCOURSE.....	205

COMMUNICATIVE LINGUISTICS

Tsura S. V.	
COMMUNICATIVE FEATURES OF ESTIMATION TACTICS AS COMPONENTS OF ENGLISH DIALOGICAL DISCOURSE.....	216
Savchenko I. S.	
SPIRITUAL FOUNDATIONS OF COMMUNICATION.....	227
Artemenko A. I.	
ECHO-QUESTIONS IN ENGLISH AND UKRAINIAN DISCOURSE.....	234
Boiko O. O.	
INTERDISCURSIVITY IN MODERN UKRAINIAN FANTASY (ON THE MATERIAL OF THE NOVEL BY DARA KORNIY "HONYKHMARNYK").....	239

COGNITIVE LINGUISTICS.

Selivanova O. O.	
LINGUISTIC AND COGNITIVE PARAMETERS OF ETHNIC IDENTITY.....	246
Chystiak D. O.	
CONCEPTUAL SYSTEM OF COSMOLOGY IN THE POETRY OF YAKIV SAVCHENKO.....	255
Pykaliuk R. V.	
CONCEPTUAL SYSTEM OF LITERARY WORK AS A FACTOR OF IMPLICATION OF MODAL MEANINGS (ON THE MATERIAL OF IVAN BAHRIANYI'S LITERARY PROSE).....	261

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

УДК 811.161.2.'366.587

КАЛЬКО Микола Іванович,

доктор філологічних наук, професор
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

ДІЄСЛІВНА СТИЛІЗАЦІЯ ТОТАЛЬНО-ЧАСОВИХ РЕЛЯЦІЙ У КОНТЕКСТІ АСПЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета цієї статті детермінована потребою уточнити склад аспектуальних класів українського дієслова і, розмежувавши вендлерівські states на «стани» та «реляції» (відношення, властивості, риси, прикмети, ознаки, якості) – відповідно стативний та релятивний аспектуальні класи (станівники та відносники), схарактеризувати релятиви як вияви дієслівної стилізації тотально-часових відношень. Об'єктивістський підхід до дослідження категорії виду в лінгвоукраїністиці окреслено лише в загальних рисах, що переконує в необхідності подальшого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії граматики і словника в царині категорії виду українського дієслова.

Застосування об'єктивістського підходу загалом та двокомпонентної теорії виду зосібна відкриває перспективи виявлення конкретної специфіки видової поведінки дієслів стосовно різних типів семантичного наповнення відповідного класу, а також і з установленням регулярних моделей аспектуальних парадигм, до складу яких можуть належати релятивні значення, що передбачає комплексний аналіз усіх аспектів їхньої реалізації під кутом зору парадигматики, синтагматики, епідигматики, прагматики.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектологія, перфектив, імперфектив, аспектуальний клас, релятив, темпоратив, ситуативний тип.

Постановка проблеми. Функційно-категорійна специфіка дієслова як ознакової частини мови полягає передовсім у тому, що семантика процесуальної ознаки, яку реалізує дієслівна форма, охоплює не лише «очасовлені» (пор. термін «часівник» Є. К. Тимченка) вияви буття субстанцій (дії, події, процеси, стани), а й тотально-часові (усечасові, усеосязно-часові, глобально-часові, загальночасові) міжсубстанційні реляції (відношення, властивості, прикмети, ознаки тощо). Під кутом зору функційної граматики це, безперечно, підтвердження частиномовної польової структури, у якій ядро наповнюють лексеми, що означають насамперед дії (діє-слова), а крайню периферію – дієслівно стилізовані, тобто «одягнені» в дієслівну форму реляції.

Аспектуальний аналіз дієслівної лексики засвідчує, що з польовою структурою дієслова загалом надзвичайно тісно пов'язана польова структура функційно-семантичної категорії аспектуальності, яка постає як максимально широке об'єднання мовних засобів реалізації семантичної категорійної ознаки «характер перебігу та розподілу дії в часі» (за визначенням О. М. Пешковського [1, с. 105]), або «внутрішній час дії» (за визначенням Г. Гійома) [2, с. 47–48]).

З огляду на традиційну інтерпретацію польової структури, ми виокремлюємо п'ять компонентів поля аспектуальності: ядро, приядерну зону, або субпериферію, близьку,

віддалену й далеку периферію. Таке структурування ґрунтується на п'яти семантичних ознаках: 1) внутрішньочасова релятивність (загальна очасовленість, відношення до часу); 2) внутрішньочасова евентивність (подійність); 3) внутрішньочасова стативність (міжподійна інтервальність); 4) внутрішньочасова активітивність (динамічність у межах міжподійного інтервалу); 5) внутрішньочасова термінативність (подієспрямованість процесу). Усі названі ознаки притаманні аспектуальному класові термінативів (здійсненників), які належать до ядра поля аспектуальності. Диференційною ознакою термінативного класу є подієспрямованість дієслівного процесу («процесу» в широкому сенсі як категорійного частиномовного значення дієслова – «процесуальності», що охоплює як власне процес, так і дію, стан, відношення, тобто будь-який вияв буття, унааявлений дієслівною формою). Саме серед термінативів найбільш виявлена граматична суть категорії виду. Інтермінативним процесам не притаманна ознака подієспрямованості, натомість властиві інші, зменшення яких визначає відповідне місце в польовій моделі категорії аспектуальності: активітивам (діяльникам) властиві чотири ознаки, відповідно, це субпериферія поля; стативам (станівникам) – три, тому вони становлять близьку периферію, евентивам (подійникам) – дві, отже – це віддалена периферія, релятивам (відносникам) – одна, відповідно, вони конституують далеку периферію поля аспектуальності.

В інтерпретації функційно-семантичних категорій найважливіше значення має принцип онтологізму, який полягає, з одного боку, у визнанні детермінації аналізованих категорій сприйняттям довкілля, а з другого, тісно пов'язаного з першим, – у намаганні лінгвістичної теорії виявити способи існування семантичних категорій граматики в реальних процесах мисленнєво-мовленнєвої діяльності [3, с. 31].

Дослідницька мета – показати на практиці можливість і важливість такого вивчення семантики видів, яке виводить конкретні особливості видових значень і видових властивостей із специфіки їхньої лексичної семантики, тобто, власне кажучи, із деяких об'єктивних властивостей самих позначуваних цими дієсловами дій. Вона була поставлена ще в ранній, але надзвичайно популярній та широко цитованій у сучасних аспектологічних працях, статті Ю. С. Маслова «Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке» [4, с. 63]. Не меншу популярність серед дослідників виду в ракурсі такого підходу має й стаття відомого філософа Оксфордської школи З. Вендлера «Verbs and Times», яка була опублікована в 1957 році [5], а в 1967 році – з незначними змінами увійшла до його книги «Linguistics in philosophy» [6], у якій, пов'язавши онтологічні особливості англійських дієслів із їхніми видовими особливостями, дослідник виокремив чотири аспектуально зорієнтовані лексичні класи дієслів, за якими утвердилася стійка назва «класи дієслів за Вендлером» (дієслівні класи Вендлера, вендлерівські дієслівні класи): accomplishments («здійснення»); achievements («досягнення»); activities («діяльності»); states («стани»). Аспектуальні класи стали незаперечним лінгвістичним фактом саме із появою робіт З. Вендлера, тому в аспектології їх називають піонерськими, хоч певною мірою суттєві ознаки таких класів були вирізнені ще в згаданій вище праці Ю. С. Маслова, що була опублікована майже на десятиліття раніше. З огляду на недослідженість проблеми аспектуальних класів українського дієслова **мета** цієї статті детермінована потребою уточнити їхній склад і, розмежувавши вендлерівські states на «стани» та «реляції» (відношення, властивості, риси, прикмети, ознаки, якості) – відповідно стативний та релятивний аспектуальні класи (станівники та відносники), схарактеризувати релятиви як вияви дієслівної стилізації тотально-часових реляцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згадані вище роботи З. Вендлера та Ю. С. Маслова заклали підмурівок об'єктивістського (термін Дж. Лайонза [7, с. 338]) напряму в аспектології, представленого зокрема в роботах В. Броя, М. Гіро-Вебер, О. В. Горбової, Б. Комрі, В. Ф. Лемана, О. В. Падучевої, А. Г. Пазельської, К. С. Сміт, С. Г. Татевосова та ін. Об'єктивістський підхід до опису аспектуальності виду на противагу суб'єктивістському акцентує увагу не так на погляді мовця на

внутрішньочасову структуру процесуальної ознаки, його аспектуальній оцінці ситуації, як на залежності цього погляду, цієї оцінки від онтологічної специфіки процесу, на їхній глибокій закоріненості у відображеній у лексичному значенні дієслів онтології позамовних явищ (дій, подій, процесів, станів, відношень, властивостей тощо).

У кінці XX – на початку XXI ст. у межах цього напрямку викристалізувалася т. з. «двокомпонентна теорія виду», розроблена американською дослідницею К. С. Сміт як концепція, якій притаманний системний підхід до виду, що «передбачає спільну, таку, що належить до Універсальної граматики, схему аспектуальних систем і категорій, допускаючи при цьому варіації, властиві конкретним мовам» [8, с. 406]. Отже, аспектологічна концепція К. С. Сміт передбачає дихотомію: з одного боку, віртуальну універсально-граматичну схему аспектуальності, ізоморфну для всіх мов світу, а з іншого – ідіотетичні конкретно-мовні варіанти її реалізації. Двома універсальними компонентами всіх аспектуальних систем є ракурс і ситуаційний тип, між якими наявні певні співвідношення на різних мовних рівнях, передовсім морфемно-морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, дериватологічному. Ракурси – перфектив та імперфектив – відображають як об'єктив фотоапарата, ситуацію загалом чи частково. Ситуаційні типи, такі, наприклад, як процес, дія, подія, стан тощо – дають змогу адресатові зрозуміти характер ситуації, на яку «наведено об'єктив». Ракурс і ситуаційний тип є двома універсальними компонентами аспектуальних систем. Запропонована двокомпонентна теорія описує принципове відношення між ракурсом і ситуаційним типом, охоплюючи синтаксис, семантику і прагматику аспектуальності [8, с. 404].

Двокомпонентна теорія виду за своєю суттю дуже близька до ідей Санкт-Петербурзької функційно-граматичної школи, що ґрунтуються на теорії загальної аспектології Ю. С. Маслова і на концепції функційно-семантичного поля аспектуальності О. В. Бондарка (ці імена в роботі К. С. Сміт не згадано, очевидно, вони не відомі авторці). Якщо ми перекладемо термінологічний апарат американської дослідниці на звичнішу для славістики загалом та лінгвоукраїністики зосібна метамову, то згадана схожість стане цілком очевидною. Ракурси – це аспектуальні грами доконаного та недоконаного виду, а ситуаційні типи – аспектуальні класи дієслів («характери дієслівної дії» – за Ю. Крижаничем, О. В. Ісаченком, О. В. Горбовою, «нехарактеризовані способи дієслівної дії» – за Ю. С. Масловим, О. В. Бондарком, М. О. Шелякіним, «нехарактеризовані роди дієслівної дії», або «аспектуальні розряди», – за С. О. Соколовою, «аспекти дії» – за А. П. Загнітком, «акціональні гешталти» за – В. Ф. Леманом тощо).

Трактування аспектуального значення на рівні висловлення як величини, що результує взаємодію категорійного значення відповідної темпоральної грами, категорійного значення аспектуальної грами, характеру дієслівної дії, а також темпорально вагомих елементів контексту, притаманне раннім працям О. В. Горбової, де двокомпонентна теорія виду постає як чотирикомпонентна [9]. У пізніших роботах дослідниці називає характери дієслівної дії акціональними класами, що становлять «внутрішній контекст» дієслівної лексеми (внутрішньо-лексемний контекст аспектуальності) [10, с. 38].

«Працездатність» класів Вендлера на слов'янському мовному ґрунті підтверджують дослідження Т. В. Булигіної, Х. Р. Меліга, О. В. Падучевої та ін.

Безперечно, проблема тісного зв'язку виду та лексичного значення дієслова не могла залишитися поза увагою й у лінгвоукраїністиці, зокрема в працях В. М. Русанівського, А. П. Грищенка, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, О. І. Бондаря, С. О. Соколової, В. М. Барчука та ін. Так, зокрема, І. Р. Вихованець зазначає, що вид є найбільш «внутрішньою», «захованою» в лексичному значенні дієслова категорією [11, с. 102], а на думку А. П. Загнітка, «поняття внутрішнього часу співвіднесене з кількісним виміром дії і репрезентоване на віртуальному рівні мовного знака, що засвідчує когнітивність видової семантики» [12, с. 213]. Однак об'єктивістський підхід до дослідження категорії виду в лінгвоукраїністиці окреслено лише в загальних рисах, що

переконує в потребі подальшого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії граматики і словника в царині категорії виду українського дієслова. Як зауважує В. О. Плунгян, «конфлікт між «індивідуалізмом» лексики і «всеосяжністю» граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але, ймовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти» [13, с. 30].

Виклад основного матеріалу. Аспектологічний аналіз, здійснюваний у контексті двокомпонентної теорії виду, ґрунтується на визнанні залежності видової поведінки дієслова від належності до аспектуальних класів, які, на думку О. В. Падучевої, «відіграють таку саму важливу роль для семантики слова, як частини мови для граматики» [14, с. 34].

Наші спостереження за видовою поведінкою українського дієслова, а також теоретичний аналіз аспектологічних досліджень, проведених на матеріалі інших мов, спонукають до розширення чотирикомпонентної системи аспектуальних класів З. Вендлера, узятій за основу в нашій концепції виду, до п'ятикомпонентної. Саме п'ятьма класами оперує, наприклад, В. Брой [15], досліджуючи взаємодію лексичних та аспектуальних компонентів на матеріалі перської мови. Основою для виокремлення дієслівних класів є актуалізовані дієсловом наявність чи відсутність часових меж ситуації та їхній характер. Вендлерівським «виконанням» відповідають т. з. градуально-термінативні дієслова («gradual terminative verbs»), що передбачають наявність кінцевої межі, визначеної внутрішньою природою ситуації. «Досягнення» у В. Броя – це тотально-термінативні дієслова («totally terminative verbs»), які означають події, у яких початкова та кінцева межа дії сплавлені в один часовий момент, унаслідок чого така ситуація не може бути перерваною, а потім продовженою. «Діяльності», як за назвою («activities»), так і за суттю аналогічні до вендлерівських: кінцева межа ситуації, описуваної такими дієсловами, не передбачена внутрішньою логікою її розвитку, а спричинена лише «неможливістю її безкінечного продовження» [15, с. 26], тобто є зовнішньою щодо самої ситуації. «Стани» В. Брой диференціює на два класи. Перший – це тотально-статичні дієслова («totally static verbs»), які описують усечасові ситуації, що не мають природних меж (*бути, мати, належати*); другий – починально-статичні дієслова («inceptively static verbs»), які позначають статичні ситуації, що передбачають наявність деякої початкової межі.

Диференціація вендлерівських «станів» є слушною й для українського дієслова, де стилізуватися як процесуальні ознаки можуть і всеосяжно-часові відношення, пор.: *Особа Котляревського вимагає трохи більшої уваги* (Ю. Андрухович), і стани, що передбачають деяку початкову межу, унаслідок чого відповідні імперфективи відкриті для акціонального партнерства з перфективами, що означають початок стану. Перфективний акціональний партнер може означати як початок самого стану, так і початковий момент його сприйняття «вродженим» спостерігачем, імплікованим у значенні дієслова, пор.: *Обіч дороги жовтіли налиті колосом пшениці, над якими млисто синіли небеса в рідкій куряві далеких хмар* (Є. Гуцало); *За зеленими вишнями зажовтіла низька огорожа, обплетена куликами* (І. Нечуй-Левицький); *Паркан високий переді мною засинів* (В. Сосюра). Отже, доцільним видається розмежування вендлерівських «states» на «стани» та «реляції», або «відношення» (у широкому сенсі слова, що передбачає, крім власне відношень, властивості, ознаки, прикмети, риси, якості тощо). З огляду на це система аспектуальних класів стає п'ятикомпонентною, об'єднуючи термінативи (здійсненними), активітиви (діяльники), евентиви (подійники), стативи (станівники), релятиви (відносники).

Головною ознакою дієслів, що належать до аспектуального класу релятивів, З. Вендлер вважає неактуальність ситуацій, які вони позначають. Цікавим є його коментар щодо англійського дієслова *know* («знати»): «Може бути так, що я зараз знаю географію, але це не означає, що процес знання географії розгортається саме в цей момент і складається із фаз, що змінюють одна одну в часі» [6, с. 100].

Серед українських дієслів релятиви – це лексеми з «найменш дієслівними» значеннями позачасових відношень, властивостей, ознак тощо: *відрізнятися, дорівнювати, залежати, належати, суперечити, характеризувати* тощо, напр.: *Якщо вже прирівнювати до кузні, то кожен удар молота **дорівнює** критичній життєвій ситуації* (В. Дрозд). «Ховаючи» під дієслівною формою, призначеною для вираження процесуальної ознаки, значення різного типу статичних та позачасових виявів буття, релятиви з погляду категорійної дієслівної семантики є значно ослабленими. Як відзначає В. М. Русанівський, «дієслово є насамперед темпоральною (часовою) частиною мови. Тому, коли воно виражає дію узагальнено, безвідносно до моменту мовлення або інших часових меж, його значення може набувати статичних рис і наближається до значення прикметника» [16, с. 297], пор.: ... *агов, чужинцю, показуй, чого ти взагалі **вартуєш*** [вартий] *і що ти тут загубив серед нас...* (Ю. Андрухович). Релятиви перебувають на периферії як дієслова загалом, так і функційно-семантичного поля аспектуальності зосібна. Суттєвими ознаками релятивності є: 1) часова нелокалізованість (неепізодичність), виявлена як неможливість актуально-тривалого, дуративного, ітеративного й узуального вживань; 2) неопозиційність лексичної семантики, її закритість для подійності, що засвідчує відсутність будь-яких партнерів протилежного виду, характеризуючи релятиви як дієслова, у яких найповніше виявлені ознаки *imperfectiva tantum*.

Діагностика релятивів – це передовсім аналіз словникових статей для виявлення дефініцій на кшталт «мати здатність», «мати властивість», «мати відношення», «мати перевагу», «бути причиною», «бути логічним наслідком», «бути відповідним», «бути залежним», «мати потребу» тощо, напр.: *володіти* «мати певну обдарованість, відзначатися чимось (голосом тощо)»: *Наталя співає чудово, саме як душа вимагає. Вона **володіє** своїм голосом, як чаром своєї істоти* (О. Кобилянська). Із цим значенням дієслово *володіти* – релятив, оскільки йому притаманні всі ознаки класу. На відміну від термінативів та активітивів, воно позбавлене конкретно-процесної функції: це засвідчує некоректність актуального діалогу, пор.: – *Що це вона там робить?* – **Володіє непоганим голосом*. Основна ж релятивна ознака цієї семантики – повна відсутність опозитивних дієслів доконаного виду, оскільки можливі кореляти *оволодіти* та *заволодіти* співвіднесені з його стативними значеннями, зокрема, *володіти* «опановувати, охоплювати когось (про думки, почуття)» корелює з *оволодіти* «охопити, обійняти (про почуття, стан)» та *заволодіти* «опанувати, охопити кого-, що-небудь».

Семантична типологія релятивних ситуацій об'єднує такі різновиди позачасових виявів буття:

1) екзистенційні відношення: *жити, існувати, фігурувати, стояти, побутовати* тощо, напр.: – *Рожевї чайки **існують**, та ще й які гарні!* (З. Тулуб);

2) генетичні відношення: *грунтуватися, витікати, впливати, корінитися, походити* тощо, напр.: *Мати його **походила** з Буковини* (В. Стефаник);

3) посесивні реляції: *належати, володіти, контролювати, мати, панувати* тощо, напр.: *І світ великий, незорий **Належить** нам – тобі й мені* (В. Симоненко);

4) відношення тотожності, ототожнювання, еквівалентності: *відповідати, дорівнювати, збігатися, рівнятися, співвідноситися* тощо, напр.: *Так, початок його вірша «Ще як були ми козаками» (1847–1848) чи не повністю **відповідав** поетичній тональності початку «Історії Русов»...* (В. Русанівський);

5) компаративні відношення: *нагадувати, наближатися, перегукуватися, перекликатися, скидатися* тощо, напр.: *Отут колись громадилися брили, їх обриси **нагадували** риб* (Л. Костенко);

6) контрастивні відношення: *відрізнятися, контрастувати, переважати, суперечити* тощо, напр.: ... *почуття гріха і почуття неконтрольованості життя різко **контрастують*** (В. Цибулько);

7) партитивно-класифікаційні реляції (відношення частини і цілого, одиничного і загального): *включати, об'єднувати, складатися, входити, розділятися* тощо, напр.: *Це*

скелі Рубіні – житло північного птаства, котре, як я помітив, **розділяється** на касти, і ніколи ті касти не вступають у сусідські стосунки між собою (Р. Іваничук);

8) відношення зумовленості: виключати, визначати, вимагати, дозволяти, передбачати тощо, напр.: Мова **визначає** самобутність народу (С. Плчинда);

9) номінативні відношення: величати, звати, дражнити, кликати, називати тощо, напр.: Таких **називають**: ділова людина (С. Журахович);

10) характеристичні реляції (констатація наявності якоїсь характерної риси): виокремлюватися, вирізнятися, відзначатися, приваблювати, характеризувати тощо, напр.: – Так давайте так і скажемо, що доби відрізняються костюмами! Адже добу найбільше **характеризує** антураж (В. Підмогильний).

11) географічно-просторові відношення (розташування ландшафтних об'єктів): витікати, впадати, межувати, омивати, оточувати тощо, напр.: А найбільша з річок європейської Росії, Волга, **впадає** вже у Каспій, себто взагалі до жодного океанічного басейну не належить (Ю. Андрухович);

12) постійне місцезнаходження кого-, чого-небудь: залягати, заселяти, міститися, обнімати, проживати тощо, напр.: Мій рід **обнімає** певний ареал джунглів і гір у верхів'ях ріки Сепіх (О. Бердник);

13) позитивні диспозиції як різновид властивостей, суттю яких є фіксація віртуальних задатків до реалізації певних процесів (природні чи набуті процесуальні вміння, здібності): говорити, писати, співати, ходити, читати тощо, напр.: Я вже од вашої тіточки довідалась, що ви **співаєте** (Леся Українка);

14) негативні диспозиції як фіксація вроджених вад, шкідливих звичок, небажаних властивостей: косити (ліве око косить); кульгати (мати ваду); скрипіти (ці двері скриплять); шепелявити (мати ваду) тощо, напр.: **Шепелявлю** я, дорогі мої, а то б розказав (І. Ле);

15) знаково-дейктичні відношення («вказувати на щось», «говорити про щось», «свідчити про щось» тощо): віддзеркалювати, говорити, заповідати, означати, показувати тощо, напр.: Він народився у високоснім році (в сорок четвертім), а це **обіцяє** самі страждання, але водночас і **заповідає** таку рідкісну і таку жадану цільність (П. Загребельний);

16) генералізовані властивості класу: водитися, заселяти, зустрічатися, рости, споживати тощо, напр.: Сосна **росте** на пісках, на гірських схилах (Ю. Яновський);

17) параметрично-еквівалентні відношення: важити, вміщати, входити, коштувати, містити тощо, напр.: Подумай сам: якщо лати **важать** щонайменше штири пуди, то ти маєш **важити** принаймні двічі більше... (Ю. Винничук);

18) властивості речовини чи функційні властивості знаряддя або частин тіла людини: згинатися, ламатися, писати, поглинати, розчинятися тощо, напр.: – Це ж і так ясно, – сердито буркнув Гриць. – Флора з прадавності пішла шляхом автотрофності, тобто безпосередньо **поглинає** світло (О. Бердник);

19) постійне ставлення до кого-, чого-небудь: визнавати, захоплюватися, молитися, розраховувати, схилитися тощо, напр.: – Я так не думаю про жінок, – палко відповів Гриць. – Хоч і був у мене гіркий досвід, а я **схиляюся** перед жінкою, як перед святиною (О. Бердник);

20) інтелектуально-аксіологічні реляції: знати, володіти, орієнтуватися, розбиратися, розумітися тощо, напр.: Усі без винятку дівчатка підозріло добре **орієнтувались** у творчості своїх мимобіжних клієнтів... (Ю. Андрухович).

У межах деяких тематичних класів релятивів, зокрема серед «географічних» дієслів, спостерігаємо явище аспектуальної індіферентності («байдужості») до типу формального вираження, напр.: *проходити* vs *пройти*: Ніби справжня залізна завіса **проходила** саме західним кордоном СРСР (Ю. Андрухович) vs *Тин пройшов* на аршин поза грушею (І. Нечуй-Левицький). Такі аспектуальні кореляції позбавлені семантичного наповнення, а отже, відповідні дієслова є уявно-видовими партнерами, що зумовлено

десемантизацією опозиції термінативного видового партнерства, притаманної первісним динамічним значенням, пор.: *Ось я проходжу і ось я пройду* (Л. Костенко).

Висновки. Отже, релятиви як аспектуальний клас дієслів, що формально стилізують тотально-часові реляції (відношення, властивості, якості, прикмети, риси тощо) є далекою периферією категорії аспектуальності: їхня семантика унеможливує будь-яке партнерство та конкретно-процесну функцію, хоч деякі з них, зокрема «географічні» дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що спричинено епідигматичними зв'язками, зокрема асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви.

Подальше дослідження аспектуальної специфіки релятивів, як і будь-якого іншого аспектуального класу, неодмінно пов'язане як із виявленням конкретної специфіки видової поведінки дієслів стосовно різних типів семантичного наповнення відповідного класу, так і з установленням регулярних моделей аспектуальних парадигм, до складу яких можуть належати релятивні значення, що передбачає комплексний аналіз усіх аспектів їхньої реалізації під кутом зору парадигматики, синтагматики, епідигматики, прагматики.

Список використаної літератури

1. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский ; [Предисл. Ю. Д. Апресян]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.
2. Guillaume G. Immanence et transendance dans la categorie verbe / G. Guillaum // Guillaume G. Langage et science du langage. – Paris : Niret, 1973. – P. 46–59.
3. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко и др.]. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 352 с.
4. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке / Ю. С. Маслов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303–316.
5. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // The Philosophical Review. – 1957. – V. 66. – P. 143–160.
6. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // Linguistics in philosophy. – Ithca, Cornell University Press, 1967. – P. 97–121.
7. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Дж. Лайонз ; [пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.
8. Смит К. С. Двухкомпонентная теория вида / К. С. Смит // Типология вида: проблемы, поиски, решения. – М. : Наука, 1998. – С. 404–422.
9. Горбова Е. В. Сопоставительный анализ категорий поля аспектуальности в русском и испанском языках и их речевой реализации (на материале переводов художественных текстов): дис. кандидата филол. наук : 10.02.20 / Горбова Елена Викторовна. – С.-Пб, 1996. – 166 с.
10. Горбова Е. В. Грамматическая категория аспектуальности и контекст (на материале русского и испанского языков): дис. доктора филол. наук : 10.02.19 / Горбова Елена Викторовна. – С.-Пб, 2011. – 573 с.
11. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
13. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / В. А. Плунгян. – М., 1998. – 48 с.
14. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 463 с.
15. Breu W. Interaction between lexical, temporal and aspectual meanings / W. Breu // Studies in Language. – 1994. – V. 18 (1). – P. 23–44.
16. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.

References

1. Peshkovsky, A. M. (2001). *Russian syntax in scientific coverage*. Moscow: Languages of Slavic Culture (in Russ.)
2. Guillaume, G. (1973). *Immanence et transendance dans la categorie verbe* In Guillaume G. Langage et science du langage. Paris : Niret. 46–59.
3. *Theory of Functional Grammar: Introduction. Aspectuality. Temporal localization. Taxis*. (2003). Ed. A. V. Bondarko. Moscow: Editorial URSS (in Russ.)
4. Maslov, Y. S. (1948). Aspect and lexical meaning of the verb in the modern Russian literary language. *Izvestiya AN SSSR. Otdelenie literatury i yazyka. (Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Department of Literature and Language)*. VII. 4. 303–316. (in Russ.)

5. Vendler, Z. (1957). Verbs and times. *The Philosophical Review*. 66, 143–160
6. Vendler, Z. (1967). Verbs and times. *Linguistics in philosophy*. Ithaca: Cornell University Press. 97–121
7. Lyons, G. (2003). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Moscow: Languages Slavic culture (in Russ.)
8. Smith, K. S. (1998). *Two-component theory of the form*. In *Typology of a kind: problems, searches, decisions*. Moscow: Science. 404–422.
9. Gorbova, E. V. (1996). *Comparative analysis of categories of the field of aspects in Russian and Spanish languages and their speech realization (on a material of translations of art texts)*: dissertation of the candidate of philological sciences: 10.02.20. St. Piterburg (in Russ.)
10. Gorbova, E. V. (2011). *Grammatical category of aspects and context (on the material of Russian and Spanish languages)*: the dissertation of the doctor of philological sciences: 10.02.19. St. Piterburg (in Russ.)
11. Vihovanets, I. R. (1988). *Parts of speech in the semantic and grammatical aspect*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
12. Zahnitko, A. P. (1996) *Theoretical Ukrainian grammar. Morphology*. Donets'k: DonDU (in Ukr.)
13. Plungyan, V. Аю (1998). *Grammatical categories, their analogues and deputies*: Theses of the doctor of philological sciences: 10.02.19 «General linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics». Moscow (in Russ.)
14. Paducheva, E. V. (1996). *Semantic study. The semantics of the time and type in the Russian language. The semantics of the narrative*. Moscow: The school «Russian Culture Languages» (in Russ.)
15. Breu, W. (1994). Interaction between lexical, temporal and aspectual meanings. *Studies in Language*. 18 (1), 23–44.
16. Rusanivskiy, V. M. (1971). *The structure of Ukrainian verbs*. – Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)

KALKO Mykola Ivanovych,

Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
e-mail: mkalko@ukr.net

VERBALLY STYLIZED TOTAL TENSE RELATIONS IN THE CONTEXT OF ASPECTUAL RESEARCH

Abstract. Introduction. Analyzing the Ukrainian language aspect studies reveals a spectrum of investigation perspectives. One of them is distinguished in the complex approach to the category of aspect as a dynamic and integrated multi facet phenomenon. It fully determines investigating the aspect grammar not solely but in lieu with other components of the aspect theory, mainly with aspect classes.

Purpose. Specifying the Ukrainian verb aspect classes, dividing Wendler's states into "states" and "approaches", i.e. stative and relative aspect classes correspondingly, singling out the typology of relative situations; presenting the necessity of regarding different aspect categories beyond the frame of a purely aspectual binary system, not simplifying their status quo, and as well assuming their homogeneity in the aspect analyzing process towards the aspectual properties of the lexical semantic spectrum in the verb lexeme.

Methods. Complex aspectual diagnostics as integrating methods that presume motivated application of logical, component, word-building, oppositional and distributive analyses, selection of native correlative discourse samples etc.

Results. Among Ukrainian verbs relatives are regarded as lexemes with "the least verbal" meanings of the off-tense relations. Expressing the action most generally without any relation to the moment of action or to any other time boundaries, they meaningfully acquire stative features and the adjective meanings. Relatives stay in the periphery as verbs in general and also as functional semantic zones of aspectual properties. The relevant features of the relative nature are: 1) the absence of tense location (non- episodic character) revealed as impossibility of actually continual, durative, iterative and usual functions; 2) non-oppositional and uneventful character of lexical semantics, fixed by the absence of any aspectual partners, both in the aspect and in the action.

Originality. In the Ukrainian language theory the objective approach to the aspectual category and the binary aspect theory are featured in a most general way that appeals for further linguistic investigation of grammar and vocabulary interaction in the research for the Ukrainian verb aspect.

Conclusion. Objective approach to investigating the verbal aspect perspectives, focused on the opposed grammar and lexical features, is certain to involve the necessity for the detailed research of the relations between the aspect category and the context.

Key words: verb; aspect; aspectual character; aspectual theory; perfective; imperfective; aspectual class; relative; temporative; angle; situation type.

Надійшла до редакції 11.09.17

Прийнято до друку 12.10.17

ПОРІВНЯННЯ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ І ХОРВАТСЬКІЙ МОВАХ

Дієслово – центральна частина мови, яка водночас має і найбільшу кількість граматичних категорій, однакову в українській і хорватській мовах. Граматичні категорії дієслова поділено на три групи залежно від того, яку роль вони виконують у системі дієслівного формотворення. За нашою класифікацією, серед дієслівних категорій виокремлено такі групи: власне дієслівні, іменно-дієслівні та іменні. Відмінності між українською і хорватською мовою можна простежити як щодо особливостей вираження кожної категорії, так і в реалізації в окремих дієслівних формах. Специфіку аналізованих мов зумовлюють, з одного боку, наявність загальнодієслівних категорій в окремих формах, а з іншого – їхній вплив на конкретну реалізацію дієслівних форм. Так, найменше відмінностей між українською і хорватською мовами в категоріях виду і перехідності, а найбільше – у творенні дієприкметників. Цей факт зумовив і невідповідності в інших складених дієслівних формах, компонентом яких є дієприкметник. Незважаючи на виявлені в процесі дослідження відмінності, вражає схожість у системі дієслівних категорій в українській і хорватській мовах. За аналізованими параметрами, за використанням дієслівних значень і за творенням дієслівних форм українська мова часто вирізняється серед інших східнослов'янських мов і наближається до хорватської.

Ключові слова: дієслова, граматичні категорії, граматичне значення, граматична форма, хорватська мова, українська мова, синхронія, сучасна мова, творення дієслівних форм.

Постановка проблеми. Поняття про граматичні категорії – найважливіше в морфології слов'янських мов. Вони найабстрактніший і найуніверсальніший рівень існування мови. У науці сьогодні є різні визначення цього поняття. Одна з дефініцій пояснює граматичну категорію як систему форм слова, які мають загальні граматичні елементи значення [1, с. 24]. Таке розуміння в морфології впливає з аналізу елементів значення у формі слова.

Цікаво простежити, як корелює склад системи граматичних категорій у різних мовах та в яких напрямках змінюється дистрибуція граматичних значень у споріднених мовах.

Різні історичні, географічні та політичні умови припинили контакти між українською і хорватською мовами на кілька століть, тому все це залишило глибокий слід на всіх мовних рівнях в обох мовах. Нас цікавить, як змінився склад і дистрибуція граматичних категорій у таких споріднених, але далеких географічно мовах. Також проаналізуємо динаміку вживання окремих граматичних значень у конкретних граматичних формах у кожній з аналізованих мов та дослідимо, наскільки змінились граматичні форми, у якому напрямку від колишнього спільного праслов'янського стану до сьогодні в українській і хорватській мовах.

Аналіз досліджень і публікацій, визначення раніше не досліджених частин проблеми. Аналіз граматичних категорій у таких споріднених мовах, як хорватська і українська, передбачає існування багатьох спільних ознак, але водночас багатостолітня розділеність цих двох мов зумовлює й відмінності, які на синхронному рівні репрезентують напрямки змін у їхньому розвитку.

У слов'янських мовах дієслово – частина мови, яка має найбільшу кількість граматичних категорій, але не всі вони однаково семантично навантажені. Порівняння

хорватської і української мови показує, що кількість граматичних категорій в обох мовах однакова; найчастіше й засоби творення та реалізація форм, уживання дієслів дуже подібні.

У сучасному українському мовознавстві є дослідження, у яких об'єкт вивчення система центральних, напівпериферійних і периферійних дієслівних форм у синхронному і діяхронному планах. Деякі дослідження присвячені окремим дієслівним категоріям, дефіновано їхній статус у загальній ієрархії (І. Р. Вихованець) [1, с. 12], проаналізовано особливості еволюції (В. М. Русанівський) [2, с. 395], визначено принципи їх кореляції з логічним апаратом мислення (І. К. Кучеренко) [3, с. 12–20].

Відсутні студії, метою яких є зіставлення усієї системи дієслівних категорій в українській і хорватській мовах. Порівняльні розвідки присвячені або окремим дієслівним формам в аналізованих мовах (М. Попович, Р. І. Тростинська) [4, с. 23–26], або, зіставляючи граматичні категорії загалом у слов'янських мовах, порівнюють і українську, і хорватську мови (Т. Н. Молошная, А. В. Бондарко) [5, с. 8–15; 6, с. 34–47] чи дієслівні категорії в контексті загального порівняння слов'янських мов (М. Михалевич, С. Івшич) [7, с. 9–11; 8, с. 179–181].

Мета нашого дослідження – порівняти дієслівні категорії на основі активної участі дієслова в організації синтактичних одиниць і їхнього статусу в структурі речення. Для виокремлення дієслова як частини мови важливий зв'язок семантики, характеристики процесуальної ознаки та водночас кваліфікація кожної дієслівної лексики через категорію виду, перехідності, часу, стану, способу, особи, числа і роду, які граматично формують їхню семантику.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на більшу кількість дієслівних категорій порівняно з іншими частинами мови (іменники – три, прикметники – чотири, числівники – одна) дієслова і в українській, і в хорватській мові мають різноманітну систему форм. Зокрема, до дієслівної парадигми в українській мові зараховують такі форми: особові (реалізують граматичні категорії способу, часу, особи, числа), родові (виражають граматичні категорії способу, часу, роду, числа), відмінювані (дієприкметник), незмінювані (дієприслівник, інфінітив, форми на -но, -то).

Кожна з дієслівних категорій належить до окремої частини комунікативного ланцюжка. Так, категорії особи, роду і числа репрезентують учасників комунікації: „виконавцем дії, носієм процесу чи стану може бути мовець, співрозмовник (слухач) або особа чи предмет, що не беруть безпосередньої участі в комунікативному акті” [9, с. 41]. Категорія часу репрезентує зв'язок дії з моментом мовлення. Категорія стану дефінує відношення дії до суб'єкта і об'єкта. Категорія способу виражає встановлене мовцем відношення дії до дійсності. Категорія перехідності реалізує потребу переходу на об'єкт дії для доповнення змісту дієслова. Категорія виду передає тривалість або закінченість дії. Отже, сукупність дієслівних категорій реалізує всі ознаки дієслова і синтагматичні відношення з іншими словами в реченні.

Оскільки наша мета – порівняти функціонування граматичних категорій у системі дієслова двох різних мов вважаємо доречним поділити категорії залежно від інтегрованості до системи дієслівної парадигми. Саме тому не можемо всі дієслівні категорії аналізувати як рівноважливі і як справді дієслівні. Ми їх поділили на три групи.

1. До першої групи належать власне дієслівні категорії. Вони властиві лише лексико-граматичній групі дієслів і жодна інша частина мови їх не має. Серед них виділено дві підгрупи: до першої зараховуємо категорії виду і перехідності, які в літературі називають і внутрішніми дієслівними категоріями [10, с. 11], до другої – вузькодієслівні категорії, зокрема часу, способу і стану, жодна з них не бере участь у творенні всіх дієслівних форм.

2. Друга група – це іменно-дієслівні категорії особи і числа. Вони властиві ще кільком частинам мови, але в парадигмі дієслова мають інший характер, ніж у іменних частинах мови.

3. У третю групу виокремлюємо іменні категорії, зокрема категорію роду. У системі дієслів вона периферійна і властива лише формам, складником яких є дієприкметник (перфект, плюсквамперфект, футур II (у хорватській мові), кондиціонал I, II). Деякі науковці вважають, що це саме та ознака, за якою прикметники відрізняються від дієслів (І. К. Кучеренко) [3, с. 80].

Власне дієслівні категорії поділено на дві групи: загальнодієслівні категорії – це категорія перехідності та категорія виду. Вони характерні для всіх дієслівних форм. Вузькодієслівні категорії – це категорії стану, способу та часу, притаманні не для всіх дієслівних форм, але їх немає в інших частинах мови.

Важлива ознака загальних дієслівних категорій – це те, що закінчення не є виразником їхнього значення. Вони значною мірою семантичні й синтаксичні, мають передусім словотворчий характер, а тоді вже морфологічний [11, с. 12].

Категорія перехідності традиційно ґрунтована на вузько формальних синтаксичних принципах – можливості або неможливості дієслова виражати ознаку самотійно. Її значення дефіноване семантикою дієслова, тобто впливає з неї. Усе-таки категорію перехідності треба аналізувати й з погляду морфології, бо вона, з одного боку, характерна для дієслів, а з іншого – із нею зв'язана і їй підпорядкована категорія стану. Це помітно як у синтаксичних, так і в морфологічних формах.

Від окремих груп перехідних дієслів можна утворити форми пасивних дієприкметників доконаного виду. Це дієслова, які виражають часові межі у хорватській мові: *počet*, *bačen*, *završen*, *ostavljen*, відповідно в українській: *початий*, *кинутий*, *закінчений*, *залишений*.

В українській мові перехідні дієслова, які виражають процеси (*думати*, *мислити*, *розуміти*, *відати*, *заснавати*, *терпіти*) [12, с. 332] практично не утворюють пасивних дієприкметників, а в хорватській мові такі форми можливі: *mišljen*, *shvačen*, *trpljen*, *znan*.

Дистрибуція неперехідних форм однакова в обох аналізованих мовах, хоч категорію перехідності аналізують як синтаксичну категорію, таку, що не має формальних показників, однак є кілька словотворчих маркерів. Так, майже всі дієслова зі зворотною часткою – морфемою сателітом [4, с. 24] (або в українській мові – постфіксом) *se/-ся* неперехідні.

Перехідні й неперехідні дієслова функціонують як різні лексеми, які належать до різних функціонально-семантичних груп, але все-таки більшість перехідних дієслів має в складі парадигми й неперехідні пасивні форми. Категорію перехідності вважають найабстрактнішою граматичною категорією, яка в обох мовах має мінімальну кількість морфологічних форм. Найважливіша різниця між аналізованими мовами в категорії перехідності – це її різна дистрибуція в словотворі конкретних дієслівних форм, але й тут вона зумовлена тим, що у хорватській мові не існує активного дієприкметника минулого часу.

Аналіз семантики категорії виду пов'язаний із категоріальними значеннями часу і способу, які разом (вид, час, спосіб) утворюють суб'єктивний аспект реченнєвої структури.

Вид має різну словотворчу і семантичну навантаженість в аналізованих мовах, в обох із них не лише існує категорія виду, але й вживані однакові словотворчі засоби. Так само, як і значення категорії перехідності, так і значення категорії виду можуть мати обмежуючу роль у словотворі дієслівних форм. Так, наприклад, в українській мові дієслова доконаного виду не мають форми теперішнього часу, а з іншого боку, лише вони можуть мати просту форму майбутнього часу. У хорватській мові категорія виду має обмежуючу роль у творенні імперфекту і аористу, а в обох мовах обмежує формотворення дієприслівників.

Категорії, які ми назвали загальнодієслівними, отже, категорії виду і перехідності, можемо назвати і загальнослов'янськими. Їхня особливість у тому, що вони не морфологічні, а семантичні, а тому менш змінні. В аналізованих мовах різниці в їхньому творенні та вживанні мінімальні, і навіть наявні однакові або дуже схожі способи словотвору категоріальних пар.

Категорії особи, способу, стану і часу ми назвали вузькодієслівними. Від внутрішніх дієслівних категорій відрізняються тим, що не властиві всім дієслівним формам, тобто існують форми, для яких ці категорії не характерні, зокрема інфінітив, дієприслівники. Крім цього, вони не властиві дієслову як частині мови, а лише окремим дієслівним формам. Їм притаманне морфологічне словотворення чи формотворення. Значення виражають закінчення, суфікси, префікси на відміну від загальних дієслівних категорій. Деколи в науковій літературі ці категорії називають локативними [9, с. 44].

У мовознавстві звичайно категорію способу вважають полікомпонентною. При цьому кількість і характер значень часто не мають повного переліку. У слов'янських мовах спосіб кваліфікують як трьохкомпонентну категорію, до складу якої належать дійсний, умовний і наказовий способи. Такий поділ і сьогодні не узгоджений. Деякі науковці виокремлюють дійсний спосіб, а категорію способу кваліфікують як двочлену структуру [5, с. 96; 13, с. 385]. Так намагаються чітко розрізняти категорії часу і способу, розділяючи семантичні поля кожної з них і засоби реалізації відповідних значень: «... категорія часу в ієрархії категорій має таке саме автономне семантично-граматичне місце, як і категорія способу, яку виокремлюють за семантичними, морфологічними і синтаксичними критеріями. Категорія часу виявлена на рівні об'єктивних, реальних відношень, а категорія способу – на рівні суб'єктивних, ірреальних відношень...» [5, с. 95]. Зовсім протилежне розуміння взаємодії категорій часу та способу подає В. С. Храковський: «Час – це субкатегорія способу, а показники часу – це показники дійсного способу» [14, с. 56]. Дослідження структури дієслівних категорій можливе за умови, якщо взяти до уваги всі ті функції, які форми дієслова мають у межах речення. Підтвердженням цього є дієслівна категорія способу, до структури якої належать форми, марковані комунікативною і апелятивною функцією. Виділення функціонально-семантичних парадигм морфологічних форм особи відкриває механізм просторової орієнтації мовця.

Дослідження особливості граматичної структури мови, дефінування системи граматичних відношень, кваліфікація їхнього статусу стають можливими лише завдяки достатньому та повному дослідженню структурної організації граматичних категорій, які відображають суть мови. У цьому плані окремо важливий аналіз категоріальної системи дієслова як одиниці формування речення, на статус і місце якого в синтаксичних структурах існують різні думки.

Особливості дієслівних систем української і хорватської мов репрезентують, з одного боку, які зміни відбулися від спільного праслов'янського стану, а з іншого – ту схожість, яка підтверджує, що це споріднені мови, адже вони зберегли не лише морфологічну подібність, але й спільні особливості на синтаксичному і семантичному рівнях.

Кожна категорія спрямована на реалізацію якоїсь частини комунікативного процесу, з одного боку, а з іншого – кожна категорія має свої особливості вираження – семантичні, морфологічні, синтаксичні. Як ми вже бачили, за цими ознаками аналізовані мови не відрізняються.

У структурі граматичних категорій найбільші відмінності помітні на синхронному рівні в їх поєднанні. Різницю між українською і хорватською мовою можна простежити як всередині окремих категорій, так і всередині окремих дієслівних форм. Ми помітили, що відмінності спрямовані, з одного боку, від загальних дієслівних категорій до окремих, а з іншого – від загального рівня категорій до конкретних рівнів реалізації, тобто до дієслівних форм. Так, найменша різниця в категоріях виду і перехідності, які ми назвали загальнодієслівними. В окремих дієслівних формах відмінності найпомітніші в групах дієприкметників, а це потім зумовило специфіку в тих складених формах, у яких активний дієприкметник є компонентом (минулий час, умовний спосіб, у хорватській мові футур II тощо).

В українській мові міцний зв'язок категорій часу і виду. Їхній зв'язок ґрунтований на загальній ідеї часу, яку мовці конкретизували різними способами. У часових значеннях

поняття часу орієнтоване на збіг дії з моментом мовлення, тобто має зовнішню спрямованість, а в значеннях виду реалізована внутрішня особливість дії. Отже, грамеми часу і виду виражають зовнішні та внутрішні якості динамічної ознаки, яку виражає дієслово.

Нецілісна дія дієслів недоконаного виду може збігатися з усіма часовими формами. Цілісна дія доконаного виду відбувається або до моменту мовлення, або після нього. В українській мові це чітко виражено, так що дієслова доконаного виду мають лише майбутній і минулий час.

Відрізняються й засоби вираження. Видові значення виражають суфікси та префікси і їхня функція класифікаційна. Часові значення передає флексія, спрямована на вираження синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між частинами речення.

В обох мовах інфінітив – це форма, яка має найменше навантаження. Для неї характерні лише категорії перехідності і виду. Саме брак категорій процесуальності (час, спосіб, стан) спонукав деяких науковців переглянути місце інфінітива в системі дієслів (І. К. Кучеренко) [3, с. 314].

Наказовий спосіб – це форма, яка в обох мовах має категорії числа, особи, способу і стану. Звичайно, дієслова в наказовому способі розрізняють і за перехідністю, і за видом, але вони так само, як і категорія часу не вирішальні, тобто не обмежуючі для цієї форми. Дискусійне питання про час у наказовому способі. Оскільки дія відбувається після наказу, то можна вважати, що наказовий спосіб – форма минулого часу. Однак неіснування дихотомії, тобто ще однієї форми, яка б виражала опозицію в часі, нейтралізує категорію часу з форм наказового способу.

Трохи більше дієслівних категорій, але в обмежувчій функції, властиві формотворенню дієприслівників. В обох мовах від дієслів недоконаного виду утворюють дієприслівники теперішнього часу (*пишучи, читаючи; pišući, čitajući*), а від дієслів доконаного виду – форми минулого часу (*написавши, прочитавши; napisavši, pročitavši*). Отже, тут категорія виду обмежувча. У жодній із аналізованих мов ці форми не розрізняють за родом, числом, особою.

Активні дієприкметники, які зберегли ознаки прикметників, у хорватській мові не існують. В українській мові є активні дієприкметники теперішнього і минулого часу, однак ці форми рідко вживані. У повсякденному спілкуванні вони трапляються спорадично. Набагато частіше використовують пасивні дієприкметники, а це підтверджує факт, що їхнє співвідношення і частотність уживання в сучасній українській мові 5 : 1 [12, с. 417]. Крім категорії часу, обмежувчу роль мають категорії перехідності й виду, бо активний дієприкметник минулого часу можна утворити від неперехідних дієслів доконаного виду, а активний дієприкметник теперішнього часу – від дієслів недоконаного виду. Водночас ці форми зберегли ознаки прикметників, зокрема для них характерні синтаксично залежні категорії роду, числа і відмінка.

У хорватській мові існує дієприкметник активний, або *particip preterita*, або слов'янський партицип на -л, який втратив категорію відмінка як прикметникову властивість, проте зберіг категорію роду (і в однині, і в множині) та категорію числа (*pisao, pisala, pisalo; pisali, pisale, pisala*). В українських граматиках – це форма минулого часу, яка відрізняється від активного дієприкметника, що, хоч і не дуже частотний і притаманний українській мові, але все-таки зрідка вживаний.

Пасивний дієприкметник в обох мовах утворюють лише від перехідних дієслів. Отже, тут категорія перехідності обмежувча. Цим формам властиві словозмінні прикметникові категорії роду, числа та відмінка. Категорії часу, способу не характерні для цих утворень, а категорії виду, стану похідні від мотивуючого дієслова.

В українських граматиках також виділяють предикативні форми на -но, -то. Це закам'янілі форми дієприкметників середнього роду. Ні в одній іншій слов'янській мові вони не утворюють окрему групу. Цим самим лише підтверджено тезу про те, що пасивні конструкції більш притаманні українській мові, ніж хорватській. Утворюють їх від перехідних дієслів. Оскільки це закам'янілі форми коротких дієприкметників, то вони

незмінні, тобто не мають категорії роду, особи, числа, часу, способу. Можемо сказати, що для них категорія стану «вихідна», бо це пасивні форми. Хоча ці форми за походженням є дієприкметниками, протягом тривалого часу вони втратили словозмінні особливості прикметників, і саме тому їх виокремлюють як окремі форми. Разом із формами інфінітива вони належать до форм дієслова з найменшим категоріальним навантаженням.

Для безособових форм характерна більша кількість дієслівних категорій. Як і всі дієслівні форми, вони мають категорію перехідності та виду. В обох мовах – це форми дієслова, уживані в 3 ос. одн. теперішнього часу, тому для них категорії особи, числа, роду і часу важливі, але вони обмежуючі, оскільки безособові форми з'являються лише в цій формі. Належність до безособових дієслів, як ми вже сказали, зумовлена семантикою. Деякі з цих дієслів мають і повну парадигму.

І в українській, і хорватській мовах є дві форми умовного способу. В обох мовах форми кондиціоналу мають категорії роду і числа (в українській мові, крім множини). У хорватській мові кондиціонал має і категорію особи, бо як ми вже сказали, вона виражена через форму аористу допоміжного дієслова *бути* (*bih, bi, bi; bismo, biste, bi*), а оскільки українська мова не має аориста, у цій формі збережена лише закам'яніла форма 2 особи однини аориста від дієслова *бути*: *би*.

Очевидно, найбільша різниця поміж українською і хорватською мовою у формах майбутнього часу. Хоч українська мова має три, а хорватська дві форми футуру, все ж таки значеннєво перевага 2 : 1 у бік хорватської мови. До семантичного поля хорватського футура I. можемо вмістити всі три форми українського майбутнього часу, бо вони виражають значення дії, яка відбудеться після моменту мовлення. Усі форми мають час і особу: *pisat ću, pisat ćeš, pisat će, pisat ćemo, pisat ćete, pisat će*. В українській мові категорія виду обмежуюча, бо просту форму мають лише дієслова dokonanogo виду, а складну і складену лише nedokonanogo виду. Однак обмеження стосується лише творення форм, а не їхнього значення.

Українська літературна мова не має футур II, отже, не має форми, яка б виражала дію, що відбудеться перед якоюсь іншою. У хорватській мові складником цієї форми є дієприкметник із властивими йому категоріями роду, число й особи: *budem pisao / pisala / pisalo, budeš pisao / pisala / pisalo, bude pisao / pisala / pisalo, budemo pisali / pisale / pisala, budete pisali / pisale / pisala, budu pisali / pisale / pisala*.

Категорії, які беруть участь в утворенні форм теперішнього часу, повністю не збігаються. У теперішньому часі в обох мовах дієслово змінюють за особами та числами, але в українській мові вид обмежуюча категорія, бо форми теперішнього часу можна утворювати лише від дієслів nedokonanogo виду.

Для форм минулого і давноминулого часів характерні категорії роду, числа і особи. Жодна категорія не обмежуюча. Різниця між аналізованими мовами лише в тому, що в українській мові форми множини не розрізняють за родами: *писав, писала, писало, писали*, на відміну від хорватських форм перфекта: *pisao / pisala / pisalo sam, pisao / pisala / pisalo si, pisao / pisala / pisalo je, pisali / pisale / pisala smo, pisali / pisale / pisala ste, pisali / pisale / pisala su*. В українській мові особу можна визначити лише в синтагмах із займенником, бо занепало допоміжне дієслово у формах перфекту і плюсквамперфекту: *робив, робили; був робив, були робили*, на відміну від хорватських форм: *radio sam, radili smo; bio sam radio, bili smo radili*.

У хорватській мові існують форми імперфекта: *spavahu, bijahu*, і аориста: *umrijeh, propade, dođoše*, які протягом часу в східнослов'янських мовах, зокрема і в українській, занепали. Хоча наш аналіз спрямований на синхронію і літературний стандарт обох мов, деякі факти неможливо пояснити, не звертаючись до діахронії та діалектології обох мов. Лише так можна наголосити на подібному, що вже архаїзувалося і що часто вважаємо законсервованими формами початкового (праслов'янського) стану. Аналіз показує, що хорватська мова залишилась більш архаїчною в системі часових форм, зокрема у формах минулого часу, а українська мова краще зберегла форми дієприкметника і дієприслівника.

Водночас у південно-західних діалектах української мови є залишки форм перфекту, які у хорватській мові вживані в літературній мові.

Порівняння системи дієслівних категорій в українській і хорватській мовах показує, що кожна дієслівна категорія з різною частотністю і різними обмеженнями бере участь в утворенні дієслівних форм.

Хоча кількість дієслівних категорій в українській і хорватській мовах однакова, проте кількість дієслівних форм різна. В українській мові є кілька форм дієприкметників, безособові форми на -но, -то, а тим часом у хорватській мові більше часових форм (футур II, аорист, імперфект).

В обох мовах обмежуючими виявились загальнодієслівні категорії виду і перехідності. Ці дієслівні категорії частіше мають обмежуючу роль при утворенні дієслівних форм в українській мові. Так, в обох мовах є обмеження категорією виду для утворення дієприслівників. В українській мові дієслівний вид має вирішальну роль у творенні форм теперішнього часу і простої форми майбутнього часу (від дієслів доконаного виду не утворюють теперішнього часу, а від дієслів недоконаного виду – простих форм майбутнього часу). Категорія перехідності обмежуюча для утворення пасивних дієприкметників в обох мовах, а в українській мові ще й безособових форм на -но, -то.

Дієприкметники активні (теперішнього часу на -уч-, -юч-, -юч-, -яч- та минулого часу на -л-) сьогодні вживані лише в українській мові. У їхньому творенні обмежуючу роль мають категорії перехідності, виду і часу. Крім цього, у всіх аналітичних формах, частиною яких є дієприкметник, тобто партицип перфекту, або як це називано в українських граматиках, форма минулого часу, в українській мові в множині обмежені одним родом, колишньою формою чоловічого роду, бо категорія роду в множині занепала.

Висновки. Важливо підкреслити особливості творення та специфіку вживання окремих форм. Ми помітили, що навіть коли й немає суттєвих відмінностей щодо творення, то вживання форм різне в українській і хорватській мові (пасив). Хоча жодна граматична категорія ні в одній формі не ізольована, помітно, що в українській і хорватській мовах вони перебувають у різних відношеннях і мають у них різноважливу роль. Так, в українській мові у формах часу велике значення має категорія виду. Незважаючи на малочисельність форм минулого часу (є лише форма минулого часу, яка за походженням була спрощеним перфектом, і плюсквамперфект), за допомогою категорії виду можна позначити дію, яка є цілісною, отже, закінченою, і тривалу дію недоконаного виду: *написав, писав*. У хорватській мові у формах часу категорія виду не має такої важливості, бо ще збережені, хоча трохи й забуті в повсякденному вживанні, форми аориста й імперфекта разом із перфектом і плюсквамперфектом. Отже, сама категорія часу в хорватській мові має достатню кількість засобів, якими можна висловити послідовність дій всередині часових відрізків.

Як бачимо, незважаючи на багатовікову віддаленість української і хорватської мов, вражає подібність у системі дієслівних категорій. За деякими з них українська мова близька до хорватської та відрізняється від інших східнослов'янських мов.

Список використаної літератури

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів.вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
2. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 314 с.
3. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 463 с.
4. Popović M. O glagolskom se u hrvatskosrpskom (i analogu u ruskom i ukrajinskom) / M. Popović, R. Trostinska. – Radovi Zavoda za slavensku filologiju, N 26. Zavod za slavensku filologiju. / [ur. E. Hercigonja]. – Zagreb : Sveučilište u Zagrebu, 1991. – С. 23–26.
5. Молошная Т. Н. Грамматические категории глагола в современных славянских литературных языках / Т. Н. Молошная. – Москва : РАН, 2001. – 96 с.

6. Бондарко А. В. Проблемы и методы сопоставительного изучения грамматических категорий в славянских языках / А. В. Бондарко // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): сборник / ред. С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1983. – С. 34–47.
7. Mihaljević M. Slavenska poredbena gramatika, II dio / M. Mihaljević. – Zagreb : Školska knjiga, 2014. – 318 с.
8. Ivšić S. Slavenska poredbena gramatika / S. Ivšić. – Zagreb : Školska knjiga, 1970. – 434 с.
9. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – М. : Наука, 1976. – 254 с.
10. Милославський І. Г. Морфологічні категорії сучасного російського мови / І. Г. Милославський. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.
11. Pranjković I. Glagolske kategorije prema imenskima / I. Pranjković // Zagrebačka slavistička škola : zbornik / [ur. Prof. S. Vondčina]. – Zagreb : Filozofski fakultet, 2003. – С. 9–15.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наукова думка, 1969. – 583 с.
13. Городенська К. Г. Дієслово // Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 752 с.
14. Храковский В. С. Взаимодействие грамматических категорий глагола / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С. 18–36.

References

1. Vihovanets, I. R. & Horodenska, K. G. (2004). *Theoretical morphology Ukrainian. Academic Ukrainian grammar*. Kyiv: Pulsars (in Ukr.)
2. Rusanivskyi, V.M. (1971). *Structure of the Ukrainian verb*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
3. Kucherenko, I. K. (2003). *Theoretical questions of Ukrainian grammar*. Vinnitsa: Podilla-2000 (in Ukr.)
4. Popovich, M. & Trostinska, R. (1991). About verb in Croatian (and analogy in Russian and Ukrainian). *Work of the Institute for Slavic Philology*, 26, 23–24 (in Cro)
5. Moloshnaya, T. N. (2001). *Grammatical categories of verbs in contemporary Slavic language*. Moskva: RAN (in Russ.)
6. Bondarko, A. V. (1983). Problems and Methods of Comparative Study of Grammatical Categories in Slavic Languages. *Slavic linguistics. XI International Assembly of Slaves (Kyiv, sept. 1983.)*, 34–47 (in Russ.)
7. Mihalevich, M. (2014). *Slavic comparative grammar, 2*. Zagreb: Schoolbook (in Cro.)
8. Ivshich, S. (1970). *Slavic comparative grammar*. Zagreb: Schoolbook (in Cro.)
9. Bondarko, A. V. (1976). *Theory of Morphological Categories*. Moscow: Science (in Russ.)
10. Miloslavskyi, I. G. (1981). *Morphological categories of contemporary Russian*. Moscow: Education (in Russ.)
11. Prankovich, I. (2003). Verbs category according to the names, *Zagreb Slavic School*. 9–15 (in Cro.)
12. *Contemporary Ukrainian literary language. Syntax* (1972). / [edited by I. K. Bilodid]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
13. Horodenska, K. G. (2017). Grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Kyiv: Publishin Gouse Dmitro Burago (in Ukr.)
14. Khrakovskyi, V. S. (1990). The relation of the grammatical categories of verbs. *Linguistic issues*, 5. 18–36 (in Russ.)

TIMKO DITKO Oksana,

PhD Associate Professor Chair of Ukrainian Language and Literature Department of East Slavic Languages and Literatures Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb
e-mail: okditko@ffzg.hr

COMPARISON OF VERB CATEGORIES

IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN AND CROATIAN STANDARD LANGUAGE

Abstract. Introduction. *Our topic relates to the research of verbal categories in the contemporary Ukrainian and Croatian standard language.*

Purpose. *The verb is a central part of speech that at the same time has the greatest number of verbal categories. The number of verbal categories is the same in both analyzed languages. We divided the grammatical categories characteristic of verbs into three groups, depending on the role they have within the verbal system.*

Methods. *We named the first group the Verbal categories. We divided it further into two subgroups: the General Verbal Categories (transitivity and aspect) and the Closer Verbal Categories (mode, state and time). What is common for all of them is that they are characteristic only of verbs and of no other parts of speech. Besides, general verbal categories are characteristic of all verbal forms and closer verbal categories can also be called formal, because they make up different verbal forms. The second group is the Noun-Verbal Category, where we put the category of person and number. They are*

characteristical also of nominal parts of speech as well. Into the third group, being the Nominal Category, we put the category of gender. It is a peripheral verbal category. It exists only in forms of verbal adjectives and in analytical formations, one of which being the verbal adjective. The last chapter is devoted to the realization of verbal categories in certain verbal forms.

Results. The differences between the Ukrainian and Croatian can be followed both within certain categories and within certain verbal forms. The differences shift, on one hand from general verbal categories to special ones, and on the other hand, from general category levels to concrete realization levels, i.e. verbal forms.

Originality. The smallest differences are found in categories of aspect and transitivity and the greatest in verbal adjectives which then caused differences in other complex forms in which the active adjective participates.

Conclusion. Nevertheless, despite the several-century long separation of the Ukrainian and Croatian language, the similarities between the systems of verbal categories are appalling. With respect to some of them, the Ukrainian stands out from other East Slavic languages and is closer to Croatian.

Key words: grammatical categories; grammatical meaning; grammatical form; verbs; Croatian; Ukrainian; action; verb formation; Synchrony; standard language.

Надійшла до редакції 13.03.18

Прийнято до друку 26.03.18

УДК 811.161.2'366.5

ХРИСТІАНІНОВА Раїса Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови
Запорізького національного університету,
e-mail: khristianinova@gmail.com

ДУПЛЕКСИВ У ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІЙ ТА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

У статті порушено проблему дуплексива як реченнєвого компонента, виокремлюваного на основі подвійного синтаксичного зв'язку. Обґрунтовано його статус як специфічного другорядного члена простого неелементарного речення зі складною семантикою. Доведено, що дуплексиви – це іменникові компоненти речення, пов'язані підрядним зв'язком з основним предикатом, вираженим дієсловом, та вторинним предикативним зв'язком із вторинним предикатом, вираженим прикметником, іменником чи інфінітивом; виникають унаслідок складних перетворень у процесі злиття в одну конструкцію двох вихідних простих речень; бувають тільки в двосуб'єктних конструкціях, у яких базовий і вторинний предикати вжиті при різних суб'єктах. Розширено уявлення про їхню складну формально-граматичну та семантико-синтаксичну природу: простежено, що у формально-граматичному аспекті вони поєднують функцію валентно зумовленого правобічного прислівного поширювача основного предиката з функцією вторинного підмета, а в семантико-синтаксичному – виражають контаміновані об'єктно-суб'єктні відношення. Установлено, що граматичними формами вираження дуплексива постають знахідний та давальний відмінки, визначено їхні семантичні функції стосовно основного і вторинного присудків. Виокремлено й описано семантичні групи дієслів, уживаних у ролі основного присудка в реченнях із дуплексивами.

Ключові слова: дуплексив, подвійний синтаксичний зв'язок, двосуб'єктні речення, основний предикат, вторинний предикат, вторинний підмет, валентно зумовлений правобічний прислівний поширювач, об'єктно-суб'єктні відношення.

Постановка проблеми. Термін «дуплексив» уведений у лінгвістичний обіг чеськими синтаксистами. Згідно з їхньою теорією, дуплексив – це особливий другорядний член речення, синтаксично співвіднесений з двома різними членами речення – присудком і підметом або додатком [1, с. 282], семантично він позначає ознаку суб'єкта або об'єкта, що є актуальною під час реалізації змісту предиката [2, с. 75]. Наприклад, у реченні

Chlapci se vrátili unaveni (Хлопці повернулися стомлені) дуплексив *unaveni* (стомлені) синтаксично поєднаний із підметом *chlapci* (хлопці) та присудком *se vrátili* (повернулися), а в реченні *Příjemce obdržel zásilku poškozenou* (Отримувач одержав бандероль пошкодженою) дуплексив *poškozenou* (пошкодженою) – з додатком *zásilku* (бандероль) та присудком *obdržel* (одержав) [3, с. 164].

Наявність дуплексива в рідній мові дала змогу чеським лінгвістам, які досліджували російську мову, застосувати це поняття й до структури російських речень. Зокрема, у конструкціях на взірець *Катя возвращалась загорелая* компонент *загорелая* потрактовано як дуплексив [2, с. 75]. Так само, за М. Кубиком, дуплексивом є словоформа *врачом* у реченні *Он вернулся домой врачом* [4, с. 126]. Подібне потрактування розгляданих компонентів речення знаходимо й у деяких російських лінгвістів [5]. Г. Золотова компоненти з подвійним синтаксичним зв'язком покваліфіковує як предикативні означення [6, с. 302]. Поняття дуплексива останнім часом широко вживають і в українських синтаксичних працях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі в лінгвоукраїністиці можна виокремити дві діаметрально протилежні вихідні позиції щодо розв'язання проблеми цього компонента речення: 1) дуплексив – предикатний компонент речення [7; 8; 9]; 2) дуплексив – непередикатний компонент речення [10; 11; 12; 13].

Потрактовуючи дуплексив як предикатний компонент речення, А. Загнітко та Г. Миронова вважають, що у формально-граматичній структурі речення він є компонентом складного (подвійного) присудка, морфологічно виражений прикметником, числівником або іменником, а в семантико-синтаксичній структурі речення дуплексив реалізує атрибутивно-обставинні або атрибутивно-об'єктні значення [7, с. 60–61]. Натомість Л. Томусяк стверджує, що у формально-граматичній структурі речення дуплексив постає самостійним компонентом, який посідає проміжне місце в системі головних та поширювальних членів речення. Вона вважає, що дуплексиви бувають припідметовими (присуб'єктними) та придодатковими (приоб'єктними), морфологічно виражені субстантивними чи ад'єктивними формами [8, с. 8]. У семантико-синтаксичній структурі речення вони є вторинними предикатами, що мають пасивну реалізацію [Там само, с. 11]. Проте в пізніших працях дослідниця зауважує: «...як показав аналіз конструкцій з дуплексивами, включення однієї моделі у структуру іншої відбувається не внаслідок злиття предикатів, як вважалося раніше, а внаслідок злиття актантів, що дає подвійні актанти» [14, с. 55]. Схожі думки висловлює й В. Олексенко, наголошуючи, що дуплексиви потрібно вирізняти окремо й розглядати як самостійні компоненти структури речення, що посідають проміжне місце в системі головних і другорядних членів речення [9].

Прихильники іншої вихідної позиції [11; 12; 13], спираючись на теоретичне обґрунтування подвійного зв'язку І. Вихованцем, згідно з яким «подвійність синтаксичних зв'язків <...> стосується <...> тільки компонентів із предметним значенням» [15, с. 89], стверджують, що дуплексив – це специфічний іменниковий член речення, поєднаний двобічним синтаксичним зв'язком, морфологічною формою його вираження постає називний, знахідний безприйменниковий, рідше – давальний відмінок. Дуплексив у формі називного відмінка власне іменника або іменникового займенника у формально-граматичній структурі речення входить у структурну схему речення як центральний компонент (позиція подвійно координованого підмета), у семантико-синтаксичній структурі речення вступає в подвійні предикативні відношення з обома частинами подвійного присудка, є складною субстанційною синтаксею – суб'єктом дії або процесу та суб'єктом якості-стану, що зумовлено суб'єктними валентностями двох різнорідних предикатних синтаксем [11, с. 501–502; 12, с. 9; 13, с. 182]. Дуплексиви у формі знахідного та давального відмінка є синкретичними членами речення з ознаками валентно прогнозованого правобічного поширювача дієслова-присудка і вторинного підмета, у семантико-синтаксичній структурі речення виражають контаміновані об'єктно-суб'єктні відношення та посідають позицію субстанційної синтаксеми з неелементарним

значенням: у формі знахідного відмінка – об'єкта дії і суб'єкта стану, у формі давального відмінка – адресата дії і потенційного суб'єкта дії [11, с. 503–504; 12, с. 9; 13, с. 182].

Дехто із синтаксистів потрактовує як дуплексиви предикатні й непередикатні компоненти, для яких характерна подвійна залежність. Дуплексиви-предикатні компоненти постають як субординативні елементи – підпорядковуються присудкові й облігаторному синтаксичному приприсудковому компонентові: *Цілий день потім Артемові батько не сходив з думки, і все він уявляв його найяскравіше саме **отаким**, якого в сні бачив – у кузні* (А. Головка) [16, с. 4], а дуплексиви-суб'єкти функціують у реченнях із подвійними присудками [Там само, с. 8].

Як бачимо, усі дослідники сходяться на тому, що дуплексив – це компонент речення, виокремлюваний на основі подвійного синтаксичного зв'язку, проте його статус у системі членів речення остаточно не визначений, зокрема дискусійними постають потрактування його функцій у формально-граматичній та семантико-синтаксичній структурі речення.

Мета статті – обґрунтувати статус дуплексива як виокремлюваного на основі подвійного синтаксичного зв'язку другорядного члена речення, що має складну формально-граматичну і семантико-синтаксичну природу.

Виклад основного матеріалу. Щодо потрактування дуплексива загалом погоджуємося з О. Кульбабською, О. Межовим, М. Мірченком, які вважають дуплексивами специфічні іменникові члени речення, виокремлювані на основі подвійного синтаксичного зв'язку. Подвійний синтаксичний зв'язок з'являється внаслідок об'єднання двох простих речень в одне, що призводить до утворення ускладненої конструкції, у яку одне з речень входить фактично без змін, воно є базовим, а друге зазнає різних перетворень, пристосовуючись до структури базового. У процесі такого перетворення два компоненти, які належали різним вихідним реченням, зливаються в один контамінований компонент, що зберігає свої первинні зв'язки з компонентами обох вихідних речень. Утворення ускладненого речення може відбуватися внаслідок злиття двох однакових суб'єктів та об'єднання двох предикатів в один (у формально-граматичному аспекті внаслідок об'єднання простого дієслівного присудка й складеного іменного присудка утворюється подвійний присудок). У такому разі новоутворена ускладнена конструкція є моносуб'єктною, у якій «з тим самим іменем суб'єкта поєднуються одночасно дві предикативні ознаки – дієслівна й іменна» [6, с. 183]. Однак ускладнення елементарного речення може супроводитись і полісуб'єктністю. За такого ускладнення результативним реченням є двосуб'єктна конструкція, у якій базовий і вторинний предикати вжиті при різних суб'єктах [14, с. 55]. Уважаємо важливими міркування І. Вихованця про те, що «об'єднання двох речень в одне просте ускладнене не вносить суттєвих змін у формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну вартість» іменника-підмета, який виникає внаслідок злиття двох простих речень і перебуває з предикативним комплексом у подвійному синтаксичному зв'язку, адже він «ґрунтується на трьох різновидах вихідних тотожностей: тотожності лексичній (назва тієї самої особи), тотожності морфологічній (форма називного відмінка), тотожності синтаксичній (лексично і морфологічно тотожний компонент у двох вихідних реченнях поєднаний предикативним зв'язком і стоїть у позиції підмета)» [15, с. 90], а дуплексиви не тільки перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення й постають унаслідок об'єднання в одну конструкцію двох вихідних простих речень, але й мають складну формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну природу, зумовлену складними перетвореннями [10, с. 241]. Спираючись на сказане, констатуємо, що підмет, пов'язаний подвійним зв'язком із компонентами подвійного присудка, не є дуплексивом, дуплексиви бувають тільки в двосуб'єктних конструкціях. Цю функцію реалізує специфічний іменниковий другорядний член речення, який з'явився внаслідок контамінації двох різних компонентів вихідних простих речень – правобічного валентно зумовленого прислівного поширювача з об'єктною або адресатною семантикою в базовому реченні та лівобічного валентно зумовленого поширювача із суб'єктною семантикою в другому реченні. Основною

формально-граматичною функцією новоутвореного контамінованого члена речення постає його функція в базовому реченні, функція, виконувана ним у другому вихідному реченні, імплікується, але при цьому зберігається синтаксичний зв'язок із присудком вихідного речення, щоправда, інший за способом вираження. Тому погоджуємося з думкою дослідників, які потрактовують предикат другої пропозиції як вторинний присудок, що «не досягає статусу основного присудка простого двоскладного речення, поєднується з вторинним підметом вторинним присудковим зв'язком та його формою неповної транспозиційної синтаксичної координації» [13, с. 239]. Отже, дуплексив відрізняється від інших другорядних членів (прислівних і детермінантних) тим, що він буває тільки в ускладнених простих реченнях і поєднує дві функції – прислівного поширювача та вторинного підмета.

Дуплексив обмежений у граматичному плані. Як уже йшлося, у цій ролі можливі лише іменники (власне-іменники, займенникові іменники) та субстантивовані слова у формі знахідного й давального відмінків, однак дуплексиву властива лексико-семантична варіативність. У функції дуплексивів зазвичай постають лексеми на позначення осіб, рідше інших істот: *У госпіталь його привезли контуженим* (О. Гончар); *Сьогодні він уперше побачив матір у військовому* (О. Гончар); *Вона залишала людину на самоті з небом...* (О. Бердник); *Голий велет зупинився, допоміг Гіпатії лягти на м'який килим, легким порухом руки заглибив її в сон без видінь...* (О. Бердник); *Слово до людей, яких війна першими кличе під кулі* (О. Гончар); *Тримав [Нестор] коня в поведі...* (Ю. Мушкетик). Проте трапляються в цій ролі й іменники-назви неістот: *Мати якусь мить ще тримає руки розгорнутими, почувачи в них порожнечу* (О. Гончар); *Він <...> постійно тримав голову ледь нахиленою вперед...* (Н. Сняданко); *Він застав якось трави на острові потолочені й повитоптувані...* (П. Загребельний); *Гриць тримав у руках книгу розгорнутою* (Г. Тютюнник); *Біла-біла велика квітка, ще жива, але зараз її обітре на всіх каменях, на всіх лавах і виплюне пожованою з пекла* (Ю. Мушкетик).

За спостереженнями Л. Томусяк, формально просте речення, що містить у своєму складі дуплексив, є асиметричним знаком – виражає зміст, співвіднесений зі змістом складного речення. У монопредикативному реченні з дуплексивом поряд із головною, експліцитно вираженою пропозицією наявна й друга, згорнута пропозиція, предикат якої не має присудкового вираження [8, с. 8]. Проте згорнуту пропозицію можна розгорнути в предикативну структуру через перетворення речення з дуплексивом у складне речення, що має той самий зміст, або в два окремі речення, унаслідок чого предикат згорнутої пропозиції набуває експліцитного вираження – стає звичайним присудком, а дуплексив розпадається на два різні члени: в одній частині він функціонує як другорядний член, а в другій набуває ролі підмета. Здатність до розгортання формально простих речень із дуплексивами в складні або два прості речення є визначальною їхньою ознакою, оскільки вони власне й утворилися внаслідок об'єднання двох простих речень в одне ускладнене, відповідно предикати в обох пропозиціях зберігають свою автосемантичність, пор.: *Любу пасажери бачили тепер то тут, то там суворо заклопотаною, навіть стурбованою...* (О. Гончар) ← *Любу пасажери бачили тепер то тут, то там* + *Люба була суворо заклопотаною, навіть стурбованою*. За втрати дієсловом самостійності й набуття ним релятивного значення про дуплексив не йдеться, пор.: *Колосовський, якого помкомвзводу залишив старшим замість себе, сів з хлопцями продовжувати заняття по статуту* (О. Гончар) і *Сльози Марини залишали його байдужим* (Панас Мирний). У першому реченні в підрядній частині маємо дуплексив, пор.: *...якого [Колосовського] помкомвзводу залишив старшим замість себе* ← *Колосовського помкомвзводу залишив замість себе* + *Колосовський був старшим*, а в другому реченні дієслово *залишали* втратило свою автосемантичність та функціонує як допоміжний компонент складеного іменного присудка *залишали байдужим*, і компонент *його* постає прислівним поширювачем зазначеного присудка, виконуючи свою основну семантико-синтаксичну функцію прямого об'єкта. Так само в реченнях на кшталт *Хвороба зробила його страшим* (І. Франко); *...це робило*

хлопця й справді кращим... (О. Гончар); *Життєві труднощі зробили її дорослішою* (І. Роздобудько); *Люди зло вважають безкінечним* (П. Загребельний); *...товариші вважали його справді поетом* (О. Гончар); *Її всі визнавали талановитою* (І. Роздобудько); *Мене знали як доброго режисера* (І. Роздобудько); *Мене ніколи не називали багатієм...* (І. Роздобудько); компоненти *зробила, робило, зробили, вважають, вважали, визнавали, знали, називали* втратили свою автосемантичність і набули ознак допоміжних компонентів у структурі складених іменних присудків *зробила страшним, робило кращим, зробили дорослішою, вважають безкінечним, вважали поетом, визнавали талановитою, знали як режисера, називали багатієм*, а слововформи *його, хлопця, її, зло, мене* постають їхніми прислівними поширювачами з об'єктною семантикою.

Слушною вважаємо думку І. Вихованця про те, що семантику дуплексива «слід визначати стосовно двох пов'язаних з ним присудкових компонентів» [10, с. 267] – основного, що виражений дієсловом, і вторинного. У формально-граматичному аспекті ці два присудкові компоненти не пов'язані між собою, але в семантико-синтаксичному аспекті вони постають як узаємозалежні – основний присудок обмежує в часі предикативну ознаку предмета, названого іменником у функції дуплексива, унаслідок чого ця ознака є відносною, такою, що триває одночасно з основною дією. А вторинний присудок своєю чергою накладає певні обмеження щодо семантики основного присудка. Позицію основного присудка може заступати головний член односкладного безособового речення.

У реченнях із дуплексивом вагомішою є пропозиція, пов'язана із вторинним предикатом, саме вона постає як актуалізована.

Дуплексив у формі знахідного відмінка. Щодо основного присудка такий дуплексив реалізує значення прямого об'єкта. І. Вихованець наголошує, що в системі відмінків сучасної української мови знахідний функціонує як засіб вираження прямого об'єкта [17, с. 10]. «Сполучаючись із перехідними дієсловами, – зауважує М. Плющ, – знахідний об'єкта зумовлений їхньою валентністю, виражає спрямованість дії на об'єкт. <...> Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна слововформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об'єкт дії, тобто набуває в цьому зв'язку ознаки синтаксичної форми» [18, с. 72]. Вона вступає в сильний зв'язок із дієсловом. Цей зв'язок синтаксичний, оскільки дієслово реалізує свою валентність через обов'язкове приєднання слововформи з об'єктною функцією [Там само, с. 74]. Унаслідок згортання двох простих речень в одне відбувається ускладнення новоствореного речення додатковими предикативними відношеннями, а компонент у знахідному відмінку забирає на себе, крім основної для нього функції прямого об'єкта, ще й додаткові, що властиві були називному відмінкові. Стосовно компонента з потенційно предикатним значенням дуплексив у формі знахідного відмінка виражає значення потенційного суб'єкта тимчасового (відносного) стану або ознаки, що супроводжує дію, існує водночас із нею. Отже, дуплексив у знахідному відмінку має дві функції: у семантико-синтаксичному аспекті – прямого об'єкта й потенційного суб'єкта стану-ознаки, у формально-граматичному аспекті – валентно зумовленого правобічного прислівного поширювача і вторинного підмета, що «поєднується з вторинним присудком вторинним предикативним зв'язком та його формою неповної транспозиційної синтаксичної координації» [13, с. 248].

У ролі основного присудка або головного члена односкладного речення, що заступає його, у реченнях із дуплексивами в знахідному відмінку вживані дієслова із семантикою:

1) переміщення: *Дитину тричі проносили голою через розріз, зроблений в живому дереві* (Г. Маковій); *Я привіз тебе в царство своє не чужою* (М. Вінграновський); *Інколи ближче до ранку його приведуть знесилоного, несхожого на самого себе* (І. Роздобудько);

2) фізичної дії: *Дрозди клювали горобину свіжою* (К. Наріжний); *Паску доводилось їсти несвячену* (О. Довженко); *Перед малюванням пензлі слід добре висушити й сухі занурити в олію* (І. Роздобудько);

3) створення: *Господь сотворив перших людей благими і чистими* (О. Бердник); *Бог створив людину доброю* (Р. Іваничук); *Це одна даність – намалювати їй таку, Як малювали на задану тему божове мистецтва* (І. Драч);

4) руйнування, знищення: *Івана, мабуть, вбили сонного* (М. Стельмах);

5) захоронення: *І зариють її живою, і спитають, за який гріх вона була вбита* (П. Загребельний);

6) утримування: *Снав не спав* [Нестор]: *тримав коня в повіді...* (Ю. Мушкетик); *Петро тримав руку стисненою в кулак*;

7) повернення, передавання: *Віддай мене у березні, Віддай мене неторканим...* (І. Драч);

8) залишення: *Пробач мені, що тяжко завинив, – лишив тебе на старість одинок* (М. Луків);

9) зберігання: *Я збережу це плаття таким новим і святковим і надіну його при нашої зустрічі...* (Ірина Вільде);

10) виявлення: *Уранці, коли Таня забігла в хлопчачу кімнату, застала там Штену одного* (О. Гончар); *Додому повернувся я пізно вночі і застав Ліку стомлену, напівсонну* (І. Роздобудько);

11) фізичного сприймання: *Андрій давно вже бачив її такою ласкавою* (М. Коцюбинський); *І розгубленість, радість і плач, коли побачить його живісінького і неушкодженого* (Г. Тарасюк); *Ще позавчора бачив його веселого й щасливого* (І. Роздобудько);

12) психічного сприймання: *Родина сприйняла ситуацію такою, як вона є* (Сільські вісті, 22.01.2016);

13) знання: *Я завжди знав Ольгу скромною і мовчазною* (Ірина Вільде);

14) уявлення: *Вона щиро вірила в свого обранця, уявляла собі його, певне, кращим, ніж він є...* (О. Гончар); *Чомусь цей момент Христина уявляла собі простішим* (Н. Сняданко);

15) ставлення: *Такою я люблю тебе ще більше...* (О. Бердник); *Такою він міг любити Сташку* (Ірина Вільде);

16) чекання, сподівання: *Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг* (Л. Костенко);

17) запрошення: *Коли у вас, жінко добра, знайдеться дитина, то неодмінно запросіть мене кумом* (М. Стельмах).

Відповідно дуплексив щодо основного присудка набуває значення об'єкта переміщення, фізичної дії, створення, руйнування, знищення, захоронення, утримування, повернення, передавання тощо.

Вторинний присудок у розгляданих реченнях інформує про тимчасові ознаки істоти або предмета, пов'язані з дією, названою основним предикатом, зокрема:

1) ознаку за зовнішніми характеристиками: *Його випустили роздягненим...* (Б. Харчук);

2) ознаку за квантитативними характеристиками черговості: *Олеся понесли останнім* (В. Підмогильний);

3) фізичний стан: *Ми часто бачили батька п'яним* (О. Довженко);

4) психічний стан: *Султан волів бачити її [Хуррем] розвеселеною, розсміяною, безтурботною, безжурною* (П. Загребельний); *Я побачив його щасливим...* (І. Роздобудько);

5) ознаку за соціальним статусом: *Мене призначили завідуючим кафедрою кінематографії* (І. Роздобудько).

Найчастіше вторинний присудок у подібних реченнях виражений:

1) прикметниками (власне прикметниками, дієприкметниками, займенниковими прикметниками) у формі орудного, рідше знахідного, відмінка: *Христина спробувала уявити її струнке тіло з ледь кривуватими ногами й родимкою під правим коліном*

розпластаним на бруківці Зальцштрассе (Н. Сняданко); *Ви, котрі там, постарайтесь глибше заглянути йому в душу й побачити його таким, яким він є...* (О. Гончар); **Маму** застав [Бронко] **зігнути** над столом при вікні (Ірина Вільде);

2) іменниками у формі орудного або місцевого відмінка: *...пошлемо тебе в своє село головою колгоспу* (М. Стельмах); *Сусідка Духновичів по квартирі <...> хотіла бачити б Мирона своїм зятем...* (О. Гончар); *...її розпалена материнська уява вже бачить їх [студбатовців] у крові на операційних столах...* (О. Гончар); *В цю землю приведено її [Роксолану] рабинєю* (П. Загребельний).

Рідше дуплексив у формі знахідного відмінка має значення об'єкта:

1) примусу: **Примусив** [Генріх] чеського князя Яромира визнати себе васалом папи (П. Загребельний);

2) спонукання: *Що ж спонукає Брахму дати початок світові* (О. Бердник);

3) підмови, умовляння: *Сомко ще раз пробував підмовити Ромадановського провести вибори* (Ю. Мушкетик);

4) прохання, благання: *Вона виклала в шафу всі наші речі і попросила [мене] налити їй ще* (В. Шкляр); *Сирота вблагав мене піти до Черкеса ..* (П. Загребельний);

5) запрошення: *Запроси гостя пообідати з нами.*

Вторинний присудок у реченнях із названими дуплексивами виражений інфінітивом.

Дуплексив у формі давального відмінка. І. Вихованець трактує давальний відмінок як форму, «спеціалізовану на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії», вторинними його функціями є об'єктна й суб'єктна [19, с. 106–120]. Дуплексив у формі давального відмінка щодо основного предиката постає найчастіше в первинній функції – адресатній, зрідка – у вторинній функції об'єкта дії, а стосовно вторинного предиката, вираженого завжди інфінітивом або інфінітивним сполученням, у вторинній функції суб'єкта потенційної дії або потенційного стану.

Основний присудок у реченнях із таким дуплексивом виражений дієсловами із семантикою:

1) модально-вольових виявів (наказу, заборони, дозволу): *Тікай швидше з моїх очей, доки я не велів слугам своїм кинути тебе у прірву* (О. Бердник); *Сомковцям і золотаренківцям Великогагін звелів прийти без зброї* (Ю. Мушкетик); *Стах наказав йому [Левкові] підтримувати вогонь* (М. Трублаїні); *Полковник заборонив бійцям підніматися на повний зріст; Нарешті командир дозволив бійцям перепочити;*

2) ввічливого мовного спонукання: *Словом, Іро, пропоную Вам поїхати зі мною кудись відпочити* (Г. Кримчук); *Дядько радить мені заїхати в Коломию* (Леся Українка);

3) перешкоджання: *...хто перешкодить їй [Христині] здійснити свій план утечі* (Н. Сняданко); *Так, минулої п'ятниці бойовики не дали представникові Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ оглянути будинки на одній із вулиць Комінтернового, поблизу своїх позицій* (Сільські вісті, 19.01.2016); *...авто заважає їм заїхати до гаража* (Н. Сняданко); *...щось заважало йому [Ісідорові] одірватися від землі* (О. Бердник);

4) сприяння: *О доле! <...> тільки дай мені вмерти на рідній землі...* (О. Бердник);

5) допомоги: *Так Епіметей допоміг деспотам ще сильніше ув'язнити дух людей у в'язницю необхідності* (О. Бердник);

6) мовленнєвих ритуалів: *Я зичу Вам бути щасливою.*

Імплікований дуплексив. Дуплексив може бути й імплікованим, тобто може мати нульове вираження. Найчастіше імплікування викликане контекстом: *Наступного дня за велінням Сомка Брюховецькому зголили чуприну, провезли на свині через все місто й три дні тримали [Брюховецького] прикутим до стовпа* (Ю. Мушкетик); *Він одвіз Ісідора до порту, допоміг [Ісідорові] влаштуватись матросом на велику трирему...* (О. Бердник); *Тут Омелько знову завів їх [Нестора і Юрія Хмельницького] у чагарі й наказав [їм] чекати...* (Ю. Мушкетик). Інколи в реченнях з основним присудком, вираженим дієсловом із семантикою модально-вольових виявів, дуплексив є нульовим суто з комунікативних причин – для автора (мовця) важлива дія, до якої він спонукає, а не її

конкретний виконавець: *Сомко наказав [комусь із присутніх] привезти кілька барил горілки, медовухи і вина – золотого токаю, янтарного хересу для князя і офіцерів...* (Ю. Мушкетик); ...[Юрій Хмельницький] *наказав [комусь із підлеглих] збирати козаків...* (Ю. Мушкетик).

Висновки. Отже, дуплексиви – це специфічні другорядні члени речення, виокремлювані на основі таких ознак: 1) у формально-граматичному аспекті їх вирізняє подвійний синтаксичний зв'язок – підрядний з основним предикатом, вираженим дієсловом, та вторинний предикативний із вторинними предикатами, вираженими прикметниками, іменниками, інфінітивами; 2) подвійний синтаксичний зв'язок спричиняє їхню складну формально-синтаксичну природу – поєднують функцію валентно зумовленого правобічного прислівного поширювача основного предиката з функцією вторинного підмета; 3) у семантико-синтаксичному аспекті їм властива складна семантико-синтаксична природа (виражають контаміновані об'єктно-суб'єктні відношення); 4) функціують тільки в ускладнених простих реченнях, сформованих унаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень; 5) являють собою різновид іменникових компонентів, морфологічна форма яких зумовлена формально-синтаксичною організацією одного з вихідних простих речень як базової конструкції, що перетворює друге (небазове) вихідне речення на компоненти простого ускладненого речення; 6) граматичними формами вираження дуплексива є знахідний і давальний відмінки морфологічного (власне-іменника, займенникового іменника) або синтаксичного (субстантивоване слово) іменника.

Список використаної літератури

1. Bauer J. Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II / J. Bauer, R. Mrázek, S. Žaža. – Praha : SPN, 1960. – 483 s.
2. Жажа С. Синтаксис русского языка в сопоставлении с чешским / С. Жажа, Х. Флидрова. – Olomouc : FF UP, 2005. – 164 с.
3. Novotný J. Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie) / J. Novotný. – Univerzita J.E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1994. – 180 s.
4. Кубик М. Лекции по синтаксису русского языка. – Praga : Universita Karlova, 1971. – 198 с.
5. Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями (Материалы для спецкурса) / Л. Д. Чеснокова. – II часть. – Ростов-на-Дону : Ростовский-на-Дону гос. пед. институт, 1973. – 104 с.
6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – Москва : Наука, 1973. – 351 с.
7. Загнітко А. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект / А. Загнітко, Г. Миронова. – Brno : Masarykova univerzita, 2013. – 225 с.
8. Томусяк Л. М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Томусяк. – Івано-Франківськ, 1999. – 18 с.
9. Олексенко В. Дуплексив як один з основних способів реалізації семантико-синтаксичного синкретизму у межах простого речення [Електронний ресурс] / В. Олексенко. – Режим доступу : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/721/1/>
10. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.
11. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
12. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Межов. – Київ, 1998. – 24 с.
13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
14. Томусяк Л. Дуплексив як маркер перехідності у синтаксисі / Л. Томусяк // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. – 2016. – № 1 (9). – С. 54–58.
15. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1992. – 224 с.
16. Ожоган В. Семантико-синтаксична характеристика речень з прономінативними компонентами / В. Ожоган // Наукові записки. Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – Вип. 59. – С. 3–18.

17. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові : монографія / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1971. – 120 с.
18. Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні / М. Я. Плющ // Вибрані праці. – Київ : Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
19. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1987. – 232 с.

References

1. Bauer, J., Mrázek, R., Žaža, S. (1960) *Průruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*. Praha: SPN. (in Czech)
2. Zhazha, S., Flidrova, H. (2005). *Syntax of the Russian language in comparison with Czech*. Olomoutz (in Russ.)
3. Novotný, J. (1994). *Nástin syntaktického popisu češtiny (na základě valenční teorie)*. Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem (in Czech)
4. Kubik, M. (1971). *Lectures on syntax of the Russian language*. Prague (in Russ.)
5. Chesnokova, L. D. (1973). *The semantic types of the parts of the sentence with double relations (Materials for the special course). II part*. Rostov-on-Don: Rostov-on-Don Pedagogical Institute (in Russ.)
6. Zolotova, G. A. (1973). *Essay on the functional syntax of the Russian language*. Moscow: Science (in Russ.)
7. Zagnitko, A., Mironova, G. (2013). *The syntax of the Ukrainian language. Theoretic-applied aspect*. Brno: Masarykova univerzita (in Ukr.)
8. Tomusyak, L. M. (1999). *Semantic-syntactical organization of the sentences with the duplexyvs*: Theses of the dissertation for a candidate degree in philology : 10.02.01 «Ukrainian language». Ivano-Frankivsk (in Ukr.)
9. Oleksenko, V. *Duplexyv as one of the main methods of the realization of the semantic-syntactical syncretism in the measures of the simple sentence*, available at: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/721/1/>.
10. Vykhovanets, I. R. (1993). *Ukrainian grammar. Syntax*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
11. Kylibabska, O. V. (2011). *The seconfary predication in the simple sentence*. Chernivtsi: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (in Ukr.)
12. Mezhev, O. G. (1998). *Subject syntacsems in the structure of the simple sentence*: Theses of the dissertation for a candidate degree in philology : 10.02.01 «Ukrainian language». Kyiv (in Ukr.)
13. Mirchenko, M. V. (2004). *The structure of the syntactic categories*. Lutsk: RVV «Vezha» Lesya Ukrainka Eastern European National University (in Ukr.)
14. Tomusyak, L. (2016). Duplesyv as a marker of the transitivity in syntax. *Aktualni pytannia suspilnyh nauk ta istorii medycyny (Current issues of the social sciences and the history of medicine)*, 1 (9), 54–58 (in Ukr.)
15. Vykhovanets, I. R. (1992). *Essay on the functional syntax of the Unraininan language*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
16. Ozhogan, V. (2005). Semantic-syntactic characteristics of the sentences with the pronominal components. *Naukovi zapysky. Philologichni nauky (movoznavstvo) (Scientific issues. Philological sciences (linguistics))*, 59. Kirovograd: RVV V. Vynnychenko KSPU, 3–18 (in Ukr.)
17. Vykhovanets, I. R. (1971). *Syntax of the objective case in the modern Ukraininan literary language*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
18. Plusch, M. Ya. *Word form in the semantic elementary and complicated sentence. Selected works*. Kyiv: Publishing house of M. P. Dragomanov National Pedagogical University (in Ukr.)
19. Vykhovanets, I. R. (1987). *The system of cases in the Ukrainian language*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)

Khrystianinova Raisa Oleksandrivna,

Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Ukrainian Language Zaporizhzhia National University

e-mail: khrystianinova@gmail.com

DUPLEXYV IN THE FORMAL-GRAMMAR AND SEMANTIC-SYNTACTICAL STRUCTURE OF THE SENTENCE

Introduction. *Duplexyv is the component of the sentence, which can be singled out based on the double syntactical connection, but its status is not completely determined in the system of the parts of the sentence, all in all, controversial are the understanding of its functions in the formal-grammar and semantic-syntactical structure of the sentence.*

Purpose. *The purpose of the article is to prove the status of the duplexyv as of the secondary part of the sentence, which is singled out based on the double syntactical connection, which have the complex formal-grammar and semantic-syntactical nature.*

Methods. *Descriptive method was used as the main one, that helped to analyze formal-grammar and semantic-syntactical structure of the sentences with duplexyvs, grammar forms of the representation of the duplexyv, their semantic functions; to determine the semantic groups of the verbs, which were used*

in the function of the main predicate. Also the method of transformation and the method of component analysis were used.

Results. *Duplexyvs* are the specific secondary parts of the simple non-elementary sentence, which are singled out on the basis of the double syntactic connection. They appear as the result of the complex transformations in the process of the merger of the two simple sentences into one construction. They are represented via nouns and substantivized words. The grammar forms of the representation of the duplexyv are the objective and dative cases. They have the complex nature: in the formal-grammar aspect they combine the function of the valance-caused right adverb spreader of the main predicate with the function of the secondary subject, and in the semantic-syntactical aspect duplexyv shows the object-subject relation which are contaminated.

Originality. The status of the duplexyv as of the specific secondary part of the simple non-elementary sentence with complex semantics is proved. The fact that duplexyvs can exist only in the constructions with double subjects, where the basic and secondary predicates are used with different subjects is established. Duplexyvs proved to be the substantive components of speech, which are linked with the help of the subordinate connection with the main predicate, which is represented with the verb and the secondary predicative connection with the secondary predicate, which is represented by the adjective, the noun or the infinitive.

Conclusion. Duplexyvs are the specific subjective secondary parts of the sentence, which are singled out on the basis of the double syntactic connection of the subordinate with the main predicate and the secondary predicative with the secondary predicate. The double syntactic connection causes their complex formal-syntactic nature – they combine the function of the valance-caused right adverb spreader of the main predicate with the function of the secondary subject. At the semantic-syntactical aspect the complex semantic-syntactical structure is peculiar to them (they show the contaminated object-subject relations). The grammar forms of the representation of the duplexyv are the objective and dative cases of the morphological (noun, pronoun-noun) or syntactic (substantivized word) noun.

Key words: duplexyv; double syntactic connection; construction with double subjects; main predicate; secondary predicate; secondary subject; valance-caused right adverb spreader; object-subject relations.

Надійшла до редакції 13.03.18

Прийнято до друку 15.03.18

УДК 811.161.2'367

ШИТИК Людмила Володимирівна,
доктор філологічних наук, професор
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: l_shytyk@ukr.net

ВНУТРІШНЬОРАНГОВИЙ РІЗНОКАТЕГОРІЙНИЙ СИНКРЕТИЗМ СКЛАДНИХ СПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

Статтю присвячено дослідженню репрезентантів внутрішньорангової різнокатегорійної синхронної перехідності в системі складного сполучникового речення. Обґрунтовано доцільність виокремлення сурядно-підрядних складних речень, маркованих внутрішньоранговим різнокатегорійним синкретизмом. Переосмислено традиційні та нові засадничі принципи класифікації складних речень, описано специфіку внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму в проекції на систему складних сполучникових речень. Складні речення, що виявляють ознаки сурядних і підрядних конструкцій, витлумачено як репрезентанти внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму, оскільки в них поєднані диференційні ознаки складних речень різних категорій – складносурядних і складнопідрядних. Умотивовано диференціювання перехідних сурядно-підрядних конструкцій на типи, підтипи й різновиди, що базоване на постулатах теорії перехідності, а тому передбачає розмежування синкретизму форми, змісту і синкретизму форми та змісту одночасно. Виокремлено чотири структурно-семантичні типи складних речень, перехідних між сурядністю і підрядністю: 1) складні речення,

сурядні за формою і підрядні за значенням; 2) складні речення, підрядні за формою і сурядні за значенням; 3) складні речення, сурядно-підрядні за формою і значенням; 4) частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення.

Ключові слова: синхронна перехідність; внутрішньоранговий різнокатегорійний синкретизм; сурядно-підрядні складні речення; складні речення, сурядні за формою і підрядні за значенням; складні речення, підрядні за формою і сурядні за значенням; складні речення, сурядно-підрядні за формою і значенням; частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення.

Постановка проблеми. Системний аналіз складних речень виявив ланки синкретизму, сформовані периферійними та проміжними утвореннями між типовими явищами. Виокремлення репрезентантів внутрішньорангової спільнокатегорійної і різнокатегорійної синхронної перехідності та різнорангового синкретизму вмотивоване прагненням уникнути однозначності й категоричності у кваліфікації синтаксичних одиниць.

Феномен синхронної перехідності як кількоплощинного явища репрезентує доцільність її багатоаспектного опису за такими параметрами: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна. Така диференціація дала змогу виокремлювати в межах синтаксичного рівня репрезентантів внутрішньорангової перехідності – численні випадки синтезу характерних ознак одиниць одного рангу, зокрема складного речення, та різних рангів, передусім простого і складного речення чи речення і тексту. Для маркування поєднаних властивостей мовних одиниць одного рангу обрано термін «спільнокатегорійна перехідність», виявами якої є синкретичні складнопідрядні, складносурядні, безсполучникові речення і складні речення із взаємозалежними частинами, та «різнোকатегорійна синхронна перехідність», що демонструє синтез сурядності і підрядності, безсполучниковості та сполучниковості. Різнোকатегорійний синкретизм властивий і багатокомпонентним складним реченням з однорідною супідрядністю.

Сурядно-підрядні речення за формальними та значеннєвими показниками належать до чотирьох структурно-семантичних типів: складних речень, сурядних за формою і підрядних за значенням, складних речень, підрядних за формою і сурядних за значенням, складних речень, сурядно-підрядних за формою і значенням, та частково фразеологізованих підрядно-сурядних складних речень. Дослідження таких синтаксичних одиниць вважаємо актуальним з огляду на потребу з'ясування їхнього статусу в системі складного речення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історії вивчення перехідних утворень, маркованих внутрішньоранговим різнокатегорійним синкретизмом на рівні складного речення, окреслено різні підходи до витлумачення сутності цього явища та кваліфікації нетипових синтаксичних одиниць. Як зазначає В. В. Бабайцева, перехідні конструкції або взагалі не враховані в класифікаціях, або по-різному витлумачені (одні дослідники трактують їх як складносурядні, інші – як складнопідрядні), або виокремлені в особливу групу складних речень – перехідні між сурядністю і підрядністю [1, с. 230]. Перехідні конструкції сурядно-підрядного типу дослідники диференціюють на такі основні різновиди: 1) «взаємопідрядні» речення; 2) складносурядні за формою та підрядні за значенням; 3) складнопідрядні за формою й аналогічні складносурядним за значенням тощо [2, с. 423].

Традиційний поділ складних сполучникових речень на складносурядні та складнопідрядні також не позбавлений вад, оскільки виокремлені диференційні ознаки сурядності і підрядності є умовними. Ще В. О. Богородицький зазначав, що «звичний поділ усіх речень на складносурядні і складнопідрядні до певної міри штучний, особливо якщо намагаються живе розмаїття мови втиснути в ці дві довільні, заздалегідь визначені й занадто категорично обмежені рубрики» [3, с. 229]. Дослідник виокремлював не тільки сурядність і підрядність, а ще й третій різновид зв'язку, «ніби перехідний між ними, у

якому обидві частини взаємно зумовлюють одна одну» і де «немає тієї підрядності, що характерна для інших підрядних речень» [Там само].

Висловлював сумнів щодо можливості послідовного несуперечливого поділу всіх речень російської мови на дві групи й Ф. І. Буслаєв, який помітив у допустових конструкціях «проміжне між сурядністю і підрядністю» явище [4, с. 541]. Мовознавець констатував наявність складних речень перехідного типу, які, з одного боку, наближаються до складносурядних за структурною автономністю частин, а з іншого – орієнтовані на складнопідрядні, оскільки розташування частин стає, між ними є певна семантична взаємозалежність та ін. До таких речень він зарахував порівняльні, допустові та причинові (в авторському варіанті – рос. винословные) речення [Там само, с. 545].

На сьогодні немає чіткого протиставлення сурядності і підрядності як способів синтаксичного зв'язку: вектор їхніх взаємовідношень перемістився зі сфери різкого протиставлення до формату семантичного зближення. Незважаючи на різні підходи й визначення, спільним є те, що предикативні частини складносурядних речень перебувають у відношеннях однорідності, рівноправності, тоді як для предикативних частин складнопідрядних речень характерні відношення нерівноправності, неоднорідності [5, с. 19].

Визначити межу між сурядними і підрядними конструкціями часто буває важко, тому що сурядність та підрядність не заперечують одна одну, а під час поділу складних сполучникових речень на складнопідрядні і складносурядні (за характером сполучних засобів і типом семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами) залишаються конструкції, яким не властиві диференційні структурні та семантичні ознаки жодного з різновидів складного речення, вони радше поєднують ці ознаки.

Слушне зауваження висловив В. В. Виноградов: «Не можна втиснути всю різноманітність видів семантичних відношень між частинами складних речень тільки у дві полярні рубрики – сурядність і підрядність», оскільки в «сурядності» речень майже завжди є елементи «підрядності», а в деяких типах підрядності простежено сурядний зв'язок» [6, с. 67].

Г. М. Глушкова пропонує формули складних речень перехідного типу, зокрема: 1) складносурядні речення, що містять в одному з компонентів анафоричний елемент (останнє стосується складних речень із парними сполучними засобами, на зразок: не стільки... скільки, не тільки... а й, не лише... але й тощо); 2) прості ускладнені речення з однорідними членами; 3) складносурядні речення, у яких один або декілька елементів еліпсовані; 4) безсполучникові речення (потрібно розрізняти безсполучниковість архаїчного типу та нову безсполучниковість, що постала внаслідок опущення сполучного засобу) [7, с. 8]. Дослідниця порівнює співвідношення сурядності та інших категорій синтаксису із сонячним спектром, де неможливо чіткою лінією намалювати межу між двома сусідніми кольорами [Там само, с. 4].

Уперше вживання «підрядно-сурядних» сполучень хоча... но, правда... но, незважаючи на те що... все же та ін. відзначив О. М. Пешковський, звернувши увагу на «просте змішування зворотів», так звану контамінацію, яку можна пояснити подібністю допустового та протиставного значень [5, с. 468].

О. Є. Вержбицький називає контамінацією «схрещення» підрядності та сурядності. Різноманітні контамінаційні конструкції в межах складного речення номіновані одиницями нової якості, які залежать від потреб суспільства й задовольняють нові вимоги в розвитку людства [8, с. 262]. Т. О. Колосова і М. І. Черемисіна також убачають у таких одиницях не «щось середнє» між сурядністю і підрядністю, а якісно новий різновид синтаксичного зв'язку, що постав унаслідок контамінації цих двох типів [9, с. 31].

На численних «перетинах» семантико-синтаксичних відношень у складносурядних і складнопідрядних реченнях наголошує І. Р. Вихованець [10, с. 285]. Конструкції, що поєднують диференційні ознаки цих двох типів складних речень, В. В. Щеулін називає транзитивними [11, с. 28].

Такі різні підходи до трактування специфіки деяких складних конструкцій, неоднакове тлумачення їхньої належності до різновидів складного речення й уможливають кваліфікацію їх як репрезентантів внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму. Вивчення перехідних явищ посприяє створенню глибокої та багатоаспектної класифікації складних речень, що враховує всю різноманітність лінгвофактів.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності виокремлення сурядно-підрядних складних речень, маркованих внутрішньоранговим різнокатегорійним синкретизмом. Досягненню задекларованої мети сприятиме реалізація таких **завдань**: переосмислити традиційні та нові засадничі принципи класифікації складних речень; описати специфіку внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму в проекції на систему складних сполучникових речень; умотивувати диференціювання перехідних сурядно-підрядних конструкцій на типи, підтипи й різновиди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційно в системі складного речення розмежовують три структурно-семантичні типи: складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові складні речення. Попри істотні розбіжності між ними, усі вони поєднані явищами перехідності. В. В. Бабайцева внаочнює взаємодію названих типів складних речень кругами (полями), які накладаються один на одного й утворюють чотири перехідні різновиди: 1) між складносурядними і складнопідрядними; 2) між складнопідрядними і безсполучниковими; 3) між складносурядними та безсполучниковими; 4) перехідні утворення, що поєднують ознаки складносурядних, складнопідрядних та безсполучникових речень [12, с. 503].

Найчисельнішу групу становлять перехідні синтаксичні одиниці першого різновиду – складні речення, перехідні між сурядністю і підрядністю, або сурядно-підрядні конструкції. Попри те, що системні зв'язки між типами складних речень найповніше окреслено саме у сфері перехідних сурядно-підрядних речень, поза увагою залишилося багато проблем, достатньо не обґрунтованих.

Аналізуючи складносурядні речення, дехто з дослідників робить висновок, що обсяг семантико-синтаксичних відношень, які репрезентують сурядність, досить потужний, сурядним зв'язком можуть бути виражені майже всі типи відношень, характерні для складнопідрядних речень, а тому частини складносурядних недоцільно вважати рівноправними, однорідними. Констатовано, що в складносурядних реченнях представлені часові, умовно-наслідкові, причиново-наслідкові та інші відношення, які властиві складнопідрядним реченням [13, с. 391–392]. З огляду на це логічно переосмислити принципи класифікації складних речень, зокрема, диференціювання перехідних конструкцій сурядно-підрядного типу.

О. Є. Вержбицький, простежуючи процес становлення відносності й заміни сурядних речень підрядними, зауважував, що «шлях цей відповідно до певних ступенів у розвитку мислення такий: сурядність; сурядна підрядність (за термінологією О. О. Потебні), тобто підрядність, зовнішньо оформлена як сурядність; підрядність» [8, с. 191]. Про сфери перетину цих двох типів синтаксичного зв'язку свідчить і можливість вираження єднальних відношень обома формами синтаксичного зв'язку – сурядністю і так званою «відотною підрядністю» [13, с. 356].

Питання типології сурядно-підрядних складних речень однозначно не розв'язане, попри деякі спроби виокремлення їхніх різновидів. Дослідники виявили найбільше зацікавлення тими перехідними конструкціями, для номінації яких використано різні кількаслівні терміни: контаміновані одиниці з підрядністю і сурядністю [8, с. 262–265; 2, с. 362], взаємопідрядні часові [5, с. 417; 14, с. 120–121], взаємопідпорядковані речення [15,

с. 111], фразеологічно пов'язані [16, с. 123–125], речення із суплементними частинами [17, с. 183–184] тощо.¹

Р. О. Христіанінова розрізняє два типи перехідних конструкцій між складнопідрядними і складносурядними реченнями – підрядно-сурядні і сурядно-підрядні, мотивуючи такий поділ специфікою засобів зв'язку предикативних частин, які в новітніх дослідженнях [18, с. 3–5; 19, с. 38–45; 20, с. 174] витлумачені як сполучники підрядності-сурядності та сполучники сурядності-підрядності. До першого типу дослідниця зараховує пояснювальні, часово-зіставні, умовно-зіставні, допустово-зіставні та допустово-розділові. Складні речення другого типу постають на основі сполучників сурядності-підрядності (протиставно-допустових, пояснювально-ототожнювальних та зіставності-відповідності) [22, с. 285–289].

Складні речення, що виявляють ознаки сурядних і підрядних конструкцій, вважаємо репрезентантами внутрішньорангового різнокатегорійного синкретизму, оскільки в них поєднані диференційні ознаки складних речень різних категорій – складносурядних і складнопідрядних. На противагу відомому поділу таких речень за характером сполучних засобів на підрядно-сурядні та сурядно-підрядні, у роботі використано іншу типологію, базовану на постулатах теорії перехідності, що передбачає розмежування синкретизму форми, змісту і синкретизму форми та змісту одночасно. До того ж у класифікації, ґрунтованій на специфіці сполучників, семантично подібні пояснювальні складні речення розподілено між різними типами: до підрядно-сурядних зараховані речення з пояснювально-виокремлюваними, пояснювально-з'ясувальними та акцентовано-виокремлюваними сполучниками, а конструкції з пояснювально-ототожнювальними сполучниками проаналізовані серед сурядно-підрядних складних речень [Там само].

Внутрішньоранговий різнокатегорійний синкретизм репрезентований у складних реченнях, перехідних між сурядністю і підрядністю, що за формальними та значеннєвими показниками належать до чотирьох структурно-семантичних типів, у яких синкретизм форми і змісту представлений різною мірою: у конструкціях, сурядно-підрядних за змістом і формою, – повна реалізація, а в складних реченнях, сурядних за формою і підрядних за значенням, та в складних реченнях, підрядних за формою і сурядних за значенням, представлені модифікації цього вияву. Частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення, що демонструють міжрівневий синкретизм, є ніби «двічі синкретичними»: для них характерні ознаки фразеологічного і синтаксичного ярусів, а також їм притаманний внутрішньоранговий синкретизм – вони синтезують ознаки різних типів складних речень – складносурядних і складнопідрядних.

Складні речення, сурядні за формою і підрядні за значенням, синтезують формальні показники сурядності та семантичні особливості підрядності. Засобом зв'язку предикативних частин слугують сурядні сполучники, а реалізовані семантико-синтаксичні відношення характерні для складнопідрядних речень. Синкретизм складних речень,

¹ Зокрема, В. В. Бабайцева до конструкцій, що репрезентують опозицію «складносурядне / складнопідрядне речення» у російській мові, зараховує: 1) синтаксичні одиниці, які виражають допустово-протиставні відношення (маркерами такого комплексного значення є сполучні засоби *хотя... но, пускай (пусть)... но (а, однако, зато), и все же, правда... но*); 2) речення, частини яких поєднані сполучниками *тогда как, между тем как, в то время как* та ін.; 3) складні конструкції, де засобами зв'язку предикативних частин слугують сполучення *добро бы... а то, хоть бы... а то*; 4) речення із фразеологізованою першою частиною та єднальним сполучником *и* перед другою, на зразок *стоит... и*; 5) пояснювальні конструкції зі сполучниками *то есть, а именно* та ін. [12, с. 504–507]. Уважаючи перехідну зону «першочерговим об'єктом уваги», І. В. Тяпкова проаналізувала факти семантичного зближення складносурядних і складнопідрядних речень. Дослідниця виокремила в російській мові одинадцять різновидів складносурядних речень зі сполучником *и* за їхньою співвідносністю зі складнопідрядними. Сфери зближення сурядності і підрядності формують складносурядні речення з причиново-наслідковими, протиставно-допустовими, єднально-поширювальними відношеннями (останній тип подібний до приєднувальних у складнопідрядних реченнях) [21, с. 18–29].

підрядних за формою і сурядних за значенням, зумовлений несумісністю значеннєвих і формальних показників: сполучні засоби є типовими для вираження підрядного зв'язку, а семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами характерні для складносурядних речень.

До складних речень, сурядно-підрядних за формою і значенням, належать такі синтаксичні одиниці, у яких наявні сполучники сурядності та підрядності (або синкретичні сурядно-підрядні сполучники, аналітичні одиниці, сполучнослівно-сполучникові пари, сполучникові та сполучнослівно-сполучникові комплекси), що маркують семантико-синтаксичні відношення, властиві обома типам складних речень. Найчастіше синтез формальних і значеннєвих показників сурядності і підрядності виявляється в допустових конструкціях унаслідок того, що допустове значення дуже близьке до протиставного.

Ступінь фразеологізації сурядно-підрядних складних речень четвертого різновиду обмежений частковим виявом, що зумовлене варіативністю другого компонента сполучного засобу – *як, коли, а, аж, і*, рідше – нульовий варіант (причому сполучники *як і коли* лише формально є підрядними, а функційно постають у ролі сурядних сполучників зі значенням раптовості, несподіваності, що засвідчує можливість заміни їх іншими сурядними сполучниками). Засобами зв'язку предикативних частин слугують фразеосполучникові підрядно-сурядні пари і фразеосполучнослівно-сполучникові пари, які формують фразеосхему складного речення.

Типологічний опис перехідних сурядно-підрядних складних речень представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Типологія перехідних сурядно-підрядних складних речень

№ з/п	Типи	Підтипи	Різновиди	Засоби зв'язку
1.	Складні речення, сурядні за формою і підрядні за значенням:	1) причиново-наслідкові: 2) умовно-наслідкові: 3) часової послідовності:	висновкові:	<i>і тому, і через те, і від того, і від цього, і тож, й отож, а тому, а отже;</i> <i>і, і отже, і таким чином, і значить;</i> <i>і ось, і вже;</i> <i>і (а) тоді, і потім, і після цього, і після того, і вслід за тим (цим), і незабаром, і (а) відтак, а далі;</i>
2.	Складні речення, підрядні за формою і сурядні за значенням:	1) зіставлявальні: 2) приєднувальні:	а) невідповідності: б) відповідності:	<i>якщо... то, у той час як, у той час коли, тимчасом як, тоді як, коли (зі знач. тоді як);</i> <i>у міру того як;</i> <i>сполучне слово що;</i> <i>тобто, цебто, себто;</i>

		3) пояснювальні:	а) пояснюваль- но-ототожню- вальні: б) пояснюва- льно-виокрем- лювальні: в) пояснюваль- но-з'ясувальні: г) акцентовано- виокремлюва- льні:	<i>наприклад, зокрема, приміром, як ось, як-от; отже; насамперед, передусім, передовсім,</i>
3.	Складні речення, сурядно- підрядні за формою та значенням:	1) допустово- протиставні: 2) кількісно- допустово- протиставні: 3) розділово- допустові: 4) розділово- допустово- протиставні:		<i>хай, нехай, хоч (хоча), дарма що... а, але, та (але), проте, зате, однак, усе ж, все-таки; хоч... хоч... а (але, так), нехай... нехай... а (але, та, проте, зате, однак), хай... хай... а (але, та, проте, зате, однак); хто не... а (але, проте, однак, одначе, та), що не... а (але, проте, та, однак, одначе), куди не... а (але, проте, однак, та, одначе), звідки не... а (але, та, проте, однак, одначе), коли не... а (але, проте, однак, одначе, та), де не... а (але, та, проте, однак, одначе), як не (як би не)... а (але, та, проте, однак, одначе, все одно), скільки не... а (але, проте, та, однак, одначе,), який (-а, -е, -і) не... а (але, проте, та, однак, одначе), чий (-я, -є, -ї) не... а (але, проте, однак, одначе, та), хоч що б не... а, хоч скільки (не)... а та ін.;</i> <i>чи... чи, чи то... чи то, хоч... хоч, що... що;</i> <i>хоч... хоч... а (але), хоч як... хоч як... а, чи... чи... та, чи то... чи то... але, і... і... а; може... може... але, можливо... можливо... проте;</i>

		5) протиставно-допустові:		<i>але, та, але й, але (та, а) все ж, але (та, а) все-таки, та все одно, але однак, та проте, та незважаючи на це, а однак, а втім; так; ще... ще... а (ще... ще... ще... а);</i>
4.	Частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення:	1) із темпоральним значенням: 2) стверджувально-заперечної модальності з часовим значенням: 3) зі значенням зумовленості:		<i>лише (лиш, лишень)... як (аж, коли, і), щойно... як (аж, коли, і), ледве... як (аж, коли, і), тільки-но... як (коли, аж, і), тільки що... як (аж, коли, і), тільки (й)... як (аж, коли, і), тільки ось... як (аж, коли, і), лиш тільки... як (і), уже (й)... як (аж, коли, і); уже (й)... як (коли, аж, і, а, та);</i> <i>не встиг... як (а, аж, коли), не пройшло й... як (а, аж, коли), не минуло... як (а, аж, коли), не схаменувся... як (аж, коли), не зогледівся (не зоглядівся)... як, незчувся... як, ще не... як (а, аж, коли), не... як;</i> <i>варто (варто лише, варто тільки)... як (і), досить (досить лише, досить тільки)... як (і).</i>

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, своєрідна структурно-семантична організація складних речень зумовлює наявність сфер перетину сурядності і підрядності, унаслідок чого виникають перехідні типи складних сполучникових речень, марковані внутрішньоранговим різнокатегорійним синкретизмом. Сурядно-підрядні складні речення за формальними і значеннєвими показниками диференційовані на типи, підтипи та різновиди: 1) складні речення, сурядні за формою і підрядні за значенням, у межах яких диференційовано причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та зі значенням часової послідовності; 2) складні речення, підрядні за формою і сурядні за значенням, серед яких виокремлено зіставлявальні (зі значенням невідповідності і відповідності), приєднувальні та пояснювальні (пояснювально-ототожнювальні, пояснювально-виокремлювальні, пояснювально-з'ясувальні й акцентовано-виокремлювальні); 3) складні речення, сурядно-підрядні за формою і значенням, що охоплюють такі підтипи: допустово-протиставні, кількісно-допустово-протиставні, розділово-допустові, розділово-допустово-протиставні та протиставно-допустові; 4) частково фразеологізовані підрядно-сурядні складні речення, у межах яких виокремлено три підтипи: конструкції з часовим значенням, речення стверджувально-заперечної модальності з часовим значенням та конструкції із семантикою зумовленості. Такий поділ ґрунтується на розмежуванні синкретизму форми, змісту і синкретизму форми та змісту одночасно, що є базовим принципом теорії перехідності. Науково

перспективним уважаємо розширення спектру аналізу складних речень для виявлення інших комбінацій диференційних ознак.

Список використаної літератури

1. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.
2. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
3. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики / В. А. Богородицкий. – [5-е изд., перераб.]. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. – 356 с.
4. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев ; [вст. статья И. Кузьминой и др.]. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
5. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
6. Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, её эклектизм и внутренние противоречия / В. В. Виноградов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Учпедгиз, 1950. – С. 36–74.
7. Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Г. М. Глушкова ; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 16 с.
8. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2 : Синтаксис. – 406 с.
9. Колосова Т. А. Заметки по понятиях «сочинение» и «подчинение» в их соотношении друг с другом / Т. А. Колосова, М. И. Черемисина // Синтаксические отношения в сложном предложении : сб. научн. тр. / [редкол. : Р. Д. Кузнецов (отв. ред.) и др.]. – Калинин : Калинин. ун-т, 1989. – С. 28–39.
10. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
11. Щеулин В. В. Сложноподчинённые предложения и область промежуточных отношений и структур / В. В. Щеулин // Вопросы синтаксиса русского языка : сб. статей / [под общей ред. В. М. Никитина]. – Вып. 1. – Рязань : Рязан. гос. пед. ин-т, 1974. – С. 24–31.
12. Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М. : Издательский дом «Дроффа», 2000. – 638 с.
13. Попова И. А. Сложносочинённые предложения в современном русском языке / И. А. Попова // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 36–52.
14. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення у сучасній українській мові. Спецкурс для студентів філологічних факультетів / І. Г. Чередниченко. – Чернівці : Чернівецький держ. ун-т, 1959. – 134 с.
15. Українська мова. Ч. 2 / В. О. Горпинич, В. Д. Горяний, І. Я. Журба, І. Й. Тараненко ; [за ред. В. О. Горпинича]. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Вища шк., 1988. – 224 с.
16. Гречишнікова Р. М. Семантика переходности в сложном фразеологизованном предложении / Р. М. Гречишнікова // Семантика переходности : сб. научных трудов. – Л. : ЛГПИ, 1977. – С. 123–126.
17. Покусаенко В. К. К вопросу о месте бессоюзных предложений в системе сложных / В. К. Покусаенко // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов н/Д. : Ростовский н/Д. гос. пед. ин-т, 1971. – С. 172–184.
18. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
19. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
20. Кадочнікова О. Засоби зв'язку складників поліпредикативних сполучникових одиниць з пояснювальними відношеннями / О. Кадочнікова // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць / [відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : [б. в.], 2011. – Вип. 12–13. – С. 173–177.
21. Тяпкина І. Сложносочинённые предложения с союзом «и» и соотносительные с ними сложноподчинённые предложения в современном русском языке / И. Тяпкина // Синтаксические отношения в предложении и тексте : межвузов. сб. научн. тр. [ред. кол. : Н. Н. Холодов (отв. ред.) и др.]. – Иваново : Ивановский гос. ун-т, 1984. – С. 18–29.
22. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. О. Христіанінова. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.

References

1. Babaitseva V. V. (1979). *Russian language. The syntax and punctuation*. Moscow : Education (in Russ.)
2. Slynko I. I., Huivaniuk N. V., Kobylyanska M. F. (1994). *The syntax of modern Ukrainian language*. Issues. Kyiv : High School (in Ukr.)

3. Bogoroditskiy V. A. (1935). *General course of Russian grammar* / [5-th ed., revised.]. Moscow ; Leningrad : Sotsakgiz (in Russ.)
4. Buslaiev F. I. (1959). *Historical grammar of the Russian language*. Moscow : Uchpedgiz (in Russ.)
5. Peshkovskiy A. M. (1956). *Russian Syntax in Scientific Lighting* / [7-th ed.]. Moscow : Uchpedgiz (in Russ.)
6. Vinogradov V. V. (1950). Idealistic foundations of the syntactic system of prof. A. M. Peshkovskiy, its eclecticism and internal contradictions. *Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka (Questions of the syntax of the modern Russian language)*. Moscow : Uchpedgiz, 36–74 (in Russ.)
7. Hlushkova H. M. (1998). *Structural-semantic types of complex relations*: Synopsis of the dissertation for obtaining a scientific degree of a candidate in philology : 10. 02.01 «Ukrainian language». Dnipropetrovsk (in Ukr.)
8. *The course of modern Ukrainian literary language* (1951) / [edited by L. A. Bulakhovsky]. Kyiv : Soviet School. Vol. 2: Syntax (in Ukr.)
9. Kolosova T. A., Cheremisina M. I. (1989). Notes on the concepts of «composition» and «submission» in their relationship with each other. *Syntactic relations in a complex sentence*. Kalinin : Kalin. University, 28–39 (in Russ.)
10. Vykhovanets I. R. (1993). *Ukrainian grammar*. Syntax. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
11. Shcheulin V. V. (1974). Composite sentences and the field of intermediate relations and structures. *Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka (Questions of the syntax of the Russian language)*. Output 1. Riazan : Riazan. State ped. in-t, 24–31 (in Russ.)
12. Babaitseva V. V. (2000). *Transitional phenomenon in the Russian grammar*. Moscow : Publishing House «Droff» (in Russ.)
13. Popova I. A. (1950). Composite sentences in modern Russian. *Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka (Questions of the syntax of the modern Russian language)*. Moscow : Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 36–52 (in Russ.)
14. Cherednichenko I. G. (1959). *Complex Constants in Modern Ukrainian*. Special course for students of philological faculties. Chernivtsi: Chernivtsi State un-ty (in Ukr.)
15. *Ukrainian language*. (1988). Part 2 / V. O. Horpynych, V. D. Horianyi, I. Ya. Zhurba, I. Y. Taranenko / [2-nd form, processing. and add.]. Kyiv : Higher School (in Ukr.)
16. Grechishnikova R. M. (1977). The Semantics of Transitivity in a Complex Phraseologized Sentence. *Semantika perekhodnosti (Semantics of Transitivity)*. Leningrad: LGPI, 123–126 (in Russ.)
17. Pokusaienko V. K. (1971). On the question of the place of non-union sentences in a complex system. *Voprosy sintaksisa russkogo yazyka (Questions of the syntax of the Russian language)*. Rostov-on-Don: Rostov-on-Don State ped. in-t, 172–184 (in Russ.)
18. Horodenska K. G. (2007). *Grammar Dictionary of the Ukrainian Language: Connections*. Kherson: KDU Publishing House (in Ukr.)
19. Horodenska K. G. (2010). *Connections of the Ukrainian Literary Language*: Monograph. Kyiv (in Ukr.)
20. Kadochnikova O. (2011). Means of communication of components of polipredicative communicative units with explanatory attitudes. *Movoznavchyi visnyk (Linguistics messenger)*. Cherkasy, outturn 12–13, 173–177 (in Russ.)
21. Tiapkova I. (1984). Composite sentences with conjunction «and» and correlated with them complex sentences in modern Russian. *Sintaksicheskie otnosheniya v predlozhenii i tekste (Syntactic relations in the sentence and text: interuniversity collection)*. Ivanovo: Ivanovo State University, 18–29 (in Russ.)
22. Khrystianinova R. O. (2012). *Complex sentences in modern Ukrainian literary language*. Kyiv : Institute of Ukrainian language; Dmitry Burago Publishing House (in Ukr.)

SHYTYK Liudmyla Volodymyrivna,

Doctor of Philology, Professor of Ukrainian and applied linguistics, Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University

e-mail: l_shytyk@ukr.net

INNER GRADE MULTI-CATEGORY SYNCRETISM OF COMPOSITE CONJUNCTIVE SENTENCES

Introduction. Systemic analysis of composite sentences revealed links of syncretism formed by peripheral and intermediate formations between typical phenomena. Distinguishing representants of inner grade multi-category synchronous transitivity is motivated by the desire to avoid unambiguous and categorical qualification of syntactic units. We consider the research of complex-compound composite sentences relevant in view of the need to find out their status in the composite sentence system and to expand the structural-semantic typology of these transitional structures.

Purpose. The purpose of the article is to substantiate the expediency of distinguishing complex-compound composite sentences marked by inner grade multi-category syncretism.

Results. *Representants of inner grade multi-category synchronous transitivity in the system of composite conjunctive sentences are investigated. The expediency of distinguishing complex-compound composite sentences, marked by inner grade multi-category syncretism, is substantiated. The traditional and new basic principles of the classification of composite sentences are defined, the specificity of inner grade multi-category syncretism in the projection on the system of composite conjunctive sentences is described. Composite sentences revealing signs of complex and compound constructions are interpreted as representants of inner grade multi-category syncretism, since they combine the differential features of composite sentences of various categories - complex and compound. The differentiation of transitional complex-compound structures into types, subtypes and varieties based on the postulates of the theory of transitivity is motivated, and therefore involves the distinguishing of the syncretism of form, content and syncretism of form and content at the same time. There are four structural and semantic types of composite sentences, transitive between complex and compound ones: 1) composite sentences, complex in form and compound in content; 2) composite sentences, compound in form and complex in content; 3) composite sentences, complex-compound in form and content; 4) partially phraseologized complex-compound composite sentences.*

Originality. *The originality of the scientific research lies in the theoretical substantiation of the expediency to distinguish composite sentences that are transitive between complex and compound ones, to elaborate the structural-semantic typology of complex-compound composite sentences as representants of inner grade multi-category syncretism.*

Conclusion. *The conclusion is drawn that the peculiar structural and semantic organization of composite sentences predetermines the existence of intersection spheres of complex and compound ones, resulting in the emergence of transitional types of composite conjunctive sentences, marked by inner grade multi-category syncretism. Complex-compound composite sentences according to formal and semantic indices are differentiated into types, subtypes and varieties. Such a division is based on distinguishing the syncretism of form, content and syncretism of form and content at the same time, which is the basic principle of the theory of transitivity. We consider expansion of the analysis spectrum of composite sentences to be scientifically promising for the discovery of other combinations of differential features.*

Keywords: *synchronous transitivity; inner grade multi-category syncretism; complex-compound composite sentences; composite sentences, complex in form and compound in content; composite sentences, compound in form and complex in content; composite sentences, complex-compound in form and content; partially phraseologized complex-compound composite sentences.*

Надійшла до редакції 12.02.18
Прийнято до друку 15.03.18

УДК 808. 2: 801. 563. 1

ПЧЕЛІНЦЕВА Олена Едуардівна,
доктор філологічних наук, завідувач
кафедри української мови та
загального мовознавства Черкаського
державного технологічного університету
e-mail: pchele@gmail.com

АСПЕКТУАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЄСЛІВНОГО ІМЕННИКА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ДІЇ

Статтю присвячено дослідженню дієслівної аспектуальної семантики у віддієслівних іменниках зі значенням дії або стану. Докладно проаналізовано стан проблеми парадигматичного & непарадигматичного статусу українських віддієслівних імен, а також ситуацію з окремими граматичними категоріями цієї групи слів. Аргументовано потребу глибшого аналізу системного формально-семантичного потенціалу українських віддієслівних іменників зі значенням дії та його реалізації на рівні узусу. Схарактеризовано формальні та семантичні можливості цієї категорії слів,

закладені в системі української мови. Описано та проаналізовано результати лінгвістичного опитування.

Ключові слова: дієслово, іменник, дієслівні ознаки, аспектуальність, віддієслівний іменник зі значенням дії, ім'я дії, доконаний вид, недоконаний вид.

Окреслення проблеми. Спостереження за функціонуванням віддієслівних імен зі значенням дії в сучасному україномовному інформаційному просторі вказує на те, що багато носіїв мови вибірково ставляться до їхніх форм. Наприклад, із пари *вивергання* – *виверження* (від *вивергати* (недоконаний вид, далі – НДВ) – *вивергнути* (доконаний вид, далі – ДВ)) диктор українського телеканалу НТН вибирає для позначення процесу саме той, що утворений від дієслова НДВ:

(1) «У Перу почалося *вивергання* вулкану, який спав 4 роки» (НТН «Svidok.com» 05.09.13, 16–30).

Такі вживання можуть свідчити, зокрема, про те, що українські імена дії містять у собі дієслівний «внутрішній час», тобто аспектуальність, і що носії мови відчують відтінки дієслівної семантики в таких іменниках. Ступінь успадкування аспектуальних та інших дієслівних ознак в українських іменах дії на системному та функціональному рівнях становить актуальну наукову проблему, оскільки не тільки уточнює семантико-граматичні особливості цього розряду слів, але й виявляє істотну своєрідність української мови на граматичному рівні.

Мета статті. У статті досліджено віддієслівний іменник зі значенням дії (ім'я дії, девербатив) та його дієслівність, виявлену на різних рівнях. Нас цікавлять формальні та семантичні можливості цієї категорії слів, закладені в системі української мови, а також особливості функціонального прояву успадкованих дієслівних ознак. У центрі уваги статті – реалізація у віддієслівних іменниках зі значенням дії дієслівної функціонально-семантичної категорії аспектуальності. Мета статті полягає в з'ясуванні аспектуальних особливостей українських імен дії за допомогою суцільного формально-семантичного аналізу словникових даних, а також методу лінгвістичного опитування носіїв української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікаво порівняти міркування польських і українських учених про іменний або дієслівний характер української мовної свідомості. Польська дослідниця Д. Вечорек вважає, що українська мовна свідомість відображає світ значною мірою за допомогою дієслова. Дієслівність – у вигляді слова, або граматичної форми, або синтаксичної конструкції – визначає типологічний профіль української мови [1, с. 30]. Із нею солідарні й деякі українські автори: на думку О. А. Сербенської, М. І. Волощак і С. Яреми, однією з основних і безумовних особливостей української мови є переважання дієслівних елементів над іменними [2, с. 96; 3, с. 11]. З іншого боку, І. Р. Вихованець, навпаки, акцентує увагу на більш іменному характері української мови порівняно з російською, що, на його думку, виявлена, наприклад, у наявності семи українських відмінків і більшої продуктивності українського іменного словотвору: «Незважаючи на належність до мов світу з дієслівно-іменною типологічною домінантою, українська мова виявляє в цій сукупності мов своєрідність граматичного акцентування дієслівності й субстантивності» [4, с. 8]. Нам видається, що ці висловлювання насправді не суперечать одне одному, тим паче, що й автори досліджують українську мову з різних позицій – із «заходу» й зі «сходу». Можна припустити, що українська мова справді «більш іменна» порівняно з російською, і «більш дієслівна» – порівняно з польською, але очевидно, що доведення або спростування такого припущення вимагає часу й зусиль багатьох науковців. Водночас в українській мові є слова, у структурі та семантиці яких ця «дієслівність» та «іменниковість» перетинається особливо щільно. Віддієслівний іменник зі значенням дії – гібридна категорія слів, що поєднує ознаки дієслова та іменника – двох по суті протилежних частин мови.

У процесі транспозиції дієслова в іменник в українській мові ця нова форма набуває іменникових категорій роду та відмінка. Категорія числа наявна, але в редукованому

варіанті: частина віддієслівних імен має тільки граматичну форму множини (як у *посиденьки, оглядини, лютощі*), інші мають лише форму однини (*боротьба, прискорення*), треті можуть уживатися як в однині, так і в множині (*дослідження / дослідження¹, перебіжка / перебіжки, видих / видихи*).

Дієслівні категорії часу, способу, стану² та особи українське ім'я дії практично повністю втрачає. Категорія перехідності / неперехідності в девербативах специфічно модифікована: імена дії, утворені від перехідних дієслів, керують залежним іменником у родовому відмінку (*читати книгу → читання книги; досліджувати атмосферу → досліджування атмосфери*), в іншому разі відмінок залежного іменника залишається незмінним (*плавати каналами → плавання каналами; турбуватися про матір → турбота про матір*). Є, до речі, унікальні випадки диференціації форм імен дії за ознакою каузативності / некаузативності дієслова-мотиватора:

молодіти → молодіння; омолодити → омолодження;

гнити → гниття; гноїти → гноїння;

побільшати → побільшання; побільшити → побільшення;

просвітлити → просвітління; просвітлити → просвітлення;

відростати → відростання; відрощувати → відрощування;

спустити → спустіння; спустошити → спустошення;

розмокати → розмокання; розмочувати → розмочування й т. ін.

Зворотність дієслів-мотиваторів втрачає свої формальні показники: постфікс *-ся* в українських девербативах (на відміну, наприклад, від польських) не зберігається: часто обидві дієслівні форми співвідносні з одним і тим самим іменником: «*миття* – дія за значенням *мити* и *митися*», див. про це також: [7, с. 70–71].

Учені відзначають, що український віддієслівний іменник зберігає «в дещо модифікованому вигляді категорію виду» [8, с. 116], див. також: [9, с. 59–60; 10, с. 35]. Але є й інший підхід: «Віддієслівні іменники не входять до системи форм дієслова, і видова опозиція в дериватів не зберігається» [11, с. 349], хоча в тій самій роботі відзначено, що українські девербативи «більш послідовні в збереженні кореляції, що відсилає їх до вихідних видових основ» [11, с. 349]. Подвійний підхід до видових семантико-граматичних особливостей віддієслівних імен характерний і для інших праць. Наприклад, у «Теоретичній морфології української мови» І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська пишуть про те, що дієслівна категорія виду транспонується «в усі похідні віддієслівні різновиди частин мови – віддієслівний іменник, віддієслівний прикметник, віддієслівний прислівник, ср: *читає* – *прочитає*, *читання* – *прочитання*, *читаний* – *прочитаний*, *читавши* – *прочитавши*» [8, с. 148], однак в описі граматичних категорій іменника категорія виду відсутня [8, с. 53–99].

Дискусійне питання про парадигматичний / непарадигматичний статус українських віддієслівних імен на тлі інших слов'янських мов розглянуто в [12]: механічне копіювання російської моделі призвело до неадекватного трактування українського віддієслівного іменника, який насправді є одним зі складників своєрідності граматичної системи української мови. Аналіз українських тлумачних і перекладних словників і граматик виявив цікаві деталі: у «Російсько-українському словнику» [13] активно використовують девербативи на зразок *спрямовування, пересовування* і под., співвідносні з дієсловами НДВ, як відповідники російських імен дії, і водночас ці утворення відсутні в академічному Словнику української мови [14]. Логічним поясненням цього факту може

¹ В українській мові це випадок граматичної омонімії: у називному відмінку форми однини й множини збігаються, у непрямих відмінках форми розрізняються: Р.: *дослідження* – *досліджень*, Д.: *дослідженню* – *дослідженням* і т. ін.

² О. Синявський звертає особливу увагу на активну роль семантики стану: «Так само слід розрізняти, і не можна вживати одне замість іншого, віддієслівні імена з близьким значенням і звучанням, але не рівнозначні, наприклад: *ширення* (від *ширення*) і *ширшення* від *ширшати*» [5, с. 76–77]. Цікаві спостереження над цими тонкими семантичними відмінностями знаходимо в А. Кримського [6, с. 7].

бути те, що такі форми є не одиницями словника, а лише частиною парадигми відповідного дієслова, і тоді, за наявності потенціалу та регулярності творення, такий віддієслівний іменник має бути частиною дієслівної парадигми, а не окремою лексичною одиницею [12, с. 6–7]. Усе сказане свідчить про гібридний, мішаний, перехідний характер цієї категорії слів.

Зазначимо, що регулярне утворення іменників на зразок *відкорковування* (від *відкорковувати*) – *відкоркування* (від *відкоркувати*) від обох членів дієслівних видових пар давно привертало увагу дослідників. Особливо багато цікавих спостережень із цього приводу було зроблено в період «Українського Відродження» – 20-і–30-і рр. ХХ століття. О. Синявський у праці «Порадник української мови» (1922) писав: «доконаність і недоконаність дієслів лишається й у віддієслівних іменниках, і потрібно вживати їх на вимогу самої думки – ту чи іншу з двох можливих форм» із відповідними прикладами: *зберегти* – *збереження*; *зберігати* – *зберігання*; *зникнути* – *зникнення*; *зникати* – *зникання*» [5, с. 76–77]. Авторське розуміння двоїстої природи імен дії виявлене в тому, що, з одного боку, віддієслівний іменник розглянуто в розділі «Дієслово», а з іншого – у зразках дієслівних парадигм девербативи відсутні (тоді як інфінітив, дієприкметник і дієприслівник там є). Дуже симптоматично, що в книзі талановитої дослідниці української мови О. Курило, написаної в той самий період, для позначення віддієслівних імен дії використані вирази: «дієслівні речівники недоконаного и доконаного значіння» [15].

Традиція розрізняти імена дії, утворені від різних видових дієслівних форм, була властива лексикографічній практиці так званого «золотого десятиліття» («Українського відродження») – періоду, коли було видано безліч підручників, граматик, довідників і словників різного типу (перекладних, термінологічних, тлумачних), що відображали дійсний стан української мови (див., наприклад, [16]). Зокрема, у результаті роботи наради з мовного оформлення Української радянської енциклопедії було сформульовано такі рекомендації з української морфології (словотвору): «6. Розрізняємо послідовно видові форми віддієслівних іменників: записання (від «записатися» – закінчена одноразова дія) і записування (від «записуватися» – процес, багаторазова дія)» [17, с. 35]. Певний час процес ще тривав за інерцією, але потім – аж до 90-х рр. ХХ століття – укладачі словників стали копіювати російські версії термінів і віддавати перевагу «універсальним» віддієслівним іменникам, утвореним від дієслів ДВ, без урахування їхніх аспектуальних особливостей, утрачаючи таким чином специфіку української мови.

У багатьох роботах останніх десятиліть, присвячених проблемам української термінології, йдеться про те, що необхідно послідовно диференціювати терміни – віддієслівні іменники зі значенням дії, утворені від дієслів ДВ і НДВ. Про це, зокрема, пише М. Д. Гінзбург: «віддієслівні іменники НДВ необхідно вживати у випадках, коли потрібно вказати на перебіг процесу, а не на його результат. Ними позначають загальну абстрактну назву процесу, не визначеного ні за тривалістю, ні за кількістю циклів < ... >. Віддієслівні іменники ДВ слід вживати, коли йдеться про подію, тобто повністю завершений процес або закінчений етап цього процесу, який характеризується як результат, досягнутий в кінцевій точці» [18, с. 9; див. також 10; 19].

Особливу увагу на такі пари віддієслівних імен звертають у сучасних державних термінологічних стандартах ДСТУ 3966-2000 [20] і ДСТУ 1.5: 2003 [21], де, зокрема, вказують, що назви дії «потрібно завжди позначати тільки віддієслівним іменником, утвореним від дієслова недоконаного виду, < ... > не можна в таких випадках вживати іменники, що позначають подію (доконаний процес)» [20, с. 16]. На жаль, це правило ще не є загальноприйнятою нормою й вимагає зусиль для його впровадження, про що свідчить така вказівка: «Поряд з кожним іменником < ... > необхідно подати дієслово доконаного і недоконаного видів, від яких утворені ці іменники, щоб < ... > допомогти краще сприймати і розуміти іменники, які позначають абсолютно те саме, що й відповідні дієслова, наприклад: [видовжування {видовжувати}] [видовження {видовжити}]» [20, с. 16]. «Не можна стандартизувати запозичені іменники, які позначають дії та закінчуються на -ція, -інг, -мент та

ін., оскільки вони не дозволяють розрізнити поняття дії та події (закінченого і незакінченого процесу) і цим будуть руйнувати структуру української мови. Такими іменниками можна позначати інші поняття: наслідки дії, об'єкти, суб'єкти і т. ін., наприклад: процес – *публікування* ..., об'єкт – *публікація*» [20, с. 18–19].

Виходячи з викладеного вище можна зробити короткий висновок: більшість дослідників трактують наявність паралельних форм віддієслівних іменників зі значенням дії як характерну особливість української мови, яку необхідно враховувати в мовному вживанні. Питання ж про категорійний або некатегорійний, словотвірний або словозмінний статус цих відмінностей залишається поки що відкритим.

Основні результати дослідження. Матеріал для дослідження українських імен дії було отримано в результаті суцільної вибірки з 11-томного академічного словника української мови «Словник української мови» [14] як найбільш збалансованого лексикографічного джерела. У передмові до нього вказано, що віддієслівні імена середнього роду на *-ння* / *-ття* подано в словнику обмежено, залежно від ступеня поширеності, яку визначено за матеріалами лексичної картотеки [14, т. 1, с. VII]. Тому можна розраховувати на те, що в словнику немає штучних форм або таких, що давно вийшли з ужитку. Але в ньому немає й багатьох форм, які отримали поширення в останні десятиліття, що підтверджено зверненням до корпусу текстів української мови й до пошукової системи Google.

Словникову вибірку віддієслівних імен проведено за такими принципами: передусім ми орієнтувалися на наявність у словниковій статті фрази *дія за значенням*, із подальшою вказівкою дієслова, із яким співвідносний цей іменник. Окрім того, до складу вибірки увійшли імена дії, які розтлумачено через інше ім'я дії, наприклад: «ВИБІРКА ... Те саме, що вибирання» [14, т. 1, с. 353]. Однак сумніви викликають кілька десятків випадків на зразок *пошум*, *посиденьки*, *політ*, тобто іменники, які мають віддієслівне походження і називають процес, стан, ситуацію або подію, але значення яких не вичерпано транспозицією: вони мають додаткові семантичні компоненти, що іноді істотно відрізняють їхнє значення від значення дієслова-мотиватора. Відповідно, їх тлумачення містить додаткову інформацію, наприклад:

(2) «ПОРУБ... Рубання лісу, дерев; вирубування» [14, т. 7, с. 292];

(3) «ГУЛЯНКА... Веселе, з розвагами, танцями і т. ін. проведення часу» [14, т. 2, с. 191].

Зв'язок таких іменників із дієсловом дуже тісний. Тому в більшості випадків після перевірки на сполучуваність із перфективними та імперфективними аспектуальними показниками (на зразок *почати*, *постійний*, *тривалий*, *впродовж* тощо (для НДВ); *миттєвий*, *повний*, *здійснити* тощо (для ДВ)) вони також увійшли в корпус матеріалу. Було залучено також приклади з творів української художньої літератури, публіцистики, ЗМІ та різних інтернет-джерел. Для верифікації результатів було проведено опитування носіїв української мови.

Кількісний аналіз корпусу українських імен дії, отриманих методом суцільної вибірки зі «Словника української мови», дає таку інформацію. Загальна кількість імен дії в нашій вибірці з цього джерела – приблизно 7 800, із них імен дії на *-ння* / *-ення* / *-іння* / *-ття* – приблизно 6600, на *-к(а)* – приблизно 350, із нульовим суфіксом – приблизно 260, з іншими суфіксами – приблизно 500.

У складі корпусу віддієслівних імен є окремі утворення, спільнокореневі пари й трійки. Кількість іменників, утворених від обох членів дієслівних видових пар, зокрема суфіксальних пар на зразок *покидання* – *покинення* й префіксальних пар на зразок *твердіння* – *затвердіння*, приблизно 2920 одиниць, із них приблизно 2530 слів належать до суфіксальних пар, близько 390 – до префіксальних. Понад 200 таких пар мають додаткові імена дії з нульовим суфіксом або *-к(а)*: *викачування* – *викачання* – *викачка*; *повторювання* – *повторення* – *повтор* і т. ін.

Окрім «класичних» пар, у складі корпусу віддієслівних іменників зі значенням дії є спільнокореневі пари й трійки з різними транспозиційними суфіксами, типу

переверстування – *переверстка* (204 слова), *випасання* – *випас* (312 слів) або *розкурювання* – *розкурка* – *розкур* (150 слів). У таких гніздах іменники на *-енн(я)* зазвичай корелюють із дієсловом НДВ, а іменники з *-к(а)* або з *Ø* схарактеризовані непослідовно: у словникових статтях їх можуть співвідносити з дієсловом ДВ, із дієсловом НДВ або одночасно з дієсловами обох видів. Наприклад, *виплеск*, *відтин*, *вступ*, *випарка*, *виписка* одночасно корелюють із дієсловами ДВ і НДВ; *відклад*, *відсів*, *добір*, *виклейка*, *викачка*, *вивірка*, *завивка*, *вичитка* – з дієсловами НДВ; *відріз*, *зруб*, *переріст*, *завал*, *видувка*, *відлучка*, *викладка* – з дієсловами ДВ. Очевидної залежності між типом словотвірного суфікса й співвіднесеністю імені дії з дієсловом певного виду не виявлено. Власне видові суфікси в таких іменниках відсутні. Можна припустити, що на вибір виду дієслова-мотиватора в словниковій статті віддієслівного іменника вплинула переважно інтуїція лексикографа.

Більш послідовно в словнику аспектуально схарактеризовано 230 парних імен дії, утворених від дієслів НДВ, із різними транспозиційними суфіксами (на зразок *плескання* – *плескіт* від *плескати* (НДВ), *плавлення* – *плавка* від *плавити* (НДВ), *підсвистування* – *підсвист* від *підсвистувати* (НДВ) тощо).

Окремих віддієслівних іменників загалом налічуємо близько 3700. Серед них кількісно переважають такі, що утворені від дієслів НДВ (на зразок *відволікання*, *підбадьорювання*) – їх засвідчено приблизно 2900.

Приблизно 300 імен дії, що не мають спільнокореневих форм, корелюють із дієсловами ДВ (*покінчення* від *покінчити* (ДВ), *розбратання*, *простріл* і т. ін.).

Приблизно 320 іменників утворено від двовидових дієслів (*акумулювання*, *європеїзація*).

Важливо, що подвійну кореляцію за видом має всього близько 140 слів (наприклад, *присвячення* – дія за значенням дієслів *присвятити*, *присвячувати*). Це можна пояснити тим, що українська мова так чи інакше уникає аспектуальної універсальності імен дії.

Ще раз підкреслимо, що багато віддієслівних імен дії не увійшло в зазначений словник. Симптоматично, на нашу думку, те, що ми не виявили в ньому багатьох парних імен дії, які цілком актуальні в сучасному живому українському мовленні. Наприклад, у зазначеному словнику є *налаштування* (від *налаштувати* НДВ), але немає *налаштування* (від *налаштувати* ДВ), є *відчищення* (від *відчищати* НДВ), але немає *відчищення* (від *відчистити* ДВ), є *залишення* (від *залишити* ДВ), але немає *залишення* (від *залишати* НДВ). Відсутні також пари до девербативів *вихолоджування*, *здавлювання*, *висушування*, *здвигнення*, *випрасовування*, *випромінювання* і т. ін. Дані корпусу текстів української мови (далі – КТУМ) і Google переконують, що носії української мови використовують у мовленні ці форми, хоча вони й відсутні в словнику. Наприклад: *налаштування* – 46 входжень у КТУМ (дата звернення 22.01.2016), *підррахування* – 4 входження в КТУМ (дата звернення 22.01.2016), *відчищення* – в [22] одне входження, але Google на першій сторінці пропонує типовий приклад:

(4) **Відчищення** килиму, ковrolіну, м'яких меблів якісними засобами, безкоштовний виклик (Режим доступу: <http://www.aviso.ua/rovno/view.php?adid=478916>, дата звертання 23.01.2016).

Це, на наш погляд, додатково свідчить про активність й актуальність обох членів «видових» пар імен дії в живій українській мові.

Порівняємо отримані кількісні дані з результатами лексикографічного дослідження українських дієслів, проведеного Н. М. Сухариною. За її даними, у тому самому словнику [14] налічується близько 43 тисяч дієслівних словникових статей. Із них дієслів НДВ, які не мають корелятивної пари, – 17,2%; дієслів ДВ, які не мають корелятивної пари – 27,6%, парних за видом дієслів – 53,4%, двовидових дієслів – 1,8%, тобто дієслів ДВ майже на 9% більше, ніж дієслів НДВ [23, с. 12]. Отже, якщо враховувати просту належність дієслова до певного виду, то за абсолютною кількістю в українській мові переважають дієслова ДВ (парні й непарні сумарно). У нашому корпусі віддієслівних імен натомість помітно переважають іменники, утворені від дієслів НДВ. Наприклад, окремих

імен дії, утворених від дієслів НДВ, – близько 2450 одиниць, а окремих імен дії, які корелюють тільки з формою ДВ, лише 275.

Одночасно в процентному співвідношенні кількість парних за видом дієслів та парних «за видом» імен дії загалом можна порівняти: до пар входять 53,4% дієслів і приблизно 37,5% імен дії (якщо врахувати відсутні в словнику, але реально наявні в узусі одиниці, то цей відсоток буде ще вищим). Однак, на відміну від дієслів, які можуть бути або доконаного, або недоконаного виду (за винятком двовидових), далеко не всі імена дії можуть бути однозначно аспектуально схарактеризовані, і тому частина девербативів отримує в словникових статтях амбівалентну аспектуальну характеристику «дія за значенням дієслів ДВ / НДВ».

Отже, якщо виходити із словникових даних, віддієслівні імена дії в українській мові майже в 40% випадків зберігають дієслівну видову корелятивність («видові пари»), і переважно (близько 98% всіх імен дії) співвідносні тільки з однією дієслівною видовою формою. Це надає іменам дії особливих формально-семантичних можливостей для вираження аспектуальних відмінностей.

Для вивчення сприйняття носіями української мови граматичної семантики віддієслівних імен дії було проведено лінгвістичне опитування, у якому взяли участь студенти II та III курсів гуманітарних і негуманітарних факультетів Черкаського державного технологічного університету (м Черкаси, Україна). Загальна кількість опитаних – 55. Ми ставили перед собою такі завдання:

1) з'ясувати, чи розрізняють носії мови аспектуальні відтінки префіксальних (читання – прочитання) і суфіксальних (нав'язання – нав'язування) пар віддієслівних імен;

2) визначити, чи впливає транспозиційний суфікс (-нн(я), -к(а), Ø) на сприйняття аспектуальної семантики віддієслівних імен дії.

Респондентам було запропоновано різні типи завдань, зокрема: 1) скласти пропозиції із заданими іменами дії; 2) вибрати з пари або трійки девербативів, що відрізняються дієслівними видовими показниками або транспозиційними суфіксами, один, що найбільше відповідає запропонованій фразі; 3) розподілити подані імена дії на дві групи: а) такі, що позначають тривалу дію, процес, б) такі, що позначають результат або закінчену дію.

Виявилося, що, по-перше, у префіксальних пар імен добре сприймають різницю в аспектуальних значеннях: *читання – прочитання, будування – побудування, рятування – врятування*: у кожному випадку більшість респондентів вибрала «правильний» за аспектуальною семантикою девербатив (такий, що відповідає оригіналу запропонованої фрази). В імперфективних контекстах було обрано іменники дії, утворені від імперфективних дієслів:

(5) *А той уже був зайнятий **рятуванням** капітана та його команди і не мав багато часу на розмови* – 52 відповіді (з 55);

(6) *Працюючи в полі, Аліпій мав таке ж задоволення, як і від **читання** книжок* – 51 відповідь;

(7) *Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що **будуванню** кінця не буде* – 36 відповідей.

У перфективних контекстах переважно було обрано іменники, утворені від перфективних дієслів:

(8) *Марко попросив командира, щоб «Розвідувач риби» полетів на маяк і дав звістку батькові про **врятування** сина* – 53 відповіді;

(9) *Після **прочитання** герої продовжували жити й діяти у Лесиковій фантазії* – 41 відповідь;

(10) *Особливості **побудування** цитаделі були такими, що не дозволяли проводити приступи на неї з трьох сторін* – 31 відповідь.

Водночас з'ясувалося, що менш впевнено респонденти диференціюють за аспектуальними ознаками суфіксальні пари українських імен дії: далеко не всі студенти

зміogli пояснити різницю в значеннях між *охолодження* (від *охолодити*) й *охолоджування* (від *охолоджувати*): тільки два учасники повідомили, що *охолодження* називає завершену, а *охолоджування* – незавершену дію, ще 7 респондентів вказали, що *охолоджування* – це процес, інші ж не зміogli відповісти на це питання або прямо написали, що різниця в значенні є, але вони не знають, яка саме. Ці результати свідчать про те, що подібні суфіксальні пари імен дії частково втрачають семантичну корелятивність: незважаючи на те, що кожен іменник співвідносний зі «своїм» дієсловом певного виду, в узусі активно використовують тільки один іменник із пари, який набуває при цьому аспектуальної універсальності.

Для діагностики ступеня сприйняття аспектуальної семантики транспозиційних суфіксів респондентам було запропоновано список із 22 хаотично розташованих окремих та спільнокореневих імен дії з різними транспозиційними суфіксами (-*нн(я)*, -*к(а)*, Ø). Їх потрібно було позначити як «результативні», «позначають закінчену і / або одноразову дію» (Р) або «тривалі», «процесуальні» (П). Розподіл результатів наводимо нижче:

- (11) *Просушка*: 23 «процес» – 27 «результат»;
Просушення: 32 «процес» – 18 «результат»;
Просушування: 48 «процес» – 2 «результат»;
- (12) *Промірювання*: 37 «процес» – 14 «результат»;
Промір: 11 «процес» – 32 «результат»;
- (13) *Вибирання*: 43 «процес» – 10 «результат»;
Вибір: 14 «процес» – 38 «результат»;
- (14) *Розсадка*: 27 «процес» – 27 «результат»;
Пересадка: 14 «процес» – 38 «результат»;
Перевірка: 38 «процес» – 15 «результат»;
Пробуксовка: 31 «процес» – 19 «результат»;
- (15) *Осуд*: 14 «процес» – 38 «результат»;
Перегрів: 13 «процес» – 38 «результат»;
Переріз: 7 «процес» – 46 «результат»;
Прокоп: 13 «процес» – 39 «результат»;
- (16) *Потоптання*³: 37 «процес» – 16 «результат»;
Приготування: 45 «процес» – 9 «результат».

Якщо підсумувати всі результати з іменами з суфіксом -*к(а)*, то отримаємо приблизно однакові кількісні показники: 133 зі значенням «процес» і 126 зі значенням «результат» (51% : 49%).

В іменах дії з нульовим суфіксом, незалежно від наявності або відсутності спільнокореневих імен з -*нн(я)*, носії мови переважно вбачають результативну семантику: сумарно 72 «процес» – 231 «результат» (24% : 76%).

У сприйнятті імен на -*нн(я)* явно переважає процесуальність і тривалість: сумарно 242 «процес» – 69 «результат» (78% : 22%).

Результати опитування підтвердили й уточнили висновки, отримані раніше на основі аналізу словникових даних:

1. Носії мови сприймають аспектуальні відмінності між членами префіксальних пар на зразок *рятування* – *врятування* й послідовно диференціюють їх у процесі мовлення.

2. Функціональні відмінності між членами суфіксальних пар на зразок *нав'язання* – *нав'язування* виражені менш чітко, семантичну різницю між ними сприймають менше.

³ Ми навмисно запропонували ці два імені дії на -*ння*, оскільки, з одного боку, вони утворені від перфективного дієслова ДВ (*потоптання* від *потоптати* ДВ, *приготування* – від *приготувати* ДВ), а з іншого – суфікс -*нн(я)*, імовірно, може посилювати процесуальний складник і сприяти зарахуванню такого іменника до групи процесуальних. Було цікаво виявити сильніший складник: видову семантику основи дієслова-мотиватора ДВ або (передбачувану) процесуальну семантику транспозиційного суфікса.

3. Транспозиційні суфікси *-нн(я)*, *-к(а)*, *Ø* помітно впливають на аспектуальну семантику імені дії: з *-нн(я)* частіше сприймані як процесуальні, що позначають тривалу дію (78% відповідей), імена дії з *-к(а)* носії мови приблизно однаково (51% і 49%) асоціюють як з процесом, так і з закінченою, результативною дією, значення девербативів з *Ø* частіше оцінюють як результативну, закінчену дію (76% відповідей).

Висновки та перспективи дослідження. Віддієслівний іменник зі значенням дії в українській мові не належить до дієслівних форм, а виділений як особливий розряд іменників. Майже половина імен дії зберігає дієслівну видову парність. Члени таких пар успадковують дієслівні аспектуальні ознаки: особливо це стосується тих іменників, які зберегли формальні маркери виду (перфективні префікси або імперфективні суфікси). Носії мови чітко диференціюють члени префіксальних іменних пар у мовленні; менш виражена функціональна різниця між іменами дії, які відрізняються наявністю / відсутністю імперфективного суфікса. На аспектуальну своєрідність українських імен дії частково впливають транспозиційні суфікси: за наявності спільнокореневих утворень *-нн(я)* сприяє вираженню процесуальності або загальнодієслівного значення дії, імена дії з суфіксом *-к(а)* більше схильні опредметнюватися й семантично віддалятися від початкового дієслівного значення, нульовий суфікс може посилювати значення цілісності дії.

Дані, отримані в результаті лінгвістичного опитування, підтверджують і доповнюють ці висновки: дійсно, *-нн(я)* підсилює процесуальність, *Ø* – цілісність і результативність, тоді як аспектуальна характеристика імен дії з *-к(а)* однаково поєднує процесуальність і результативність. Ураховуючи порівняно невелику кількість імен дії з *-к(а)* і *Ø* в українській мові (3,5% і 4,5% щодо загальної кількості імен дії), ми не можемо визнати ці суфікси регулярним спеціалізованим засобом вираження аспектуальної семантики в іменах дії, проте цей фактор необхідно враховувати в процесі укладання словників і навчання мови як рідної та як іноземної. Віддієслівний іменник зі значенням дії демонструє помітну тенденцію до аспектуальної диференціації в узусі. Він є важливим складником своєрідності граматичної системи української мови на тлі інших слов'янських мов. Перспектива подальших розвідок полягає в уточненні та верифікації отриманих результатів на широкому корпусному матеріалі, зіставленні цих даних із матеріалами інших слов'янських мов, поглибленні знань про граматичну своєрідність української мови.

Список використаної літератури

1. Wiczorek D. Украинский язык: Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности / D. Wiczorek. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 132 s.
2. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. – К. : Просвіта, 2001. – 208 с.
3. Ярема С. На теми української наукової мови / С. Ярема. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – 44 с.
4. Вихованець І. Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / І. Р. Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
5. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Берлін; Нью-Йорк : Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. – 150 с.
6. Крымский А. О малорусскихх отглагольныхх существительныхх на енне и инне / А. Крымский // Окремий відбиток з «Юбилейного сб. в честь В. Ф. Миллера». – М., 1900. – С. 298–304.
7. Словотвір сучасної української літературної мови / І. І. Ковалик, Л. О. Родніна, А. П. Грищенко, Л. А. Юрчук, Г. М. Гнатюк, В. М. Русанівський, К. Г. Городенська, Н. Ф. Клименко / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наукова думка, 1979. – 405 с.
8. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська / Академ. граматика укр. мови / ред. І. Р. Вихованець. – К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 398 с.
9. Ткаченко-Ращинська Г. М. Питання виду віддієслівних іменників у сучасній українській і російській мовах / Г. М. Ткаченко-Ращинська // Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків. Тези доповідей. – Луганск, 1964. – С. 59–60.
10. Гінзбург М. Д. Особливості української мови, на які треба зважати, укладаючи термінологічні словники / М. Д. Гінзбург // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium: сб. науч. трудов по лексикографии / под ред. В. В. Дубчинского и Т. Ройтера. – Вып. 12. – Харьков : Видавництво «Підручник НТУ «ХП»», 2011. – С. 159–163.

11. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г. Д. Басова, А. В. Качура, А. В. Кихно А. В., В. П. Мусиенко / отв. ред. Н. Г. Озерова. – К. : Наукова думка, 2003. – 536 с.
12. Марван И. Статус українських дієслівних субстантивів і дієприкметників / И. Марван // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 3–7.
13. Русско-украинский словарь: В 3 т. / Ред. кол. И. К. Белодед и др. 3-е изд. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1988.
14. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
15. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004 – 303 с. – (передрук видання 1925 р.).
16. Шелудько І. Словник технічної термінології (загальний). (Проект) / І. Шелудько, Т. Садовський / Матеріали до української термінології та номенклатури. – Т. 10. – УАН. ІУНМ. Технічний Відділ. – К. : ДВУ, 1928. – 588 с.
17. Бюлетень УРЕ / Бюлетень Української Радянської енциклопедії. Харків: УРЕ, 1931. – № 1. – 46 с.
18. Гінзбург М. Д. Дієслівна категорія виду: практичні висновки для термінознавства з положень теоретичної морфології / М. Д. Гінзбург // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2006. – № 559. – С. 7–13.
19. Гінзбург М. Д. Мовознавче підґрунтя теорії подавання процесових понять в українській фаховій мові / М. Д. Гінзбург // Українська наукова термінологія: збірник матеріалів науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія. Природничі науки». – К. : Наукова думка, 2012. – № 4. – С. 29–39.
20. ДСТУ 3966–2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять – Введ. 2000-10-05. – К. : Держстандарт України, 2000. – 17 с.
21. ДСТУ 1.5 : 2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів. Введ. 2003-07-01. – К. : Держстандарт України, 2003. – 56 с.
22. Корпус текстів української мови / Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка // Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>.
23. Сухарина Н. М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дисс. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – український язык / Н. М. Сухарина; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2003. – 19 с.

References

1. Wiczorek, D. (1997) *Ukrainian language: Slavia Romana – Slavia Byzantina. Essay on the verb*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (in Russ.)
2. Serbenska, O. A. (2001) *An actual interview with a linguist: 140 questions and answers*. Kyiv: Prosvita (In Ukr.)
3. Iarema, S. (2002) *On the topic of the Ukrainian scientific language*. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. (In Ukr.)
4. Vykhovanets, I. R. (2012) Verbal-noun grammatical type of the Ukrainian language. *Ukrainska mova (Ukrainian language), № 2, 3–10*. (In Ukr.)
5. Syniavskyi, O. (1922) *A reference book of the Ukrainian language*. Berlin; Niu-York : Ukraino-amerykanske vyd. T-vo «Kosmos» (In Ukr.)
6. Krymskyi, A. (1900) About *malorussky* Nomina actionis with –ennie, -innie. «*Okremyi vidbytok z «Iubyleinoho sb. v chest V. F. Myllea»*. Moskow, 298–304. (In Ukr.)
7. Zhovtobriukh, M. A (red.) (1979). *Word formation of modern Ukrainian literary language*. Kovalyk, I. I., Rodnina, L. O., Hryshchenko, A. P., Yurchuk, L. A., Hnatiuk, H. M., Rusanivskyi, V. M., Horodenska, K. H., Klymenko, N. F. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukr.)
8. Vykhovanets, I. R., Horodenska, K.H. (2004) *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Univ. Publisher «Pulsary». (In Ukr.)
9. Tkachenko-Rashchynska, H. M. (1964) The question is the type of verbal nouns in modern Ukrainian and Russian languages. *Respublikanska naukova konferentsiia z pytan rosiisko-ukrainskykh movnykh zv'iazkiv. Tezy dopovidei. Luhansk, 59–60*. (In Ukr.)
10. Hinzburh, M. D. (2011) Features of the Ukrainian language, which need to be taken into account, terminological dictionaries. *Slovo y slovar. Vocabulum et vocabularium: sb. nauch. trudov po leksykohrafiy. Dubychynskyj, V. V. and Roiter, T. (red.). Kharkov: Vydavnytstvo «Pidruchnyk NTU “KhPI”»*. 12, 159–163. (In Ukr.)
11. Ozerova, N. H. (red.) (2003) *Comparative grammar of Russian and Ukrainian languages*. Kyiv: Naukova dumka (In Russ.)
12. Marvan, Y. (1992) The status of Ukrainian verb substantive. *Movoznavstvo (Linguistics), № 2. 3–7* (In Ukr.)
13. Beloded, I. K. (red.) (1988) *Russian-Ukrainian dictionary* : [In 4 vol.]. Kyiv: Hlav. red. USЭ (In Ukr.)
14. Beloded, I. K. (red.) (1970–1980) *Ukrainian language dictionary* : [In 11 vol.]. Kyiv: Naukova dumka (In Ukr.)
15. Kurylo, O. (2004/1925) *Notes about modern Ukrainian language*. Kyiv: Publishing house Solomii Pavlychko “Osnovy” (In Ukr.)

16. Sheludko, I., Sadovskyi, T. (1928) *Dictionary of technical terminology (general) (Projekt). Materials to the Ukrainian terminology and nomenclature*. T. 10. Kyiv: DVU. (In Ukr.)
17. *Bulletin of the Ukrainian Soviet Encyclopedia* (1931). Kharkiv: URE, № 1. (In Ukr.)
18. Hinzburh, M. D. (2006) Verbal category of aspect: practical conclusions for terminology from the basis of theoretical morphology. *Visnyk: Problemy ukrainskoi terminolohii*. Lviv : National University „Lvivska politehnika", № 559, 7–13 (In Ukr.)
19. Hinzburh, M. D. (2012) Linguistic basis of the theory of presentation of process concepts in the Ukrainian professional language. *Ukrainska naukova terminolohiia: zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii "Ukrainska naukova terminolohiia. Pryrodnychi nauky"*. Kyiv: Naukova dumka, № 4, 29–39 (In Ukr.)
20. DSTU 3966–2000. (2000) *Terminology. Principles and rules for the development of standards for the terms and definition of concepts. Introduction 2000-10-05*. Kyiv: Derzhstandart Ukrainy (In Ukr.)
21. DSTU 1.5 : 2003. (2003) *National standardization. Rules of construction, teaching, design and requirements to the content of regulatory documents. Introduction 2003-07-01*. Kyiv: Derzhstandart Ukrainy (In Ukr.)
22. *Corpus of texts of the Ukrainian language*. Laboratory of Computer Linguistics at the Institute of Philology KNU T. Shevchenka // Access mode: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>" (In Ukr.)
23. Sukharyna, N. M. (2003) *Grammatical and lexical semantics of the Ukrainian verb in the lexicographic system*: Synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.01 “Ukrainian language”. Kyiv (In Ukr.)

PCHELINTSEVA Olena Eduardivna,

Candidate of Philology (Ukraine), Doctor of Philological Sciences (Russian), Head of the Ukrainian language and general linguistics Department Cherkasy State Technological University
e-mail: pchele@gmail.com

ASPECTUAL PROPERTIES OF UKRAINIAN NOMINA ACTIONIS

Abstract. Introduction. *The article is devoted to verbal nouns with an inherent meaning of action (nomina actionis, deverbative) and its verbal properties, which is manifested at different levels. Most researchers interpret the presence of parallel forms of verbal nouns with the meaning of action as a characteristic feature of the Ukrainian language, which should be taken into account in language use. The question of the categorical or non-categorical, word-building or word-changing status of these differences remains open so far. We are interested in the formal and semantic features of this category of words incorporated in the Ukrainian language system, as well as the peculiarities of the functional manifestation of inherited verbal features. The focus of the article is the implementation in verbal nouns of the verb functional-semantic category of aspectuality.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the verbal aspectual properties of Ukrainian verbal nouns at the system level and at the functional level.*

Methods. *Quantitative formally-semantic analysis of the corpus of Ukrainian nomina actionis, obtained by the continuous sampling method from the largest Ukrainian language dictionary, as well as from artistic texts, mass media and the Internet; a linguistic experiment with native speakers aimed at finding out the perception of the aspectual properties of the nomina actionis.*

Results. *The article is devoted to the study of verbal aspectual semantics in verbal nouns with the meaning of action or state. The state of the paradigmatic and non-paradigmatic status of Ukrainian verbal nouns, as well as the situation with certain grammatical categories of this group of words, is analyzed in detail. The need for a more in-depth analysis of the system's formal-semantic potential of Ukrainian verbal nouns with the significance of the action and its implementation at the level of real speech is argued. The formal and semantic features of this category of words incorporated in the Ukrainian language system are described. Almost half of Ukrainian nomina actionis keep verbal pairs of aspect. Members of such pairs inherit the verbal aspectual attributes: this especially applies to those nouns that have retained the formal markers of the aspect (functional prefixes or imperfect suffixes). The speakers of the language clearly differentiate the members of the prefixal registered pairs in the speech; less pronounced functional difference between the verbal nouns, which differ in the presence / absence of an imperfect suffix. The aesthetic originality of the Ukrainian nomina actionis of the effect is partially affected by the transposition suffixes. There was no explicit dependence between the type of word-building suffix and the correlation of the verbal noun with the verb of a certain aspect. The results of the linguistic survey are described and analyzed.*

Originality. *A complete structural and semantic analysis of the full corpus of Ukrainian nomina actionis was carried out. The exact number of nominal aspectual pairs of different types has been revealed. Thus, the system resource of the Ukrainian language is defined with respect to the possibility of*

expressing aspectual semantics by nomina actionis. The results were verified by means of a linguistic experiment.

Conclusion. *The Ukrainian language avoids the aspectual universality of the nomina actionis, for which it tends to distinguish between meaning through various forms. The nomina actionis demonstrates a noticeable tendency towards the aspectual differentiation in real speech. It is an important component of the peculiarity of the grammar system of the Ukrainian language set against the background of other Slavic languages.*

Keywords: *verbal nouns, nomina actionis, verb, noun, verbal properties, aspectuality, perfective, imperfective, suffix, prefix.*

Надійшла до редакції 19.03.18

Прийнято до друку 29.03.18

УДК 811.161.2'367.5

ГРОЗЯН Ніна Федорівна, кандидат
філологічних наук, доцент, завідувач
кафедри української філології
Кримського інженерно-педагогічного
університету
e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

ДОДАТОК ЯК ДРУГОРЯДНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ВИМІР

У статті визначено класифікаційні характеристики додатка, що ґрунтуються на врахуванні кореляцій традиційного другорядного члена речення з його формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками. У традиційному річизі схарактеризовано структурно-семантичні особливості додатків. Проаналізовано різновиди об'єктних семантико-синтаксичних відношень, репрезентованих додатком: об'єкт, на який переходить дія; об'єкт почуття, сприйняття; об'єкт, що розкриває зміст процесів, позначених дієсловами мовлення, мислення; об'єкт володіння, передавання і присвоєння; об'єкт уникнення, позбавлення; об'єкт бажання, очікування; знаряддя або засіб дії; адресат дії; об'єкт порівняння, доповнення уявлення про якість чи про властивості. Описано компоненти, від яких синтаксично залежить додаток: різні форми дієслова, іменники дієслівного походження, прикметники, прислівники, слова категорії стану. Схарактеризовано різновиди додатків, диференційовані за такими особливостями: за будовою (простий і складений); за засобами вираження (морфологізований і неморфологізований (субстантивований та інфінітивний)); за ступенем охоплення об'єкта дією чи станом (прямий і непрямий). Залежно від способу оформлення керування виокремлено два різновиди непрямих додатків – безприйменниковий і прийменниковий.

Ключові слова: другорядний член речення; додаток; об'єктні семантико-синтаксичні відношення; керування; різновиди додатків; простий, складений; морфологізований, неморфологізований; субстантивований, інфінітивний; безприйменниковий, прийменниковий.

Постановка проблеми. Питання про члени речення є одним із проблемних у синтаксичній теорії. Дотепер збережений (особливо у вишівській і шкільній практиці) традиційний поділ їх на п'ять класів: підмет, присудок, додаток, означення й обставина. Цілком очевидно, що на сьогодні межі цих п'яти членів речення не відображають усієї різноманітності синтаксичних категорій та семантичних компонентів речення. Недостатність традиційного підходу виявляється також у наявності випадків невідповідності між формою та змістом членів речення, у відсутності чітко закріплених за ними способів вираження. Попри очевидні недоліки, цю класифікацію використовують не лише для практичного застосування, а й у теоретичних описах простого речення. Дослідницької уваги потребують структурно-семантичні особливості другорядних членів речення, а також їхні класифікаційні характеристики, ґрунтовані на врахуванні кореляцій традиційних другорядних членів речення з їхніми формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Типологія членів речення ґрунтується на семантичному і синтаксичному протиставленні співвідношень між трьома поняттями: предмет, ознака та обставина. Загальносемантичні відношення предметних, ознакових та обставинних компонентів, на думку І. М. Арібжанової, можна відобразити у схемах:

- 1) предмет ← ознака (відношення ознаки до предмета);
- 2) ознака ← ознака (відношення ознаки до іншої ознаки);
- 3) ознака ← предмет (відношення предмета до ознаки);
- 4) ознака ← обставина (відношення обставини до ознаки) [1, с. 52].

А. П. Грищенко в другорядних членах речення виокремив два складники: граматичний (вияв формально-граматичних показників) і загальносемантичний (відображення відповідних моментів позамовної дійсності) [2, с. 181]. Змістом члена речення, на думку Н. Л. Іваницької, є синтаксичне значення, назване синтаксичною функцією, а «модель членів речення враховує складні процеси логіко-психологічних основ побудови мовних одиниць, які виконують роль комунікативного зв'язку, і створює зручний апарат граматичного членування речень» [3, с. 78].

За традиційним підходом визначення різновиду другорядного члена речення ґрунтується на врахуванні трьох чинників: морфологічної природи самого другорядного члена речення, морфологічної природи того компонента, від якого він синтаксично залежить, і типу синтаксичного зв'язку та значеннєвих відношень між ними.

Попри значні напрацювання у сфері сегментації речення – поділу на члени речення (мінімальні синтаксичні одиниці, компоненти речення, структурно-семантичні поширювачі, синтаксеми тощо), існує чимало проблем, зумовлених неоднаковими підходами до з'ясування їхньої специфіки і статусу, визначення принципів диференціації тощо. Теоретичне осмислення формально-синтаксичної структури речення представлено в працях В. В. Бабайцевої, В. А. Белошапкової, І. Р. Вихованця, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітка, Н. Л. Іваницької, М. В. Мірченка, К. Ф. Шульжука та ін. Проблеми мінімальної семантико-синтаксичної одиниці досліджували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, О. Г. Межов та ін., комунікативний аспект – Т. Ф. Дацько, М. О. Вінтонів. Актуальність багатоаспектного дослідження системи членів речення увиразнює наявність різноманітних, нерідко протилежних, концепцій і підходів, що стосуються місця аналізованих компонентів серед інших синтаксичних одиниць, їхньої типології, критеріїв розмежування, формальної, семантичної і комунікативної диференціації тощо.

Мета статті – з'ясувати класифікаційні ознаки додатка як другорядного члена речення в річищі традиційної теорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідним елементом структурної завершеності речення, що «випливає з потенційної потреби ядра підрядного словосполучення (найчастіше дієслова) мати при собі залежний член з об'єктним значенням, який конкретизує, поширює семантику ядра» [2, с. 207], постає додаток. Це другорядний член речення, що називає предмет (об'єкт), на який спрямовані або якого стосуються дія, процес, стан чи ознака.

Класифікаційні ознаки додатка ґрунтуються на врахуванні його кореляцій із формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками:

- 1) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член;
- 2) корелює з прислівним керованим другорядним членом речення, зрідка – з об'єктним детермінантом;
- 3) у типових випадках виражений іменником, займенником; у нетипових – інфінітивом та субстантивованими словами;
- 4) у типовому вияві стоїть після опорного слова (дієслова, прикметника, дієприкметника, віддієслівного іменника);

5) поєднується з опорним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі керування, рідше – прилягання;

6) у семантико-синтаксичній структурі речення співвідносний із субстанціальними об'єктною, суб'єктною, адресатною, інструментальною синтаксемами;

7) виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення;

8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення, може бути темою або ремою.

Додаток репрезентує такі різновиди об'єктних семантико-синтаксичних відношень:

1) об'єкт, на який переходить дія, напр.: *Життя жене свою вузькоколійку, і хто збагне душі людської вік?* (Л. Костенко); 2) об'єкт почуття, сприйняття, напр.: *Осінь уникала завершення, як саме життя* (Л. Таран); *Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня* (Л. Костенко); 3) об'єкт, що розкриває зміст процесів, позначених дієсловами мовлення, мислення, напр.: *...хтось більше пам'ятає подарунки Миколая чи перший поцілунок, інший – перші зароблені гроші чи перший компроміс* (С. Процюк); 4) об'єкт володіння, передавання і присвоєння, напр.: *Ще я плакала, коли батько віддав у притулок нашого собаку, ні з ким не порадившись...* (Л. Денисенко); *...нашу землю давно вже приватизували ті люди, які не здатні закохуватися, бодай любити, бодай милуватися...* (Б. Жолдак); 5) об'єкт уникнення, позбавлення, напр.: *Чемпіон світу з боксу Євген Хитров: уникаю розмов про війну з американцями* (<http://espresso.tv/article/2015/05/09/>); 6) об'єкт досягнення, напр.: *Президенту Петру Порошенку за два роки діяльності вдалося досягти успіхів у напрямку створення боєздатної армії, а також прогресу на міжнародній арені* (<http://24tv.ua/n688972>); 7) об'єкт бажання, очікування, напр.: *В мені ж надто грала кров, щоб бажати миру і спокою, упорядкованих, гречних, моральних стосунків із конечною метою – одруженням...* (В. Шевчук); 8) знаряддя або засіб дії, напр.: *Малює сон веселим квачиком і Самарканд, і Бухару* (Л. Костенко); *Орися сидить принишло, перебирає пальцями оборочку фартушка* (Г. Тютюнник); 4) суб'єкт дії чи стану, напр.: *А скільки подорожей ще мною не реалізовано...* (С. Процюк); *Мені дуже досадно, що між цими речами я не здатний писати так, як живу* (А. Дністровий); 5) адресат дії, напр.: *А ті великі, батькові, дерева-верби рубалися-пилялися, і з них будувалася хата молодцям* (Б. Жолдак); *Журналістам не створено соціальних умов, щоб вони неквапом розпізнавали нових Катерин Білокур серед митців* (С. Процюк); 6) об'єкт порівняння, доповнення уявлення про якості чи про властивості, напр.: *Сьогодні, мовляв, посади геніїв відмінені* (скасовані – Н. Г.), *масове вище від елітарного, профанне важливіше від сакрального* (С. Процюк).

Додаток у типовому вияві витлумачений як «керований другорядний член речення – іменник, субстантивований займенник чи інший субстантивований іменний член речення, синтаксично залежний від керуючої дієслівної форми – особового дієслова, інфінітива, дієприслівника чи дієприкметника, – що вимагає відповіді на запитання непрямого відмінка» [2, с. 180].

Загальносемантичною ознакою додатка є «об'єкт (предмет, особа, поняття, явище тощо), безпосередньо або опосередковано охоплюваний відповідною дією, станом чи ознакою» [Там само, с. 182]. Типовою сферою додатка є наявність у реченні перехідного дієслова, а отже й сильного керування, що прогнозує необхідність уживання конкретної відмінкової форми. Саме такий, визначений раніше, «запрограмований» дієсловом відмінок і є типовою граматичною формою додатка [3, с. 77].

Додаток може стосуватися таких компонентів: 1) різних форм дієслова, напр.: *І в епіцентрі логіки і стресу, де все змішалось – рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже* (Л. Костенко); *І нашивкуруч стихійно творений самими ж медійниками «експерт» із начебто милою білозубою усмішечкою говорить, говорить і ще раз говорить...* (С. Процюк); *Карабін зачеплено, і ще ближчим стає час переходу кордону* (Ю. Покальчук); 2) іменника дієслівного походження, напр.: *Чи можна*

продавати біль іншого, **відчуття** тупої **безнадії** і **безвиході**, заскорузлої **недовіри** до всіх, **приреченості** жити на дні і там умирати... (Ю. Покальчук); 3) прикметника, напр.: Їхній [троянд] колір **схожий на мій жовчний виплаканий біль** (Л. Денисенко); 4) прислівника, напр.: **Хто краще за всіх** уміє розглядати у книжках малюнки – я! (Т. Малярчук); 5) слова категорії стану, напр.: **Йому теж нелегко** стояти в самотині і все життя пересварюватися з вітрами й заметілями (М. Стельмах); **Тобі шкода цієї хвилини, шкода минулого, шкода навіть майбутнього**... (Ю. Покальчук).

Різновиди додатків диференційовані за такими особливостями:

1) за будовою виокремлюють: а) простий (виражений однією словоформою, напр.: **Хоч на щастя** життя багате, **Але кожному людину** ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминуть (В. Симоненко); б) складений (виражений нерозкладним словосполученням, напр.: **І я стрічаю ще одну із весен...** (М. Луків); **Спершу неквапно роздивляєшся натовп перехожих...** (Ю. Покальчук); **За життя філософа Фридриха Ніцше було продано аж... сім екземплярів** його в майбутньому знаменитої книги «Так говорив Заратустра» (С. Процюк);

2) за засобами вираження розрізняють: а) морфологізований (виражений іменником та займенником, що співвідносний з іменником), напр.: **Ображайся на мене як хочеш, Зневажай, ненавидь мене** – Все одно я люблю твої **очі** і **волосся** твоє сумне (В. Симоненко); **Уміти жити – це не те, що ви колись собі** самому говорили (М. Каменюк); б) неморфологізований, що зі свого боку диференційований на субстантивований (виражений словоформами, які транспоновані в іменник, напр.: **Минуле** я сприймаю без образ... (М. Каменюк); **Ми переважно не задумуємося над До і Після інших людей** (С. Процюк); **Сьогодні дощ в твоєму винен «ні»** (В. Коваленко)) та інфінітивний (напр.: **Його погляд наказував підняти** кляте дзеркало (Т. Малярчук); **Природа не дозволяє пізнати** себе до кінця, бо тоді вона загинула б (Ю. Покальчук));

3) за ступенем охоплення об'єкта дією чи станом додатки поділяють на прямі й непрямі.

Показником, що лежить в основі розрізнення прямого й непрямого додатків, є специфіка керування, а загальносемантичним відповідником такого поділу слугує уявлення про різні ступені охоплення об'єкта дією чи станом. В. Г. Гак кваліфікував прямий додаток як найважливіший другорядний член речення, наголосивши на особливій ролі прямооб'єктної конструкції, що дало підстави деяким мовознавцям uważати додаток третім головним членом речення [4, с. 79].

Прямий додаток витлумачують як такий додаток, що називає об'єкт, на який безпосередньо переходить дія. Синтаксично він залежить тільки від перехідних дієслів та слів категорії стану зі значенням сприймання, почуття, напр.: **Передрукуйте прокльони і переписуйте печаль** (В. Стус); **Я кажу йому – мені не треба грошей** Але мені їхні **душі** безумно **жаль** (Ю. Покальчук).

Прямий додаток може бути виражений:

1) іменником або його еквівалентом у знахідному відмінку без прийменника, а також сполученням кількісного числівника чи іменника з кількісним значенням у знахідному відмінку з іменником у називному відмінку множини (числівники два, три, чотири) або в родовому множини (інші числівники), напр.: Сумні дощі змивають їх **сліди** (М. Луків); Шукайте **посмішку** Джоконди – вона ніколи не мине (Л. Костенко); Змушуєш себе сісти за комп'ютер, але краще би писати їй листа, **два листи, сто листів, сто тисяч листів...** (Ю. Покальчук);

2) іменником чи його еквівалентом у родовому відмінку:

– при запереченні, напр.: У велелюднім гомоні столиці **не відчуваси подиху** біди (М. Луків); Відсидівши на урочистому відкритті семінару, я вирішив, що робити тут мені нема чого. Тим паче, що моєї **присутності** тут ніхто особливо **не вимагав** (І. Роздобудько); Земля без тебе **ні стебла не вродить, і молоді ума не добіжжать!** (Л. Костенко); при запереченні прямий додаток може стояти і в знахідному відмінку,

напр.: *Я серце не здавлю в останній раз до болю* (В. Симоненко); *І не знецінюйте коштовне, не загубіться у юрбі. Не проміняйте неповторне на сто ерзаців у собі!* (Л. Костенко); *Не одлюблю свою тривогу ранню...* (В. Стус);

– зі значенням частини від цілого (родовий партитивний на позначення неповного об'єктування, який, на відміну від знахідного відмінка прямого додатка, указує на часткове або невизначене щодо повноти охоплення об'єкта дією, тобто має супровідне кількісне значення), напр.: *І власної неволі спізнати тут, на рідній чужині* (В. Стус); прямий додаток у родовому відмінку може означати й повне охоплення об'єкта дією, але з обмеженням у часі, що буває при дієсловах *дістати, позичити, попросити*, напр.: – *Усе можливо. Але... – ювелір замислився. – Пані Магдо, я вам і без застави позичу грошей. Скільки треба* (С. Горбань; Н. Лапіна);

3) іменником, що має паралельні форми знахідного відмінка,¹ напр.: *Напевно, я лише хотів докласти свого прутика у віртуальне вогнище цехової солідарності, незалежно від успішності, віку чи кількості написаного* (С. Процюк) – пор.: *хотів докласти прутик; Я, буває, боюся темряви чи відчинених – нарозтвір! – дверей...* (С. Процюк);

4) прямим уважаємо додаток, виражений іменником у знахідному відмінку без прийменника та в родовому відмінку при запереченні, що залежить від слів категорії стану зі значенням сприймання, почуття, напр.: *А видно стежку у житах, криницю біля хати ...* (М. Луків); *Йому не треба кленів і акацій, ні голосів, ні мальви на тину* (Л. Костенко).

Непрямий додаток – це такий додаток, що означає непрямий об'єкт дії, стану, ознаки або знаряддя дії. Він виражає відношення дії до об'єкта, але не таке безпосереднє, як прямий додаток. Залежачи від неперехідного дієслова, непрямий додаток інколи може означати предмет, на який безпосередньо спрямована дія, напр.: *Мер Горішніх Плавнів Биков «диригує» голосуванням* (<http://zaporuka.org/publikacii/ruchni-deputati-mer-gorishnix-plavniv-bikov-diriguje-golosuvannyam/>). Визначальними ознаками для виокремлення непрямого додатка є формально-граматичні – вираження його формами непрямих відмінків, крім знахідного.

Непрямий додаток залежить переважно від неперехідних дієслів (напр.: ...**поділюся з читачем** уламками власної пам'яті (С. Процюк)), рідше – від перехідних (напр.: Однак людина неспроможна збагнути цієї моторошної правди про себе – і вона **переносить** власну трагедію автоненависті **на інших** (С. Процюк)); від прикметників (напр.: Всеоб'ємність і всепрощення моря, його невимірність, його самотність **ближча кожному за найближчого друга** – щира і незрадлива, журна і ласкава (Ю. Покальчук); Вона [Мар'янка] **була настільки не готовою до** цієї приголомшливої **новини**, що спершу не знала, як і реагувати (А. Рогашко); від слів категорії стану (напр.: Я знаю тільки, що **дитині буде погано** (В. Винниченко); Нам **треба голосу** Тараса (П. Тичина)) та від іменників дієслівного походження (напр.: Вартість монети – пульс держави і досить правильний спосіб **пізнання** його **сили** (Ф. Вольтер, упорядник М. М. Панчішак); Різниця між математикою і літературою: від **перестановки доданків** сума не міняється, від **перестановки слів** думка може змінитися докорінно (Ірина Вільде)).

Залежно від способу оформлення керування непрямі додатки диференційовані на два різновиди – безприйменниковий і прийменниковий.

Безприйменниковий непрямий додаток виражений такими відмінковими формами:

1) родовим відмінком зі значенням об'єкта дії; об'єкта, що спричинює певний стан,

¹ Як зауважує А. П. Загнітко, інколи таку форму безпідставно вважають формою родового *писати лист / листа*, «але в такому разі паралелізм відмінкових форм повинен поширюватися на іменники всіх трьох граматичних родів, але пор. тільки *писати повість*, тому в цьому разі форми чоловічого роду *пишу вірш / вірша, лист / листа* засвідчують внутрішньовідмінковий паралелізм із різними сферами активності відповідних словоформ» [5, с. 507]. Цю відмінкову форму кваліфікують також як «знахідний назви неістоти, що вживається із закінченням назви істоти» [6, с. 116].

переживання, почуття; об'єкта нестачі та об'єкта навчання; уникнення певного об'єкта (напр.: *Руки **торкаються** байдужого металу...* (Ю. Покальчук); *Лікар, щасливий з того, що хоч тут **уникнули сварки**, починає втішати шановну Іреню Гнатівну* (Дара Корній; Тала Владимірова)); 2) давальним відмінком на позначення особи (рідше предмета), до якої виявлено почуття або яка зазнає певного стану; суб'єкта дії (рідше предмета), що перебуває в якомусь стані, зазнає різних переживань; особи, на користь якої або на шкоду якій відбувається дія; особи, предмета, стосовно яких виявляється ознака або на який вона поширена (напр.: *Лише дух, загартований молитвами й певними практиками, **може протистояти** нашим неврозам...* (С. Процюк); *Старшому легше і гірше – вже було, вже не раз битий...* (Ю. Покальчук); *У власне тіло увійти дано лише **несамовитим*** (В. Стус)); 3) орудним відмінком із семантикою об'єкта скеровувальної діяльності, володіння, внутрішнього захоплення, предмета інтересу, заняття, навчання; знаряддя або засобу дії; наділення певним об'єктом; уживання відповідного об'єкта; об'єкта обміну; витворювача дії; суб'єкта дії, стану; предмета, що є джерелом виникнення ознаки тощо (напр.: *Я знав: ніколи серце не проща того, що **розумом** безжально **вбито*** (Д. Павличко); *Я відчув на коротку мить, ніби моє тіло **налилося свинцем**, мене знову струснуло, немов удруге я був ударений електричним **струмом*** (В. Шевчук)).

Прийменниковий непрямий додаток завдяки прийменникам виражає широке коло об'єктних відношень. Прийменники значно розширюють можливості відмінкових форм і забезпечують реалізацію таких відношень між предметами і явищами об'єктивної дійсності, для передавання яких відмінкові форми недостатні [3, с. 77].

У науковій літературі акцентовано увагу на найважливіших ознаках, на основі яких можна визначити функцію прийменникової конструкції в реченні, – це здатність додатка відповідати на запитання непрямих відмінків, а обставин – на запитання обставин, а також можливість заміни іменникових додатків із прийменниками відповідними особовими займенниками з тими самими прийменниками (*з ним, над ним*), а іменникових обставин – займенниковими обставинами без прийменників (*там, тоді, так, так довго* і т. ін.) [2, с. 192; 5, с. 508].

Найчастіше непрямі додатки виражені словоформами з прийменниками *в (у), з, за, об, на, над, про, проти, від, до, між, для*, які й визначають відмінкову форму іменника. У придієслівній позиції найпродуктивнішими засобами вираження є:

1) «про + знах. відм.», «за + знах. відм.» на позначення об'єкта позитивного чи негативного ставлення, піклування (напр.: *Прошу **пробачення за таке вторгнення**, але посада міського голови зобов'язує мене **піклуватися про те**, щоб усім приїжджим було зручно і затишно...* (В. Шкляр)); об'єкта розумової діяльності, повідомлення (напр.: *Вже навіть ржавим залишком локацій він [«Чорнобиль-2»] може думати тільки **про війну*** (Л. Костенко); *Я вже **мовчу про** безмежне **почуття** самотності у того ж Ніцше чи Шопенгауера* (С. Процюк));

2) «на + знах. відм.» зі значенням об'єкта чуттєвого сприймання (напр.: ***Дивлюся я на смерть** натури, і благаючи Я посилаю доленьці своїй, **Щоб і мені дала кінець такий, Щоб я була спокійна в час конання*** (Леся Українка)); об'єкта негативного ставлення (напр.: *Її [Мар'янки] довірлива чистота **не заслуговує на таке брудне запламування*** (А. Рогашко)); об'єкта дотику, перетворення (напр.: *Тоді її житло **перетвориться на суцільну пустку*** (А. Рогашко));

3) «в (у) + знах. відм.» на позначення об'єкта стосунку, напр.: *Віра – як би чудернацько те не звучало, зважаючи на її життєствердне й оптимістичне ім'я, – **не вірила в кохання*** (А. Рогашко);

4) «до + род. відм.» зі значенням об'єкта досягнення, наближення до нього внаслідок дії (напр.: *Крізь віки **доходять і до нас** розмаїті легенди...* (Ю. Покальчук); *Він знов **поїхав до Мар'янки*** (А. Рогашко)); доповнення одного об'єкта іншим (напр.: *І, коли з проблемою «Птаха» буде покінчено, ти, шановний Стрибоже, зможеш або **приєднатися до сірих**, або просто піти* (Дара Корній)); спрямування дії, виконуваної суб'єктом, на

об'єкт (напр.: – *І я там завше вигрівалась! – засміялася до хлопця Катерина* (М. Павленко)); об'єкта сприймання (напр.: *Цікаво, що б сказали мої студенти, які звикли до моєї цілковитої «застібнутості»?* (І. Роздобудько));

5) «від (од) + род. відм.» на позначення об'єкта позбавлення, уникнення, віддалення, залежності, напр.: *Гонитва за «успіхом» будь-якою ціною, конкурентна боротьба начебто для поліпшення якихось там процесів, комп'ютерний фанатизм, ідолопоклоніння перед мегасвітом техніки відчужують нас від найсокровенніших власних потреб* (С. Процюк); *З'являється [кохання] раптово, наче стихія, змітаючи на своєму шляху здоровий глузд і будь-які спроби протистояти цьому божевіллю, і так само раптово зникає, лишивши по собі самі спогади, глибина яких залежить від сили почуттів* (А. Рогашко);

6) «проти + род. відм.» зі значенням об'єкта, на боротьбу з яким чи назустріч якому спрямована дія, напр.: *«Ми зауважили, що батьки, які виступають проти радикальної програми Кетлін Вінн, переважно є новими канадійцями»* (<http://catholicnews.org.ua/>);

7) «для + род. відм.», що називає об'єкт призначення виконуваної суб'єктом дії й має додаткове значення мети, напр.: *Несподівано відкрила для себе аксіому: коли хтось зчитує тебе, він сам стає відкритим для зчитування* (Дара Корній);

8) «над + орудн. відм.» на позначення об'єкта праці, мислення, спрямування зусиль на оволодіння ним, напр.: *В мерії почали працювати над концепцією майбутнього пам'ятника російсько-українській війні* (<http://www.hromadske-zp.tv/>);

9) «за + орудн. відм.» зі значенням об'єкта сприймання і ставлення, напр.: *Попрощайся з Обамою. 10 неформальних причин сумувати за 44 президентом США* (<http://nv.ua/ukr/lifestyle/life/>); *Хай він змарнує своє життя з нелюбою йому жінкою, хай страждатиме за коханою, нехай серце його розривається на шматки, обливається кров'ю, але іншого виходу в нього немає* (А. Рогашко);

10) «з + орудн. відм.» на позначення об'єкта, із яким перебуває в соціативному зв'язку суб'єкт дії (напр.: *Черниш мовчав, ішов з новачками попереду* (О. Гончар); *З журбою радість обнялась... В сльозах, як в жемчугах, мій сміх. І з дивним ранком ніч злилась, І як мені розняти їх?!* (Олександр Олесь)); об'єкта висміювання, глузування (напр.: *Чи варто курчаті глузувати з яйця?* (Нар. тв.));

11) «на, в + місц. відм.», «по + місц. відм.» зі значенням об'єкта розуміння, знання, зосередження, наполягання, уваги, напр.: *А Маленька Фея мовчала. Вона все-таки розумілася на добрих чарах і нарешті запропонувала дуже просту річ: не намагатися робити зло, бо воно ніколи не допоможе здійснити мрію* (Л. Мовчун); *Та хтось таки затужить по мені, А хтось згорить у полум'ї зі мною* (Т. Коломієць).

Залежний від прикметника непрямий додаток конкретизує ознаку й виражений іменниками чи їхніми еквівалентами на позначення:

– предмета, явища, із якими порівнюють інший предмет, напр.: *Один з катетів прямокутного трикутника дорівнює 8 см, а другий на 2 см менший за гіпотенузу* (<http://subject.com.ua/mathematics/zno/387.html>); *Щирий друг миліший від жорстокосердого брата* (Нар. тв.);²

– предмета, особи, до яких подібний чи з якими відмінний інший предмет або особа, напр.: *Схоже майбутнє на чащу з плодами, а пережите – на стихійний сад* (М. Луків);

– предмета, що є джерелом виникнення ознаки, напр.: *Циганки щедрі на слова, казати – ціпом не махати* (В. Стус).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, традиційний опис другорядних членів речення – додатка, означення та обставини – ґрунтується на морфологічній природі другорядного члена речення та того компонента,

² Безприйменникові словоформи родового відмінка зі значенням об'єкта зіставлення вважаємо аномативними, попри наявність їх у деяких синтаксичних описах простого речення [5, с. 508].

від якого він синтаксично залежить, і від типу синтаксичного зв'язку та значеннєвих відношень між ними. У традиційному річизі проаналізовано структурно-семантичні особливості додатків, схарактеризовано їхні різновиди, а також визначено класифікаційні характеристики, що ґрунтуються на врахуванні кореляцій традиційних другорядних членів речення з їхніми формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними та комунікативними відповідниками. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні кореляцій формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних відповідників додатка в структурі речення.

Список використаної літератури

23. Арібжанова І. Зміст і форма члена речення / Ірина Арібжанова // Українське мовознавство. – 2010. – № 40. – С. 48–56.
24. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
25. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Частина перша / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2002. – 169 с.
26. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис / В. Г. Гак. – М. : Высшая школа, 1986. – 219 с.
27. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
28. Шитик Л. В. Синтаксичний розбір / Л. В. Шитик // Державна атестація з української мови студентів ОКР «бакалавр» і «спеціаліст» : навч.-метод. посіб. / З. М. Денисенко, Л. І. Лонська, Л. В. Шитик ; за заг. ред. Л. В. Шитик. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. – С. 99–151.

References

1. Aribzhanova, I. (2010). Form and content of a part of a sentence. *Ukrainske movoznavstvo (Ukrainian linguistics)*, 40, 48–56 (in Ukr.)
2. *Contemporary Ukrainian literary language. Syntax* (1972). / [edited by I. K. Bilodid]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
3. Ivanytska, N. L. (2002). *Theoretical syntax of the Ukrainian language. Part one*. Vinnytsia: VSPU named after M. Kotsiubynskyi (in Ukr.)
4. Gak, V. G. (1986). *Theoretical grammar of the French language. Syntax*. Moscow : High School (in Russ.)
5. Zahnitko, A. P. (2011). *Theoretical grammar of the contemporary Ukrainian language. Morphology. Syntax*. Donetsk : Ltd. «ICC «BAU» (in Ukr.)
6. Denysenko, Z. M., Lonska, L. I., Shytyk, L. V. (2013). *Public attestation in the Ukrainian language of the students of EQL (education-qualification level) «a bachelor» and «a specialist»: a manual* / [edited by L. V. Shytyk]. Cherkasy: ChNU named after Bohdan Khmelnytskyi (in Ukr.)

GROZIAN Nina Fedorivna,

Candidate of Philology, Associate Professor, Chair of Ukrainian Studies, Crimean Engineering and Pedagogical University
e-mail: n.f.grozyan@mail.ru

OBJECT AS A SECONDARY PART OF A SENTENCE: TRADITIONAL APPROACH

Abstract. Introduction. *The problem of sentence parts is one of the problematic issues in syntactic theory. An insufficient traditional approach is seen in some cases of imbalance between a form and contents of sentence parts, when there is no definite ways of expressing, fixed to them, etc. Despite obvious drawbacks, this classification is still in demand not only for practical use, but also for a theoretical description of a simple sentence.*

The purpose of the paper is *to find out classification features of an object as a secondary part of a sentence in a wide scope of traditional theory.*

Results. *Classification characteristics, which are based on the correlation of an object with its formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative matches, have been determined. Structural-semantic peculiarities of objects are characterized in a traditional way. The following kinds of objective semantic-syntactic relations, presented by an object, were analyzed: the object, an action goes on; the object of feeling, perception; the object which discovers the contents of processes, denoted by verbs of speaking, thinking; the object of possession, delivery and appropriation; the object of avoidance, deprivation; the object of desire, anticipation; a tool of a means of action; the address of an action; the*

object of comparison, addition to the imagination of features or properties. The components, an object depends on syntactically, were described: various forms of a verb, nouns of verbal origin, adjectives, adverbs, words of state category. The types of objects, differentiated with such peculiarities, were characterized: according to structure (simple and complex); according to means of expression (morphologized and non-morphologized (subjective and infinitive); by the degree the object is covered with action or state (direct and indirect). Depending on the government, two types of indirect objects were classified: prepositional and non-prepositional.

Originality. The originality of this scientific search consists in the identification of classification characteristics of an object, which are based on its correlation with formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative matches; in the analysis of the types of objective semantic-syntactic relations, represented by an object; in the explanation of differentiated features of the typology of an object; in the characteristics of object kinds.

Conclusion. The conclusion has been made that a traditional description of secondary sentence parts is based on the morphological nature of a secondary part of a sentence and the component it depends on syntactically, and on the type of syntactic link and meaningful relations between them. му. Traditionally, structural-semantic peculiarities of objects were analyzed, their types were characterized, their classification characteristics, which were grounded on the correlation of traditional secondary sentence parts with their formal-syntactic, semantic-syntactic and communicative matches, were determined. The challenge of our further scientific search is in studying the correlation of formal-syntactic and semantic-syntactic matches of an object in the structure of a sentence.

Keywords: secondary part of a sentence; object; objective semantic-syntactic relations; government; kinds of objects: direct, complex; morphologized, non-morphologized; subjective, infinitive; non-prepositional, prepositional.

Надійшла до редакції 1.09.17

Прийнято до друку 12.10.17

УДК 811.161.2'373.611

ДЕМЕШКО Інна Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету імені
Володимира Винниченка
e-mail: demeshkoim@gmail.com

МОРФОНОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ВЕРБАТИВІВ ІЗ ЧЛЕНОВАНОЮ ВЕРШИНОЮ НА ГРУПУ ПРИГОЛОСНИХ

У статті визначено особливості структури словотвірних гнізд із вершинними дієсловами на групу приголосних у морфонологічному аспекті. Установлено, що найбільш активно морфонологічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, на подальших ступенях морфонологічні процеси згасають; морфонологічна маркованість словотвірних гнізд залежить від їхнього словотвірного потенціалу.

З'ясовано, що фінальні елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні операції у віддієслівному похідному. Словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні), частиномовної належності твірного, ступеня словотворення. Питомим дієслівним основам (нечленованим і членованим) і дієслівним основам іншомовного походження (членованим) властива асиметрія морфемної будови.

Виявлено, що для всіх девербативів словотвірних гнізд із вершинними дієсловами на групу приголосних першого морфонологічного класу вже на першому ступені словотворення зазнають усічення дієслівної основи, консонантних альтернацій (у словотвірних гніздах із вершинними дієсловами питомими або іншомовного походження різні типи альтернацій), зміни акцентних позицій (переміщення наголосу із суфіксальної морфемі на кореневу або на формант).

Ключові слова: словотвірна морфологія; девербативи; морфологічні трансформації; словотвірне гніздо; контактна зона; морфологічна структура словотвірного гнізда.

Постановка проблеми. Розширення морфологічної проблематики стає наслідком того, що повнота й адекватність морфологічного опису перебуває в залежності від результатів аналізу фонологічного і морфологічного ладу мови, а морфологічний опис набуває аналітичного характеру. Теорія синхронного вивчення словотвірної морфології в лінгвістичній літературі розроблена недостатньо, тому на сучасному етапі розвитку дериватології актуальним залишається створення типології і з'ясування специфіки словотвірних гнізд із вершинними дієсловами, визначення їхніх морфологічних особливостей, детермінантів морфологічних перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному українському мовознавстві в межах словотвірної морфології досліджено основи теорії морфологічного опису (В. О. Горпинич), проблеми аглютинативності в словотворенні, сполучуваності на морфемних швах (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська), закономірності реалізації морфологічних явищ у системі словотвору (К. Г. Городенська, М. В. Кравченко), морфологічні процеси в системі іменників (Л. І. Комарова, Л. О. Кондакова) і словозміни дієслів української мови (І. В. Козленко), морфологічні модифікації в процесі словозміни та словотворення прикметника (Л. В. Асіїв). На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічних процесів у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини ХVІ–ХVІІІ ст. (Н. П. Русаченко), типологічному аналізу морфології неспоріднених мов (старогрецької, латинської, германських мов) (Н. І. Даниліна), дериваційної морфології російських говорів (О. Г. Антипов). Спроби описати морфологію словотвірних гнізд (СГ) знаходимо в працях О. С. Кубрякової, Ю. Г. Панкраца, Н. Є. Ільїної, Т. В. Попової, М. І. Єрмакової, Н. Є. Ананьєвої (при описі слов'янської морфології, зокрема субстантивної словозміни), С. М. Толстої (при описі морфології словозміни та словотворення польської мови), М. Ю. Федурко (при описі морфології відіменникового словотворення української мови), Г. М. Пристай (при описі морфології відприкметникового словотворення української мови) та ін. Водночас, питання словотвірної морфології віддієслівних дериватів в українській мові залишається відкритим. Постає потреба в синтезованому описі й аналізі морфологічної структури віддієслівних СГ. Це зумовлює актуальність дослідження словотвірної морфології девербативів у синхронному аспекті з метою вивчення особливостей морфологічних трансформацій СГ з вершинними дієсловами (нечленованими і членованими, питомими і запозиченими).

Словотвірне гніздо стало предметом дериватологічних студій О. М. Тихонова, О. А. Земської, В. В. Лопатіна, І. С. Улуханова, Є. А. Карпіловської, В. О. Горпинича, В. В. Грещука, О. Д. Микитин, Л. І. Коржик, М. Ю. Федурко, Г. М. Потапової, Г. В. Пристай, Ю. О. Шепеля та ін. Для його структури характерні ієрархічна організованість, упорядкована сукупність усіх похідних одиниць, наявність базового (вершинного) слова як основи для послідовного формування всього словотвірного гнізда. О. М. Тихонов зазначає, що словотвірне гніздо має чітко визначену структуру, і в основі «побудови гнізд лежить принцип ієрархії, принцип послідовного підпорядкування одних одиниць іншим» [1, с. 36]. Підтримуємо думку В. О. Горпинича про те, що «у гнізді одночасно виявляються всі словотвірні зв'язки спільнокореневих слів, тобто визначається словотвірна структура слова, його дериваційні можливості, місце і роль його у словотвірному механізмі мови» [2, с. 137]. До складу словотвірного гнізда входять слова, що мають спільний лексико-семантичний варіант, матеріальним виразником якого є коренева морфема. Словотвірне гніздо – сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності й об'єднаних спільним коренем.

Мета статті – визначити морфологічну структуру словотвірних гнізд із вершинними дієсловами на групу приголосних. З метою реалізації цієї мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) визначити морфологічні особливості структури

словотвірних гнізд із вершинними членованими дієсловами на групу приголосних; 2) установити детермінанти морфонологічних перетворень у структурі похідних віддієслівних словотвірних гнізд; 3) з'ясувати специфіку словотвірних гнізд з вершинними дієсловами на групу приголосних.

Матеріалом для дослідження послуговували понад 2 тисячі самостійно укладених віддієслівних словотвірних гнізд із використанням тлумачних, словотвірних, етимологічних словників.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі доцільним і раціональним є опис морфонології словотвірного гнізда. Спроби описати морфонологію СГ знаходимо в працях Ж. Ж. Варбот (при дослідженні проблем праслов'янської морфонології і словотвору) (1984), С. М. Толстої (при описі морфонології словозміни та словотворення польської мови) (1998), М. Ю. Федурко (при з'ясуванні ролі морфонологічного чинника у формуванні відіменникових словотвірних гнізд української мови) (2005), Г. М. Потапової (при описі віддієслівної зони відіменникового словотвірного гнізда в російській мові) (2008), Г. В. Пристай (при встановленні особливостей вияву морфонологічних закономірностей у відприкметникових словотвірних гніздах української мови) (2011) та ін.

Дериваційна морфонологія свідчить про розвиток мотиваційних функцій похідних в ієрархії динамічних рівнів структури вершинного дієслова в СГ і девербатива. Морфонологічні засоби звужують мотиваційно-асоціативні особливості лексеми / неолексеми, уточнюють еталонний статус формальної структури похідного слова будь-якої зони, представлені в морфонологічній моделі. Межі словотвірних гнізд рухомі, адже під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників гнізда можуть поповнювати нові слова: *апелювач; світлописець, мандатоносець, віршослужіння, брудопомазання, юрмоутворення, шанолубний, духозрушення, берегоукріплення, металокрадій, заставоутримувач, кулевловлювач* та ін.) і втрачати деякі значення слова, коли вони переходять до пасивного складу лексики, втрачаючи смислові зв'язки (пор. *дати* і *продати*, *вити* і *розвити*). Серед словотвірних категорій віддієслівних похідних продуктивними є словотвірні категорії: 1) особи: *єврорадник, кладач, продажник, відроджувальник, впроваджувач, апелювач, зцілювач, пожертвувач, пильнувач, кривоохоронець, державолюбець, віджимай, паркувальник, перегінник, паркун, законороб* [4; 5]: Так само категорично проти української квоти в медіа виступають і „**продажники**” трьох найбільших радіохолдингів... (Український тиждень (інтернетверсія), 2013. – №4) [4, с. 126]; 2) опредметненої дії: *європрискорення, євросподівання, космополітизація, всезрівнялівка, трубоподіл, словотеча: Тож випалюймо гнівом до окупанта ... наше коліно падіння перед ворогом, наше людство, розбрат, божевільне булавохапання, булавопобиття своїх соратників* (В. Захарченко). Було **імпортозаміщення**, а тепер може народитися новий термін – **туристозаміщення** (Канал 24: Весті Кремля, 08.12.15.); 3) конкретних понять: *рубанець, валютомір, легкопис: Кодовані рубанці* (титри до сюжету) [5, с. 75]; 4) абстрактних понять: *затулини, почутими, спогадування*. Згадуєш телебалаканину напередодні: „У Брюсселі zostалися задоволеними оглядинами”. Хочеш бути задоволеним ще й **почутинами** (Є. Дудар); 5) категорія ознаки: *словознавчий, братоломний* (для яких характерний черезкроковий словотвір без опори на системні дієслівні основи): *Безперечно, що нас буде цікавити походження мов, чий розвиток можна простежити на підставі наявних фактів про мовні явища, закарбованих у словознавчих працях – словниках* (С. Караванський, 2012, с. 2) [4, с. 138]. Для морфонологічної характеристики девербативів-неолексем необхідним є врахування фонологічної бази на морфемному шві, що прогнозують морфонологічні явища в похідних. Новотвори-девербативи роблять можливим творення похідних будь-якої дериваційної структури, збагативши інноваційні ресурси лексичного фонду сучасної української мови. Для віддієслівних інновацій субстантивної та ад'єктивної зон характерні морфонологічні трансформації усічення й палаталізації. Словотвірні гнізда і словотвірні типи нових слів у сучасній українській мові становлять собою ментально марковані

одиниці і відіграють важливу роль у формуванні мовної картини світу українського народу.

У процесі еволюції мови словотвірне гніздо може розпадатися й утворювати кілька самостійних гнізд (переважно з питомими вершинними омонімічними дієсловами), втрачати або набувати нові складники. СГ унаочнює словопороджувальну активність твірного слова, дає можливість сумістити перспективний підхід із ретроспективним, забезпечуючи цим повний опис словотвірних процесів. Тільки сформувавши віддієслівні СГ, можна переходити до їхньої морфонологічної кваліфікації: установлення морфонологічних класів, типів, морфонологічних моделей, які словотворчі компоненти і засоби визначають морфонологічну специфіку словотвірного гнізда.

Морфонологічні характеристики похідного зберігають інформацію про структурно-семантичні перебудови питомих та іншомовних твірних основ і вплив на них інвентаря дериваційних засобів, властивих для відповідного СГ. Морфонологічне моделювання девербативів певного синхронного зрізу досягатиме мети за умови урахування можливих морфонологічних трансформацій похідних, встановлення аломорфів у певній мікросистемі; за таких умов синхронія відбиває динаміку системи – діакронію. Опис морфонології СГ сприяє дослідженню дериваційного потенціалу вершинних дієслів, морфонологічних трансформацій на всіх ступенях словотворення і в межах словотвірних зон, виявленню морфонологічних моделей девербативів субстантивної, вербальної, ад'єктивної та адвербіальної зон, установленню національних специфічних рис парадигмотворення. При творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції (охоплюють два і більше видів морфонологічних операцій). Структура СГ ієрархічна, із послідовним підпорядкуванням одних одиниць іншим, що виявляється у співвідношенні слів різного ступеня похідності [6, с. 573].

Вершинні дієслова цього морфонологічного різновиду – це питомі та запозичені членовані дієслова (18 СГ; 2 СГ) на зразок *простіти*, *пустіти*, *містіти*, *пестити*, з коренем *-хист-* (*захистити*), *бліскати*, *плéскати*, *плю'скати*, *пуска́ти*, *мстити*, *полоска́ти*; *коректувати*, *претендувати*. До цього морфонологічного типу словотвірних гнізд належать українські лексеми (315) на зразок *блистіти*, *бо́рсати*, *верзти́*, *верта́ти*, *вертіти*, *горта́ти*, *йорзати*, *шептати*, запозичені похідні (52) *вербува́ти*, *вібрувати*, (від нім. *werben* «вербувати») (СІС, 210), *гофрува́ти* (< франц. *gaufre* – пресувати складки) (СІС, 305), *еквілібрувати*, *екзальтувати*, *ілюструвати*, *інвестувати*, *інформувати*, *коментувати*, *компостувати*, *фальцювати*, *фіксувати*. Значний науковий інтерес для морфонологічного аналізу становлять словотвірні гнізда з вершинними дієсловами *простіти*, *пустіти*, *містіти*, *захистити*, *полоска́ти*; *коректувати*, *претендувати*, у яких похідні субстантивної й ад'єктивної зон морфонологічно марковані. Вершинні дієслова належать до різних морфонологічних класів, оскільки для похідних характерні різні морфонологічні явища. Якщо для першого морфонологічного класу (МК-1) характерне усичення, консонантні альтернатії, зміна наголосу, то для другого – лише усичення і зміна наголосу. Опис структури МК-1 словотвірних гнізд із вершинними дієсловами на групу приголосних у морфонологічному аспекті дає змогу зауважити, що СГ дієслів зазначеного класу вже на першому ступені словотворення зазнають усичення дієслівної основи, консонантних альтернатій (ст//шч, ск//шч; у СГ з вершинним словом іншомовного походження – д//з', т//ц'), зміни акцентних позицій (переміщення наголосу із суфіксальної морфеми на кореневу або на формант): *прості́ти* – *про́шчл-ен(ий)*, *прошчл-éн'н'(а)*, *прошчл-éн'н'(ий)*; *змісті́ти* – *змі́шчл-ен(ий)*, *змішчл-éн'н'(а)*, *пущка́ти* – *пу́шчл-ен'н'(а)*, *за-пуст-і́ти*¹ (примусити злетіти; працювати) – *запу́шчл-ен(ий)*¹; *коректува́ти* – *корéкц'-і́(а)*, *претендува́ти* – *претéнз'-і́(а)*. Необхідно зауважити, що похідні від членованих питомих дієслів на групу приголосних мають відмінні типи консонантних приголосних, ніж похідні від членованих дієслів іншомовного походження. Зазначені деривати іншомовного походження слугують ілюстрацією того, що

в межах аналізованих СГ можлива взаємодія із суфіксом-палаталізатором, яку супроводжує альтернація передньоязикових твердих зімкнених проривних *д, т* з м'якими щілинними свистячими *з'* і зімкненими *ц'*. Для похідних зазначеного морфонологічного типу найрегулярніші морфонологічні зміни – усічення дієслівної фіналі, консонантні альтернації й переміщення (зміна) акцентних позицій.

Виділення цих похідних в окремий морфонологічний різновид спонукає сегмент С2, що репрезентує сполука приголосних і реалізація морфонологічної трансформації в похідних субстантивної, ад'єктивної зон. При творенні похідних відбувається усічення дієслівної фіналі, а у фіналах членованих питомих дієслівних коренів можливе поєднання із суфіксами *-én'n'(a)*, *-en(a)* і консонантні альтернації (ст//шч, ск//шч), а в похідних від дієслів іншомовного походження при поєднанні із суфіксом іншомовного походження *-ij(a)* відбуваються консонантні альтернації (д//з', т//ц'), що характерні для девербативів субстантивної зони іншомовного походження.

Зважаючи на традиції, що склалися в українському словотворі, услід за іншими мовознавцями (І. І. Ковалик, К. Г. Городенською, М. В. Кравченко), віддієслівне походження іменників та відіменникове походження деяких дієслів доречно встановлювати за допомогою етимологічного аналізу. Так, дієслово *мастити* відіменникового походження від *масть* „мазь; колір, забарвлення” (зокрема, волосяного покриву у тварин); один із чотирьох розрядів карт у колоді (ЕСУМ, 3, с. 410).

О. Г. Антипов, досліджуючи морфонологію російських говорів, зазначає, що «морфонологічна маркованість дериватів свідчить про розвиток сигніфікативних функцій звукової форми в морфодериваційній структурі похідного слова. Морфонологічні одиниці звужують мотиваційно-асоціативний простір лексеми, уточнюють еталонний та операційний для мовної свідомості статус одиниць формальної структури похідного слова» [7, с. 92]. Словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні), частиномовної належності твірного, ступеня словотворення. На всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних. Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомих дієслівних основах (нечленованих і членованих) і дієслівних основах іншомовного походження (членованих) властива асиметрія морфемної будови. В українській мові не існує дієслів з нульовою словотвірною реалізацією [8].

Кожна конкретна морфонологічна трансформація у фонемному вияві основних (кореневих) та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. Загальновідомо, що морфонологічні явища – це формальні зміни основи мотивувального слова в структурі мотивованого. У творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції (охоплюють два і більше видів морфонологічних операцій). Таким чином, морфонологічні зміни при словотворенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон відбуваються зазвичай комплексно.

Морфонологічний аналіз девербативів у сучасній українській мові необхідно виконувати, враховуючи морфонологічно релевантні ознаки основних (кореневих) та афіксальних морфем (фонологічну структуру), фонемну характеристику структурних типів дієслівних основ, тип контактної зони (фіналь мотивувальної основи, ініціаль форманта), акцентну потужність, морфонологічну позицію, критерії напрямку мотивації віддієслівних похідних, множинність мотивації, специфіку словотвірного гнізда, особливості словотвірної парадигми (чотири-, три-, дво- та однозонна). Комплексні одиниці (словотвірне гніздо і словотвірна парадигма) дають найповніші відомості про морфонологічну підсистему мови, тому це необхідно враховувати при морфонологічному аналізі похідних. Морфонологічні трансформації інформують про формальні властивості поєднуваних у дериваційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі суфікса), про поскладову організацію твірної основи, про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції

словотворчих засобів, диференціювати утворення від питомих і від запозичених слів певного граматичного класу. Проведене дослідження дає змогу з'ясувати й прогнозувати морфонологічні операції і встановити трансформації девербативів, передбачити морфонологічну структуру дериватів словотвірних гнізд із вершинним дієсловом із ще не зреалізованим дериваційним потенціалом, ураховуючи специфіку синхронної морфонологічної системи.

Вивчення морфонологічної структури дієслова дає можливість розкрити закономірності організації віддієслівних похідних і встановити умови реалізації морфонологічних процесів у творенні девербативів в українській мові. Морфонологічна репрезентація слугує як стратегічний чинник ототожнення дериваційних похідних, як маркер словотворчих засобів, указуючи на реалізацію словотвірної категоризації. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному.

Потужність словотвірного гнізда виявляє залежність від генетичних характеристик вершинних дієслів: гнізда з питомими вершинними дієсловами багатше розбудовані на різних словотвірних рівнях (пор., *пускáти* (317), *прості́ти* (38); *коректува́ти* (21), *претендува́ти* (7)). У морфонологічних трансформаціях убачаємо не лише засіб формальної сумісності морфем, що супроводжують процес словотворення, а й передавання певної інформації, виконання функціональних ролей. Адже морфонологічні засоби інформують про формальні властивості поєднаних у дериваційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі суфікса), про поскладову організацію твірної основи, про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції словотворчих засобів, диференціювати утворення від питомих і від запозичених слів певного граматичного класу. Істотною ознакою віддієслівного словотворення від дієслів на групу приголосних є використання морфонологічних позицій усічення, консонантних чергувань, акцентних позицій, амбівалентних позицій (словотворчий афікс не впливає на кінцевий консонант кореня). Морфонологічна трансформація передбачувана, оскільки вона пов'язана з класами одиниць, має свої закономірності, умотивована їхніми ознаками. Морфонологічні трансформації реалізовані в морфонологічних позиціях, які мають операційний, динамічний характер і відображають природу цієї трансформації, що відображає морфонологічні правила. Залежно від характеру морфонологічних правил девербативів розрізняють моделі усічення, палаталізаційні / депалаталізаційні (для консонантних альтернацій), вокалічні, нарощення (регулюють кількісні перетворення в структурі морфем), акцентологічні.

Висновки. Вивчення особливостей морфонологічної адаптації девербативів у сучасній українській мові дає можливість дослідити механізм модифікації основи, морфонологічні властивості основного корпусу субстантивних формантів, які викликають морфонологічні модифікації мотиватора. Морфонологічна репрезентація слугує стратегічним чинником ототожнення дериваційних похідних, маркером словотворчих засобів, указуючи на реалізацію словотвірної категоризації. Результати аналізу засвідчують, що в похідних від членованих дієслів на групу приголосних найбільш активно морфонологічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, на подальших ступенях морфонологічні процеси згасають; морфонологічна маркованість словотвірних гнізд залежить від їхнього словотвірного потенціалу; елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу). Значний вплив на словотвірну спроможність девербативів має походження, структура твірного дієслова, регулярність уживання девербативів, а також їхня стилістична маркованість.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні морфологічних типів віддієслівних словотвірних гнізд, з'ясуванні морфологічних трансформацій питомих (нечленованих і членованих) та запозичених (членованих) дієслівних основ у творенні девербативів, що уможливить опис морфологічної підсистеми сучасної української мови.

Список використаної літератури

1. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : В 2 т. – [2-е изд., стер.] / А. Н. Тихонов. – М. : Рус. яз., 1990.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. посіб. / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
3. Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд как объект изучения лексического состава языка : [Электронный ресурс] / Ю. А. Шепель // Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії, 2011. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 129–136. – Режим доступу : <http://www.journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/download/660/605>
4. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013 : [словник]. – [заг. ред. А. Нелюби] / А. Нелюба, Є. Редько. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. – 172 с.
5. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник / [заг. ред. А. Нелюби]. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2017. – 204 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2008. – 712 с.
7. Антипов А. Г. Морфологические модели русского словообразования (на материале метаязыковой фантазии коммуникантов) / А. Г. Антипов // Вестник КемГУ. – № 2 (42). – 2010. – С. 89–93.
8. Демешко І. М. Морфологія словотвірних гнізд із нечленованими питомими вершинними дієсловами другого морфологічного типу в сучасній українській мові / І. М. Демешко // Дослідження з лексикології і граматики української мови : [зб. наук. пр.] / [за ред. проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2012. – Вип. 12. – С. 62–71.

References

1. Tikhonov, A. N. (1990) *The word-forming dictionary of the Russian language* : In 2 t. Moscow: Russ. Language (in Russ.)
2. Horpinich, V. O. (1999) *Modern Ukrainian Literary Language. Morphemic. Word-forming. Morphology: teach. Manual*. Kyiv: Higher School (in Ukr.)
3. Shepel, Yu. A. (2011) Word-forming series as an object of studying the lexical composition of the language: [Electronic resource]. *Structure and semantics of linguistic units. Philological Studies*. Vip. 6. Ch. 2. 129–136. (in Russ.)
4. Nelyuba, A., Redko, Ye. (2014) *Lexical-word-building innovations. 2012–2013: [dictionary]*. Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society (in Ukr.)
5. Nelyuba, A., Redko, Ye. (2017) *Logic-word formation innovations (2015–2016). Dictionary*. Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society (in Ukr.)
6. Selivanova, O. O. (2008) *Modern linguistics: directions and problems*. Poltava : Dovkillia-K (in Ukr.)
7. Antipov, A. G. (2010) Morphological models of Russian word-forming (on the material of the meta-language imagination of communicants). *The Bulletin of the KemSU*. No. 2 (42). 89–93 (in Russ.)
8. Demeshko, I. M. Morphology of word-forming families with non-segmented specific verbs of the second morphological type in modern Ukrainian language. *Studies in lexicology and grammar of the Ukrainian language*. Dnipropetrovsk: Bila K. O. Publisher. 62–71 (in Ukr.)

DEMESHKO Inna Mykolayvna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian language of the Centralukrainian Volodymyr Vinnichenko state pedagogical University
e-mail: demeshkoim@gmail.com

MORPHONOLOGICAL STRUCTURE OF WORD-FORMING FAMILIES OF CONSONANT-GROUP VERBS

Abstract. Introduction. At the present stage of derivatology development the creation of a typology and clarification of the specifics of word-forming families with vertex verbs, determination of morphological features, determinants of morphological transformations remains relevant. This determines the relevance of the study of word-forming morphology of verbal derivatives in the synchronous aspect in order to study the peculiarities of the morphological transformations of word-forming families with vertex verbs.

Purpose. Determine the morphological structure of word-forming families of consonant-group verbs.

Methods. Descriptive method with the use of component and distributive analyzes, methods of morphemic and word-forming analyzes (opposition, analogy), methods of step identification, methods of linguistic design and modeling, quantitative and contextual analysis, elements of etymological analysis.

Results. The study of the peculiarities of the morphologic adaptation of verbal derivatives in modern Ukrainian language makes it possible to investigate the mechanism of modification of the stem, the morphological properties of the main body of the substantive formants, which cause morphonological modifications of the motivator. Morphological transformations are realized in morphological positions, which are dynamic and reflect the nature of transformation, which reflects morphological rules.

Originality. The perspective complex analysis of morphological transformations of the subsystems of verbal word-forming families was carried out on the factual material. It is proved that the typical morphological structure of the vertex verbs of word-forming families is provided with prognostic functions and foresees the morphological behavior of word-creation means.

Conclusion. The results of the analysis show that the derivatives of consonant-group verbs are most morphologically marked by the first degree of word formation, and for the prefix verbs, the second one, at the subsequent stages the morphological processes are fading; the morphological marking of word-forming families depends on their word-building potential; elements of the verbal stem that undergo changes under the influence of the initiator of the formant, signals about possible morphological changes (reduction, consonant, vocal alternatives, extension of suffix or root morphemes, accent modification).

Significant influence on word-building ability of verbal derivatives has the origin, the structure of a forming verb, the regularity of the use of verbal derivatives, as well as their stylistic marking.

Key words: word-forming morphology; verbal derivatives; morphological transformations; word-forming family; contact area; morphological structure of the word-forming family.

Надійшла до редакції 1.09.17

Прийнято до друку 12.10.17

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.111'276.6

ЛОНСЬКА Людмила Іванівна
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: L.Lonska@ukr.net

АНТРОПОНІМИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ: ЛІНГВОСТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено лінгвостатистичному дослідженню антропонімів-чоловічих імен у структурі українських паремій. Визначено абсолютні й відносні частоти досліджуваних онімів. Сума абсолютних частот у 3-х підвибірках становить 245. З'ясовано, що найвищу частотність має ім'я Хома та його фонетико-словотвірні варіанти: Фома, Тома, Хомка (38; 15,5%). Досить уживаним в українських пареміях є ім'я Іван (Іванко, Івась, Йвась, Івашко), яке посідає друге місце за абсолютною частотою – 29 (11,8%). Із 58 онімів, ужитих у прислів'ях, лише 6 мають абсолютну частоту, вищу за 10; 18 антропонімів мають абсолютну частоту 1 (0,8%). Визначено й середню частоту трьох підвибірок (81,6) для обчислення відносної похибки, яка вказує на реальну вагу різних за величиною чисел. Розбіжність між числами в 2-ій підвибірці більша, ніж у 1-ій, а числа 3-ї підвибірки суттєво не відрізняються від середньої частоти (похибка третьої підвибірки – 0,15). Здійснено ранжирування отриманих частот, яке необхідне для подальших квантитативних досліджень, зокрема для знаходження коефіцієнта кореляції тощо. Установлено, що найнижчий (9,5) ранг мають варіанти з абсолютною частотою 1, найвищу – з абсолютною частотою 38 (58 ранг). Характеристика антропонімів засвідчує, що більшість із них не індивідуалізує особу, а має узагальнене значення: вказує на людину загалом, її риси, вдачу, поведінку, спосіб життя тощо. Більшість паремій побудована на фонетичних асоціаціях, де вибір імені зумовлений мікротекстом.

Ключові слова: антропонім, лінгвостатистика, вибірка, підвибірка, абсолютна частота, відносна частота, середня частота, відносна похибка, ранг, ранжирування, варіанта, індекс концентрації, індекс винятковості.

Постановка проблеми. Сьогодні, на початку XXI століття, особливо актуальними є міждисциплінарні дослідження мови. Саме тому значна роль у цьому напрямі належить лінгвостатистиці, або квантитативній лінгвістиці, яка вивчає кількісні характеристики мовних одиниць на всіх рівнях. За словами Г. Альтманна, «жодна інша лінгвістична

дисципліна не мала такого впливу на інші науки, як квантитативна лінгвістика. Закон Ципфа є предметом щонайменше двадцяти інших дисциплін, які його аналізують і розвивають. Заінтриговані цією обставиною, усе більше фізиків, математиків і біологів підключаються до дослідження мови. Саме через закони – об'єкт квантитативної лінгвістики – лінгвістику було прийнято у велику сім'ю «міцних наук» [1, с. 7], тому статистичні методики за комп'ютерної підтримки відкривають нові шляхи для дослідження мови, а також розкривають величезний потенціал для вирішення багатьох теоретичних завдань лінгвістики й практичних завдань обробки текстових даних. Об'єктом нашого дослідження є лінгвостатистична характеристика українських паремій з антропонімним компонентом на позначення чоловічих імен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якісний аналіз українських прислів'їв з антропонімним компонентом досліджують такі вчені: Н. М. Пасік (2000) вивчає власні назви в українській фразеології та пареміології, зокрема науковець вказує на те, що каламбури зі стрижневими вигаданими власним назвами виникли внаслідок розщеплення лексеми-мотиватора на носія фразеологічного значення й формального граматичного показника. Поєднання апелятивних та онімних категорійних ознак, прозорість внутрішньої форми псевдоонімного компонента є джерелом образності та експресивності таких стійких зворотів [2, с. 10]. І. С. Божко (2010) аналізує семантику антропоніма в складі фразеологічної одиниці на матеріалі української, російської, французької, англійської та німецької мов [3]; В. В. Степаненко (2010) досліджує англійські фразеологізми, які мають у семантичній структурі власні імена [4]; Г. Доброльожа описує онімну лексику в ареальній фразеології (на матеріалі фразеології Середнього Полісся та суміжних територій) [5]. Лінгвокультурна мотивація фразеологізмів з онімним компонентом в англійській, польській та українській мовах була об'єктом дослідження І. Ф. Заваринської [6]. Науковець зазначає, що образність досліджуваних одиниць може зумовлюватись реальними фізичними характеристиками, властивими названому об'єкту, тобто велика роль належить асоціативному фону, конотації, символічному значенню [6, с. 12]. Предметом розгляду О. А. Мороз (2011, 2012) є власне ім'я як одиниця презентації національної дійсності [7; 8]. Незважаючи на низку праць, присвячених якісному аналізу антропонімів, лінгвостатистичні дослідження цих онімів у структурі українських паремій здійснюємо вперше, хоч існують окремі праці, присвячені кількісній характеристиці мовних явищ. Так, Є. А. Карпіловська (2003), Н. В. Бардіна (2004), С. Н. Бук (2004, 2005, 2007, 2008), О. Г. Хроленко (2006) працюють над проблемами сучасної прикладної лінгвістики. Сьогодні активізовано дослідження в прикладній лексикографії, створено словники мови окремих письменників, укладено он-лайн конкорданси окремих творів. Тому проблема лінгвостатистичних досліджень є актуальною й потребує ретельного аналізу з опертям на прикладні аспекти мовознавства.

Мета статті полягає в дослідженні основних понять квантитативної лінгвістики: абсолютної, відносної та середньої частот, рангів спостережених варіант, обчисленні відносної похибки антропонімів у складі українських паремій.

Виклад основного матеріалу. Антропоніми-власні чоловічі імена є досить уживаними в українських прислів'ях. Матеріалом дослідження стала вибірка українських прислів'їв і приказок обсягом 369 сторінок, розподілена на три підвибірки. У кожній підвибірці підраховано абсолютні частоти вживання чоловічого імені. Загальна сума абсолютних частот у трьох підвибірках становить 245 (122; 29; 94) для 58 уживаних чоловічих імен. Найбільшу абсолютну частоту має ім'я *Хома* та його фонетичні *Фома*, *Тома* й словотвірний варіант *Хомка* (38, відносна частота – 15, 5%) (див. табл. 1).

Українські прислів'я з цим компонентом побудовані в основному на фонетичних асоціаціях: вибір імені зумовлений формальною організацією мікротексту. Напр.: *Казав Хома – нічого нема; Держись, Хома, іде зима; Якби хтів Хома, так би робив і дома*. Тут помічено явище паронимазії, яке полягає в навмисному зближенні в контексті паронімів і взагалі співзвучних слів або їхніх форм з конкретною стилістичною метою.

Табл. 1.

Абсолютні та відносні частоти антропонімів-чоловічих імен

№ з/п	Антропонім-чоловіче ім'я	Абсолютна частота	Відносна частота	№ з/п	Антропонім-чоловіче ім'я	Абсолютна частота	Відносна частота
1.	Хома (Тома, Фома, Хомка)	38	15,5 %	30.	Федот	2	0,8 %
2	Іван (Івась, Іванко)	29	11,8%	31.	Гнат (Ігнат)	2	0,8 %
3.	Гриць (Грицько)	17	6,9%	32.	Яків	2	0,8 %
4.	Семен	13	5,3%	33.	Павло	2	0,8 %
5.	Ілля (Ілько)	12	4,8%	34.	Пилип	2	0,8 %
6.	Юрій (Юрко)	12	4,8%	35.	Демид	2	0,8 %
7.	Дмитро (Дмитрій, Дмитер)	9	3,6%	36.	Кирило	2	0,8 %
8.	Мартин	8	2,4 %	37.	Омелько	2	0,8 %
9.	Данило	7	2,8%	38.	Максим	2	0,8 %
10.	Микита	6	2,4%	39.	Овдій	2	0,8 %
11.	Кузьма	6	2,4%	40.	Устим	2	0,8 %
12.	Сава (Савка)	6	2,4%	41.	Йосип	1	0,4 %
13.	Панько (Пантелій або Панас)	6	2,4%	42.	Роман	1	0,4 %
14.	Петро	6	2,4%	43.	Мусій	1	0,4 %
15.	Михайло	6	2,4%	44.	Тихон	1	0,4 %
16.	Федір (Федь, Федько)	6	2,4 %	45.	Пархом	1	0,4 %
17.	Микола	5	2%	46.	Єгорій	1	0,4 %
18.	Андрій (Андрушка, Андруха)	4	1,6%	47.	Онисько	1	0,4 %
19.	Ярема	4	1,6%	48.	Карпо	1	0,4 %
20.	Лука	4	1,6%	49.	Яць	1	0,4 %
21.	Юхим	4	1,6%	50.	Василь	1	0,4 %
22.	Кіндрат	4	1,6%	51.	Сидір	1	0,4 %
23.	Матвій (Матвійко)	4	1,6 %	52.	Свирид	1	0,4 %
24.	Прокоп	3	1,2 %	53.	Клим	1	0,4 %
25.	Гаврило (Гаврилко)	3	1,2 %	54.	Артим	1	0,4 %
26.	Антон (Антін, Антошка)	3	1,2 %	55.	Тишко	1	0,4 %
27.	Марко	3	1,2 %	56.	Гліб	1	0,4 %
28.	Макар	2	0,8 %	57.	Назар	1	0,4 %
29.	Левко	2	0,8 %	58.	Борис	1	0,4 %
	Усього	245					

Онiм *Хома* конотує такі риси: невмілий, ні до чого не придатний, пияка, гультай, ледар, невдалий, нещасливий, нерозумний, некрасивий: *Заробив, як Хома на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили; Якби Хомі гроші, був би і він хороший; Який*

Хомка, така його й донька; На безриб'ї і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік; Не смійся, кума, що дурень Хома, бо всі люди кажуть, що й ти без ума; І ззаду знать, що Хомою звать. В останньому прикладі антропонім має сему 'некрасивий'. Однак ця сема закріплена не лише за цим іменем. Це переконливо підтверджують паремії з однаковим компонентним складом, у яких варіюється лише антропонім: *Видно ззаду, що Пархім.* Аналізовану сему мають й інші антропоніми: *Гляну на вид, то й скажу, що Демид; Чи не той то Микита, що з вильотами свита.*

Досить уживаним в українських пареміях є ім'я *Іван* та його варіанти *Іванко, Івась, Івашко* (абсолютна частота – 29, відносна – 11,8%). *Іван* – це узагальнений образ старої чи літньої людини, *Іванко* – молодой: *Коли не вчився Іванком, то Іваном вже тяжко вчитися.* У онімі *Івась* – співпереживання за долю бідної людини. У прислів'ях, побудованих на співзвучності *Іван – пан*, змальовано соціальну нерівність. Антропонім означає будь-яку просту, переважно бідну людину, яку протиставляють панові. Іванові завжди дістається від пана: *Пан з паном погодиться, а Іван у спину дістане; Що можна пану, того не можна Івану; Полюбила пана – втратила Івана.* Іван асоціюється з нікчемною, нерозумною, бідною, невмілою, упертою людиною, ледарем, інколи він жорстокий: *Великий попів Іван, та дурний; Ростом з Івана, а розумом з болвана; Захворів Іванко, аж опух від спанку; Учи Івана на цимбалах, а він вперто на дудку грає; Жінка Йвася боялася: під припічком сховалася;*

Антропонім *Гриць* (розм. *Грицько*) з абсолютною частотою 17 і відносною 6, 9 % посідає третє місце щодо частоти серед досліджуваних одиниць. Одне й те саме ім'я в різних контекстах набуває різної конотації: позитивної чи негативної. З одного боку, *Гриць* – роботящий: *Гриць за волами, Гриць і за дровами,* з іншого, він ледар: *До роботи – в Гриця порвані чоботи.* Це переважно образ бідної людини: *Труби, Грицю, в рукавицю; Не для Гриця паляниця, а також зовні некрасивої та неохайної людини: Чотири свічки спалила, поки Гриця умила, а п'ятий каганець, такий Грицько поганець.*

Абсолютну частоту 13, відносну 5,3% має антропонім *Семен*. Прислів'я з цим онімом побудовані на римуванні: *Будь собі, Семене, без мене; Казала дівка: «Семене, не притуляйся до мене, а сама тільки того й хоче»; Не журись, Семене, що нема грошей у мене.* Відомий загалу фразеологізм *Про мене, Семене* є усіченим від таких висловів: *Про мене, Семене, а я звуся Іван [як Гапка скаже; хай усі коло мене, аби я зверху].* Семен уособлює у собі образ нерозумної, недолугої людини: *Сидить Семен під кручею, ловить раки онучею,* прислів'я побудоване на співзвуччі кінцівки.

П'яте місце щодо частоти вживання мають два антропоніми *Ілля (Ілько)* та *Юрій (Юрко)* – 12 (4, 8%). Ці та інші імена мають наступні частоти, зокрема *Дмитро (Дмитрій, Дмитер)* – 9 (3,6%), *Петро, Михайло, Федір (Федь, Федько)* – 6 (2, 4%), *Микола (Нікола, Миколай)* – 5 (2%), *Прокоп* – 3 (1, 2 %), *Андрій, Лука* – 4 (1,6%), *Павло* – 2 (0,8 %), *Борис, Гліб* – 1 (0, 4 %), вони функціонують переважно в прислів'ях про церковні свята. Саме з антропонімами-іменами святих пов'язані народні прикмети: *З Юрія хороводи, а Дмитрія – вечорниці; Сіно до Юрка, а хліб до Ілька; На Бориса і Гліба берися до хліба; На Івана Купала баба муки не мала, на святого Петра пирогів напекла; На Іллі до обіду літо, а після обіду осінь; На Михайла зима саньми приїхала; Перший Спас час припас, Петро і Павло – два прибавив, Ілля-пророк – три приволок; На Андрія треба кожуха-добродія.*

Онiм *Мартин* з абсолютною частотою 8 і відносною 3,2 % мовці асоціюють із нерозумною людиною: *Дурний Мартин узяв мило за сир або яка живе за рахунок інших: Їж, Мартине, мати ще підкине; Або Бог – дитина слухати дурного Мартина.* Байдужість людини відображена в такому прислів'ї: *Про мене, Мартин, хоч головою об тин.* Особливої конотації антропоніму надає компаратив та кілька підряд уживаних онімів: *Учив Мартин Мартина, а сам дурний, як тростина.* Матеріальна забезпеченість людини впливає й на її внутрішній світ, цю думку підтверджує прислів'я з антропонімом *Мартин*, що має узагальнену семантику: *Добрый Мартин, коли має алтин.*

Антропонім *Данило* має абсолютну частоту 7 (відносна 2, 8%). Цей онім римується з *Гаврило* (абсолютна частота 3, відносна 1,2%). Тому прислів'я мають однаковий компонентний склад, у них замінено лише антропоніми: *Не умер Данило (Гаврило), так болячка задавила*. Так виникають лексичні варіанти в складі паремій: *На тобі [тягне], Данило, що мені [йому] не мило [миле]; Бери, Даниле, хоч [що] тобі [мені] не миле*. Явище паронимазії спостережено в таких пареміях: *Данило, хапай точило; Маєш, Данило, те, що зогнило; Бери, Левко, хоч і глевко*. Абсолютна частота антропоніма *Левко* 2 (0,8 %).

З абсолютною частотою 6 трапляється 7 антропонімів: *Микита, Кузьма (Кузьма-Дем'ян), Сава (Савка), Панько, Петро, Михайло, Федір (Федь, Федько)*, їхня відносна частота 2, 4%. Онім *Кузьма* народ асоціює з бідною людиною: *Не було в Кузьми грошей і не буде, хіба хто підкине*. Номен *Савка* уособлює жвависть: *Жвавий Савка, аж шкура говорить*. *Панько* – це розмовний варіант імені *Пантелій* або *Панас* (у різних говірках), в антропонімі наявна сема 'некрасивий': *Вбери й пенька, то стане за Панька*. *Панько* не здатний сам нічого зробити: *Не втне Панько тіста, бо ячмінне*. Він є об'єктом глузувань: *Штурх Панька в око, бо Панько і так сліпий*. Розмовно-побутовий варіант *Федько* (від *Федір*) конотує бідність, хоч цей онім, як і багато інших, стає засобом типологізації – уособлює бідність: *Заживай, Федьку, то хрін, то редьку, бо більше нічого нема*.

Антропонім *Микола* з абсолютною частотою 5 (2%) функціонує в таких фонетичних варіантах: *Никола, Нікола, Миколай* – переважно на позначення імені святого Миколая й пов'язаний із народними прикметами через церковні свята: *Юрій з теплом, а Никола з кормом; До Миколи не буде літа ніколи*.

Шість антропонімів: *Лука, Юхим, Кіндрат, Матвій (Матвійко), Андрій (Андрійко, Андрушка, Андруха), Ярема* мають абсолютну частоту 4 (1, 6%). *Лука* уособлює неуважність: *От вам Лука: рукавиці за пазухою, а він їх шука*. Онім *Юхим* характеризує невдачу, недотепу, пустобреха, часто вживаний із жіночим іменем *Хима* – уособленням нерозумної жінки: *Шукає Хима Юхима, а Юхим біля неї*, хоч зовнішня форма оніма *Юхим* суперечить його позитивній семантиці: *Юхим* – благочестивий. Словотвірний варіант антропоніма *Андрій* – *Андрійко* – у контексті набуває іронічної конотації: *Заплач, Андрійку [Матвійку], дам копійку*, хоч в іншій життєвій ситуації це ім'я – позитивно конотоване. При збереженні структури й семантики прислів'я можлива антропонімна заміна, основана на співзвуччі онімів, їхньому римуванні. Недолугість людини відображено в паремії *[З нашого] Андрушка ні м'ясо ні юшка*. Негативне забарвлення мають й такі одиниці: *Зібралися два Андрухи: один сліпий, а другий глухий*.

З абсолютною частотою 3 трапляється 4 антропоніми: *Прокіп (Прокоп), Антон (Антін, Антошка), Гаврило (Гаврилко), Марко* (1,2%). Антропонім *Прокоп* уособлює нікчемну людину: *Як з Прокопом, так і без Прокопа*. Зажерливість, потяг до їжі, байдужість втілено в образі Антона: *Антошку, з'їж картошку, та не з'їж ложку; Не журиється Антін об тім: Батько вмирає, а він коржі вминає*.

Абсолютну частоту 2 має 13 антропонімів: *Макар, Левко, Омелько, Федот, Гнат (Ігнат), Яків, Павло, Пилип, Демид, Кирило, Максим, Овдій, Устим* (0,8%). Так, ім'я *Федот* співзвучне в непрямих відмінках зі словом *робота*. Він або роботящий: *Для нашого Федота не страшна робота*, або ледачкуватий: *Не клеїться робота у нашого Федота*.

Сему 'дурний' мають майже всі досліджувані антропоніми (*Хома, Іван, Мартин, Гаврило, Кирило, Омелько*): *Дурного Кирила і Химка побила; Доки є земелька, доти й розум в Омелька; Два брати рідні і обидва Івановичі, один так, а другий дурак; Дурному Гаврилі усе чорнобривці*.

Абсолютну частоту 1 спостережено у 18 антропонімах (0, 4%): *Йосип, Роман, Мусій, Тихон, Пархом, Єгорій, Онисько, Карпо, Пантелій, Василь, Сидір, Свирид, Клим, Артим, Тишко, Назар, Борис, Гліб* (0, 4%). Лише два оніми *Борис і Гліб* пов'язані з іменами святих. У контексті з цими одиницями відображені народні прикмети. Решта імен

побудовані на римуванні, тому можна говорити про узагальнений образ людини: *Без одного Василя не обійдеться весілля; Такий наш Йосип – нема і не просить.*

Ілюстративний матеріал засвідчує, що антропонімів з абсолютною частотою 10 і більше – усього 6, з абсолютною частотою 1 – 18. Для визначення точних даних у квантитативній лінгвістиці використовують поняття індекса – відносного спрощеного показника, необхідного для порівняння явищ і вивчення впливу на них окремих чинників, що характеризує зміни рівня відповідного явища. Визначимо індекс концентрації антропонімів у досліджуваному джерелі, який дорівнює відношенню слів з абсолютною частотою 10 і більше до загальної кількості слів, тобто $6 : 245 = 0,024$, та індекс винятковості, який встановлює відношення слів з абсолютною частотою 1 до загальної кількості слів, у нашому дослідженні він дорівнює $0,073$, тобто $18 : 245$. Обчисливши дані до тисячних, можемо констатувати, що поодиноких антропонімів майже втричі більше, ніж тих, що трапляються часто.

Абсолютні частоти групуються навколо центра й не відхиляються від нього. Для знаходження центру необхідно визначити середню частоту \bar{x} . У трьох підвибірках вона становить $81,6$ ($122+29+94$): 3 . Порівняємо відносну різницю між теоретично обчислювальною й спостереженою частотою в 3-х підвибірках для визначення відносної похибки, котра показує, яку реальну вагу мають різні за величиною числа. Обчислюємо її за такою формулою:

$$\varepsilon = \frac{|x_1 - x_2|}{x_1}, \text{ де } \varepsilon - \text{відносна похибка, } x_1 - \text{теоретично обчислювальна}$$

частота (середня частота), x_2 – спостережена частота: $\varepsilon_1 = |81,6 - 122| : 81,6 = 0,49$; $\varepsilon_2 = |81,6 - 29| : 81,6 = 0,64$; $\varepsilon_3 = |81,6 - 94| : 81,6 = 0,15$. Розбіжність між числами в 2-й підвибірці більша, ніж у 1-й, а числа 3-ї підвибірки відрізняються між собою менше, ніж числа перших двох вибірок.

У квантитативній лінгвістиці виникають ситуації, коли отримані дані необхідно упорядкувати, розташувавши їх або за зменшенням або за збільшенням частот. Таке упорядкування називають ранжируванням, а місця, які займають в отриманій послідовності ті чи ті варіанти, називають рангами. Визначимо ранги досліджуваних одиниць, використавши робочу таблицю (див. табл. 2).

Табл. 2

Ранговий розподіл варіант

Абсолютна частота	Ранг	Абсолютна частота	Ранг	Абсолютна частота	Ранг	Абсолютна частота	Ранг
38	58	6	46	2	23,5	1	9,5
29	57	5	42	2	23,5	1	9,5
17	56	4	38,5	2	23,5	1	9,5
13	55	4	38,5	2	23,5	1	9,5
12	53,5	4	38,5	2	23,5	1	9,5
12	53,5	4	38,5	2	23,5	1	9,5
9	52	4	38,5	2	23,5	1	9,5
8	51	4	38,5	2	23,5	1	9,5
7	50	3	33,5	2	23,5	1	9,5
6	46	3	33,5	2	23,5	1	9,5
6	46	3	33,5	1	9,5	1	9,5
6	46	3	33,5	1	9,5	1	9,5
6	46	2	23,5	1	9,5	1	9,5
6	46	2	23,5	1	9,5		
6	46	2	23,5	1	9,5		

У процесі дослідження виявлено 58 антропонімів. Ми отримали наступний ряд варіант (38, 29, 17, 13, 12, 12, 9, 8, 7, 6, 6, 6, 6, 6, 5, 4, 4, 4, 4, 4, 3, 3, 3, 3, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1). Кожній варіанті-антропоніму необхідно присвоїти відповідний ранг. Порядок ранжирування будемо подавати від меншого до більшого. Ранг 1 присвоюємо найменшому числу, яким є 1, однак варіант з таким значенням у нашому ряді 18. У такому разі середній ранг, який приписуємо кожному із відповідних чисел дорівнює $(1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18):18=171:18=9,5$, тому усім варіантам із числом 1 буде приписаний 9, 5 ранг. Наступний ранг буде 19 (для варіанти з абсолютною частотою 2), оскільки 18 місце вже зайняте. Однак величин із такою частотою 13, тому необхідно визначити ранг для них: $(19+20+...+31):13=23, 5$. Для варіант з абсолютною частотою 3 ранг дорівнюватиме $(32+33+34+35):4=33, 5$. Для частоти 4 ранг = 38, 5 $(36+37+38+39+...41):6$; для варіанти з частотою 5 ранг = 42; для варіанти з частотою 6 ранг = 46 $(43+44+...49):7$; для варіанти з частотою 7 ранг = 50; із частотою 8 – 51; із частотою 9 – 52; із частотою 12 – 53, 5 $(53+54):2$; із частотою 13 – 55; із частотою 17 – 56; із частотою 29 – 57; із частотою 38 – 58. Останній ранг повинен відповідати числу варіант (у нашому дослідженні 58), отже, ранжирування зроблено правильно. Ранжирування найбільш часто використовують для знаходження коефіцієнта рангової кореляції, який встановлює узгодження між двома ознаками й набуває значень від [-1; 1]. Його доцільніше застосовувати для дослідження мовного явища стосовно тексту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, проведене лінгвостатистичне дослідження антропонімів дає підстави для такого висновку: проаналізований клас онімів широко вживаний в українських пареміях. Більшість індивідуалізованих власних імен стають загальними. Їхня структура основана на фонетичній співзвучності слів, на римуванні чи явищі паронимазії. Зі стилістичного боку майже всі імена мають негативну конотацію, хоч в окремих контекстах можуть набувати позитивної оцінки. Дослідження абсолютних і відносних частот доводить, що найуживанішими є імена *Хома, Іван, Гриць* та їхні варіанти. Обчислення коефіцієнта випадковості показує, що з 58 вжитих у прислів'ях імен 18 трапляються разово й позначають здебільшого узагальнений образ людини. Перспективу подальших досліджень можуть становити інші величини, поняття квантитативної лінгвістики (коефіцієнти лексичної чи синтаксичної різноманітності, рангової кореляції, різні типи індексів, критерій хі-квадрат, дисперсія тощо).

Список використаної літератури

1. Альтманн Г. Мода та істина в лінгвістиці / Г. Альтманн // Проблеми квантитативної лінгвістики. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 3–11.
2. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пасік. – К., 2000. – 18 с.
3. Божко І. С. Семантика антропоніма у складі фразеологічної одиниці : співставлення на матеріалі української, російської, французької, англійської та німецької мов / І. С. Божко // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 41–44.
4. Степаненко В. В. Англійські фразеологізми, які мають у семантичній структурі власні імена / В. В. Степаненко // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 4. – С. 58–63.
5. Доброльожа Г. Спостереження за онімною лексикою в ареальній фразеології (на матеріалі фразеології Середнього Полісся та суміжних територій : [Електронний ресурс] / Г. Доброльожа. – Режим доступу : eprints.zu.edu.ua/9968/1/Доброльожа1.pdf.
6. Заваринська І. Ф. Лінгвокультурна мотивація фразеологізмів з онімним компонентом в англійській, польській та українській мовах / І. Ф. Заваринська : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. – К, 2010. – 19 с.
7. Мороз О. А. Семантика та структура номінативних фразеологічних одиниць з компонентом «власне ім'я» / О. А. Мороз // Науковий часопис Національного пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / Відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 353–360.
8. Мороз О. А. Власне ім'я як одиниця презентації національної дійсності / О. А. Мороз // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2012. – Вип. 14–15. – С. 141–147.

References

1. Altmann, G. (2005). The fashion and the truth in linguistics. *Problemy kvantytatyvnoi linhvistyky*. (Problems of quantitative linguistics). Chernivtsi, 3–11 (in Ukr.)
2. Pasik, N. M. (2000). *Proper names in Ukrainian phraseology and paremiology*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology, speciality 10.02.01. "Ukrainian Language", Kyiv, 18 (in Ukr.)
3. Bozhko, I. S. (2010). Semantics of the anthroponeme in the structure of a phraseological unit: comparison on the material of the Ukrainian, Russian, French, English and German languages. *Movoznavstvo*. (Linguistics), 2–3, 41–44 (in Ukr.)
4. Stepanenko, V. V. (2010). English phraseological units with "proper names" in their semantic structure. *Visnyk LNU im. T. Shevchenka* (T. Shevchenko LNU Herald), 4, 58–63 (in Ukr.)
5. Dobrolyozha, G. *Observation of proper names in the areal phraseological units of the Middle Polissya and neighbouring territories* [Electronic resource] / eprints.zu.edu.ua/9968. (in Ukr.)
6. Zavarynska, I. F. (2010). *Linguistic and cultural motivation of phraseological units with "proper name" component in English, Polish and Ukrainian languages*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.17. Kyiv, 19 (in Ukr.)
7. Moroz, O. A. (2011). Semantics and structure of the nominative phraseological units with "proper name" component. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho ped. un-tu imeni M. P. Dragomanova. Seriya 10 : Problemy hramatyky i leksykologii ukrainskoi movy : zb. nauk. pr. / Vidp. red. M. Ya. Plyushch*. (Scientific chronicle of the M. P. Dragomanov National pedagogical University. Series 10: Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language: collection of scientific articles / Ed. by M. Ya. Plyshs). K. : NPU, 8, 353–360 (in Ukr.)
8. Moroz, O. A. (2012). Proper name as a unit presenting national reality. *Movoznavchyi visnyk : zb. nauk. pr. / Cherkaskyi nats. un-t im. B. Khmelnytskoho; Vidp. red. H. I. Martynova*. (Linguistic Herald: collection of scientific articles / B. Khmelnytsky National University at Cherkasy / Ed. by A. I. Martynova. Cherkasy, 14–15, 141–147 (in Ukr.).

LONS'KA Lyudmyla Ivanivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics Cherkasy National University of Bohdan Khmelnytskyi

e-mail: L.Lonska@ukr.net

ANTHROPONEMES IN THE STRUCTURE OF UKRAINIAN PROVERBS: LINGUISTIC STATISTIC INVESTIGATION

Abstract. Introduction. Statistical methods based on computer use open new ways of language research, and reveal great possibilities for investigations of theoretical problems of linguistics as well as for solving practical tasks of text data processing. That's why quantitative research of any linguistic phenomenon is an urgent problem of modern linguistics.

Purpose. The aim of our work deals with the linguistic investigation of anthroponemes – men's names in the structure of proverbs and sayings. It also aims at defining quantities, coefficients and ranks of the investigated phenomena.

Methods. The main method of investigation is quantitative one, which includes determining main concepts of linguistic statistics: absolute, relative and average frequency, relative error, randomness factor and concentration, ranks of the investigated variants.

Investigation Results. Linguistic statistic research of anthroponemes in the structure of the Ukrainian proverbs give the following results: the sum of absolute frequencies according to 3 selections is 245. The name "Khoma" and its phonetic variants (Foma, Thoma, Khomka) have the highest frequency of usage (38; 15,5%). The name "Ivan" is also used very often in the Ukrainian proverbs (Ivanko, Ivas, Yvas, Ivashko). This name is second in usage according to absolute frequency – 29 (11,8%). Out of 58 proper names used in proverbs, only 6 have absolute frequency 1 (0,8%). We also determined the average frequency of the 3 selections (81,6) to calculate relative error. The difference in numbers of the 2d selection is larger than in the first selection, but numbers of the 3d selection don't differ much from the average frequency (the error of the 3d selection is 0,15). The carried out ranking of the achieved frequencies proved that variants with absolute frequency 1 have the lowest rank (9,5); variants with absolute frequency 38 have the highest rank (58).

Originality. Scientific novelty of the work is determined by the fact that it is the first attempt of linguistic statistic investigation of anthroponemes on the material of the Ukrainian proverbs and sayings based on the main concepts of quantitative linguistics.

Conclusion. Linguistic statistic research of anthroponemes allows to make the following conclusion: the analysed class of the proper names is widely used in the Ukrainian proverbs. The majority of them don't individualize any particular person, but they have generalized meaning: they point at a person in general, at his features, his character, his behaviour and way of living. Almost all proverbs

are formed according to phonetic associations, where the choice of the name is determined by the microcontext. From the stylistic point of view almost all names have negative connotations, though in some contexts they can acquire positive estimation. Investigation of absolute and relative frequencies proves that the most frequently used names are Khoma, Ivan, Gryts and their variants. The calculation of the randomness factor shows that out of 58 names used in proverbs 18 names appear sporadically and they define a generalized image of a person.

Key words: anthroponeme, linguistic statistics, selection, absolute frequency, relative frequency, average frequency, relative error, rank, ranking, variant, concentration index, exception index.

Надійшла до редакції 1.09.17

Прийнято до друку 12.10.17

УДК 811.161.1'26

КАЛЬКО Валентина Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

ПРОБЛЕМА ДЕФІНІЦІЇ ПАРЕМІЇ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті проаналізовано проблеми визначення паремії як когнітивно-дискурсивного феномена, продукту культури народу, поліфункційного жанру усної народної творчості й на ґрунті аналізу найбільш значущих лінгвістичних і фольклорних досліджень запропоновано власну дефініцію. Саме зорієнтованість мовознавства кінця ХХ – початку ХХІ століття на вивчення когнітивно-дискурсивної природи мовних явищ зумовлює застосування новітніх підходів до аналізу лінгвальної сутності паремії, яку інтерпретуємо як етнокультурно марковане, прецедентне висловлення, відтворюване, стабільне за формою, що має глибинну змістову природу і функціонує як компонент тексту.

Ключові слова: паремія, прислів'я, приказка, мовний знак, висловлення, речення, фразеологізм, текст.

Постановка проблеми. Дослідження паремійного фонду має давні традиції й сягає своїм корінням праць Аристотеля, який визначав прислів'я як уламки давньої філософії, які завдяки стислості й доречності збереглися серед загальної загибелі й руйнації, як «метафори від одного роду речей до іншого» [1, с. 288]. Проте в лінгвістиці донині відсутнє єдино прийняте розуміння паремії. Так, А. Тейлор, який написав, на думку його колег, чи не найкращу книгу про прислів'я, названу «The Proverb» («Прислів'я»), де в передмові зауважує про неможливість надати паремії загальноприйнятну дефініцію. Дослідник зазначає, що мовець пізнає її за якимись невлотливими ознаками, зібрати які в короткому визначенні просто немає змоги, «потрібно визнати, що прислів'я – це висловлення, яке побутує серед народу, з цим принаймні ніхто не сперечається» [2, с. 3]. Безумовно, статус паремії, її термінологічну й класифікаційну інтерпретацію постійно обговорювали й обговорюватимуть, адже «сьогодні ми маємо дефініцій не менше, ніж самих прислів'їв» [3, с. 152].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прислів'я глибоко й фундаментально розглянуто у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві з огляду на їхню структуру (В. Л. Архангельський, А. Дандис, В. П. Жуков, Г. Л. Перм'яков, З. К. Тарланов та ін.), а також семантику і функції (В. П. Анікін, С. Г. Гаврин, А. Крикманн, В. В. Гвоздев, Т. М. Ніколаєва, Н. М. Шарманова та ін.). Досить продуктивно досліджують паремії в соціокультурному, лінгвокультурному й історичному аспектах (А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, Ж. В. Колоїз, О. О. Селіванова, В. М. Телія та ін.), зростає

зацікавлення мовознавців зіставним аналізом паремій (З. Г. Коцюба, В. М. Мокієнко та ін.), упродовж останнього десятиріччя побачила світ низка праць, присвячених прагмалінгвістичному вивченню текстотворчих засобів прислів'їв (В. М. Мокієнко, Т. М. Ніколаєва, О. І. Селіверстова, З. К. Тарланов, В. Д. Ужченко та ін.). Водночас у полі зору лінгвістів – ключові концепти, представлені в паремійному фонді мови (А. М. Архангельська, С. Г. Воркачов, В. І. Кононенко, Т. Г. Нікітіна, Л. Б. Савенкова, Л. В. Ставицька та ін.). Зростає й увага до вивчення специфіки функціонування прислів'їв, приказок і фразеологізмів у мовленні (І. Я. Глуховцева, О. А. Земська, В. Г. Костомаров, Х. Вальтер, В. М. Мокієнко, О. В. Мерзлікіна та ін.). Незважаючи на це, проблема визначення терміна «паремія» не втрачає актуальності та потребує уваги з боку дослідників. Розмаїття функцій паремій, особлива жанрова природа, синкретичний характер семантики, прагматична специфіка ускладнюють формулювання їхньої дефініції, яка, попри багатовікову історію вивчення прислів'їв, залишається складною й дискусійною.

Мета статті – проаналізувати проблеми визначення прислів'я як когнітивно-дискурсивного феномена, продукту культури народу, поліфункційного жанру усної народної творчості й на ґрунті аналізу найбільш значущих лінгвістичних і фольклорних досліджень запропонувати власну дефініцію паремії.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи лінгвістичну природу терміна «паремія» як об'єднавчої номінації прислів'їв і приказок, передовсім не можна не оминати його вихідного значення, зафіксованого в 11-томному «Словнику української мови»: «уринок із книги Ветхого завіту, що містить пророцтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи» [4, с. 68]. Первинна семантика лексеми спонукає нас звернутися до духовної літератури, де її трактують як притчу, у якій уміщено приховану істину у формі інакомовлення чи стислого, значущого повчання [5, с. 3]. Зв'язок паремії з притчею підтверджує й етимологія: грецьке *παροιμία* – «притча, прислів'я» [6, с. 206]. На те, що прислів'я і приказки в давні часи називали притчами, указує і Ф. І. Буслаєв [7, с. 46–49], ґрунтуючи своє твердження на дослідженнях пам'яток давньоруської літератури Нестора Літописця та Данила Заточника. Ці два жанри, на думку Ф. І. Буслаєва, мають прихований зміст, який надає висловленню величі й урочистості [7, с. 50]. І. М. Снегирьов зазначав, що в давній Русі прислів'я означало якусь умову, пораду, замість нього літописці вживали слово «глаголемое», тобто вислів, що ввійшов до народної мови, а також «притча», яка «приткана» до діла, слова. У мовленні вона була прикрасою, «красним слівцем» [8, с. 29–30]. М. М. Пазяк, покликаючись на дослідження В. М. Перетца, вказує, що до XVII ст. прислів'я мали назву притчі, а термін «прислів'я» із сучасним значенням виник не раніше кінця XVII – початку XVIII ст. [9, с. 12]. В. І. Даль зауважує, що як і будь-яка притча, повне прислів'я містить дві частини: натяк, загальне судження і тлумачення, повчання [10, с. 14].

Дійсно, такий глибинний і широкий зміст поняття паремії уможливорює її зближення з притчею як невеликою за обсягом, максимально типізованою, повчальною алегоричною оповіддю, побудованою за принципом аналогії, у якій подійна фабула підпорядкована моралізаційній частині твору. Ю. І. Клим'юк зауважує, що притча – це «твір з моральною постановою, що містить узагальнений життєвий досвід і покликана допомогти кожному, незалежно од віку, засвоїти певні принципи поведінки, дати ключ до сприйняття книжної мудрості» [11, с. 28]. Отже, резюмованість, сконденсованість висновку притчі, беззаперечно, зближує її з прислів'ям. Паремія, як і притча, алегорично втілює певну ідею, розкриває важливі життєві, етичні, естетичні, філософські настанови, має символічний підтекст. Водночас сама етимологія лексеми *паремія* дає підстави для її ототожнення із прислів'ям.

Основна складність визначення поняття «паремія» зумовлена, по-перше, тим, що воно є об'єктом вивчення різних наук – фольклористики, поетики, лінгвістики тощо, де увагу зосереджено на різних аспектах його сутності, й відповідно до цього його пов'язують із нетотожним набором ознак, по-друге, історичною багатозначністю слова,

по-третє, невизначеністю лінгвістичного статусу паремій серед інших одиниць мовної системи.

Відсутність термінологічно усталеного тлумачення паремії можна пояснити кількома причинами. Перша пов'язана з тим, що, окрім лінгвістики, паремії вивчає фольклористика, у якій їх кваліфікують як жанр народної словесності, аналізують із погляду композиції, художньо-образної структури, ідейного навантаження. Тому окремі дослідники, зокрема А. С. Аксамитов, Н. М. Амосова, О. І. Молотков та ін. визначають прислів'я як суто фольклорний жанр. Передовсім варто наголосити на одній із найсуттєвіших особливостей, що різко вирізняє паремії з-поміж інших жанрів усної народної творчості: їх ніколи не виконують (як, приміром, пісні, думи), а завжди вживають у конкретній комунікативній ситуації з відповідною інтенцією. Паремії можна вважати особливим синкретичним типом утворень, що мають статус як одиниць мови, так і фольклору. Як зауважує Ф. де Соссюр, «... у них звичай забороняє що-небудь змінювати... Узуальний характер цих висловлень впливає з особливостей їхнього значення чи синтаксису. Такі звороти не можуть бути імпровізовані, їх передають готовими, за традицією» [12, с. 157].

Відзначимо, що усталення терміна «паремія» в мовознавстві відбувається з деякими труднощами: він не представлений у «Лингвистическом энциклопедическом словаре» [13], а в «Українській мові: енциклопедії» за редакцією В. М. Русанівського його побіжно визначено в статті «пареміологія» як народний вислів, виражений реченням або короткими ланцюжками речень, якими передано елементарну сценку чи найпростіший діалог [14, с. 460].

Другою причиною є семантичний обсяг терміна *паремія*. Проблема дефініції та видової диференціації в процесі вивчення паремій тісно пов'язані. На основі таких ознак, як-от: лаконічність, стійкість, образність, поліфункціональність, синтаксична самостійність, особливе ритмо-інтонаційне оформлення, дидактизм – до паремій зараховують прислів'я, приказки, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмети, примовки, мудрування, каламбури, нісенітниця тощо [15, с. 65]. У сучасній пареміології, незважаючи на численні спроби дослідників виокремити універсальні критерії видового розрізнення жанрових різновидів паремій, питання й надалі залишається відкритим і актуальним. Ураховуючи те, що прислів'я становлять основну масу – до трьох чвертей – усього паремійного фонду української мови [14, с. 460], терміни «паремія» і «прислів'я» розуміємо як синоніми.

Третя причина розмаїття тлумачень паремії зумовлена дискусійністю межі фразеологічного масиву мови та співвідношення фразеологізмів із пареміями. Фразеологія досліджує стійкі сполучення слів із «багаторусною та розмитою системою диференційних ознак, а тому й її кордони – умовні та рухомі» [16, с. 81]. У лінгвістиці наявні два розуміння фразеології – широке й вузьке. Прихильники широкого витлумачення об'єкта фразеології (Н. Д. Бабич, В. В. Виноградов, Г. М. Доброльова, П. С. Дудик, В. П. Жуков, О. В. Кунін, Ф. П. Медведєв, Л. І. Ройзенон, Л. Г. Скрипник, Г. Д. Сидоркова, М. М. Шанський, І. П. Ющук та ін.) вважають прислів'я комунікативними фразеологічними зворотами, що, як і власне фразеологізми, виконують номінативну функцію. У такому разі лінгвісти визнають нечіткість межі між фразеологією і синтаксисом: паремії поєднують ознаки фразеологізмів (цілісність значення, усталеність складу і структури, відтворюваність у мовленні, надслівність) і синтаксично вільних одиниць (підґрунтям паремій є судження). Представники вузького розуміння фразеології (Л. Г. Авксентьев, Н. М. Амосова, В. М. Білоноженко, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков, Н. М. Неровня, О. О. Реформатський, О. І. Смирницький, О. С. Юрченко, Л. А. Юрчук та ін.) вважають її об'єктом лише ідіоми, тобто мовні одиниці, що мають цілісне переносне значення, тоді як прислів'я можуть функціонувати і з прямою семантикою. Так, С. І. Ожегов обґрунтовує зарахування прислів'їв до лінгвістики лише з огляду на те, що вони є одиницями ходової цитації. Дослідник вважає, що відсутність

виразно «своїх» структур, нібито «випадковість» паремій для системи мови і специфічність характеру їхнього значення дають змогу вивести такі одиниці з фразеологічного корпусу [17, с. 34–35]. Однак, на нашу думку, таке остаточне розмежування є невиправданим, оскільки все ж таки фразеологізми різні за своєю номінативною структурою: «це і сполуки, і висловлення реченнєвої структури, і навіть мікротексти» [18, с. 768]. Нам цілком імпонує думка В. М. Телії, яку, до речі, визначають то як прихильницю широкого розуміння фразеології, то як послідовницю її вузьких меж, що паремії перебувають на периферії фразеологічного мовного рівня [16, с. 73–75]. Визнаючи близькість прислів'їв до фразеологічних одиниць мови, визначаємо релевантність для паремій таких категорійних ознак фразеологізмів, як-от: надслівність, відносна стабільність компонентного складу, відтворюваність, метафоричність, експресивність, культурна маркованість, а також високий рівень кумулятивності й трансльованості. Кваліфікуючи паремії як автономні одиниці мовної системи, вважаємо, що їм притаманна замкнена структура, смислова й інтонаційна завершеність, синтаксична членованість, складна предикативність, модальність. Паремії за своєю природою є синкретичними утвореннями.

Четверта причина неоднозначного визначення паремії зумовлена проблемою вибору в науковій літературі й словниках ключового слова дефініції. Окремі зарубіжні дослідники, зокрема Дж. Дандес, В. Мідер, А. Тейлор, Дж. Сімпсон для тлумачення прислів'я обирають ключове слово «речення», що, на нашу думку, не зовсім виправдано, адже речення – це одиниця синтаксичного рівня мовної системи, і для нього релевантна співвіднесеність із структурною схемою. «Речення як одиниця мови подібне до слова, не має автора. Воно нічиє, як і слово, і, лише функціонуючи як ціле висловлення, виражає позицію мовця в конкретній ситуації спілкування... Речення, стверджувальне за своєю природою, стає реальним ствердженням тільки в контексті» [19, с. 263]. Істотні компоненти змісту речення можуть бути встановлені лише в умовах реального мовленнєвого акту. Паремія має реченнєву структуру і за синтаксичною формою дорівнює простому чи складному реченню. А. Тейлор вважає, що прислів'я – це граматичне речення, що виражає завершену думку і функціонує в мовленні як єдине ціле [20, с. 33]. Однак така дефініція надто загальна, нечітка і не вирізняє цей тип висловлень від одиниць, що побутують у мові й мовленні. Семантико-граматична співвіднесеність паремій із реченнями не є вагомою підставою для їхнього ототожнення і визнання одиницями одного рівня. Як одиниці синтаксису речення не мають особливої, закріпленої в мові системи значень, тому принципова відмінність паремій від традиційних речень зумовлена тим, що прислів'я і приказки завдяки стійкості й відтворюваності мають самодостатню семантику, їх мовці багаторазово використовують у комунікативних актах. Із граматичного погляду такі висловлення навряд чи доцільно кваліфікувати як речення, їх потрібно аналізувати в проекції на умови використання.

У працях Н. Барлі, О. В. Дуденко, А. П. Грищенка, В. В. Жайворонка, В. М. Мокієнка, Н. Г. Шкурятної та ін. паремію визначено за допомогою ключового слова «висловлення», яке становить конкретну реалізацію речення в ситуації мовлення – інваріанта, що отримує додаткові прагматичні й модальні смисли, пов'язані з намірами мовця й іншими параметрами комунікативної ситуації [18, с. 64]. Дійсно, паремії вживають як маркери комунікативної ситуації з різними інтенціями, і в українській мові фактично немає прислів'я, яке б порушувало її синтаксичну будову. Е. Бенвеніст зауважує, що висловлення – це «мова в дії внаслідок індивідуального акту її використання. Висловлення не тотожне тексту, мовець використовує його на власний розсуд у різних комунікативних ситуаціях і з різною комунікативною метою» [21, с. 312]. На думку М. М. Бахтіна, «тільки висловлення має безпосереднє відношення до дійсності і мовця (суб'єкта). У мові є лише потенційні можливості (схеми) цих відношень... Тільки висловлення може бути правильним (чи неправильним), істинним, правдивим (неправдивим), прекрасним, справедливим тощо» [19, с. 301]. До ознак прислів'їв як

висловлень можна зарахувати: 1) належність до засобів використання мови в процесі спілкування; 2) функціонування в мовленні від адресанта до адресата; 3) залежність від контексту комунікативної ситуації; 4) наявність різних функцій і значень; 5) умотивоване використання мовцем у процесі комунікації.

А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, Т. М. Грушевська, О. В. Кунін, В. М. Савицький, І. В. Сиглюк та ін. у дефініції прислів'я використовують ключове слово «фразеологізм». Проте прислів'я, на відміну від фразеологічної одиниці, є самодостатнім і за структурою, і за змістом висловленням. В. П. Жуков зауважує, що від фразеологізму прислів'я відрізняються в структурно-граматичному відношенні, оскільки вони становлять завершені речення і наділені смисловою й інтонаційною завершеністю, синтаксичною членованістю (за умови вживання з прямим значенням), категоріями предикативності й модальності [22, с. 9]. На думку О. В. Куніна, прислів'ям на відміну від фразеологізмів не властиві інші способи пояснення значення: зміст паремій можна передати лише реченням (почасти розгорнутим), тимчасом як значення фразеологізму дорівнює слову чи словосполученню [23, с. 8]. Семантика слів-компонентів прислів'я здебільшого не злітована в єдине неподільне ціле, як у фразеологізму.

Визначаючи прислів'я, С. Г. Гаврин, В. В. Гвоздєв, Г. Л. Перм'яков послуговуються ключовим словом «кліше». Проте кліше, на відміну від паремій, за своєю суттю малоінформативні, позбавлені можливості набути переносного значення залежно від ситуації використання, їх цілеспрямовано вживають як «готові формули відповідно до вимог тієї чи тієї мовленнєвої сфери» [13, с. 588–589]. Пареміям як прецедентним висловленням притаманна клішованість: на відміну від звичайних висловлень із вільною структурою, створюваних заново в кожному акті комунікації, прислів'я відтворюють у готовому вигляді як семантично цілісні, фіксовані конструкції. Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова зауважують, що паремії є цілісними словесними штампами [24, с. 9]. Термін «штамп» у сучасній лінгвістиці має негативно-оцінне значення, його використовують для позначення механічно відтворюваних, повторюваних без творчого осмислення висловів, що втратили інформативність, експресивну цінність [14, с. 806]. Прислів'я не можна вважати словесними штампами, оскільки їм притаманне інформаційне навантаження, їхнє використання в мовленні умотивоване інтенцією адресата, вони значущі для одержувача повідомлення.

Досить поширеним у дефініції паремій є ключове слово «афоризм», яким послуговуються М. Ф. Алефіренко, І. О. Голубовська, А. Крикманн, В. А. Маслова, Ю. Є. Прохоров, Н. М. Семененко та ін. Вважаємо, що з позицій сучасної лінгвістики кваліфікувати паремію як народний афоризм, фольклорний афоризм, афористичний вислів тощо, на нашу думку, науково необґрунтовано, оскільки між ними існують істотні відмінності: 1) паремія – продукт усної народної творчості, тимчасом як афоризм пов'язаний із конкретним текстом; 2) автор прислів'їв колективний, узагальнений, тоді як основною ознакою афоризмів є авторство; 3) паремії відображають специфіку етнічної свідомості, а не особливості індивідуально-авторського розуміння світу як афоризми; 4) пареміям характерна часова невизначеність появи, а виникнення афоризму датоване часом появи літературного твору; 5) прислів'я виникли на основі живої народно-розмовної мови, тоді як більшість афоризмів містять ознаку книжності; 6) паремії відомі значній кількості представників етноспільноти, тимчасом як афоризми є надбанням обмеженого кола носіїв мови. Прислів'ям як висловленням притаманна афористичність, виявлена в стислій, лаконічній формі і функціональній аксіоматичності: паремія звільняє мовця від докладного обґрунтування висловленої думки, оскільки сама є головним аргументом, що опирається на колективний досвід.

М. Ю. Котова, Н. Норрик, Ю. І. Левін відповідно до структуралістського напряму визначають прислів'я за допомогою ключового слова «одиниця», однак дослідники не уточнюють, одиницями якого рівня є паремії і чим вони відрізняються від інших структурних одиниць мови і мовлення. Так, М. Ю. Котова, визначаючи прислів'я як

особливу мовну одиницю, зауважує, що її вирізняють від інших мовних одиниць універсальні ознаки: загальна відомість, дидактичність, афористичність, закрита синтаксична структура, позначення ситуації, а не поняття [25, с. 103]. Однак визначені дослідницею диференційні ознаки властиві й іншим жанрам, приміром, афоризмам, побажанням, клятвам тощо. Прислів'я відтворюють не як одиниці мови; їхнє значення сформоване саме у фольклорно-оцінній царині, оскільки їхня денотація – не денотація до світу, а привід для зарахування до системи цінностей [16, с. 74]. Тому паремія може бути одиницею, що відображає, зберігає і транслює знання про світ крізь призму колективних цінностей, характерних для певної етноспільноти.

У к. XX–п. XXI ст. В. О. Дмитренко, О. С. Киченко, О. В. Корень, Т. Ф. Осіпова, Т. В. Радзівська, Т. В. Цив'ян, С. О. Швачко та ін. для визначення прислів'я використовують ключове слово «текст». Так, О. В. Корень, визначаючи лінгвістичний статус прислів'я, вважає його нетиповим текстом, якому властива відсутність фабули, структурно-композиційних параметрів, зафіксованого авторства і дійових осіб [26, с. 5]. На нашу думку, названих ознак недостатньо для розуміння паремії як тексту, адже вони притаманні також загадкам, примовкам, скоромовкам, небилицям, прикметам, повір'ям тощо. Як зауважує Т. В. Радзівська, прислів'я можна трактувати як побутовий художній текст з естетичною домінантою, оскільки їм, як і максимам, притаманне широке вживання метафор, метонімій, хіазмів при загальній біполярній моделі тексту, якій властивий паралелізм із відношенням антитези, синтезу, аналізу, зрівнювання та порівняння [27, с. 13]. Однак наявність виражальних засобів не є вагомою підставою для розуміння прислів'я як тексту, адже існують паремійні одиниці, позбавлені образності. У сучасній лінгвістиці текст розуміють як цілісну семіотичну форму лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегровану, що слугує прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури [18, с. 715]. Отже, з суто формального лінгвістичного погляду текст – форма реалізації паремії, завдяки якій можна повністю декодувати її зміст.

Прикметним є використання в дефініції прислів'їв ключового слова «знак» (див. праці О. Б. Абакумової, В. В. Гвоздєва, Є. В. Іванової, М. Л. Ковшової, Ж. В. Колоїз, З. Г. Коцюби, Г. Г. Молчанової, Г. Л. Перм'якова, О. М. Саввіної, Л. Б. Савенкової та ін. Розуміння паремій як знаків умотивоване тим, що вони, як й інші мовні знаки, мають план вираження і план змісту, їх відтворюють, а не створюють щоразу в мовленні, для них характерна стійкість, а також певна система з визначеною кількістю елементів. Однак як семіотичним феноменам [18, с. 535] їм властива подвійна спрямованість: з одного боку, це знаки системи мови, що виявляють парадигматичні ознаки й мають синтаксичну природу, з іншого, вони є мікротекстами, зануреними у відповідні дискурсивні сфери, репрезентантами різних мовленнєвих жанрів. Саме цією двоїстістю і зумовлена істотна відмінність між традиційним мовним знаком і паремією.

П'ята причина відсутності одностайного визначення паремії зумовлена проблемою розмежування понять прислів'я і приказка. У вітчизняному і зарубіжному мовознавстві диференціювати терміни прислів'я і приказка намагаються на підставі кількох критеріїв. Одним із найпоширеніших є визнання структурної завершеності прислів'я і незавершеності приказки (О. С. Ахманова, В. І. Даль, М. Т. Демський, О. В. Дуденко, Ю. І. Ковалів, Ф. П. Медведєв, С. І. Ожегов, Г. Л. Перм'яков та ін.). Такий принцип розмежування започаткований ще В. І. Далем, який зауважував, що приказка – це «висловлення, але без притчі, без судження, висновку, застосування; це одна перша половина прислів'я» [10, с. 20]. Отже, основна відмінність зумовлена комунікативною самостійністю прислів'я і необхідністю заповнення відкритих позицій у приказки. Суголосну думку висловлює Г. Л. Перм'яков, який вважає, що прислів'я «функціонує в мовленні у своїй постійній і незмінній формі», а приказка «отримує остаточне завершення лише в контексті» [28, с. 9]. На нашу думку, урахування цього критерію не дає змоги з'ясувати, у чому полягає відмінність між приказками і класичними фразеологізмами на

зразок *вивести на чисту воду, набрид, як гірка редька, п'яте колесо до воза* тощо. Вважаємо, що структурний критерій – завершене речення – є підставою для розмежування паремійних і фразеологічних одиниць, але непереконливим мірилом диференціації прислів'їв і приказок. Надто категоричним є структурно-синтаксичний принцип розмежування, запропонований В. М. Телією: «приказки відрізняються від прислів'їв (за загальноприйнятою думкою) тим, що містять просте речення» [16, с. 74]. Проте можемо стверджувати, що серед прислів'їв маємо значну частину різного типу простих речень.

Другим критерієм розмежування прислів'їв і приказок є метафорична образність перших і буквальний смисл других (А. П. Грищенко, В. П. Жуков, Л. А. Лисиченко, Л. Б. Савенкова, Ю. Є. Прохоров, В. П. Феліцина та ін.). Так, В. П. Жуков визначає приказку як «короткий вислів повчального характеру, що має, на відміну від прислів'я, тільки буквальний план і в граматичному відношенні тотожний завершеному реченню» [22, с. 11]. У лінгвістиці й пареміології були спроби термінологічного розмежування образних і необразних паремійних одиниць: образне прислів'я – безобразне прислів'я [29, с. 94], прислів'я – прислівне висловлення [10, с. 9], прислів'я – афоризм [28, с. 12–13], (metaphorical) proverb – (proverbial) apothegm [20, с. 33] тощо. На нашу думку, таке розмежування прислів'їв і приказок абсолютно не обґрунтоване, оскільки частина необразних висловлень має образні еквіваленти, окрім того, висловлення того чи того різновиду можуть бути тотожними одне одному як у смисловому, так і в прагматично-функціональному аспектах, і немає жодних підстав сподіватися, як зауважує А. Крикманн, що на ґрунті ознаки «образний/необразний» можна виокремити два чітко розмежованих класи [30, с. 93].

Третій критерій диференціації прислів'їв і приказок – узагальненість семантики прислів'я і конкретність теми приказки (О. М. Демська-Кульчицька, Г. Д. Сидоркова, І. П. Ющук та ін.). Приказки-речення, зазвичай, констатують явища, події, факти або вказують на їхню належність предметові постійної ознаки: *Був кінь, та з'їздився; Буде й на нашій вулиці свято; Не мала баба клопоту, та купила порося* [31, с. 23]. Переконливість такої думки сумнівна, адже залишається незрозумілим, як установлювати зміст: із загальної тенденції чи з конкретного випадку; до того ж для значної частини паремій характерна заміна конкретного значення загальним, що зумовлено специфікою їхнього використання в конкретній комунікативній ситуації.

Четвертий критерій розмежування – повчальний характер прислів'їв і відсутність повчального змісту в приказках (В. В. Жайворонок, Л. О. Морозова, М. Я. Плющ, Н. Г. Шкурятяна та ін.). В. В. Жайворонок зауважує, що приказка – це «фольклорний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю узагальненого й повчального змісту; має характеристичний зміст або орнаментальне спрямування» [32, с. 480]. Дійсно, паремії, які містять дієслово в наказовому способі, слугують повчальними висловленнями, проте є чимало прислів'їв, що відображають влучні спостереження з життєвого досвіду і не передають настанови щодо поведінки.

Жоден із проаналізованих критеріїв не дає підстав для однозначного й адекватного розмежування прислів'їв і приказок, адже ще О. О. Потебня наголошував, що приказка – «термін, штучно створений людьми книжними» [29, с. 108], і ці два різновиди народних висловлень настільки близькі один до одного, що сам народ ніколи їх не розмежовував. Л. Г. Скрипник, намагаючись виробити диференційні ознаки прислів'їв і приказок, підсумовує: «у зв'язку з тим, що обидва жанри народно-розмовних фразеологічних одиниць усе-таки не мають чітко окреслених ознак, не відзначаються різкою відмінністю у художньо-образному плані чи в лексичному складі, доводиться у багатьох випадках користуватися загальною формулою «прислів'я і приказки» [33, с. 37–38]. Ми, слідом за В. П. Жуковим [22, с. 11], Л. Г. Скрипник [33, с. 38], В. М. Телією [16, с. 58] та ін. терміни «прислів'я» і «приказка» трактуємо як синоніми і об'єднуємо поняттям «паремія».

Висновки. Набутки сучасних напрямів лінгвістики дають підстави для нового осягнення й розуміння поняття «паремія». Саме зорієнтованість мовознавства кінця ХХ –

початку ХХІ століття на вивчення когнітивно-дискурсивної природи мовних явищ зумовлює застосування новітніх підходів до аналізу лінгвальної сутності паремії. Вважаємо за потрібне розробити власну дефініцію цього мовленнєвого утворення, яка б, з одного боку, ураховувала вже наявні й утрадиційнені погляди на нього, а з іншого – відобразила нові аспекти його дослідження. Ми пропонуємо розуміти **паремію** як етнокультурно марковане, прецедентне висловлення, відтворюване, стабільне за формою, що має глибинну змістову природу і функціонує як компонент тексту. Запропоноване визначення в жодному разі не претендує на універсальність, а передовсім зумовлене потребою встановлення сутності об'єкта наукового дослідження. Перспективу подальших студій убачаємо у виокремленні інтегральних ознак паремії.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель; [пер. с др.-греч. В. Аппельрота, Н. Платоновой]. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2015. – 320 с.
2. Taylor A. *The Proverb* / A. Taylor. – Cambridge : Harvard University Press, 1931. – 224 s.
3. Mieder W. General thoughts on the nature of the proverb / W. Mieder // *Revista de Etnographie si Folklore*. – 1991. – Vol. 36. – № ¾. – S. 151–164.
4. Словник української мови : в 11-ти томах / редкол. І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1975. – Т. 6. – 832 с.
5. Виссарион (Нечаев Василий Петрович). Толкование на паремии из книги Бытия / Еп. Виссарион (Нечаев). – СПб. : Сатись, 1998. – 300 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – СПб. : Терра-Азбука, 1996. – Т. 3. – 864 с.
7. Буслаев Ф. И. Русскія пословицы и поговорки / Ф. И. Буслаев // *Архивъ историко-юридическихъ свѣдѣній, относящихся до Россіи, издаваемый Николаемъ Калачовымъ. Книги второй половина вторая*. – М. : Въ типографіи А. Семена, 1854. – С. 1–176.
8. Снегирев И. М. Русские народные пословицы и притчи / И. М. Снегирев. – М. : Институт русской цивилизации, 2014. – 528 с.
9. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Позяк; відп. ред. С. В. Мишанич]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
10. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль. – СПб. : Авалонъ, Азбука-Аттикус, 2012. – 304 с.
11. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 2. – 624 с.
12. Клим'юк Ю. Про естетичну природу притчі / Ю. Клим'юк // *Слово і час*. – 1993. – № 5. – С. 28–31.
13. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / [пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича]. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.
14. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
15. Українська мова : Енциклопедія / [упорядн. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 750 с.
16. Пилипчук С. М. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка / С. М. Пилипчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 220 с.
17. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
18. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – 846 с.
19. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
20. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 360 с.
21. Taylor A. *Selected Writings on Proverbs* / A. Taylor. – Helsinki : Suomalainen Tiedekatemia, 1975. – 130 p.
22. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
23. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок : словарь / В. П. Жуков. – М. : Русский язык, 2000. – 544 с.
24. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, Дубна : Изд. центр «Феникс», 1996 – 381 с.

25. Космеда Т. Тлумачний словник комунікативного призначення як породження сучасної прагматично зорієнтованої наукової парадигми / Т. Космеда, Т. Осіпова // Лексикографічний бюлетень: 36. наук. пр. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2010. – Вип. 19. – С. 7–24.
26. Котова М. Ю. Лекции по сопоставительной славянской паремиологии. Уч. пособие для магистрантов / М. Ю. Котова. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2010. – 170 с.
27. Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Харків, 2000. – 20 с.
28. Радзівська Т. В. Аналітизм та синтетизм у тексті: до питання про прагмасемантичну організацію / Т. В. Радзівська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. Філологія. – Т. 11. – № 1. – 2008. – С. 7–17.
29. Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише) / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1970. – 240 с.
30. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М. : Высшая школа, 1990. — 344 с.
31. Крикманн А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы / А. Крикманн // Паремеиологический сборник: пословица, загадка (структура, смысл, текст). – М. : Наука, 1978. – С. 82–104.
32. Демська-Кульчицька О. М. Фразеологія / О. М. Демська-Кульчицька. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 74 с.
33. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
34. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 278 с.

References

1. Aristotle (2015). *Poetics. Rhetoric*. St. Piterburg: Azbuka Azbuka-Atticus (in Russ.)
2. Taylor, A. (1931). *The Proverb*. Cambridge: Harvard University Press
3. Mieder, W. (1991). General thoughts on the nature of the proverb. *Revista de Etnographie si Folklore*. 36, 151–164.
4. *Ukrainian dictionary* (1975). 11 vols. Ed. I. K. Bilodid. Kyiv: Scientific Thought. Vol. 6 (in Ukr.)
5. Vissarion (1998). *Interpretation on the paremia from the book of Genesis*. St. Piterburg: Satis (in Russ.)
6. Fasmer, M. (1996). *Etymological dictionary of the Russian language*: in 4 volumes. St. Piterburg: Terra-Alphabet. Vol. 3 (in Russ.)
7. Buslaev, F. I. (1854). *Russian proverbs and sayings*. In The archive of historical and legal information relating to Russia, published by Nikolai Kalachov. Second half of the second book. Moscow: In the A. Semen printing house. 1–176 (in Russ.)
8. Snegirev, I. M. (2014). *Russian folk proverbs and parables*. Moscow: The Institute of Russian Civilization (in Russ.)
9. *Proverbs and sayings: Nature. Human activities* (1989). Ed. M. M. Pasyak. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.)
10. Dal, V. I. (2012). *Proverbs of the Russian people*. St. Piterburg: Avalon, Azbuka Atticus (in Russ.)
11. Klymyk, Yu. (1993). About the aesthetic nature of the parable. *Slovo i chas. (Word and time)*. 5, 28–31 (in Ukr.)
12. Saussure, F. de. (1977). *Works on linguistics*. Moscow: Progress (in Russ.)
13. *Linguistic Encyclopaedic Dictionary* (1990). Ed. V. N. Yartseva. Moscow: Soviet Encyclopedia (in Russ.)
14. *Ukrainian language: Encyclopedia* (2004). Ed. V. M. Rusanivsky. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia (in Ukr.)
15. Pylypchuk, S. M. (2008). «Galician-Russian folk proverbs»: *Ivan Franko's paremiologic-paremiographic concept*. Lviv: Publishing Center of Ivan Franko National University of Lviv (in Ukr.)
16. Telia, V. N. (1996). *Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguistic-cultural aspects*. Moscow: Languages of Russian Culture (in Russ.)
17. Ozhegov, S. I. (1973). *Dictionary of the Russian language*. Moscow: Soviet Encyclopedia (in Russ.)
18. Selivanova, O. O. (2010). *Linguistic Encyclopedia*. Poltava: Environment-K (in Ukr.)
19. Bakhtin, M. M. (1979). *Aesthetics of verbal creativity*. Moscow: Art (in Russ.)
20. Taylor, A. (1975). *Selected Writings on Proverbs*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
21. Benveniste, E. (1974). *General Linguistics*. Moscow: Progress (in Russ.)
22. Zhukov, V. P. (2000). *Dictionary of Russian proverbs and sayings: Dictionary*. Moscow: Russian language (in Russ.)
23. Kunin, A. V. (1996). *Course phraseology of modern English*. Moscow: High School, Dubna: Phoenix (in Russ.)
24. Kosmeda, T. & Osipova, T. (2010). Interpretive dictionary of communicative purpose as a product of a modern pragmatically oriented scientific paradigm. *Leksykohrafichnyy byuleten' (Lexicographic bulletin)*. Kyiv: Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine. 19, 7–24 (in Ukr.)

25. Kotova, M. Yu. (2010). *Lectures on comparative Slavic paremiology*. St. Petersburg: Faculty of Philology of St. Petersburg State University (in Russ.)
26. Koren, O. V. (2000). *System-functional features of English proverbs*: Theses of Candidate of Philology 10.02.04. Kharkiv (in Ukr.)
27. Radziyevskaya, T. V. (2008). Analyticity and synthetism in the text: to the question of pragma-semantic organization. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu. Seriya Filolohiya. (Bulletin of the Kiev National Linguistic University. Philology Series)*. 11. 1, 7–17.
28. Permyakov, G. L. (1970). *From the proverb to the fairy tale (notes on the general theory of cliches)*. Moscow: Science (in Russ.)
29. Potebnya, A. A (1990). *Theoretical poetics*. Moscow: High School (in Russ.)
30. Krikmann, A. (1978). *Some aspects of the semantic uncertainty of the proverbs*. In the Paremiological Collection: proverb, riddle (structure, meaning, text). Moscow: Science (in Russ.)
31. Demskaya-Kulchytska, O. M. (2008). *Phraseology*. Kyiv: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy» (in Ukr.)
32. Zharyokonok, V. V. (2006). *Signs of Ukrainian ethnoculture: Dictionary-directory*. Kyiv: Dovira (in Ukr.)
33. Skrypyuk, L.G. (1973). *Ukrainian phraseology*. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.)

KALKO Valentyna Volodymyrivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics

Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University

e-mail: mkalko@ukr.net

PROBLEM OF DEFINING PAREMIA IN MODERN LINGUISTICS

Abstract. Introduction. Investigating paremia stock within ancient tradition is basically rooted in Aristotle's writings. However, language studies still lack the unified paremia notion. Therefore, problem of its scholar definition is quite significant and needs consideration. The variety of functions, specific genre applications, syncretic nature of their semantics as well as pragmatic features add to the complexity of defining paremia that though being investigated for quite long time yet now still join up a sophisticated discussion.

Purpose. The purpose lies in analyzing the problems of defining proverbs as cognitive discursive phenomenon, the national culture output, multifunctional folk genre, and giving own proper paremia definition based on most appropriate linguistic and folklore studies.

Results. Parable's concise conclusion makes it similar to the proverb. Paremia and parable both presuppose some allegoric idea, and as well reveal essential human, ethic, aesthetic and philosophic prescriptions, featuring a symbolic background.

The definition of paremia appears generally complicated being in the first place regarded through folklore, poetics, linguistics with concentration on different aspects of paremia and on its controversial features; secondly, through historic lexical semantics in multiple meanings, and thirdly, through its vague linguistic status among other units of the nominative language system.

Just a few reasons account for the absence of the proper terminological interpretation of paremia: one is connected with folklore research that regards paremia as a genre of folk narrative tradition and discusses its composite structure, imagery and meaning. Another reason lies in the semantic volume of the term proper as the matters of definition and aspectual differentiation are most frequently closely connected in analyzing paremia. The third reason for the variety of definitions in paremia is caused by the vague borderline of the phraseology massif in the language and by the relationship between phraseology units and paremia. The fourth reason for the complexity of definition is attributed to choosing the key term for definition in the reference editions and dictionaries.

Originality. The main definition for paremia is proposed as an ethnic culturally marked utterance/phrase, formerly precedent, reproduced, steady in form, with deeply motivated meaning, functioning as a text component.

Conclusion. Modern linguistic studies had put paremia into a quite new perspective: it's the 20th-21st century linguistic investigation mostly cognitively aimed at the discourse features of the language phenomena that enable the application of the newest approaches to the lingual sense of paremia.

Key words: paremia; proverb; language sign; phrase; sentence; phraseology unit; text.

Надійшла до редакції 01.10.17

Прийнято до друку 12.10.17

РОЛЬ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ В ОНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ

У статті на матеріалі інновацій у сучасній українській мові розглянуто чинники формування та тенденції функціонування вторинної номінації, проаналізовано її семантичні типи, а також комунікативну сферу використання. Окрему увагу звернено на ігровий механізм вторинної номінації військової сфери сьогодення, яку в когнітивній і мовній свідомості сучасних українців спричинено істотними змінами в житті українського суспільства, та на номінації, закорінені в українському мовному ґрунті, або ті, які є наслідком розвитку семантики питомих слів чи вже засвоєних запозичень. З'ясовано, що часто вторинні номінації функціонують у жаргонах, сленгах і розмовному мовленні.

Ключові слова: мовна практика, лексикон, вторинна номінація, інновація, семантика.

Постановка проблеми. Мовна діяльність сучасників, стимульована новими соціально-політичними процесами в державі, відображає емоційно-вольовий стан суспільства. Тому звернення до оцінних мовних засобів деякою мірою задовольняє потреби в ефектному й ефективному слововживанні. Активна життєва позиція мовця неминуче прагне відображення в дієвому слові, яке виникає під впливом контексту й реалізує можливості мови. Нових імпульсів дослідженню вторинної номінації надає відкрите суспільство ХХІ століття, що руйнує відомі стереотипи в житті, у поглядах на суспільно-політичні події, відображає розкутість мовця й зміни в його мовній свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна україністика і славістика загалом активно вивчає проблеми зміни семантики слів. Теоретичні та практичні здобутки, важливі для аналізу вторинної номінації сучасної української мови, містить фундаментальна колективна монографія «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (відп. ред. Є. А. Карпіловська, Київ, 2017) [1]. Автори – Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк – проаналізували динамічні процеси, які виявили найвищу активність і найвідчутніше вплинули на склад та функціонування лексичної, граматичної і словотвірної систем у різних сферах життя українського суспільства: неосемантизацію, термінування, детермінування та транстермінування лексики тощо.

Проблемою аналізу семантики в різний час займалися такі лінгвісти, як Г. Пауль, О. О. Потебня, С. Ульман, В. В. Виноградов, О. І. Смирницький, Д. М. Шмельов, Ю. М. Караулов. В україністиці з'ясуванню природи лексичного значення, системним семантичним зв'язкам присвячено наукові студії Л. А. Булаховського, М. П. Кочергана, В. М. Русанівського, Л. С. Паламарчука, О. Г. Муромцевої. У процесі вивчення семантичної структури слова посилюється інтерес до смислових зрушень, до змін у семантиці слів. Цінними для осмислення процесів вторинної номінації є публікації Є. А. Карпіловської, Н. Ф. Клименко, І. А. Самойлової, Л. В. Струганець, О. А. Стишова, Г. Б. Мінчак та інших науковців. **Мета дослідження** – проаналізувати тенденції побутування вторинної номінації та комунікативні сфери її вживання в сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вторинна номінація зберігає минулий мовний досвід сприйняття реалій навколишнього світу, що трансформується в специфічних стилевих умовах, задовольняючи комунікативні та експресивні потреби

соціуму. Як зазначав О. О. Потебня, слово покликане бути посередником між новим сприйняттям і попереднім запасом думки [2, с. 47]. Якщо первинна номінація, ґрунтуючись на предметно-чуттєвому сприйнятті, є узагальненням передусім суспільного досвіду і витворенням поняттєвого рівня пізнання, то вторинна номінація є узагальненням мовного досвіду. Ще в кінці XIX ст. Г. Пауль у праці «Принципи історії мови» виокремив три різновиди змін змісту слова в межах уже відомої його форми, що становлять різні типи вторинної номінації, за якої для позначення нового змісту мовці використовують уже наявну формальну структуру й ту ознаку номінації, яку вона містить: звуження, розширення і перенесення значення вже наявного слова на інший об'єкт номінації, метафоризація наявних його значень [3].

Проте в сучасній українській мові функціонує особливий різновид нової вторинної номінації, яка фонетично тотожна з відомим у лексиконі словом, але значення, як правило, інше, наприклад, *аська* (від англ. *ICQ* – I seek you “я шукаю тебе”, система інтерактивного спілкування в інтернеті). Цей феномен має зв'язок із такими поняттями, як мовна гра, омонімія, особиста сфера мовця, власні назви тощо. Поява ігрової вторинної номінації відбувається в різних жаргонах, сленгах і розмовному мовленні, а саме: у молодіжному (*підписатися* – погодитися на якийсь вчинок; *криша* – 1) голова, мізки, здоровий глузд; 2) зв'язки у владних чи правоохоронних структурах), жаргоні автолюбителів (*мерін* – Mercedes; *субарик* – Subaru, *беха*, *бімер*, *бумер* – BMW), комп'ютерному (*хом'ячок* – комп'ютерна миша, *мило*, *батони* – клавіші). Наслідками тенденції демократизації («орозмовлення», лібералізації, субстандартизації, вульгаризації, колоквіалізації) є зближення літературної мови та просторіччя, поява в мові / мовленні розмовних слів і виразів, знижених елементів і жаргонів. Взаємодію цих тенденцій помітив ще в 30-х роках минулого століття Л. В. Щерба, зазначаючи, що всі мовні зміни, які проявляються в монологічному мовленні, накопичуються «в кузні розмовного мовлення» [4, с. 35].

Суспільно-політичні події в Україні початку ХХІ ст. визначили нові реалії, поняття в концептуальній картині світу українців. Кардинальні зрушення в житті спільноти знайшли закономірне відображення в мові, здобули мовне втілення. Мова сьогодення перебуває в полі емоційної напруги її носіїв, свідченням чого є підвищена експресивність сучасної української мовної практики. Саме тому вторинна номінація сьогодення часто емоційно забарвлена, семантично конкретна; як вторинні номінації функціонують слова звичні, засвоєні, що належать до розмовного стилю. Перенесення відомих найменувань на нові реалії відображає через розвиток мови збагачення людської свідомості такими поняттями, які життя висуває на перший план унаслідок їхньої важливості. Для сучасних українських реалій одним із найважливіших явищ життя держави є військова сфера, про що свідчить інтенсивне поповнення військового жаргону саме засобами вторинної номінації. Фіксуємо номени на позначення зброї: *поросята*, *свині* – снаряди до мінометів; *кабачки*, *морковки*, *огірки* – боєприпаси; *маслята* – патрони. «**Поросята** є різних порід, – каже 30-річний Михайло Галишин із Борислава Львівської області. Торік у серпні зголосився в батальйон «Фенікс». – Калібри діаметра 80, 120, 155 міліметрів. Довжина таких маленьких **свиней** також різна, точно не скажу, не міряв, якось не до того було» (Газета по-українськи, 15. 06. 2015); Як правило, **огірки й морквини** – боєприпаси подрібніші, а **кабачки** – пузатіші (Газета по-українськи, 15. 06. 2017). «**Маслят** забагато не буває, – говорить боєць» (Газета по-українськи, 15. 06. 2017). Увага, через п'ять хвилин підуть **сигарети**, – відповів Майк. – Це означало, що через п'ять хвилин – рятуйтесь хто може від свого ж «Града» (Сергій Лойко «Аеропорт»). Нові образні, експресивно-оцінні номінації засвідчують уміння журналістів і письменників оперувати виражальними засоби мови, тому й відбувається активне творення нових перифраз на зразок *навчальні закладки* (різні боєприпаси): *Співробітники ФСБ Росії ... змушують громадян України переміщувати через кордон так звані «навчальні закладки»* (dero.ua, 14.04.2017).

Джерелом вторинної номінації стають найчастіше конкретні іменники, у яких серед новосформованих значень простежуваною мотивацією є схожість за функціонуванням або

за внутрішніми чи зовнішніми ознаками (розміром, виглядом, формою тощо). Вторинна номінація військової техніки відрізняється прагненням до лаконічності й зручністю у використанні, що корелює з важливими рисами військового дискурсу – простотою форми офіційних і неофіційних назв, напр.: *оса* – безпілотний літальний апарат: *Зазвичай після осі прилітають поросята, які нищать усе навколо. Тому від неї треба хутко ховатися* (Газета по-українськи, 15. 06. 2015); *очі* – прилад нічного бачення: *«Армії потрібні очі»: з'явилася символічна соціальна реклама приладів нічного бачення для бійців АТО* (Еспресо, 20. 04. 2016).

Мовностилістична розкутість мовців, зростання ролі особистості, економія мовної енергії, прагматизм зумовлюють переосмислення назв військової техніки (*ураган*, *вухатий*, *мільниця* – ЗАЗ-968, *таблетка* – швидка допомога, *шишига* – радянський вантажний автомобіль ГАЗ-66, *коробка* – БТР). За функціональною подібністю чайками називають – *БМП, БТРи і МТЛБ*, порівн.: *«ЧАЙКА 2, и, жін., іст. Бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога [СУМ, XI, с. 264], напр.: Дедалі більше до них проривалися «чайки» – БМП, БТРи і МТЛБ (Сергій Лойко «Аеропорт»). Тут же запрацювали «урагани», і Іван пошкодував, що стільки добра пропадає даремно – снаряди падали в полі, метрів за чотириста від цілі (Євген Положій «Іловайськ»). У «вухатому» можна не затискати вуха колінами, – жартували водії автомобіля ЗАЗ-966 (Країна, 03.03.2017). Наступну модель ЗАЗ-968 прозвали «мільницею» – за сплюснутий кузов (Країна, 03.03.2017 2017). Самооборонівська «таблетка» поїхала на Схід з «серцем патріота» (Волинські новини, 27. 03. 2017). 24 серпня, на День Незалежності, разом із бійцями «Світязя», при підтримці «коробок» Апіса ми взяли черговий блокпост (Євген Положій «Іловайськ»). Одночасно виявилось, що в одному з автомобілів цієї частини, яку хлопці чомусь називають «шишига», не працюють гальма (Незалежний громадський портал, 02. 04. 2015).*

Тваринний світ як джерело запозичування номінативних одиниць мотивує вторинну номінацію, тому що впродовж взаємодії людини й живої природи назви тварин мають безліч асоціативних зв'язків і як наслідок набувають символічності, конотативного забарвлення, стереотипних образів і літературної асоціації, напр.: *Видали білуху, форму-дубок, банку консервів – на чотирьох* (Газета по-українськи, 14. 03. 2017). *Вернувся щасливий – із купою трофейних «мух»* (Газета по-українськи, 14. 03. 2017).

Іменник *муха* засвідчено в словниках зі значенням «загальна назва дуже поширеної комахи ряду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб» [СУМ, IV, с. 832], у військовому жаргоні набуває значення «ручний реактивний протитанковий гранатомет одноразового використання». Безпосередньо на основі подібності за кольором виникло нове значення слова *білуха* – «армійський одяг радянського зразка». За СУМом *білуха* (*Delpnapterus leucas*). Ссавець з родини дельфінових, поширений в арктичних і прилеглих до них водах [СУМ, I, с. 185].

Приклади репрезентують використання власних назв на позначення явищ, предметів АТО за фонетичною асоціацією, напр.: *Раніше, казали, «Моторолами» користувалися, але потім тендери-швендери, Литвин Литвина криє здалека, ну, зрозуміло, що до чого, як завжди це у нас відбувається (Євген Положій, «Іловайськ»). «Раммштайн» – це вже 120 міліметрів, серйозна зброя (Євген Положій «Іловайськ»). «Раммштайн» – німецький метал-гурт, стиль якого називають «грубою силою», моторолами називають рації.*

Інколи вторинна номінація має властивість «семантичної непрозорості»: це або незрозуміле слово, або складна номенклатурна назва, або абревіатура, напр.: *На світанку бійці вийшли до річки, де з подивом побачили дві вантажівки, які, швидше за все, залишили їх військові колеги-мінометники: «газ-66» із мінометом на кузові, що називають «сані», стояв посеред вулиці, друга вантажівка носом застрягла в очереті (Євген Положій «Іловайськ»). У предметах, які один за одним падали із гори вниз, він одразу розрізнув ящик з «монками» п'ятдесятками, потім мішки, потім знову монки і так далі*

(Сергій Лойко «Аеропорт») (*монка* – утворена від аброоснови МОН-50 (міна)). *Зрештою домовилися залишити все зайве і прориватися на одній бесі, двох «уазах» і чотирьох «шишариках» зі всім боєкомплектom* (Євген Положій «Іловайськ»).

Яскравим прикладом того, що між первинною і вторинною номінацією відсутня семантична схожість, є термін **пiксель** (від англ. *pixel*, скорочено від *PICTure'S Element* – елемент зображення) – найдрібніша одиниця цифрового зображення в растровій графіці, який формує два омонімічні значення: 1) форма військових ЗСУ; 2) диверсант. Від *дального дерева відділився величезний «пiксель»* (с. 50). *Російський найманець в українському «пiкселі» облаштовує бліндаж і не знає, що він під прицілом українського розвідника* (УНІАН, 02.10.2017). Актуалізовано функціональний семантичний компонент «маскування».

Прагнення до емоційності, експресивності та влучності на тлі стандартів зумовлюють появу нових значень у лексем, здавалося б, неможливих, наприклад, у зоні АТО солдати розрізняють мінометні постріли за двома категоріями: *«дискотека» – це 82-міліметровими шмаляють, так, пустоці, і «рамштайн» – це вже 120 міліметрів, серйозна зброя* (Євген Положій «Іловайськ»).

Зменшені утворення автори використовують іноді з іронічним звучанням. Зменшено-пестливе похідне слово *градинка* має значення «зменш.-пестл. до градина [СУМ, II, с. 153], градина «крупинка граду» [СУМ, II, с. 153]. Зберігаючи семантичний зв'язок із градом (бойова машина), іменник *градинка* розвиває і своє значення «снаряд від граду», напр.: *Під час зачистки в одному з дворів Грег знайшов снаряд від «граду», величеньку таку «градинку», щоправда без боеголовки* (Євген Положій «Іловайськ») або *З Пісок по рації передали: їдуть три «коробочки» (тобто БТРу), везуть нову зміну* (Війна очима ТСН, с. 148).

Лексема *котел* «повне оточення великого ворожого угруповання» є твірним для лексеми *котелок*: *Будівля оточена, прикріплення не прийде. От тобі й дебальцевський котел. «Невеликий такий котелок!»* (Війна очима ТСН, с. 50). Часто експресивності тексту досягають парцеляцією: *Важко варити борщ тим, хто в котлі. Або в «напівкотлі». Або «майже» в котлі* (с. 53). Тут представлена опозиція номінацій на позначення запеклих бойових дій: *котел – котелок – напівкотел – майже котел*.

Як бачимо, багато таких слів автори виділяють лапками. У 70–80-х рр. ХХ ст. обов'язково лапками або курсивом на письмі виділяли okazіоналізми. На нашу думку, сьогодні okazіоналізми здебільшого функціонують без подібних супровідних позначень, а лапки можуть виконують іншу інформаційну функцію залежно від комунікативної мети автора: увиразнюють експресивність чи оцінність номінації, сигналізують про переносний, образний або іронічно оцінюваний характер.

Формування нових спеціалізованих значень слова *коридор* розвинулося на ґрунті прямих значень, зареєстрованих у СУМі: «вузький (переважно довгий) прохід усередині будинку, який з'єднує окремі його кімнати, квартири тощо» та «обмежений з обох боків вузький довгий простір; прохід, хідник» [СУМ, IV, с. 289]. Номінація *зелений коридор* позначає територію аеропорту (його приміщення), позначену зеленою смугою, на якій діють обмеження ваги багажу й величини грошових сум, дозволених для обмеженого (полегшеного) митного контролю. Є. А. Карпіловська трактує як приховане запозичення – відповідник англійської номінації *greenway* (буквально – «зелений шлях, зелена дорога») з тим же значенням [6]. Саму таку номінацію, як і спеціалізоване значення в ній прикметника «безперешкодний, такий, який відбувається без перевірки» зафіксовано в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» [7, с. 129].

У загальній мовній практиці словосполуча *зелений коридор* набула іронічно-оцінних конотацій, уявнених у тексті завдяки вживанню в лапках, у контекстах стосовно інших суспільно-політичних подій, пор.: *путінський «зелений коридор» або Іловайськ. «Зелений коридор»!? Він був червоний від крові!* (<https://ukrstream.tv/videos>). На переконання

О. П. Єрмакової, такі слова (іронічні стереотипи, або іронізми) зберігають у своїй семантиці те саме поняття, проте стосуються вже інших реалій, іншої суспільної ситуації. Їх свідомо уживають із опорою на первісне значення, що провокує мовну експресію, оцінку, але протилежну первісній [17, с. 156]. Сучасні тексти унааявнюють синонімічні словосполучення, що позначають означену трагічну подію життя сучасного українського суспільства: *путінський коридор, путінський коридор смерті*.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Уживання вторинної номінації засвідчує прагнення мовців до оновлення виражальних засобів, яке узгоджується з їхнім конструктивним принципом відходу від штампу. Ігровий механізм вторинної номінації характерний для розмовного мовлення й жаргону, створює особливу фамільярність як до об'єкта мовлення, так і до співбесідника. Яскраву виразність таких номінацій забезпечує їхня нестандартність, неочікуваність і оригінальність форми та змісту. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні різних типів вторинної номінації в мовній практиці.

Список використаної літератури

1. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови : Монографія / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 444 с.
2. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : АН СССР, 1958. – 551 с.
3. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 500 с.
4. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 116 с.
5. Словник української мови : В 11-и т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
6. Карпіловська Є. А. Тенденції оновлення сучасного українського лексикону // Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 6–133.
7. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К. : ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.
8. Єрмакова О. П. Ирония и ее роль в жизни языка. – Калуга : КГПУ им. К. Э. Циолковского, 2005. – 204 с.
9. Markowski A. Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach / A. Markowski // Język w mediach masowych. / Pod red. J. Bralczyka, K. Mosiołek-Kłosińskiej. – Warszawa : Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O», 2000. – S. 96–111.

References

1. Karpilovska, I. A. (2017). *Influence of social changes on the development of the Ukrainian language*. Kyiv: Vidavnychiy Dim Demetra Burago (in Ukr.)
2. Potebnya, A. A. (1958). *From notes on Russian grammar*. Moscow: USSR Academy of Sciences (in Russ.)
3. Paul, G. (1960) *Principles of the History of Language*. Moscow: Publishing house of foreign literature (in Russ.)
4. Shcherba, L. V. (1957). *Selected works on the Russian language*. Moscow: Uchpedgiz (in Russ.)
5. *Dictionary of the Ukrainian language: In 11 th t. (1970–1980)*. Ed. I.K.Bilodid. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
6. *Active resources of the modern Ukrainian nomination: The new vocabulary of the (2013)* / Ed. I. A. Karpilovska. Kyiv: LLC "KMM". (in Ukr.)
7. Karpilovska I. A. (2008). *Tendency of the Ukrainian language. Dynamic processes in everyday Ukrainian lexicon*. Kyiv: Vidavnychiy Dim Demetra Burago (in Ukr.)
8. Ermakova, O. P. (2005). *Irony and its role in the life of the language*. Kaluga: KSPU them. K. E. Tsiolkovsky (in Russ.)
9. Markowski, A. (2000). Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach. *Język w mediach masowych*. Warszawa : Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O».

TARAN Alla Anatoliyivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of Ukrainian and applied linguistics, Cherkasy Bohdan Khmelnytskyi National University

e-mail: alla__taran@ukr.net

THE ROLE OF THE SECONDARY NOMINATION IN UPDATING THE UKRAINIAN LEXICON

Abstract. Introduction. A secondary nomination certifies possibility of the language to satisfy the new cognitive and communicative necessities of association due to the internal resources. Semantic neologisms are concentrated round one word; their feature is active development of values already of well-known words.

Purpose – to analyze the tendencies of existence of secondary nomination and communicative spheres of it use.

Methods. According to research material in the scientific studies, the following methods are used: descriptive (linguistic techniques of observation and generalization), the method of component analysis (including analysis of dictionary definitions) and the method of contextual analysis.

Main results of the research. In the article on material of innovations the factors of forming and tendency of existence of secondary nomination are considered in modern Ukrainian, it is analyzed semantic types, and also communicative sphere of it use. Separate attention is turned on the playing mechanism of secondary nomination of military sphere of present time, that in cognitive and language consciousness of modern Ukrainian is caused by substantial changes in life of Ukrainian society, and on the nominations engrained in Ukrainian language soil, or those that are the consequence of development of semantics of specific words or already mastered borrowing. It is found out, that mostly the secondary nominations of period of ATO function in military jargon, colloquial broadcasting.

Originality. The analysis of semantic processes active in social and political vocabulary associated with changes in the Ukrainian society from 2014 to the present, described secondary nomination in the dynamic aspect of the material of Ukrainian mass media in the 21st century.

Conclusion. Application of secondary nomination testifies to aspiring of speakers to updating of expressive facilities, which comports with their structural principle of walking away from a stamp. The playing mechanism of secondary nomination is a characteristic for the colloquial broadcasting and jargon creates the special familiarity both to the object of broadcasting and to the interlocutor. Bright expressiveness of such nominations is provided by their non-standardness, unexpectedness and originality of manner and matter.

Key words: language practice, lexicon, secondary nomination, innovation, semantics.

Надійшла до редакції 09.11.17

Прийнято до друку 16.11.17

УДК 801.8+392.91:94 (100) «05/...»

ДЗИРА Іван Ярославович,
кандидат філологічних наук,
доктор історичних наук, професор;
професор кафедри професійної освіти в
сфері технологій та дизайну Київського
національного університету технологій та
дизайну
e-mail: dzyraivan@ukr.net

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ В РЕЄСТРІ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЖСЬКОГО НИЗОВОГО 1756 РОКУ

У статті на матеріалі Реєстру Війська Запорізького Низового 1756 р. проаналізовано особливості ідентифікації особи в середовищі запорізького козацтва середини XVIII ст. Автор дослідив різновиди, типи й моделі офіційних іменувань, частоту їх уживання, а також визначив основні тенденції використання офіційних іменувань у діловодстві Запорізької Січі. Установлено, що на середину XVIII ст. на Запоріжжі ще не діяли загальноприйняті правила ідентифікації особи, хоча в пам'ятці чітко простежено тенденцію до витіснення двочленними власне антропонімічними іменуваннями всіх інших типів і моделей. Конкретним свідченням антропонімічної уніфікації є, зокрема, різке зменшення порівняно з попереднім століттям

чисельності одночленних власне антропоніміїх іменувань, а також антропоніміїно-апелятивних іменувань, які в пам'ятці становлять відповідно 0,13% і 0,82%. Окрім того, під впливом юридичної практики зі сторінок реєстру за єдиним винятком зникли власне апелятивні іменування. Прикметною ознакою антропоніміїної системи запорозького козацтва XVIII століття є домінування серед двочленних власне антропоніміїх іменувань на зразок ім'я носія + прізвище, що було зумовлене особливостями виникнення й функціонування прізвищевих назв на Запоріжжі.

Ключові слова: антропонім, ідентифікація особи, прізвищева назва, реєстр.

Постановка проблеми. Комплексне вивчення антропоніміїкону запорозького козацтва XVIII ст. неможливе без належного опрацювання питань розвитку та функціонування системи адміністративного й побутового означування особи на Запоріжжі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблема ідентифікації особи в писемних пам'ятках на завершальному етапі розвитку староукраїнської мови неодноразово привертала увагу мовознавців, свідченням чого є ґрунтовні праці С. Медвідь-Пахомової, М. Худаша тощо [7; 12]. Однак більшість ономастів, які поширюють хронологічні межі своїх студій на XVIII ст., як правило, не використовували надзвичайно цінне джерело антропоніміїного матеріалу – Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р. (далі РВЗН – І. Д.). У цьому відношенні вигідно вирізняється кандидатська дисертація І. І. Ільченко, яка залучала матеріали вищезазначеної пам'ятки для різних зіставлень під час дослідження історичної антропонімії Нижньої Наддніпрянщини, зокрема й еволюції способів і засобів іменування людей [5].

Мета статті. У пропонованій статті будуть розглянуті особливості ідентифікації особи в середовищі запорозького козацтва середини XVIII ст. Автор поставив завдання дослідити різновиди, типи й моделі офіційних іменувань, частоту їх уживання, а також визначити основні тенденції їх використання в діловодстві Запорозької Січі. Об'єктом дослідження є зафіксовані в офіційному джерелі особові імена та прізвищеві назви. Для досягнення поставленої мети застосовано синхронно-описовий, порівняльно-зіставний методи, а також прийом статистичного аналізу.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового й додані до нього реєстри, відомості та списки козаків, котрі прибули на Запоріжжя в 1754–1756 рр. і не були вписані до січового реєстру. Окрім політичних мотивів, поява цього комплексу документів була викликана потребою виконати повноцінне нарахування призначеного Війську Запорозькому грошового й матеріального забезпечення та скасувати митний податок на товари, що ввозили в Запоріжжя й вивозили звідти. РВЗН складається зі списків 38 окремих куренів і містить 13085, а разом із поданими відомостями про новоприбулих – 13844 найменування запорожців. Вибір саме цієї пам'ятки зумовлений масштабною концентрацією особових назв, точністю фіксації та широтою охоплюваної території.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спираючись на розроблені відомим ономастом М. Худашем класифікаційні схеми, використані в РВЗН способи офіційних іменувань можна поділити на такі різновиди: а) власне антропоніміїні іменування; б) мішані, або антропоніміїно-апелятивні іменування; в) апелятивні іменування.

Випадків ідентифікації особи за допомогою одночленних власне антропоніміїх іменувань у реєстрі всього 18 (0,13% від загальної кількості). Для одночленного означення особи майже завжди використовували повністю адаптовані українською мовою форми церковно-християнських імен: *Вакула, Логвинъ, Миронъ, Онѣстратъ, Хома* тощо. До цієї підгрупи слід зарахувати й слов'янське автохтонне ім'я *Владимѣр*, котре на час складання документа давно вже належало до церковно-календарних і втратило свій язичницький характер. Індивідуальне чи родове прізвище представлено єдиним прикладом – *Драбина*. Очевидно, канцелярист не знав або не міг пригадати імені козака Івонівського куреня, через що спеціально залишив місце для запису імені. Загалом, аналізуючи місце

іменувань такого типу в РВЗН, потрібно спиратися на висновки М. Худаша, котрий розглядав їх «не як свідчення існування або залишків на Україні одночленної антропонімічної системи, а як результат офіційно-адміністративної неунормованості особових назв, як результат дії звичаєвої практики» [12, с. 113].

Абсолютну перевагу над усіма іншими способами ідентифікації особи в пам'ятці мають двочленні власне антропонімічні іменування, що охоплюють 98,6% від загальної кількості зареєстрованих. На першому місці в них зазвичай стоїть церковно-християнське ім'я, а на другому – компонент, що несе додаткову інформацію про денотата. На переконання М. Худаша, «модель цього іменування – це специфічно антропонімічне, екстралінгвістичне явище, що впливає із самої специфіки, природи мови, що витворилася в глибокій доісторичній давнині й збереглася до наших часів у всіх слов'янських мовах» [12, с. 117]. Правда, на сторінках РВЗН трапляються 9 випадків із постпозицією особового імені стосовно прізвищевої назви, що жодним чином не змінює функції обох компонентів у складі антропонімоформули. Окрім того, у документах двічі фіксуємо двочленні власне антропонімічні іменування без особового імені: *Дьдъ Крамаръ* і *Цѣль Безіменній*. Інколи укладачі деяких курінних реєстрів записують одне під одним об'єднані фігурною дужкою імена родичів, а спільну прізвищеву назву вживають у множині.

Прикметною ознакою антропонімікону запорозького козацтва XVIII ст. є домінування серед двочленних власне антропонімічних іменувань на зразок *ім'я носія + прізвисько*, що було зумовлене особливостями виникнення й функціонування прізвищевих назв на Запоріжжі. Якщо в основу класифікації покласти лексико-семантичну специфіку другого компонента, то іменування вищезазначеного типу можна поділити на такі різновиди: а) іменування, другі члени яких вказують на особливості зовнішнього вигляду носіїв (*Харко Безпальй, Яцко Бѣлій, Лаврѣнь Горбѣ, Тимош Кривий, Васил Шулга* тощо); б) іменування, другі члени яких вказують на психічні властивості людини, зокрема її вдачу, характер, розумові здібності, мову й под. (*Гарасимъ Баглай, Хома Лѣнливий, Іванъ Мовчанъ, Петро Моторній, Семенъ Скалозубъ* тощо); в) іменування, другі члени яких відображають номенклатуру тваринного й рослинного світу (*Тарасъ Баранъ, Грицко Блоха, Іванъ Гречка, Федиръ Гусакъ, Марко Карасъ* тощо); г) іменування, другі члени яких утворені від назв продуктів харчування, страв і напоїв (*Яцко Борицькѣ, Степанъ Брага, Даныло Бубликѣ, Іванъ Кулѣшѣ, Остапъ Сало* тощо); д) іменування, другі члени яких пов'язані з предметами й поняттями тогочасного побуту (*Іванъ Бочка, Самойло Кочерга, Гаврило Макогѣнь, Остапъ Таран, Артѣмъ Торбина* тощо).

Другий за обсягом тип (2676 носіїв, 19,33% від загальної кількості) становлять іменування, які, на думку М. Худаша, навіть ще в XVIII ст. могли мати апелятивне значення. Дослідник зараховує їх до власне антропонімічних, а не до антропонімічно-апелятивних «лише умовно, в першу чергу, за ознакою стійкості моделі, лексичних засобів іменування, у ряді випадків ще й експресивності других членів, а сумарно – на підставі їхньої антропонімічної потенції» [12, с. 130]. У межах другого типу найвищий ступінь уживаності (1435 носіїв, 10,37% від загальної кількості) належить «прозваніям» за назвою професії, ремесла чи заняття означуваної особи (*Маѣимъ Кравецѣ, Лаврѣнь Рѣзныкѣ, Іванъ Чабанѣ, Лаврѣнь Чумакѣ, Степанъ Шаповал* тощо). У цьому різновиді наявні іменування, у яких у ролі другого компонента вжито професійне прізвисько-комполит: *Василь Богомазѣ, Кирикѣ Кишкодiorѣ, Каленикѣ Козорѣзѣ, Ілко Коновалѣ, Василь Подкуйкошка* тощо). Існує велика ймовірність того, що поява таких «прозваній», як *Коломієцѣ* (3 носіїв), *Габелок* (2 носії) та *Стрижакѣ* (9 носіїв) також була викликана торгівлею, ремеслом та військовою службою. «Словар» Б. Грінченка вміщує слово *коломієцѣ* зі значеннями «житель Коломыйского округа», «добывающий соль» [2, с. 807], а слово *стрижак* – зі значенням «годовалый лошенок, у которого стригут гриву» і «название солдат из-за коротко остриженной головы» [2, с. 1830]. У Й. Дзендзелівського одним із значень лексеми *габелок* є «кушнір, майстер обробки шкур» [4, с. 156]. 860 разів (6,2% від

загальної кількості) у РВЗН трапляються «прозванія», утворені від назв населених пунктів або місцевостей (*Іванъ Змѣвскій, Степанъ Кобеляцкій, Грицко Краснокуцкій, Омелко Кубанецъ, Федор Нѣжинецъ* та ін.); 351 раз – від етнонімів (*Гордѣй Волошинъ, Иванъ Грекъ, Василь Латишъ, Назаръ Лях, Кирикъ Швединъ* та ін.). Окрім того, 30 запорожців мали іменування, що вказували на обставини їх появи в новому колективі (*Кондратъ Заволока, Иванъ Наида, Хвеско Новакъ, Иванъ Новосѣлка, Якимъ Приблуда* тощо).

Значний відсоток іменувань представлений типом *ім'я носія + патронім, ім'я носія + ім'я батька чи іншого предка іменованого*, у якому переважають «прозванія» з патронімічним формантом **-енко** (799 прикладів, 5,77% від загальної кількості): *Кузма Кириченко, Иванъ Мотузенко, Семенъ Сердюченко, Василь Павленко, Дмитро Рѣзниченко* тощо. Уживання в курінних реєстрах іменувань на **-енко** після «прозваній» осіб, від яких вони походять, дає можливість стверджувати, що патроніми виконували функції не лише факультативних прізвиськ і прізвищевих назв, а й імен по батькові (пор.: *Андрѣй Топчѣй, Карпо Топчѣенко, Иванъ Топчѣенко, Кузма Топчѣенко; Федор Тхѣръ, Данило Тхоренко* і под.). Прізвищеві назви з суфіксами **-ович / -евич** (61 приклад) (*Данило Домонтовичъ, Якимъ Игнатовичъ, Федор Марковичъ, Антон Поповичъ, Гарасимъ Станкевичъ* тощо) та **-ук / -юк** (22 приклади) (*Ничипор Костюкъ, Захарко Клѣцукъ, Якимъ Пирюкъ, Климъ Шерстюкъ, Дмитро Телюкъ* тощо) перебувають на периферії антропосистеми РВЗН. Суфікси **-ич, -ак / -як і -чук** містять вказівку на походження по батькові винятково рідко (відповідно 6, 13 разів і 1 раз). Наприклад: *Кузма Дробнич, Панас Хомичъ, Каленикъ Бабякъ, Иванъ Илчакъ, Иванъ Москалчук* тощо. Запорожці з прізвищевими назвами *Золотарчук* (1 особа) і *Ковалчук* (4 особи) могли бути не лише синами, а й учнями золотаря й коваля, тобто підмайстрами, оскільки «за допомогою похідного суфікса **-чук** тільки в українській мові утворені назви синів за ознакою професії їхніх батьків, які можуть ще означати й молодих спеціалістів» [6, с. 49]. «Прозваніє» козака Уманського куреня Степана Бабица могло бути утворене як від прізвиська його батька за допомогою суфікса **-ич**, так і від апелятива *бабич*, який означає «те саме, що бабій» [10, с. 76].

137 разів до власного імені як другий компонент додано ім'я батька чи іншого предка носія. Природно, що найчастіше тут маємо справу з пристосованими до української фонетичної та морфологічної систем церковно-календарними іменами, які вживають в повній, скороченій, зменшено-пестливій, згрубілій та гіпокористичній формах: *Климъ Гавришъ, Корнѣй Зѣнецъ, Ілко Ілляшъ, Иванъ Курѣянъ, Грицко Махно, Яковъ Матюха, Павло Павля, Федоръ Павлечка, Петро Петруша, Федоръ Феданъ, Иванъ Федко, Матѣй Штепура* та ін. Значно рідше другим ідентифікаційним елементом є давні слов'янські антропоніми. Наприклад, у двох випадках до церковно-календарного імені додано давнє слов'янське ім'я-компози́та *Богданъ*. Існує велика ймовірність того, що в прізвищевих назвах *Сулима* (1 носій), *Стоянъ* (2 носії), *Святашъ* (2 носії), *Собко* (1 носій) та *Богушъ* (1 носій) законсервовані давні слов'янські імена відкомпози́тного походження. Найімовірніше, зв'язок із праслов'янською антропонімною спадщиною зберігають також ті запорозькі прізвиська, в основі яких відображено ставлення батьків до новонародженого: *Жаданъ* (6 носіїв), *Жадко* (2 носії) й *Нечай* (3 носії).

Кількість іншомовних особових імен (звичайно тюркських) у функції другого розрізнявального компонента є мінімальною (24 приклади): *Иванъ Гасанъ, Їско Магметъ, Омелко Обдула, Карпо Смайль, Антонъ Шлома* тощо. Як припускають упорядники видання РВЗН, у таких випадках «рідне ім'я для іноземців могло залишатись як прізвищева назва» [1, с. 20]. Для нас переконливішою є позиція Р. Осташа, котрий вважає, що частина «подібних антропонімів могла вживатись і як... індивідуальні або родові прізвиська представників тюркських етносів, і як індивідуальні прізвиська корінного населення, переходячи пізніше в родові прізвиська нащадків іменованого» [9, с. 128]. До того ж, деякі «прозванія», що, на перший погляд, нібито відображають міжмовні контакти, мають апелятивні відповідники в українській мові. Наприклад, у РВЗН 11 разів трапляється антрополексема *Мамай* (пор. у Б. Грінченка: *мамай* «каменная статуя в

стеми» [2, с. 939]), й 4 рази – *Леїба* (пор. у Й. Дзендзелівського: *лейба* «ледащо», «ледар», «неповоротка, ледача людина» [4, с. 171]).

Іменувань на зразок *ім'я носія + посесивна чоловіча власна назва* в РВЗН обмаль (0,82% від загальної кількості). Вони характеризують відношення носія до якогось родича (переважно батька) або вказують на його залежність від іншої особи. Серед назвотворчих формантів тут переважає суфікс **-ов**, що разом із варіантною формою **-ев** представлений 70 прикладами: *Карпъ Григориєвъ, Антонъ Лотышевъ, Павло Кириловъ, Давидъ Поповъ, Федор Самойловъ* та ін. Сюди ж зараховуємо й іменування *Назаръ Москалювъ* із суфіксом **-юв**, що «відбиває подовження суфіксального **-е-** в закритому складі» [3, с. 122]. Вивчення контексту свідчить, що вибір відповідних антропоформантів був викликаний, зокрема, і впливом норм тогочасного імперського діловодства. Загальновідомо, що ще з XVII ст. московські писарі передавали українські патронімічні прізвищеві назви на **-ович**, **-евич** русифікованою формою на **-ов**, **-ев**, адже згідно з указом 1627 р. іменуватися патронімом на **-ович** або **-евич** мали право лише члени Боярської думи, номінацію представників усіх інших суспільних прошарків повним іменем по батькові в офіційних паперах не допускали. Враховуючи вищезазначене, отаман Шкуринського куреня, військовий суддя Павло Кирилович занесений до реєстру як *Павло Кириловъ*, син Семена Терентенка військовий писар Андрій Семенович Терентенко фігурує в реєстрі Коренівського куреня як *Андрѣй Семеновъ*, військовий канцелярист Нестер Гаврилович Таран записаний до складу Васюринського куреня під іменуванням *Нестер Гаврилов* тощо. Через орієнтацію на російські зразки постали й гібридні утворення на кшталт *Кирикъ Пугаєнков* і *Юско Донєнковъ*. Другим щодо вживаності, хоча й менш продуктивним, є суфікс **-ин** (24 приклади): *Степанъ Горкушинъ, Трохимъ Колядинъ, Якимъ Кузкин, Юхимъ Миколинъ* і под. Виразне значення посесивності мають також «прозванія» на **-ѣв**, **(-ив)** (13 носіїв): *Андрѣй Арсенѣвъ, Іванъ Дахнѣвъ, Михаило Дѣдивъ, Степанъ Сукурѣвъ* тощо. Натомість для РВЗН, як і для інших пам'яток цієї доби, були практично непритаманні власні назви на **-ого**, **-его** (5 прикладів): *Савка Бѣлого, Демко Соломаского, Зѣнець Широкого* тощо.

Іменування на зразок *ім'я носія + матронім*, *ім'я носія + ім'я матері* або *іншої родички* трапляються винятково рідко. Загалом маємо всього три антрополексеми з матронімічними формантами: *Васил Одаричъ, Өедор Парасицєнко* та *Іванъ Стєшичъ*. «Прозваній», у яких другим компонентом є жіноче ім'я, налічуємо 13: *Хвѣдор Варвара, Гарасимъ Векла, Олєѣвъ Маруся, Матѣвъ Солоха, Василь Өеска* та ін. Поділяємо припущення упорядників РВЗН про те, що подібні прізвищеві назви, ймовірно, мали насмішкувате значення [1, с. 22].

Власне антропонімічних іменувань тричленної побудови в РВЗН налічуємо всього 62 (0,45% від загальної кількості). Їхнім стрижневим компонентом є церковно-християнське ім'я, що за двома винятками (*Швєць Нудний Васил* і *Таранъ Свѣтлій Игнатъ*) завжди стоїть на першому місці. Найпоширеніший серед них різновид (30 прикладів), окрім особового імені, містить також фразеологічну конструкцію, котра на час фіксації не була лексикалізованою й виражала злу насмішку над іменованим. Пор.: *Іванъ Курячій Вовкъ, Яким Московска Борона, Антонъ Печєныи Рак, Степанъ Сомова Смерть, Іванъ Чортов Унукъ* тощо. «Складені прізвища-фразеологізми, – пише І. Сухомлин, – це цілі художньо-емоціональні, часто виразно експресивні портрети-ескізи своїх носіїв. На певному етапі подібні індивідуальні прізвиська могли потрапити до якогось списку, реєстру, опису, і тоді гострий емоціональний відтінок ос. наз. поступово зникав» [11, с. 12].

Дещо менше в пам'ятці представлена антропоформула на зразок *особове ім'я + відапелятивне іменування + відапелятивне іменування* (23 приклади). Своєю чергою, тут переважає модель, другий або третій член якої вказував на колишню професію, посаду або рід занять запорожця (14 прикладів). Пор.: *Якимъ Бѣлыи Шинкаръ, Іванъ Головка Чумакъ, Іванъ Коваль Бѣлій, Данило Кравецъ Рябій* та ін. Інші типи тричленних іменувань у РВЗН трапляються винятково рідко. Йдеться про поєднання церковно-календарного імені, відапелятивного й відтопонімного іменувань (у структурі такого «прозванія» третій

компонент може стояти на місці другого) (6 носіїв): *Оеодоръ Кислій Калмускій, Семень Кіяниця Швець, Іванъ Мовчанъ Самарскій*; поєднання церковно-календарного імені, патроніма й відапелятивного іменування (2 носії): *Іванъ Гузенко Старый, Ілко Дмитренко Пѣсменній*, а також поєднання двох особових імен з відапелятивним іменуванням (1 носій): *Грицко Гайда Борис*.

«Тричленні іменування, – доводить М. Худаш, – були покликані до життя, звичайно, потребою ширшої деталізації при документальному визначенні особи. Іноді їх застосовували, коли цього вимагала потреба (випадок наявності двох або більше осіб з однаковим іменем, назвою по батькові чи прізвиськом), але, як підтверджують писемні пам'ятки, були вони даниною епосі та традиції» [12, с. 133]. Вищенаведені висновки відомого мовознавця добре ілюструють матеріали аналізованих документів. Наприклад, необхідність докладної ідентифікації таких козаків Пашківського куреня, як *Іванъ Таранъ Музыка* й *Іванъ Таранъ Кравецъ* була зумовлена тим, що разом із ними до курінного реєстру були вписані також *Іванъ Музыка* й *Іванъ Кравецъ* [1, с. 141]. З іншого боку, мотиви присвоювання тричленних іменувань з емоційно-оцінювальним прізвиськом-фразеологізмом на зразок *Гордѣй Кативъ Синъ, Ілко Мишача Шока, Маѣимъ Собачій Синъ* і под. тісно пов'язані зі звичаями та традиціями, котрі побутували в січовому товаристві.

Порівняно з попереднім способом ідентифікації мішані або антропонімічно-апелятивні іменування в РВЗН трапляються досить рідко (113 носіїв, що становить 0, 82% від загальної кількості). Визначальною особливістю цього різновиду є ідентифікація особи за допомогою апелятивних засобів шляхом встановлення її відношення до іншої особи. Перший компонент тут майже завжди представлений церковно-християнським особовим іменем, що доповнює апелятивний опис, і лише двічі замість особового імені вжита прізвищева назва: *Щербина Павловъ родичъ, Шелевѣйко, хлопець*. Описове іменування *Рудкосчинъ родычъ* узагалі не містить інформації ні про ім'я, ні про прізвисько означуваного запорожця.

Зазвичай у РВЗН застосовують описові іменування, що ідентифікують певну особу, указуючи на її відношення до іншої особи по лінії спорідненості. Апелятивна частина ідентифікаційної формули складається з таких компонентів, як апелятиви *родич, брат, син* або *батько*, що виражають певну лінію спорідненості, а також із ужитої здебільшого у формі посесивної родової назви тієї людини, від якої ця лінія бере початок. Загалом в описових іменуваннях РВЗН переважає не конкретний, а загальний ступінь спорідненості (56 прикладів з іменником *родич*). З іншого боку, слово *брат* у досліджуваному матеріалі трапляється 49 разів, *син* – тричі, а *батько* – лише 1 раз. Компонент, що ідентифікує родича означуваної особи в РВЗН найчастіше одночленний, представлений церковно-календарним іменем або прізвищевою назвою. Пор.: *Грицко Хоминъ родичъ, Петро Сахацького родичъ, Микита Степанов братъ, Стефанъ Кравцѣвъ братъ, Іванъ Бойковъ синъ, Терешко Кухарѣвъ батько*. Двочленна особова назва в апелятивній частині трапляється тричі: *Данило Якыма Игнатовича родичъ, Іванъ Якима Игнатова родичъ, Мирѣнъ Старечой Головы родичъ*. Єдиний раз у досліджуваних документах маємо справу з визначенням особи по конкретній лінії свояцтва: *Терешко Окарин сват*.

Один козак Самарської паланки, котрий потрапив на Запоріжжя у 1754–1756 рр. і вчасно не був вписаний до реєстру Поповичівського куреня, отримав характеристику, пов'язану з його соціальним статусом на Січі – *Шелевѣйко, хлопець*. Як відомо, у XVIII ст. джурами, молодиками, хлоп'ятами або хлопцями називали тих козаків, які працювали в зимівниках або на рибних промислах у заможних запорожців. У реєстрі Васюринського куреня фіксуємо цікавий випадок, коли описовий елемент пов'язує антропонімічно-апелятивне іменування з попереднім, пор.: *Улас Дудникъ, Тарас, брат его*. Один раз у пам'ятці трапляється двочленне іменування з особовим іменем, ускладнене описовим елементом: *Іванъ Сукуръ Губинъ родычъ*. Двічі представлена модель, яку застосовували для розрізнення різних людей з однаковими іменами та прізвищевими назвами: *Грицко Бурдюг, Грицко Бурдюг же; Кондрат Чумак, Кондратъ Чумакъ же*.

І, нарешті, у РВЗН зафіксовано один випадок ідентифікації особи за допомогою апелятивного іменування *Коваль*, що могло вказувати на професію носія.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, виконаний аналіз свідчить, що на середину XVIII ст. у середовищі запорозького козацтва ще не діяли загальноприйняті правила ідентифікації особи. Матеріали РВЗН фіксують структурно різні способи іменувань, нестабільні щодо використання. Але, незважаючи на вплив народно-побутової традиції й відсутність загальних стандартів, у пам'ятці все ж таки чітко простежуємо тенденцію до витіснення двочленними власне антропонімійними іменуваннями всіх інших типів і моделей. Конкретним свідченням антропонімічної уніфікації є, зокрема, різке зменшення порівняно з попереднім століттям чисельності одночленних власне антропоніміїх іменувань і антропоніміїно-апелятивних іменувань. Якщо в Реєстрі Війська Запорозького 1649 року вони становили відповідно 2,25% і 2,32% [8, с. 506–507], то у РВЗН – уже 0,13% і 0,82%. Окрім того, під впливом юридичної практики зі сторінок РВЗН за єдиним винятком зникли власне апелятивні іменування.

Список використаної літератури

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Л. З. Гісцова (ст. упоряд. тому), І. Л. Бутич (наук. ред.). – 528 с.
2. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка / Б. Д. Гринченко. – Берлін : ДВУ, 1925. – 16, 2178 с.
3. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
4. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.
5. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький район) / І. І. Ільченко // Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
6. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства / під ред. І. З. Петличного. – Львів : ЛДУ, 1957. – Кн. 2. – С. 28–55.
7. Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропоніміїх формул у слов'янських мовах / С. М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород: УДУ, 1999. – 248 с.
8. Осташ Р. І. Ідентифікація особи в Реєстрі / Р. І. Осташ // Реєстр Війська Запорозького 1649 року [голов. упоряд. О. В. Тодійчук]. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 505–512.
9. Осташ Р. І. Тюркські елементи в українській антропонімії / Р. І. Осташ // Українська історична та діалектна лексика / відп. ред. Л. М. Полюга. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 124–137.
10. Словник української мови / гол. редкол. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 780 с.
11. Сухомлин І. Д. Питання становлення структури особових власних назв на основі народної антропонімічної системи української мови (За матеріалами пам'яток XIV–XVII ст.) // Українська лексика / відп. ред. В. С. Вашенко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1973. – С. 3–19.
12. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.

References

1. *The archive of Kish New Zaporozhian Sich: The corps of documents. 1734–1775* (2008). Kyiv: Derzh. komitet arkhiviv Ukrainy, TsDIA Ukrainy, NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Vol. 5. *Register of the Zaporozhian Army Lower 1756* (in Ukr.)
2. Grinchenko, B. D. (1925). *Dictionary of the Ukrainian language*. Berlin: DVU (in Ukr.)
3. Humetska, L. L. (1958). *Essay on the word-making system of the Ukrainian actuary language of the XIV–XV centuries*, K. : Vyd-vo AN URSR (in Ukr.)
4. Dzendzelivskyi, I. O. (1984). *A program for the collection of materials for the lexical atlas of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
5. Ilchenko, I. I. (2003). *Anthrononymy of the Lower Dnieper in its historical development (Nadvlykoluzky district). Author's abstract. Dis ... cand. filol. sciences: 10.02.01. Dnipropetrovsk* (in Ukr.)
6. Kovalyk, I. I. (1957). Question of the noun word-formation of the East Slavic languages. *Pytannia ukrainskoho movoznavstva (Problems of Ukrainian Linguistics)*. Lviv: LDU (in Ukr.)
7. Medvid-Pakhomova, S. M. (1999). *Evolution of anthroponymic formulas in Slavic languages*. Uzhhorod: UDU (in Ukr.)
8. Ostash, R. I. (1995). *Identification of the person in the Register*. In *Register of the Zaporozhian Army 1649*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

9. Ostash, R. I. (1985). *Turkish elements in Ukrainian anthroponymy*. In Ukrainian historical and dialectal vocabulary. Kyiv: Nauk. Dumka (in Ukr.)
10. *Dictionary of the Ukrainian language*. (1970). hol. redkol. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1 (in Ukr.)
11. Sukhomlyn, I. D. (1973). *The question of the formation of the structure of personal own names on the basis of the people's anthroponymic system of the Ukrainian language (According to the materials of the monuments of the XIV–XVII centuries.)*. In Ukrainian vocabulary. Dnipropetrovsk: DDU(in Ukr.)
12. Khudash, M. L. (1977). *From the history of Ukrainian anthroponymy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

DZYRA Ivan Yaroslavovich,

candidate of philological sciences, doctor of the historical sciences, professor; professor of the department of the professional education in the sphere of the technologies and design of the Kyiv National University of Technologies and Design

e-mail: dzyraivan@ukr.net

THE PERSON'S IDENTIFICATION IN THE 1756 REGISTER OF THE ZAPOROZHIAN HOST

Abstract. Introduction. *The complex study of the anthroponymical system of Zaporozhian Cossacks of the XVIII cen. is impossible without research of the administrative and every day person's identification on Zaporozhian Sich.*

The purpose. *The peculiarities of the person's identification in the environment of Zaporozhian Cossacks at the middle of the XVIII cen. are analyses in the article on the material of the 1756 Register of the Zaporozhian Host (together with supplements contains 13844 denominations of Cossacks). The author investigated varieties, types and models of the official denominations, the frequency of their usage and defined the main tendencies of their using in the Zaporozhian Sich's office work too.*

Main results of the research. *The typical trait of anthroponymical system of Zaporozhian Cossacks of the XVIII cen. is domination of the type of the name of the bearer + nickname, which was conditioned by peculiarities of origin and functioning of family names on Zaporizhya. The second by volume the type (2676 bearers, 19,33% general quantity) composes modes of identifications, where the second article indicated to the profession, trade, line, provenance or ethnic parentage of the person. Comparatively considerable percent is presented by the type of the name of the bearer + patronym, the name of the bearer + father's name or another ancestor's name called, in which prevails the family names with patronymic formant -енко (799 examples, 5,77% general quantity). The properly anthroponymical denominations of trinomial construction in the Register number only 62 (0,45% general quantity).*

Scientific novelty of research results. *In the article the peculiarities of the administrative person's identification in the 1756 Register of the Zaporozhian Host is presented for the first time. On the basis of implemented analysis one can affirm that in the middle of the XVIII cen. in Zaporzhya did not operate the conventional rules of the person's identification yet.*

Conclusions and specific suggestions of the author. *The Register's materials fix different in structural respect the ways of denominations, which are characterized by instability of application. But in spite of influence of the folk-domestic tradition and absence of general standards, in the monument still clearly trace the tendency to exclusion by binomial properly anthroponymical denominations, which involves 98,6% general quantity, all other types and models. By the concrete evidence of the anthroponymical unification is, in particular, the sharp reduction comparatively with the previous century the quantity monomial the properly anthroponymical denominations, as well as anthroponymical appellative denominations, which in the monument makes up accordingly 0,13% and 0,82%. Besides, under the influence of the juridical practice the properly appellative denominations disappeared from Register's pages with one exeption.*

Key words: *anthropnym, family name, person's identification, register.*

*Надійшла до редакції 1.09.17
Прийнято до друку 12.10.17*

ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ А. КАЩЕНКА

У статті простежено характерні риси нижньонаддніпрянських говірок і мови історичних творів А. Кащенка, зумовленість ідіостилю письменника питомим мовним оточенням. Діалектні особливості мови творів митця схарактеризовано передовсім на основі лексики, тому що вона відображає самобутні риси авторського мовлення, що посилюють виразність мови, стилістично увиразнюють і емоційно наснажують текст. Основну увагу приділено аналізу діалектних особливостей мови історичних творів письменника. У висновках відзначено, що зафіксовані діалектизми в мовотворчості А. Кащенка репрезентують національну картину світу жителів Нижньої Наддніпряниці, відтворюють культуру українського етносу. За результатами дослідження встановлено, що в історичних творах митця яскраво відображені фонетико-морфологічні особливості, притаманні нижньонаддніпрянським говіркам. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у потребі простежити й осмислити здобутки мовознавства в галузі вивчення діалектних елементів у творах інших письменників кінця XIX – початку XX століття.

Ключові слова: діалектизм, діалектна лексика, фонетичні, морфологічні особливості, ідіостиль.

Постановка проблеми. Вивчення ідіостилу митців, які вплинули на формування української мови, – актуальний напрям сучасного мовознавства. У контексті історії української літературної мови об'єктом досліджень науковців є мова творів письменників кінця XIX – початку XX століття. У зв'язку з цим постає потреба дослідити творчість катеринославського письменника – Андріана Кащенка, який є автором багатьох популярних творів про національно-визвольну боротьбу українського народу, про долю і вікопомну героїку волелюбної Запорізької Січі, повістей та оповідань на тему запорізького козацтва, його життя і подвигів, побуту і звичаїв. Цей митець, надзвичайно популярний на початку XX століття, був викреслений волею «вищих світу сього» як буржуазний націоналіст із ряду побратимів по перу. Він належав до когорти письменників, які внесли помітний і вагомий вклад у розвиток мовно-літературного процесу.

Важливим також є дослідження питання про взаємодію діалектних і літературних елементів на матеріалі текстів художніх творів.

Діалектна лексика відтворювала і відтворює національну самобутність мови, споконвічну народну мудрість, реалії українського життя, привносячи до мовної системи специфічні ментальні риси, відмінні для кожного регіону. Як зауважував В. А. Чабаненко, «взаємодія літературної мови з територіальними діалектами є однією з важливих лінгвістичних основ мовленнєвої експресії. Інтенсифікована виразність, породжувана цією взаємодією, виявляється, перш за все, у процесі збагачення літературної мови говірковими елементами» [1, с. 3]. В. В. Грещук стверджував, що «вивчення мови белетристики у її зв'язках із місцевими говорами має не тільки самодостатню цінність, воно важливе також для з'ясування співвідношення і взаємодії літературно-нормативного і територіально-діалектного» [2, с. 347].

Діалектна лексика є не тільки увиразнювальним елементом стилю митця, а й вагомим засобом відтворення духовної культури. Водночас діалектизми суттєво впливають на розвиток української літературної мови, залишаючись потужним джерелом збагачення її лексичної системи.

Функціонуванню діалектних особливостей у текстах творів присвячено роботи багатьох сучасних лінгвістів, однак у науковій літературі ще мало праць, які висвітлюють

діалектні риси мови творів письменників, що підпали під табу керманів радянської ідеології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ідіостилю письменників у мовному аспекті дає змогу побачити їхню індивідуальну неповторність, оцінити внесок у розвиток української літературної мови, визначити місце діалектизмів у мові художнього твору. Праці багатьох мовознавців присвячені проблемам взаємодії діалектної та літературної мови. Так, функційне навантаження мови художньої літератури в загальнотеоретичному аспекті простежували А. С. Зеленько [3], Є. Г. Тичина [4]. Теоретичні засади вивчення діалектизмів у мові художньої літератури з'ясовував А. Ю. Яворський [5]. Загальні проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів розглядали М. А. Жовтобрюх [6], І. Г. Матвіяс [7]. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови досліджував А. М. Поповський [8].

Мета статті – з'ясувати характерні риси степових (нижньонадніпрянських) говірок у мові історичних творів А. Кащенко, зумовленість ідіостилю письменника питомим мовним довкіллям, визначити фонетико-морфологічні елементи, що сприяли формування мовно-літературної норми української мови та її стилістичного вираження.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, для мови художньої літератури характерні яскраво виражені естетичні функції, тому саме в ній говірковий елемент творчо оцінюють й піддають випробуванню на стилістично-виразову придатність, і саме в ній здебільшого вперше народжуються такі способи і прийоми стилістичного використання діалектного матеріалу, які з часом стають набуток загальнонародної мови.

Питання про стилістичну роль діалектизмів є важливим для аналізу мови художньої літератури. До того ж діалектизми на конкретному етапі розвитку літературної мови можуть бути характерною ознакою ідіостилю письменників.

Діалектні слова в художній мові досить часто вживають зі стилістичними настановами, коли автор має на меті відтворити місцевий колорит, типізувати характери представників різних суспільних верств, дати мовну характеристику персонажів тощо. Як підкреслює П. Ю. Гриценко, діалектизм у художньому творі – це один із виявів багатогранного процесу взаємодії діалектів і літературної мови: вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову їхньої структури, зміну функцій їхніх елементів; разом із тим літературна мова живиться діалектизмами як засобом реалізації художнього задуму [9, с. 36]. Уживання діалектної лексики в мові художнього твору, на думку дослідниці С. Я. Єрмоленко, зумовлене такими настановами: 1) відтворення тих реалій, що пов'язані з певною територією, яку описує автор; 2) відтворення особливостей усного мовлення; 3) уведення нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка сприяє словесно-художньому зображенню [10, с. 16]. Таким чином, у художніх текстах діалектним словам відводять не тільки стилістичну, але й власне номінативну роль, зокрема в тих випадках, коли вони є єдиною можливим засобом позначення відповідних реалій.

Діалектні особливості живої народної мови значною мірою відбито й у творчій практиці А. Кащенко. Дослідження діалектних елементів мовотворчості митця передбачає аналіз фонетико-морфологічних рис в її мовній канві. Письменник увібрав характерні риси фонетичної системи питомого діалектного середовища Нижньої Надніпряни. Бажання автора глибше зануритися в народнорозмовне джерело зумовило появу в текстах його творів низки фонетико-морфологічних територіально здиференційованих елементів, що виокремлюють нижньонадніпрянські говірки з-поміж інших. Як стверджує С. Бирик, «фонетико-морфологічні особливості не займають чільне місце в аналізі художнього твору, однак саме вони відіграють ключову роль у визначенні індивідуального стилю письменника» [11, с. 46].

Фонетичні елементи

На думку С. П. Бевзенка, «при з'ясуванні відмінностей українських діалектів у системі вокалізму, зокрема при дослідженні протиставлення їх на рівні наголошеного, так

і ненаголошеного вокалізму, дуже важливо враховувати не тільки кількісний склад голосних фонем, а й навантаженість, тобто частоту вживання їх у живому мовленні, чого можна досягти, зокрема, шляхом виявлення генетичної основи окремих фонем у кожному діалекті» [12, с. 37–38].

Фонема /i/ властива всім українським діалектам. Однією з виразних рис мовотворчості А. Кашенка є тенденція до хитання щодо вживання голосних [и] та [і]: ... *і справді скоро весь берег, з **уси́х** боків Січі, був рясно вкритий московським військом...* [«На руїнах Січі», с. 13]; *Позад Сірка, на вітерці, вигравав чорним волосом бунчук, а поруч маяла велика, біла військова корогва і мов скликала козаків до кошового з **уси́х** боків* [«Запорожська слава», с. 41]; *Омелька Шкандибу тут теж було поранено кулею, **тільки** у ногу...* [«Запорожська слава», с. 25]; ***Тільки** багатих мурзів беруть козаки у полон, щоб потім обрати за них викуп* [«Запорожська слава», с. 47]; *Ніхто не підліче, скільки вже разів ставала **зі́ма** і скільки разів всемогутній Аллах убирав степи зеленим килимом...* [«Запорожська слава», с. 33]; *Всю **зі́му** ходив Сірко невеселий...* [«Запорожська слава», с. 39].

На початку слова замість [і] засвідчено [и]. У нижньонаддніпрянських говірках опозиція [и] : [і] здебільшого збережена. Її руйнування відбувається лише в окремих формах за рахунок репрезентантів /i/, які в частині говірок реалізує звук [и]: *Прокинулися тим часом від пострілів і по **уни́их** курінях, і пішла пальба по всій Січі* [«Запорожська слава», с. 37]; *Виготувавши поле, Марійка з **уни́ими** невольницями садила тютюнову розсаду і поливала тютюнище, щовечора носячи воду з річки* [«Запорожська слава», с. 43]; *Цього ж вечора її одрізнили від **уни́их** невольниць і привезли у Бахчисарай до ханського гарему* [«Запорожська слава», с. 44].

Цю тенденцію простежуємо й у дієсловах: звук [і] замість [и] в дієслівному корені - **бір-** (звук [и] чергується з [е] та нулем звука в позиції між губним [б] і сонорним [р]): *Татарва **забі́рала** у неволю з сел і городів України стільки людей, скільки хотіла* [«Запорожська слава», с. 16]; *Татари **збі́рали** тут берегами, де знаходили, рибальські байдаки, рубали ліс і з колод в'язали плоти, щоб завтра почати перевозитись на той бік* [«Запорожська слава», с. 21]; *Сірко хоч і не казав, куди саме вестиме козаків, але всі так міркували, що нікуди більше йому **збі́ратись**, як не на Крим* [«Запорожська слава», с. 40].

У творах письменника збережено вживання сполуки [мн] замість [мј]: *У славному Стамбулі, у величезному палаці, що красувався на березі чарівного Босфору, сидить на **мня́кому** троні серед просторої й високої горниці, Султан Махмуд* [«Запорожська слава», с. 30]; *...Джумалі добув її від татарських чабанів ягня і пік його **мня́со** над вугіллям* [«Запорожська слава», с. 32]; *Лежачи тепер на **мня́ких** шовкових подушках, вона думала про те, яка б вона була щаслива, якби змога її, замість цього **мня́кого** ліжка, з дорогих килимів і подушок, лежати на голій лаві своєї рідної хати, поклавши голову на коліна рідної неньки!* [«Запорожська слава», с. 45].

У мовотворчості письменника трапляються іменники III відміни однини із закінченням -ію в орудному відмінку: – *Втішалися, погані, красою мосі милої, впивайтесь же тепер своєю **крові́ю**!* – Так гукав Зачепа, ганяючись поміж трупом за яничарами [«Запорожська слава», с. 38].

У текстах творів письменника часте вживання звукосполучення [рі] замість [ри] (під впливом діалектних особливостей фонему /и/ могла заступати фонема /і/): *Він миттю сягнув до тієї купи з **окрі́вавленою** шаблею і захистив козака, поки той підвівся. Тоді кинулися обидва козаки поруч битися з невірними і серед цього **крі́вавого** поля побраталися* [«Запорожська слава», с. 38]; *Радісно сяють його очі, оглядаючи **крі́ваве** поле* [«Запорожська слава», с. 58]; *Ще підняв Грицько **окрі́вавлену** шаблю* [«Запорожська слава», с. 62]. У ненаголошеній позиції замість [и] засвідчено [е], зокрема в дієслові бриніти: *...він **брєні́в** не так голосно і наче різав вухо* [«На руїнах Січі», с. 8]; *Серед такого смутку **забрєні́в** гулкий, дужий і владний голос одного з сивоусих богатирів* [«На руїнах Січі», с. 9].

Префікс-прийменник **од-** засвідчено здебільшого з етимологічним **о** за відсутності приставного **в-**, хоч поряд функціонують форми із секундарним **і**: *Після бурхливої ради, що одбулася того ж місяця, запорожці обрали Гордієнка кошовим отаманом...* [Кость Гордієнко-Головко – останній лицар Запорозжя, с. 145]; *«Під впливом таких звісток з України, запорожці, хоч і сумували за рідним Базавлугом, а коли гетьман Скоропадський, серед літа року 1710 прислав до коша листа, умовляючи запорожців одиуратись бусурманів та просити ласки царя, то на раді була ухвалена запорожцями дуже глузлива й докірлива гетьманові одповідь»* [Кость Гордієнко-Головко – останній лицар Запорозжя, с. 145].

Отже, фонетична система мовотворчості А. Кащенка в цілому відповідає нормам сучасної української літературної мови, але в деяких випадках спостерігаємо відхилення від норми. У своїх творах письменник відображає фонетичні особливості нижньонадніпрянських говірок, які були типовими для того часу.

Морфологічні елементи

У творах А. Кащенка наявні діалектні елементи морфологічного рівня, зокрема це стосується самостійних частин мови. Так, у називному відмінку множини іменники І відміни з основою на твердий приголосний у літературній мові мають закінчення **-и**, а у художніх текстах письменника фіксуємо наявність флексії **-е**: *...а все ж таки після всякого руйнування **люде**, що переховувалися під час руїни по лісах та байраках, знову збиралися до своїх зруйнованих осель і відбудовували їх удруге...* [«Під Корсунем», с. 65].

Множинна іменникова форма у творах А. Кащенка в цілому збігається з формою, властивою нижньонадніпрянським говіркам й успадкованою сучасною українською літературною мовою. За спостереженнями діалектологів, лексема *люде* була зафіксована і відома в говірках колишнього Черкаського й сусідніх повітів в XIX ст. [13, с. 47]. Водночас вважаємо, що переважання у творах А. Кащенка іменника *люде* пояснити лише впливом рідної говірки, де форми на **-е** поступаються формам із флексією **-и**, не можна. Ймовірно, уживання давньої флексії **-е** в називному відмінку множини іменників із сингулятивним суфіксом **-ин** у лексемі *люде* для А. Кащенка, як і для мови творів українських письменників кінця XIX – початку XX ст., для яких такі форми не були безальтернативними, набуло характеру узусу, на який орієнтувався автор.

За аналогією до дієслів І дієвідміни закінчення **-ить** у дієсловах II дієвідміни часто заступає флексія **-е** (це явище поширене в південно-східних говорах української мови). Такі скорочені форми зафіксовані в словах, що зберегли елементи слобожанських та степових говірок: *...а сам ватажок знає, що **робе*** [«Запорожська слава», с. 21]; *Ні з якого боку не **підступе** до тебе ворог* [«Запорожська слава», с. 43].

У мові творів письменника спостерігаємо змішування етимологічних закінчень **-и** та **-і** в родовому відмінку іменників III відміни однини жіночого роду: *Він тільки бачив, як посеред полум'я і **крови** татари ловили людей, що метушилися, мов вівиці по кошарі* [«Запорожська слава», с. 18]; *Вжахнувся хан Мурат-Гирей, почувши такі **вісти*** [«Запорожська слава», с. 38]; *Не маючи ніякої української **одежи**, щоб переодягтись, вона здійсмає з голови татарське жовте запинало і запинається їм знову, тільки вже не по татарському, а так, як на Україні запинаються молодичі* [«Запорожська слава», с. 49]; *І важко старому Панасові у своїй **радости** їхнє горе* [«Запорожська слава», с. 52]; *Знемоглися вже козаки, одначе ні у кого немає думки про те, щоб рятувати свої **души** і покинути товариство ворогові на поталу* [«Запорожська слава», с. 55]; *Марійчині карі очі і рожеві губи кличуть його геть з цього проклятого поля, де стільки **крови** й муки, туди до себе, у табір, де чекають його святе кохання й милощі* [«Запорожська слава», с. 57]. Тут збереження закінчення **-и**, що розвинулося з давнього *і, характерне для південно-західних і значної частини південно-східних говорів.

У творах письменника фіксуємо також говіркові форми ступенів порівняння (замість суфікса **-ш-** вжито **-ч-**): *Щохвилини голів і рук **менчало** і скоро хвилі знову стали ясні* [«На руїнах Січі», с. 12].

Серед особливостей уживання займенників у текстах творів письменника варто відзначити функціонування архаїчних форм вказівних займенників *сих, сього, се*: *Він почував вагу сього часу, у який приймав життя і будущину всього війська...* [«Запорожська слава», с. 41]; *Тільки бувалі запорожці та ті, кому доводилося тікати з кримської неволі, знали, що у сьому місці через все море, що мабуть з верству було завиширки, можна було не то що конем, але й пішки перебрести на Кримську сторону* [«Запорожська слава», с. 41]. Уживання письменником цих форм можемо пояснити впливом давніше вироблених книжних традицій, а також впливом народної мови, де форми вказівних займенників на *с-* фігурували набагато частіше.

У мові творів письменника наявні випадки використання діалектних форм прийменників: *...а як кому й трапиться поуз ті кучугури проходити, то й той з жахом поспішає до своєї хати* [«Запорожська слава», с. 24]; *Поуз двір біжать хто кіньми, а хто й пішки неозброєні татари* [«Запорожська слава», с. 48].

У текстах творів митця засвідчено також вживання сполучника *себто* замість *тобто*: *За тих часів, що про них піде наше оповідання, себто за часів великого руху українського народу під приводом Богдана Хмельницького, у Корсуні було не менше як сот три хат та дві невеликі церкви...* [«Під Корсунем», с. 65]; *Під ті часи ворожнеча поміж козаками реєстровими, себто такими, що мали від польського сейму права на волю та власність, і позареєстровими, себто запорожцями і виключеними з реєстрів, була велика...* [«Під Корсунем», с. 66].

Отже, морфологічна система мови історичних творів письменника має деякі відмінності від сучасних норм літературної мови. Вони досить виразні та є наслідком відтворення тих морфологічних особливостей живого народного мовлення регіону, що було характерним на той час.

Висновки. Мовно-художня практика А. Кащенка ґрунтувалася на живомовній народній традиції. Письменник вдало зафіксував той тип мови, на якому був сам вихований і який досить близький до літературного. Унаслідок цього в аналізованих текстах досить виразна репрезентація низки діалектних особливостей степового говору, зокрема нижньонаддніпрянських говірок, причому в перших літературних спробах їх значно більше, ніж у творах пізнішого періоду. Як засвідчує фактичний матеріал, мова творів унормована, але й не позбавлена рис нижньонаддніпрянської говірки, що була рідною для письменника, хоча з розвитком і вдосконаленням свого стилю він намагався замінювати діалектні форми на літературні.

Дослідження мовного аспекту ідіостилу дає можливість побачити індивідуальну неповторність письменника в представленому ним фонетико-морфологічному відображенні, оцінити його внесок у систему вже функціонуючих словесних художніх засобів національної мови, визначити загальні закономірності й провідні тенденції розвитку літературної мови.

Список використаної літератури

1. Чабаненко В. А. Питання української діалектології / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2011. – 149 с.
2. Грещук В. В. Студії з українського мовознавства: вибрані праці / Василь Васильович Грещук; упоряд. Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 347–360.
3. Зеленько А. С. Про деякі функції діалектизмів у мові художньої літератури / А. С. Зеленько // Культура слова. – 1982. – Вип. 22. – С. 39–41.
4. Тичина Є. Г. Про діалектизми в мові художніх творів / Є. Г. Тичина // Українська мова в школі. – 1955. – № 1. – С. 26–30.
5. Яворський А. Ю. Теоретичні засади вивчення діалектизмів у мові художньої літератури / А. Ю. Яворський // Лінгвостилістичні студії. – Вип. 2. – 2015. – С. 230–236.
6. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3–15.
7. Матвіас І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури / І. Г. Матвіас // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 3–12.
8. Поповський А. М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови: [монографія] / А. М. Поповський. – Дніпро: «ЛІРА», 2018. – 324 с.

9. Гриценко П. Ю. Мови чисті джерела / П. Ю. Гриценко // Культура слова. – К., 1983. Вип. 25. – С. 36.
10. Єрмоленко С. Я. Народно-розмовна традиція в літературно-художньому мовленні (на матеріалі сучасної української прози) / С. Я. Єрмоленко, Г. М. Гримич // Питання мовної культури. – К, 1968. – С. 16.
11. Биби́к С. П. Діалектне слово у словнику і в тексті / С. Биби́к // Семантика мови і тексту: зб. ст. VIII Міжнар. конф. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 46–50.
12. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
13. Пилипенко Є. М. Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького / Є. Пилипенко // Диво. – № 11. – 2013. – С. 46–51.
14. Кащенко А. Ф. Збірка творів. Історичні оповідання / А. Ф. Кащенко. – Харків, ТОВ «ОБЕРІГ», 2008. – 480 с.

References

1. Chabanenko, V. A. (2011). *Problems of Ukrainian Dialectology*. Zaporizhzhia (in Ukr.)
2. Greshchuk, V. V. (2009). *Studios of Ukrainian Linguistics: Selected Works* / Vasyl Vasilyevich Greschuk; arrangement of R. O. Bachkur. – Ivano-Frankivsk (in Ukr.)
3. Zelenko, A. S. (1982). *Certain functions of dialecticism in the language of imaginative literature*. Culture of the word. – Issue 22 (in Ukr.)
4. Tychyna, E. G. (1955). *Dialecticism in the language of imaginative work*. Ukrainian language at school (in Ukr.)
5. Yavorsky, A. Y. (2015). *Theoretical principles of studying dialecticism in the language of imaginative literature*. Linguistic Studios (in Ukr.)
6. Zhovtbyukh, M. A. (1973). *Problems of interaction of the Ukrainian literary language and territorial dialects*. Linguistics (in Ukr.)
7. Matvias, I. G. (2008). *Reflection of the features of the dialects in the language of the country literature*. (in Ukr.)
8. Popovskyy, A. M. (2018). *Southern Ukrainian sources in the history of formation of the Ukrainian literary language*. Dnipro: Publisher «LIRA» (in Ukr.)
9. Gritsenko, P. Y. (1983). *Language's pure sources*. Kyiv (in Ukr.)
10. Yermolenko, S. Y. (1968). *Public and colloquial tradition in literary and imaginative speech (on the material of modern Ukrainian prose)*. Yermolenko, S. Y. & Grimich, G. M. // Questions of language culture. Kyiv (in Ukr.)
11. Bibik, S. P. (2003). *The dialect word in the dictionary and in the text*. Semantics of language and text: coll. art. VIII International. conf. – Ivano-Frankivsk: Play (in Ukr.)
12. Bevsenko, S. P. (1980). *Ukrainian dialectology*. Kyiv: Higher school (in Ukr.)
13. Pilipenko, Y. M. (2013). *The dialectal source of the language of Ivan Nechuy-Levytsky's prose works*. Miracle (in Ukr.)
14. Kashchenko, A. F. (2008). *Collection of works. Historical stories*. Kharkiv, LLC «Oberih» (in Ukr.)

DRAGAN Julia Mykhaylivna,

Competitor of the Department of the Ukrainian language of the Oles Honchar Dniprovsky National University

e-mail: yu-dragan@ukr.net

DIALECTIC FEATURES OF A. KASHCHENKO'S HISTORICAL WRITINGS

Introduction. Both at the present day and in the past the dialectical lexicon has been reflecting the national identity of the language, the traditional folk wisdom and the realities of the Ukrainian people's life by introducing the specific mental features to the language system while these features are different for each region. It is also not only an impressive element of the writer's style, but also an important means of spiritual culture renewal. At the same time dialecticisms significantly influence the development of the Ukrainian literary language, remaining a powerful source of the language lexical system enrichment.

Purpose. To clear out the characteristic features of Nyzhny Naddnipyriansky dialect and the language of A. Kashchenko's historical writings as well as dependence of the writer's individual style on the specific linguistic environment. To trace the peculiarities of the dialecticisms' use in the historical writings of the writer, to show the phonetic, morphological and word-formative elements that may become a basis of the stylistic expression of the literary language.

Research methods. The stated purpose and specificity of the research caused the use of such methods as descriptive, functional-stylistic and structural.

Research results. The historical of A. Kashchenko brightly depict the phonetic, morphological and word-formative features which are inherent to Nyzhny Naddnipyriansky dialect.

The speech manner of the characters in A. Kashchenko's writings vividly shows the dialect features typical for the dialects of steppe regions of Ukraine.

The phonetic and morphological system of the writer's lingual creativity differs to a certain extent from the contemporary norms of the literary language. But these differences are quite distinctive and are deemed to be the result of those dialect features of the real folk speech of the region which was typical for that time.

Linguistic practice of A. Kashchenko was grounded on the colloquial folk speech tradition. The writer skillfully defined that type of language on which he had been brought up himself and which is quite close to the literary language.

Language aspect research of individual style enables to highlight the individual identity of the writer in the phonetic and morphological depiction presented by him, to estimate his contribution to the system of the already functioning verbal artistic devices of the national language, define the common patterns and primary trends of the literary language development.

Dialecticisms of A. Kashchenko's historical prose language are the means of the local colour expressing.

The investigation of the dialect features of A. Kashchenko's literary works is interesting for linguistics firstly due to the fact that it shows how the artistic style abilities are implemented in accordance with the aesthetic concepts of the author and how the lingual creativity of the certain writer can expand and enrich the means of expression of the unified national language.

Originality. *The academic novelty of the obtained results is defined by the selected trend, material, the research objective and complexity of its study.*

Conclusion. *The dialecticisms identified in A. Kashchenko's creative writings show the national picture of the world of Nyzhny Dnipro Region inhabitants, representing the culture of certain ethnos. The given material can be studied in view of the unique lingual picture applying the data of the lingual cultural studies and cognitive linguistics.*

The perspective of the research is grounded on the necessity to follow and comprehend the achievements of the linguistics in the branch of 'dialecticisms' study in the literary works of other writers at the end of the 19th – beginning 20th century.

Key words: *dialecticism; dialectical lexicon; phonetic, morphological and word-formative features; individual style.*

Надійшла до редакції 02.03.18

Прийнято до друку 16.04.18

УДК 811.161.2'272:81-112

МАТВЄЄВА Наталя Романівна,
аспірантка Інституту української мови
НАН України
e-mail: natalyaskiba93@ukr.net

МОВНА СИТУАЦІЯ В СТОЛИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Статтю присвячено проблемам функціонування української мови в діяхронії. Основну увагу зосереджено на мовній ситуації Києва, оскільки саме столиця є прикладом та орієнтиром для всієї країни.

Мета дослідження – схарактеризувати стан та статус української мови в Києві у другій половині XIX ст.

У статті аналізуємо становище української мови в той час, її взаємодію з російською, шляхи русифікації столиці, а також ставлення українців до мовних проблем. Визначаємо наслідки для української мови різних заборон московського уряду, зокрема Валуєвського циркуляру та Емського указу. Звертаємо увагу на діяльність Київської Громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яким вдалося значною мірою пожвавити національне життя в столиці. Описуємо мовну ситуацію в родинях тогочасної інтелігенції та їхні мовні переваги. Підтверджуємо думку, що в XIX ст. основними носіями української мови були селяни.

Із результатів дослідження можемо зробити висновки, що в другій половині XIX ст. стан мови чітко віддзеркалював соціальний стан суспільства. Українську мову використовували

представники нижчих верств, тоді як російська функціонувала в освіті, церкві, державному управлінні та в усіх інших сферах офіційного життя. Тому Київ на кінець XIX ст. був в основному російськомовним містом, а українську мову переслідували та намагались повністю заперечити її існування.

Ключові слова: мова, мовна ситуація, лінгвоцид, деукраїнізація, мовна політика.

Постановка проблеми. Вивчення сучасної мовної ситуації неможливе без аналізу історії української мови, бо доля кожної мови та нації нерозривно пов'язані. Український народ століттями прагнув бути вільним та незалежним, і на шляху до національної свободи визначальною була боротьба за українську мову. Мова розвивалась разом із народом та його історією, ставши символом незламності українського духу.

Досліджуючи мовне середовище в Україні, особливу увагу слід звернути на Київ, оскільки саме столиця завжди є взірцем та орієнтиром. Їй належить основна роль у процесах нормалізації мовної ситуації держави, адже, як говорить столиця, так говоритиме вся країна [1, с. 20]. Щоправда, бездержавність призвела до функціонування в місті двомовності. Російська, яку насаджували впродовж тривалого часу, міцно утримує свої позиції в столиці й сьогодні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Безсумнівим є факт споконвічної зацікавленості вітчизняних та іноземних лінгвістів проблематикою функціонування української мови, позаяк існування мовного конфлікту сьогодні, безперечно, є спадщиною колоніального минулого. Проблеми сучасної мовної ситуації в Україні досліджували Л. Масенко, С. Соколова, О. Тараненко, Г. Залізняк, Н. Трач, Ю. Бестерс-Дільгер та багато інших дослідників. Вивченню цього питання присвячені також різноманітні соціологічні та соціолінгвістичні опитування.

Теоретичну основу нашого дослідження склали роботи науковців: Л. Масенко, С. Сірополка, П. Голубенка, І. Гирича, Ф. Савченка, а також спогади громадських діячів того часу (Є. Чикаленка, Г. Юзевського та О. Лотоцького).

Мета дослідження – схарактеризувати становище української мови в Києві в другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Усю мовну політику, яку провадила спочатку царська Росія, а потім продовжив СРСР, вважають лінгвоцидом, що є універсальним методом етноциду. Влучне визначення цьому поняттю дав Я. Радевич-Винницький, схарактеризувавши лінгвоцид як «свідому, цілеспрямовану політику і суспільну практику панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скеровану на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денаціоналізації й асиміляції» [2, с. 187]. Справді, нещадно нищили українську мову всі заборони, починаючи від указу царя Олексія про заборону розповсюдження книг, що виходили в українських друкарнях. Унаслідок згубної московської політики наприкінці XVIII ст. українська мова вже не функціонувала в жодній офіційній сфері, лише побутувала в народній творчості й усному мовленні, та й то переважно селян. А столиця через збільшення кількості росіян, введення в установи російської мови, перехід інтелігенції на російську була майже повністю російськомовним містом.

Становище української мови певною мірою покращилось, коли в 1856 р. цензура трішки послабила свій тиск. Були зняті деякі обмеження з освіти та українського слова, чим і скористалися культурні діячі. 11 жовтня 1858 р. в Києві, на Подолі, відкрито першу недільну українську школу. У 1860 р. в столиці вже було 4 чоловічі та 2 жіночі недільні школи. Хоча і користувались там в основному російськими підручниками через брак українських, але пояснювали все українською мовою [3, с. 390–391]. Щоправда, діяльність недільних шкіл перешкоджала царській політиці, тому вже в 1862 р. за розпорядженням міністра освіти їх усіх закрили.

Узагалі ситуація в столиці була досить складною. Тут зустрілись, з одного боку, росіяни, які прагнули повністю утвердитися, а з другого боку, польські претенденти на Правобережну Україну. Унаслідок цього в місті майже не лишалося можливостей для

розвитку української культурної творчості. «Київ наш – чудний якийсь город, – пояснює таку ситуацію П. Куліш, – стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Славути; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до нього Божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: то тут-то мусить словесність наша народна процвісти пишним цвітом! А виходить воно не так. Що ж цьому за причина? Багато причин, та піч у хаті!». Піч у хаті – означає в українській народній мові «не можна говорити», бо підслухають. Про російську політику в Україні, справді, у всі часи говорити було небезпечно [4, с. 371]. Московський уряд усе робив для того, аби знищити українську ідентичність, а українцям не дозволяли бодай словесно виявляти свої позиції.

Активною силою боротьби було студентство, хоча їхні дії всіляко обмежувала керівна верхівка. Так, у 1860 р. двоє київських студентів К. Шейковський та П. Левицький мали намір видавати тижневик «Голось», у якому твори красного письменства повинні були друкувати як російською, так і «южно-російською» мовою. Звичайно, такий намір був відхилений, оскільки в газеті не могли дозволити помістити статті «на малоросійському наріччі» [3, с. 373].

Студенти Київського університету задля сприяння українізації столиці спробували утворити «Українську громаду», проте в 1861 р. її викрили. У розпорядженні генерал-губернатора І. Васильчикова було підтверджено факт її створення: «...Мною получено сведение, что студенты здешнего университета образовали будто общество малороссов под названием «Украинская громада», что лица, принадлежащие к этому обществу, стремятся сблизиться с простым народом и прививать ему идеи о малороссийской национальности и независимости, что с этою целью рассылаются воззвания на малороссийском языке, пишется история Украины и существует в Киевском университете ежедневная народная школа, и что для распространения тех же идей выезжают здешние студенты в разные местности Малороссии и Украины» [5, с. 23]. Тому і її теж заборонили.

Абсурдність заборон російського уряду доходила до того, що карали навіть за появу на вулицях столиці в українському національному вбранні. Таким прикладом був дворянин М. Вілігорський, який був затриманий поліцією за національний одяг [5, с. 38].

Наступним етапом нищення української ідентичності став Валуєвський циркуляр, який заперечував існування української мови та забороняв видавати нею книжки релігійного змісту, навчальні та ті, що призначені для початкового читання народу. Наслідком циркуляру було повне знищення українського книговидання. Упродовж семи років після указу видано стільки ж українських книжок, як протягом одного 1862 р. (1864 р. – 12, 1865 р. – 5, 1866 р. – 0, 1867–1869 рр. – по дві) [6, с. 134].

Хоча у Валуєвському указі нічого не згадано про українські вистави та концерти, адміністрація всіма способами старалась їх не допускати. Так, у 1864 р. М. Старицький та М. Лисенко влаштували в київському міському театрі концерт із благодійною метою. Упорядники внесли до програми декілька українських пісень, але адміністрація не дозволила їх співати. Тоді вони змушені були перекласти український текст на французьку мову, унаслідок чого пісня «Дощик, дощик капає дрібненько» зазвучала французькою [3, с. 378].

Продовжувався і тиск на освіту. У 1864 р. уряд Росії прийняв новий Статут про початкову школу, згідно з яким навчання наказано провадити лише російською мовою. Тому вчителі змушені були використовувати російські підручники, які не відповідали не лише мовою, але і своїм змістом потребам української дитини. Педагогів, які все-таки наслідувались вживати в школі українську мову, шкільна адміністрація карала. Серед сміливців, що не боялися покарань, слід згадати насамперед Б. Грінченка, який, незважаючи на утиски і переслідування, уклав для учнів український буквар, читанки і книжки. Хоча численні приклади звільнених із роботи вчителів засвідчують потужну силу тиску на сферу освіти. Наприклад, у 1875 р. учитель М. Лободовський, давній приятель Б. Грінченка, був позбавлений права учителювати в народних школах через те, що переклав у класі одне речення з Євангелія від Матвія українською мовою. Я. Новицький

також був звільнений із учительської посади, бо знайшли в нього шість українських книжок [3, с. 345–346]. І таких учителів, звільнених із роботи без вагомих причин, було безліч.

Унаслідок усіх заборон українське слово все менше й менше стало вживатися в Києві. Засобом зросійщення міського життя стало й чиновництво, кількість якого постійно збільшувалася з перетворенням Києва на столицю «Південно-Західного краю» в добу генерал-губернаторства Д. Бібікова. Навіть у нових середніх освітніх закладах, Університеті св. Володимира та Київській духовній академії серед викладацького складу і студентства українців теж було мало. Ще одним фактором збільшення чисельності російськомовних людей у Києві став розвиток промисловості в другій половині XIX ст., що призвів до збільшення росіян у столиці. Кваліфіковане робітництво в машинобудуванні, металургії, будівництві залізниць, обслуговуванні пароплавства, поліграфії також було переважно російським, заводи обслуговував здебільшого російський пролетаріат. Частка українських робітників була високою лише в промислах, пов'язаних із обробкою сільгосппродукції та в будівництві цегляних будинків [7, с. 29]. Тому в Києві в той час повсюдно лунала російська мова.

Позитивні зміни настали на початку 70-х років, коли Київській громаді вдалося заактивізувати свою діяльність. Вона виступила з ініціативою утворення в Києві в 1873 р. Південно-західної філії імперського географічного товариства. Під його егідою були підготовлені й видані «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова, збірка казок Драгоманова, праця П. Чубинського з етнографії Правобережної України, проведено одноденний перепис населення Києва. М. Драгоманов, повернувшись після довгострокового відрядження до Києва у вересні 1873 р., був приємно вражений національним піднесенням, яке панувало в місті. «У Києві я застав чималий рух українців, – згадує видатний діяч. – Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого «Юго-Западного отдела Российского географического общества», молоді студенти збиралися у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки» [8, с. 361].

Київська громада взагалі відігравала велику роль у національному відродженні країни. Її заходами виходили популярні книжки для народу, газети «Київський телеграф», «Труд», «Київська Старина» [9, с. 294]. До речі, своїм існуванням Старій Громаді завдячувала і книгарня «Київська Старина», що від 80-х років XIX ст. і до 1907 р. була єдиним київським магазином, де продавали українські книжки [7, с. 122].

Завдяки Громаді у столиці значно пожвавилась видавнича діяльність. На збільшення обсягу книжкової продукції в Києві не міг не звернути уваги російський уряд, висловивши цим своє занепокоєння: «Книжное дело в нем гораздо больше развито, чем в других городах, так, например, по сведениям об издании книг в важнейших городах оказывается, что в промежутках времени от сентября месяца 1872 г. до сентября 1875 г., т. е. в течении 3-х лет, в Киеве издано 311 названий книг, тогда как в течении того же периода в Одессе издано 179, Варшаве 157, в Казани – 51 названий» [5, с. 147].

Звичайно, активізації українського книговидання не було в планах царського уряду. Така діяльність була розцінена як намагання відокремитися від Росії, її літератури й мови. Тому в 1876 р. була скликана урядова нарада, на якій підписано таємний Емський указ. У ньому до пунктів Валуєвського циркуляру було додано заборону сценічних вистав і друкування текстів до музичних нот українською мовою. Окремим пунктом заборонено видавати газету «Київський телеграф».

Емський указ – як схарактеризував його С. Єфремов – «засуджував на смерть письменство одного з найбільших слов'янських народів у Росії... Порівнюючи з попередніми репресіями, бачимо тут ще крок уперед: курс взято твердо й категорично, без жодних вагань. Коли Валуєвський циркуляр не кидав місця для путящої народної книжки, то акт 1876 р. ставив хреста над українським письменством узагалі, не милуючи ні театра, ні навіть пісень (текстів до музичних нот)» [10, с. 354].

На підставі цього указу «тимчасово» закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Офіційно наведено дві причини, що нібито привели до закриття Київського Відділу: а) «деятельность особаго рода пропагандистов, зараженных так называемым украинофильством» і б) «разпространение в народе переводов, учебников и молитвенников на малороссийском языке» [11, с. 106]. Хоча певною мірою на закриття відділу по впливало і проведення ним одноденного перепису киян.

Перепис був унікальним статистичним явищем того часу, який ставив собі за мету розібратися з етнічним складом населення міста та мовною ситуацією. Кияни повинні були визначитися зі своєю рідною мовою. Звичайно, питання про українську мову через зрозумілі причини не могло бути прямо поставленим, воно було сформульоване як «малорусское наречие» російської мови та зараховано до неї ж. Перепис показав, що 80 % киян говорили російською або її діалектами, причому малоросійським – 39,26 % [12, с. 364–365]. Треба зазначити, що група осіб, що говорили по-українському, насправді була значно більшою: велика частина її через сильний соціальний тиск змушена була записатися до групи, що говорить літературною мовою, тобто російською [13, с. 368].

Емський указ був чинним майже 30 років, унаслідок чого цей період називають «мертвими роками». Так, багаторічна культурно-освітня політика царського уряду в напрямку цілковитої уніфікації усього київського населення під ранжир «русского человека» разом із масштабною російською міграцією до Києва зумовили цілковиту байдужість більшості населення до українських проблем. Мілітаризація Києва, перетворення його на головну базу російського війська перед західними кордонами імперії теж сприяли деукраїнізації. У результаті цього на кінець ХІХ ст. Київ перетворився на один із трьох основних центрів розвитку російської культури. У столиці видано понад півсотню російських не лише за мовою, а й за напрямком думок, періодичних видань. Функціонував якісний російський драматичний театр, у міській опері виступали актори, що до того з'являлися на сценах столичних російських театрів. Київ став одним із центрів російської науки. Тому зрозуміло, що для людей простіше було плисти за течією і діяти в межах, визначених законом [7, с. 95–99].

«Українське громадське життя в Києві в 90-х роках, – згадує О. Лотоцький, – не мало властивого громадського характеру, бо не обіймало ширших течій громадської думки та акції, – загнане в темний куток русифікаційним режимом, визначалося лише рисами вузького гуртківства. Всі ці гуртки були нелегальні...» [14, с. 158]. Та й справді, тоді було надто небезпечно виявляти свою національну позицію, адже «втратити посаду і потрапити на олівець жандармам було дуже легко. Досить було кілька разів гучно у хаті поспівати українських пісень, щоб тобою як неблагоннадійною людиною зацікавилася поліція» [7, с. 106].

Отже, російська влада повністю загальмувала розвиток національного духу. Українською мовою послуговувались або неосвічені селяни, або окремі представники інтелігенції. Як наслідок, окрім урядових заборон, українська мова мала долати ще й спротив населення, якому насадили думку про те, що вона мужицька. Яскраво це описує Є. Чикаленко у своїх спогадах: «В реальній школі у нас атмосфера була натурально московська, як по всіх школах в Росії, але з тою різницею, що тут нас ніхто не переслідував за розмову між собою на українській мові, як це робилось по державних школах... Але характеристично, що найменше говорили українською мовою і найменше цікавились українським рухом селянські хлопці, оті земські вихованці; вони одні й соромились рідної мови і не признавались до неї, за рідкими виїмками, мабуть, бажаючи швидше позбутись отого тавра – “мужицтва”» [9, с. 86–87].

Українська мова нелегко пробивала собі дорогу для опанування інтелігентського середовища Києва. Доречним вважалося її використання в красному письменстві і фольклорних публікаціях, але мовою наукових праць, публіцистики і навіть приятельського спілкування залишалася російська. Так, подружжя Кулішів між собою спілкувалося й листувалося російською мовою. По-російськи листувалися В. Антонович і Ф. Вовк. У родині

Житецьких, як тільки в хаті був сторонній, одразу ж переходили на російську, хоча всі перфектно розмовляли українською [7, с. 109–110].

За твердженням Є. Чикаленка, на початку ХХ ст. в Києві нараховували всього вісім інтелігентних сімей, які, попри заборони і зневаги, розмовляли українською: Луценки, Грінченки, Антоновичі, Лисенки, Старицькі, Косачі, Шульгини і його власна. Майже всі вони жили недалеко одна від одної – переважно по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині Саксаганського), і котру з цієї причини самі ці родини називали Українською [9, с. 291]. Узагалі зі старших українців тоді тільки в Антоновича, Лисенка та Старицького родинною мовою була українська, а в решти мова ця була тільки для зносин з українцями. Та для людей-держслужбовців небезпечно було розмовляти по-українському навіть у родині, щоби не позбутися посади. Мати Чикаленка теж спочатку хотіла говорити до онуків по-московському, але він твердо їй сказав, що коли вона хоче приїздити й бачитися з онуками, то мусить говорити до них по-українському. У родині Косачів, Шульгиних тільки матері говорили з дітьми по-українському, а батьки не вміли [9, с. 298]. Тому без перебільшення О. Маковей після відвідання столиці написав такі слова: «Тремтить моє серце: не чую нігде тих слів, що учила нас мати... Де ви поховались, мої земляки, що вас тут нігде не видати?».

Наслідки московської політики були руйнівними для української мови та культури. Заперечуючи доречність функціонування української в усіх сферах, їй залишали місце лише в неформальному спілкуванні – у колі сім'ї, що засвідчило існування диглосії. У столиці мовна ситуація того часу значною мірою була зумовлена й міграцією селян до міста. В Україні національний склад міста і села був неоднаковим, що спричиняло культурні відмінності між соціальними верствами. Якщо в Росії, де хоча б у мовному відношенні місто і село розмовляло однією мовою, в Україні зросійщене місто і українське село буквально розмовляли різними мовами [15, с. 194].

Чіткі відмінності між містом і селом засвідчені в спогадах польського діяча Генрика Юзевського: «...я не помічав у київському світі якогось виразного українського акценту, чіткої соціальної чи політичної позиції. На околицях міста діяв український театр, котрий час від часу ставив вистави народного характеру. Спорадично з'являлись українські видавництва, пов'язані з історією мистецтва, етнографією, спогадами...Український акцент губився, не залишав по собі сліду в шумному місті. Натомість за Києвом, у селі, Україна дихала на повні груди. Село було українське, самобутнє, не забруднене нічим російським, бриніло українською піснею...» [16, с. 82]. Тому саме селяни були основними носіями української мови, але, мігруючи до міста, вони починали говорити російською, оскільки українська мова була не затребуваною у формальному спілкуванні, а знання російської, навпаки, полегшувало доступ до державної служби. Як наслідок, українські селяни під тиском переходили теж на російську, а українська мова та культура перестали розвиватися.

Висновки та перспективи. Отже, у другій половині ХІХ ст. стан мови чітко віддзеркалював соціальний стан суспільства. Українську мову використовували представники нижчих верств – селяни, російська ж функціонувала в освіті, церкві, державному управлінні. А оскільки українську ще й переслідували та не допускали до офіційних сфер, Київ на кінець ХІХ ст. став російськомовним містом.

Перспективою нашого подальшого дослідження є аналіз наступного етапу існування української мови з метою осмислення природи мовного конфлікту та пошуку шляхів його усунення.

Список використаної літератури

1. Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній / Г. Залізняк, Л. Масенко. – К. : Урок української, 2002. – 32 с.
2. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.
3. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – Київ : Дніпро, 1993. – 447 с.

5. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
6. Книга і друкарство на Україні / О. Дей, І. Ісаєвич, Г. Коляда, О. Молодчиков. – Київ : Наукова думка, 1965. – 315 с.
7. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX століття: культурологічний есей / І. Гирич. – К. : Пенмен, 2017. – 780 с.
8. Павлик М. М. П. Драгоманов (1841–1895). Його ювілей, смерть, автобіографія та список творів / М. Павлик. – Львів, 1896. – 442 с.
9. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.
10. Єфремов С. Історія українського письменства [Електронний ресурс] / С. Єфремов. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrcenter.com/!FilesRepository/Literature%5C_Upload3/8a2741a5-70bd-4b1f-833a-4c54e3a0a27e.pdf.
11. Савченко Ф. Заборона українства 1876 / Ф. Савченко. – Харків, Київ, 1930. – 430 с.
12. Україна і Росія в історичній ретроспективі / В. Верстюк, В. Горобець, О. Толочко [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://chtyvo.org.ua/authors/Verstiyuk_Vladyslav/Ukraina_i_Rosiia_v_istorychnii_-_retrospektyvi_Tom_1_Ukrainski_proekty_v_Rosiiskii_imperii/
13. Шамрай С. Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року / С. Шамрай // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К. : Державне видавництво України, 1926. – С. 351–384.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого: у 3 т. / О. Лотоцький. – Видання української православної церкви в США, 1966. – Т. 1 – 288 с.
15. Михайлюк О. Селянство в Україні в перші десятиліття XX ст. : соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 456 с.
16. Юзевський Г. Замість щоденника / Г. Юзевський. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 168 с.

References

1. Zaliznyak, H., Masenko, L. (2002). *Language situation in Kyiv: today and tomorrow*. Kyiv: Urok ukrainskoi (in Ukr.)
2. Radevych-Vynnyts'kyi, Ya. (1997). *Ukraine: from language to nation*. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennya» (in Ukr.)
3. Siropolko, S. (2001). *The history of education in Ukraine*. Lviv: Afisha (in Ukr.)
4. Holubenko, P. (1993). *Ukraine and Russia in cultural aspect*. Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
5. *Ukrayins'ka identychnist' i movne pytannya v Rosiys'kii imperiyi: sprobа derzhavnoho rehulyuvannya (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv (2013) (Ukrainian identity and language issue in Russia: the attempt of state regulation)*. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny (in Ukr.)
6. *Knyha i drukarstvo na Ukrayini (1965) (Books and printing in Ukraine)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
7. Hyrych, I. (2017). *Ukrainian Kyiv in XIX–XX centuries*. Kyiv: Penmen (in Ukr.)
8. Pavlyk, M. (1896). *M. Drahomanov: his life, death, autobiography and list of works*. Lviv (in Ukr.)
9. Chykalkenko, Ye. (1955). *Memories (1861–1907)*. N'yu-York (in Ukr.)
10. Yefremov, S. (1995) *The history of Ukrainian writing* (in Ukr.)
11. Savchenko, F. (1930). *Prohibition of Ukraine 1876*. Kharkiv, Kyiv (in Ukr.)
12. *Ukrayina i Rosiya v istorychnii retrospektyvi (Ukraine and Russia in historical retrospective)* (in Ukr.)
13. Shamray, S. (1926). *Census in Kyiv 2 March 1874*. Kyiv ta yoho okolytsya v istoriyi i pam'yatkakh. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny. 351–384 (in Ukr.)
14. Lotots'kyi, O. (1966). *Memories*. Vydannya ukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkvy v USA (in Ukr.)
15. Mykhaylyuk, O. (2007). *Villages in Ukraine in XX century: sociocultural processes*. Dnipropetrovs'k: Innovatsiya (in Ukr.)
16. Yuzevs'kyi, H. (2017). *Instead of notes*. Luts'k: Vezha-Druk (in Ukr.)

MATVEIEVA Natalya Romanovna,

PhD student (The Institute of the Ukrainian language, National Academy of Sciences of Ukraine)

e-mail: natalyaskiba93@ukr.net

LANGUAGE SITUATION IN KYIV IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY

Introduction. Much research has been devoted to the problem of language situation in Ukraine and Kyiv, as it's capital. In this study we have analyzed language situation of Kyiv in the diachronic aspect. The article «Language situation in Kyiv in the second part of XIX century» deals with the problem of existing of the Ukrainian language in the end of 19 century.

Purpose. The purpose of this paper is to characterize the position of Ukrainian in Ukraine in XIX century.

Methods. *The research was conducted by analyzing a lot of works, dealing with the history of the Ukrainian language. We have investigated the works of L. Masenko, P. Holubenko, I. Gyrych, Je. Chykalenko, S. Jefremov and others in order to study and describe language situation in Kyiv at that time.*

Results. *The results have shown that Russian language policy had negative influence on the Ukrainian language. It caused limitation of spheres, where Ukrainian may have been used, and reduction of prestige of the Ukrainian language among Ukrainians. So at that time Ukrainian was not widely spread.*

Conclusion. *From the results we can make a conclusion that functioning of the Ukrainian language in XIX century reflected social stratification of society. Only people, who lived in villages and small towns, used it. But the Russian language was preferable in cities and capital. In addition, Ukrainian was pursued by Russian authority, so it didn't have the opportunity to develop and exist. As a result, in XIX century in Kyiv, capital of Ukraine, the Russian language dominated.*

Keywords: *language; language situation; contrukrainization; language policy; language issues.*

Надійшла до редакції 16.03.18

Прийнято до друку 23.03.18

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

УДК 811.161.2'282'2

МАРТИНОВА Ганна Іванівна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики
e-mail: ganmart@meta.ua

ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ В АРЕАЛІ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК (у світлі діалектного тексту)

Стаття продовжує низку публікацій автора щодо походження середньонаддніпрянського діалекту, обґрунтування типових рис його системи на тлі ознак інших говорів, чіткої локалізації засвідчених вкраплень, властивих суміжним діалектам, їхніх якісних та кількісних характеристик, спорадичності чи системної зумовленості.

За матеріалами Атласу української мови та зв'язних діалектних текстів систематизовано й удокладнено інформацію про специфіку вияву, функціонування та поширення однієї з вирізнявальних фонетичних рис середньонаддніпрянського ареалу – подовження приголосних, що виникло у зв'язку з історичними змінами, зокрема занепадом зредукованих і прогресивною асиміляцією в скупченнях «приголосний + й». Представлений аналіз переконує в тому, що наявність / відсутність подовжених приголосних [d], [t], [z], [c], [л], [н] [ч], [ж], [ш] в іменниках середнього, зрідка жіночого і чоловічого родів, а також в орудному відмінку однини іменників жіночого роду з основою на один приголосний, формах дієслова лити, кількох прислівниках яскраво ілюструє визначальну ареалогічну тенденцію розвитку середньонаддніпрянських говірок: центр – периферія. У центрі досліджуваного ареалу (говірки північної, центральної, східної зон) засвідчено послідовне збереження подовжених приголосних, очевидно, підтримуване загальною тенденцією до перетворення скупчення приголосних на морфемних швах у гемінати; випадки стягнення в типових середньонаддніпрянських говірках одиничні. У південній зоні досліджуваного континууму (говірки мішаного та мішано-перехідного типів, у яких переважають риси середньонаддніпрянського діалекту) випадки дегемінації трапляються спорадично й безсистемно. У західній зоні (перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського, середньонаддніпрянсько-подільського типів) поряд із функціонуванням гемінатів засвідчено їх стягнення, що має системний вияв поряд із іншими подільськими чи волинськими рисами.

Ключові слова: середньонаддніпрянський діалект, сполука «приголосний + -ьје», прогресивна асиміляція, подовження приголосних, гемінати, стягнення подовжених приголосних, дегемінація, середньонаддніпрянські говірки (північні, центральні, східні, південні, західні), мішано-перехідні говірки, перехідні говірки середньонаддніпрянсько-волинського та середньонаддніпрянсько-подільського типів.

Постановка проблеми. Походження середньонадніпрянського говору залишається однією з найбільш складних і суперечливих проблем сучасного мовознавства, що потребують наукової доказовості. У кількох статтях уже звернено увагу на важливість виокремлення діалектних рис, типових для цього мовно-територіального утворення, фіксацію в ньому спорадичних ознак інших говорів, визначення специфіки їх поширення й функціонування в зазначеному ареалі, що дає змогу синтезувати необхідну інформацію для обґрунтування об'єктивності висунених гіпотез [1; 2]. Пропоноване дослідження присвячене комплексному аналізу однієї з виразних звукових особливостей фонологічної системи середньонадніпрянського діалекту з огляду на специфіку репрезентації та особливостей територіального вияву, що є актуальним ще й щодо поглиблення виробленої в останні роки методики аналізу діалектного фактажу, вилученого із зв'язних текстів.

Аналіз досліджень і публікацій, визначення раніше не досліджених частин проблеми. Типовою реалізацією сполук «приголосний + й» у сучасній українській літературній мові є м'які подовжені приголосні. Уподібнення зазнали тільки передньоязикові зубні, крім [p], та середньопіднебінні приголосні переважно в іменниках середнього роду (*життя, весілля, піддашшя, обличчя*) та окремих іменниках жіночого (*рілля, породілля*) і чоловічого (*суддя, Ілля*) родів, а також в орудному відмінку однини іменників жіночого роду з основою на один приголосний (*тінь – тінню, сіль – сіллю, піч – піччю*), формах дієслова лити (*ллю, ллєш, ллє, ллємо, ллєте, ллють*), кількох прислівниках (*навмання, спросоння, попідтинню*). Розглядаючи історію цього явища, Ю. В. Шевельов зазначав, що воно могло розвинути лише після занепаду ерів та ствердіння губних приголосних наприкінці складу, що не зазнали дії цієї тенденції (XIII ст.), але перед ствердінням у цій позиції передньоязикових (XV ст.). Перші фіксації подовження на письмі засвідчені в XV ст., у XVI ст. кількість таких написань збільшується, а в XVII ст. вони стають звичними [3, с. 628–634]. Г. П. Півторак шукає причини асиміляції приголосних із [й] у південно-західних говірках давньоруської мови, де приголосні [д', т', з', с', л', н', ц'], а, можливо, також [ж', ч', ш'] були дуже палатальними звуками і тому їхня артикуляція наближалася до [й] [4, с. 216–218].

Вивчення цього явища в середньонадніпрянських говірках має тривалу історію. Уперше відомості про наявність подовження в південно-східній групі говорів представлені в праці К. П. Михальчука: *насіння, піччю, ніччю, бицця* [5, с. 479–480]. Із початку XX ст. це явище фіксували принагідно в описах окремих середньонадніпрянських говірок та їхніх груп. Так, О. Дорошкевич в описі говірки с. Хоцьок (нині Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.) зазначав: «У складах шелестівка+й+голосівка замість й з'являється та сама голосівка, що стоїть попереду: *волосься, життя, сьмітьтя, клóчча*; те ж саме і в орудному відмінкові однини: *сі́ллю, по́статтю, чéляддю, мі́цьцю*» [6, с. 112]. В. М. Брахнов засвідчив цю рису і в інших говірках Переяслав-Хмельницького району: *с'іл'л'у́, ма́з'з'у, жит'т'а́, клóч'ч'а, по рол'л'і́, до суд'д'і́*, іноді подовження трапляється перед [й]: *у́ллик, у́ллій* та в слові *нид'іл'л'і́* [7, с. 75].

У другій половині XX ст. дослідники не тільки фіксували подовження приголосних, але й використовували його для внутрішньої діалектної диференціації окремих груп середньонадніпрянських говірок та обґрунтування їхнього походження. Так, за засвідченням Ф. Т. Жилка, в описах Київського та Канівського замків сполуку «приголосний + -ье» передано (очевидно, згідно зі старою правописною традицією) без подовження та із закінченням -е: *будованье, оправданье, шинькованье, ловенье*, проте в «Описі Черкаського замку» є топонім *Провалья*, де відповідно до особливостей середньонадніпрянських говірок вжито закінчення -я [8, с. 16]. А. П. Могила, П. С. Лисенко, характеризуючи правобережні говірки Середньої Черкащини, відзначали поширення в них форм іменників середнього роду з подовженням та закінченням -а: *копа́н'н'а, мо́лот'ін'н'а, з'іл'л'а, сапа́н'н'а, клóч'ч'а*. Водночас П. С. Лисенко уточнював, що «розпізнавати наявність чи відсутність подовження на слух важко, особливо щодо випадків перед давнім напруженням ь у позиції перед j наступного складу»: при

повільному темпі мовлення в людей письменних та школярів можна почути *жит'а, с'м'іт'а, сіл'у, нощ'у*, а також *пов'іда, горохвін'а, ве"с'іл'а, до суд'і, нощ'іу*. Також дослідник відзначає поступове зменшення кількості фактів подовження приголосних у говірках, розташованих на південний захід від Черкаського району [9, с. 46–47; 10, с. 53]. У лівобережних середньонадніпрянських говірках (і лубенських, і полтавських), за свідченнями І. О. Варченка, поширені форми з подовженням та закінченням -а: *бе"зл'ад'а, розд'ол'а, ви"сіл'а, знат'а*, хоч у пам'ятках XVII – 1 половини XVIII ст. ще зрідка траплялися форми з подовженням та закінченням -е, без подовження та закінченням -а чи -е, що, на думку дослідника, зумовлене зіткненням у цьому регіоні різнодіалектних особливостей унаслідок припливу вихідців із півночі та південного заходу [11, с. 174–175]. Дослідник говірок західної Черкащини А. Д. Очеретний засвідчував, що в позиції після голосного перед колишнім -ьє відбулося стягнення подовжених приголосних: *зру'д'а, суд'а, сміт'а, жит'а, з'іл'а, косін'а, р'іл'а*, але в слові *з'з'істи* і похідних подовження збережене; а в словах *роз'з'ава, роз'з'авити* щільний замінені афrikатою [12, с. 77].

У посібнику для вищої школи С. П. Бевзенка узагальнено вказано на функціонування в говорах південно-східного наріччя подовжених м'яких приголосних перед зак. -я в іменниках сер. р. типу *зілля, весілля* та ін. без конкретизації виявів у середньонадніпрянських говірках [13, с. 231].

За матеріалами «Атласу української мови» (далі АУМ), у середньонадніпрянському говорі подовження в називному відмінку однини іменників середнього роду на -ьє (*ве"с'іл':а, ка'м'ін':(а), с'м'іт':(а)*) обмежене лінією Конотоп – північніше Прилук – південніше Києва – Васильків, Фастів – Біла Церква – приблизно по р. Гнилий Тікич, а південніше і східніше, у говірках західної частини Шполянського р-ну. Також воно властиве слобожанському і степовому діалектам південно-східного наріччя та вкрапленнями суміжним говорам північного й південно-західного нарічч. У суміжних східно- й середньополіському говорах переважають варіанти з подовженням та закінченням -е [14, к. 205], а в діалектах південно-західного наріччя та вкрапленнями в західнополіському північного наріччя подовження відсутнє [15, к. 94, к. 183].

За результатами регіонального картографування фонетичної структури лексеми *с'м'іт':(а)* в говірках Правобережної Черкащини варіанти з подовженим приголосним досягають Гнилого Тікича, пообіч якого функціують форм із напівподовженим [т'], а західніше – подовження [т'] відсутнє: *с'м'іт'а* [16, к. 151]. Як бачимо, інформація про наявність / відсутність гемінатів у ареалі середньонадніпрянських говірок неповна, це явище потребує укладеної характеристики у світлі сучасних носіїв інформації – діалектних текстів у вигляді фонозаписів та їхніх графічних аналогів. Таке джерельне підґрунтя уможливило систематизацію й укладення інформації про функціонування подовжених приголосних у центрі досліджуваного ареалу та на його периферії, дає підстави для чіткої локалізації виявлених варіантів у системі середньонадніпрянських говірок.

Мета статті – систематизувати й укласти інформацію про наявність / відсутність подовження приголосних у середньонадніпрянському ареалі, визначити локалізацію та специфіку функціонування явища за свідченнями зв'язних діалектних текстів [17–19].

Виклад основного матеріалу дослідження. За матеріалами діалектних текстів, у середньонадніпрянських говірках збережене подовження передньоязикових зубних [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'] та піднебінних [ч'], [ш'], [ж'] приголосних переважно в іменниках середнього, зрідка жіночого і чоловічого родів (*рілля, суддя, ниділля*), формах орудного відмінка іменників жіночого роду з основою на один приголосний (*тінню, сіллю*), формах дієслова *лити*, прикметника *ляний* та окремих прислівниках.

Найбільш поширені в сучасній українській літературній мові такі похідні з подовженими кінцевими приголосними [н':] та [т':] (6044 одиниці) [20, с. 41]. У діалектних текстах також фіксуємо найбільшу кількість лексем із подовженням [н':]: *Благо'в'иш'ч'ин':а, благосло'в'ін':а, ва'рен':а, вбра'н':а, вида'ван':а, ви'пар'уван':а,*

в'ідр'а^{зе}н':а, виготовлин':а, визволин':а, вип'ікан':а, випрово^жан':а, ви^різуван':а, вкри^ван':а, возд^вижин':а, воскре^сін':а, воро^жін':а, ворожб'ін':а, га^дан':а, голосу^ван':а, гу^лан':а, д'іву^ван':а, дот^кан':а, за^веден':а, загра^ван':а, за^питан':а, збир'іган':а, Зд^вижин':а, ка^мін':а, кача^нин':а, к^вашин':а, кв'іч'ан':а, ко^рін':а, ко^сін':а, кри^шчен':а, креслин':а, криш^чен':а, куку^рузин':а, кру^тін':а, ма^зан':а, на^сін':а, на^ро^жин':а, на^чин':а, нитир^нін':а, оздо^ровлин':а, прав^лін':а, пи^сан':а, пи^тан':а, пи^чен':а, п'іт^кан':а, пов'ідомл'ін':а, по^кінче^н:а, поко^лін':а, по^селин':а, поси^пан':а, пра^н:а, пр'а^дін':а, прудку^ван':а, пушче^н:а, пи^иінин':а, розпай^уван':а, розкур^кулин':а, са^пан':а, с^ватан':а, с'в'ітан':а, С'ікно^вен':а, сме^ркан':а, сойашини^чин':а, тир^нін':а, тка^н:а, у^мін':а, управ^лін':а, цибу^лин':а, шойашини^чин':а та ін. (понад 147 випадків).

Серед іменників середнього роду засвідчено найбільше віддієслівних похідних, утворених за допомогою суфікса -нн(я), що виник на місці скупчення приголосних н'+ј(є) → н'н'(є) унаслідок прогресивної асиміляції здебільшого на межі морфем [3, с. 212]. Як зазначають дослідники, основне значення таких іменників «опредметнена дія чи процес за назвою дії», на яке нашаровуються додаткові відтінки наслідку дії, предмета, підкреслення процесу тощо [20, с. 69–70; 21, с. 89–94]. Серед них вирізняємо семантичні групи на позначення:

- опредметненої дії чи стану: випрово^жан':а / во^на по^вісилас' на ^йому (ГПК, с. 277); ^иийе^м ме^ре^жки п^радовими ^нитками / це назива^йе^ц:а ви^різуван':а (ГПК, с. 253); ^радна на вкри^ван':а ро^бил'и (ГПК, с. 101); да^к п^рийдут' сво^йі ^рід'н'і / на с^ватан':а при^ход'ат' / ^рад'ац':а (ГПК, с. 80); і о^то так та^ке ворожб'ін':а на Ан^др'ія (ГЧ, с. 198); о^та^ке бу^ло пра^н:а (ГПК, с. 300); у^же са^пан':а п'ідсти^га (ГПК, с. 55); а то^ді ^конч'ат' у^же ко^сін':а (ГЗП, с. 139); ше ^й ма^зан':а так гу^лали ^гарно (ГЧ, с. 198); т^рич'і ^клан'айуц':а і т^рич'і п^рос'ат' благосло^він':а (ГЗП, с. 46); ми вже йди^{мо} / шчо ми тво^йе д'іву^ван':а за^бири^{мо} (ГЗП, с. 49); з ве^ртушки вже ^піде на дот^кан':а (ГЧ, с. 230); готу^ватис'а до пр'а^дін':а (ГЗП, с. 65); сну^вал'и на ос^нівни^цу о^ту^то / кру^тін':а (ГЗП, с. 115); це туз^лук при^дус^мотрини дл'а збир'іган':а во^ди (ГЗП, с. 290); то два ^жлукта та^ких / і суи^чист'вуйут' дл'а ви^пар'уван':а б'ілизни (ГЗП, с. 289); у^же ни пи^риживал'а о^те т'ікан':а (ГЗП, с. 164); ригу^ларним вида^ван':ам кни^жок чита^чам (ГЗП, с. 160); виш^ивал'и ^й пол'учал'ос' д'іро^чками / ^й називал'ос' прудку^ван':а (ГЧ, с. 21);

- наслідку дії: на с'н'ідан':а в каст^рул'і нава^рила / а в чаву^ні нава^рила вже на о^бід (ГПК, с. 129); у^же ш'іс'т' / с'н'ідан':а го^тове (ГЧ, с. 122); і о^то там спл'ат' / ^засл'атий ^ковдрийу а^бо ^ліжником старо^давн'ім / тка^н:а (ГЗП, с. 56); і в'ін дес' по^йіхав ^дуже да^л'еко у в'ідр'а^{зе}н':а (ГПК, с. 267); ^йа ^вир'ішил'а ту за^дачку / пи^тан':а ск^лал'а (ГЗП, с. 165); ^ишли ^ж во^ни вже із пи^сан':а 'реєстрація шлюбу в органах влади' (ГПК, с. 293); ти сп'івала на пос'іван':а (ГЧ, с. 390), а також лексема л'ічен':а, утворена від російського слова лечение за українським словотворчим типом: а раз бу^ла в Зв'ен'іго^родц'і / і л'ічил'ас'а / да^к то^ді і л'ічен':а ^ж бу^ло бизн'існо (ГЗП, с. 44);

- конкретного предмета, що є наслідком виконання якоїсь дії: канх^вети / пи^чен':а розда^вали (ГЧ, с. 198); о^то та^ке вбра^н:а (ГЗП, с. 220); п^раником пра^н:а п^рал'и на став^ку (ГПК, с. 169); у^хат'і повно то^го кв'іч'ан':а (ГЗП, с. 230);

- почуттів: в'ін ми^ні да^йе ^силу / да^йе у^мін':а / тир^нін':а / і в^с'аку з^лагоду (ГПК, с. 351); і в^с'і з нитир^нін':ам вигл'адали ^весни (ГЧ, с. 255);

- місця дії: шо це там та^ке бу^ло по^селин':а (ГПК, с. 280);

- свят календарної обрядовості: із с'омого ^січн'а до кри^шчен':а / гу^лал'и (ГПК, с. 70); п^расти це вже до ^пушче^н:а у^же / шоб бу^ло (ГПК, с. 67); на с'ікно^вен':а ни ^лможна н'іч'ого чир^воного н'і поми^дор'ів ^йісти / ^круглого н'іч'ого ни ^лможна ^йісти

[ГЧ, с. 203]; *поки благов'иш'ч'ин':а* ни *про'ходе* / *ра'н'ише* н'і'ч'ого в'земл'у ни *'кидали* [ГЧ, с. 203]; за *зд'вижин':ам* *зе'м'л'а* у'же до *зи'ми* *к'лониц':а* [ГЧ, с. 203].

Відсубстантивні похідні з подовженим [н':] репрезентують найменування збірних понять: *виб'ірал'и* *п'лоск'ін'* / *це ж'наче* *те* *шо* з *на'с'ін':ам* (ГПК, с. 279); *то* в'ін *ми'н'і* *і* *кукурузин':а* *'виносив* (ГПК, с. 195); *о'ц'а* *'нитка* *тон'ка* *з'валас'а* *ос'нова* / *а* *це* *п'ім'кан':а* / *бо* *це* у'попирик *'ч'овник* *'б'ігав* / *а* *п'ім'кан':а* *на'т'агувалос'а* *так* (ГПК, с. 159); *то'д'і* *ж* у *ве'рс'тат'і* *йе* *та'ке* *на'чин':а* / *на'чин':а* *'ходить* *ота'ко* (ГПК, с. 58); *к'репк'і* *та'к'і* *ту'ди* *ко'р'ін':а* (ГПК, с. 299); *то* *ка'м'ін':а* *виб'ірал'и* *з:е'м'л'і* / *бо* *там* у *йїх* *ка'м'ін':а* *'повно* (ГЗП, с. 42); *а* *ти'пер* *то'го* *кача'нин':а* *'тона* *п'ятди'с'ат* *рубл'ів* (ГЗП, с. 113); *и'че* *'довше* *про'жити* *і* *не* *одно'му* *поко'л'ін':у* (ГЗП, с. 66); *'попил'у* *на'сипл'ат'* / *ту'ди* *то'го* / *б'іл'ен'кий* *та'кий* *ж* *шойа'ини'чин':а* (ГЗП, с. 116); *о'це* *хоч* *із* *сойа'ини'чин':а* *на'пал'увал'и* (ГЗП, с. 184); *а* *луш'пин':а* *на'кида'ють* / *то* *о'то* *'утром* *'в'із'мут'* *та* *поприб'іра'ють* (ГЗП, с. 133); *'кажин* *раз* *нако'с'у* *пи'ї'нин':а* (ГЧ, с. 284).

Досить часто фіксуємо в діалектних текстах лексеми з подовженням приголосного [т':]: *л'а'тат':а*, *жи'т':а*, *с'м'ім':а*, *с'м'і'т':а*, *п'лат':а*, *пла'т':а*, *п'л'ат':ач'ко*, *во'лот':а*, *по'н'ат':а*, у *Закар'пат':і*, *страхо'в'ім':а*, *за'н'ат':а*, *ба'гат':а*, *накри'т':а*, *ши'т':а* (усього 124 випадки). Серед них переважають іменники середнього роду на позначення:

- збірності: *на'с'т'іки* *ти'пер* *йо'го* *ни'ма* *то'го* *п'роса* / *та'ке* *во'лот':а* (ГПК, с. 151); *йа* *принисл'а* *п'рут':а* (ГЗП, с. 315); *'тоже* *о'це* у *в'ій'ну* *та'ке* *бул'о* *страхо'в'ім':а* (ГЧ, с. 374);

- опредметненої дії: *ко'нешно* / *жи'т':а* *бул'о* *трудо'не* / *ни* *та'ке* / *йак* *о'це* *'зараз* (ГЗП, с. 41); *однис'ти* *ж* до *'того* *ж* *ши'т':а* / до *ши'т':а* *та* *по'ши'є* *'чоботи* (ГЧ, с. 452); *хто* *ж* *це* *йо'го* *зак'ручував* / *та* *ц'о'го* *по'н'ат':а* *ни* *бул'о* (ГПК, с. 179);

- наслідку дії: *а* *ти'пер* *с'м'ім':а* *вс'і* *ви'нос'ат'* *на* *'улиц'у* (ГПК, с. 101); *а* *там* *ше* *й* *накри'т':а* *та'ке* *зробили* (ГЧ, с. 429);

- конкретного предмета: *та'к'і* *все* *п'лат':а* *на* *'боки* / *на* *'боки* *пона'в'иш'ють* / *з* *у'с'іх* *сто'р'ін* (ГПК, с. 202); *'мати* *то'д'і* *на* *смерт'* *ку'пил'и* *й* *п'л'ат':ач'ко* *й* *с'в'іч'ич'ку* (ГЗП, с. 113);

- місця дії: *по'в'ікна* *'вода* *бул'а* / *йак* *о'це* у *Закар'пат':і* (ГЗП, с. 303).

Значно менше іменників середнього роду із подовженим [л':]: *з'іл':а*, *та'тарз'іл':а*, *ви'с'іл':а*, *ба'дил':а*, *у'г'іл':а*, *угол':а*, *про'вал':а*, *г'іл':а*, *п'рицандал':а*, *п'ід'пол':а*, *ви'сел':а*, *поро'д'іл':а*, *зас'т'іл':а* (47 випадків), які здебільшого мають такі значення:

- збірності: *'з'іл':а* / *те* *шо* *с'в'і'ат'ат'* *о'то* *'з'іл':а* *в'церкв'і* [ГЧ, с. 481]; *'п'ідем* *на* *бо'лото* *на'р'іжем* *та'тарз'іл':а* (ГПК, с. 214); *йа'ка* *пос'тел'а* / *або* *ба'дил':а* *з* *кар'тотил'* / *або* *ж* *осо'ка* *'л'ітом* (ГПК, с. 208); *ба'дил':а* *ж* *та'ке* *вирос'тал'о* (ГЗП, с. 175); *на'с'ійат'* *йо'го* *т'реба* / *бо* *там* *жи* *ба'гато* *у'г'іл':а* (ГПК, с. 166); *'угол':а* *про'иш'у* *'з'іму* *ку'пил'а* [ГЧ, с. 220]; *і* *г'іл':а* *та'ке* *аж* *на* *п'леч'і* *'л'уд'ам* (ГЧ, с. 89); *і* *'дос'і* *в'мене* *йе* *на* *'хат'і* / *п'рицандал':а* *'мати'рине* *й* *'дос'і* [ГЧ, с. 152]; *на* *ц'ій* *'Масл'ан'ій* *'кожний* *ден'* *ц'о'го* *ш'чедро'го* *'тижн'а* *супро'во'ж'ував'а* *йа'кимс'* *зас'т'іл':ам* [ГЧ, с. 257];

- місця, обмеженого в просторі: *а* *там* *де* *'церква* *була* *п'ід'пол':а* *л'уц':к'і* [ГЧ, с. 179]; *то* *де* *ме'не* *'т'іки* *ни* *було* / *і* *по* *про'вал':ах* / *і* *де* *'т'іки* *не'* *хо'валас'* (ГПК, с. 149); *ни'ма* *н'і'чого* / *к'руча* / *про'вал':а* // *'дере'во* *було* *'р'ідише* (ГПК, с. 113);

- почуттів: *так* *о'то* *ви'сел':а* *нам* *бул'о* *о'то* [ГЧ, с. 180], тут вжито в значенні «веселощі»;

- обрядового дійства: *на* *ви'с'іл':а* *го'товил'и* *ка'пусту* (ГПК, с. 297); *так* у *го'род'і* *'точ'но* *ви'с'іл':а* / у *кос'никах* (ГЗП, с. 84);

- осіб при виконанні якоїсь дії: *во'на* *'লেখко* *могла* *загово'рити* *'мат'ір* / *поро'д'іл':у* [ГЧ, с. 214].

Поряд із цим у текстах засвідчено лише поодинокі приклади з подовженням приголосних [д':], [ч':] на позначення збірних понять: *та* *'буде* *та'ке* *при'лад':а* *та* *'буде*

у/се го/тове (ГПК, с. 260); *йа йіх с/мичу за по/в'ід':а* [ГЧ, с. 269]; в *Кида/н'івц'і та/ке бу/л'о / шо ди/рут' к/лоч':а* (ГПК, с. 181); *вруч/ну ро/били все із коно/пел' / із к/лоч':а* /ц'ого [ГЧ, с. 425]; *т'іки да/л'и по /с'емдис'ат к'іл'о/рам / та/ке бу/ло бу/р'ач':а* (ГПК, с. 208); а у/ж'і / і / ота/к'і йак би/ч'і у тих ко/пиц'ах / ота/к'і йак о/це дру/ч':а (ГПК, с. 212); і це ж к/лоч':а на цей же з/реб'ін' о/так же гар/нен'ко на/микал'и (ГПК, с. 215); о/це с к/л'оч':а ше на вал (ГЗП, с. 170) чи місця, обмеженого в просторі: *це во/на на /тебе /ротом цим ди/вилас' / н'іч / н'ід/н'іч':а* [ГЧ, с. 425]. Подовження приголосних [с':], [з':], [ж':], [ш':] в іменниках середнього роду в діалектних текстах не засвідчено, хоч і поширене в говірках в окремих словах: *ко/лос':а, во/лос':а, к'і/с':а, га/луз':а, за/м'іж':а, п'ід:аш':а, па/л'іч':а: о/то та/ке ди/тино за/м'іж':а / приж/л'и дво/х д'і/ток і в'ін по/гиб; наби/рут' па/л'іч':а і га/н'айут' в:ой/ну* (с. Піщана Золотоніського р-ну Черкаської обл.).

Також засвідчено подовження [л':] у кількох іменниках 1 відміни: *во/л'очим у /пол'і / но/гами /босими на р'іл':і* (ГПК, с. 35); *р'іл':а називал'и* (ГЗП, с. 237); *то йа вже воло/чил'а і о/рал'а / /б'ігал'а по р'іл':і* (ГЧ, с. 89); *пол'із на че/реин'у і в/пав / йак/раз по/пал'ис'а у йа/дро / з'іл':ака* [ГЧ, с. 348]. У кількох середньонадніпрянських говірках подовжений [л':] наявний в іменнику *неділя*, де не було умов для його постання; очевидно, він виник за аналогією: *да на Зи/л'ену ни/д'іл':у ук/рал'а йа* (ГПК, с. 31); *у нас/тупну не/д'іл':у з'ат' з доч/кою і /р'ідними приї/ж:айут' до бат'к'ів у /гост'і на пока/лачини* (ГЗП, с. 50); *в су/боту в нас /тан'ці / в ни/д'іл':у к'і/но* [ГЧ, с. 210]. Також у всіх говірках досліджуваного ареалу поширені форми прикметника *л':а/ний* (<стсл. *льнѣнь* «пльняний»): *йак о/то кос'т'уми йе л':а/н'і* (ГПК, с. 98); *то/д'і накри/вал'и пла/тиноюу та/коюу л':а/н:ойу* (ГПК, с. 326); *а на т'і в'с'ак'і лаки / на к/раски / то л':а/на го/л'йа* (ГПК, с. 316); *і то/д'і б'іл':о /гарне / в'і/сит' бу/л'о так та/ке / бо во/но ж л':а/не вже* (ГЗП, с. 70).

Зіставлення матеріалів АУМ і діалектних текстів, записаних на початку ХХІ ст., засвідчує зміни в репрезентації явища. Так, на к. 205 «Називний відмінок однини іменників середнього роду на -ьє (*ви/с'іл':а, ка/м'ін':а, с'м'іт':а*)» вкрапленнями поширені форми без подовження приголосних у кількох лівобережних і правобережних говірках центральної зони [14, к. 205], тоді як у спонтанних діалектних записах із тих самих говірок засвідчені варіанти переважно з подовженням: *ос/тавл'у/т'іки /дес'ат' ш/тук / щоб бу/л'о на на/с'ін':а* (ГПК, с. 185) (с. Бране Поле Богуславського р-ну Київської обл.); *ви/с'іл':а, воро/ж'ін':а, пи/ч'ен':а, благо/в'іш'ч'ин':а* (4 рази), *с'ікно/вен':а* (3 рази), *зд'виж'ин':а* (4 рази): *ни /вийде /зам'іж' і ни /буде ви/с'іл':а* (ГЧ, с. 198); *щоб /зам'іж' /вийти / то в них та/к'і /раз'ні воро/ж'ін':а* (ГЧ, с. 200) (с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.); хоч зрідка фіксуємо його стягнення: *і сп'ід/нич'ки по/шил'и там ж /ч'огос' / кох/точ'ки / а/бо пл'ат'ач'ка* (ГЧ, с. 175), але *ба/дил':а* (с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл.); *на/чин':а, ши/т':а* (2 рази), але *с'ватан':а: у/же запи/л'и с'ватан'а* (ГЧ, с. 456) (с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл.). Загалом у центральній зоні середньонадніпрянських говірок випадки стягнення трапляються зрідка (на більше ніж 100 сторінках текстів засвідчено лише 5 випадків): *і все назг/р'ібайут' см'іт'а* (ГЧ, с. 331); *жи/т'а ни /дуже ха/роше* (ГЧ, с. 383); *бу/ва вик/рашувал'и к/расками /разними / ... /б'іл'ш'іс'т' о/це цибу/лин'ам* (ГЧ, с. 387).

Стягнення подовжених приголосних в іменниках середнього роду засвідчено на периферії середньонадніпрянського ареалу: у говірках північно-західної Київщини та західної й південної частин Черкащини, хоч характер їх поширення відрізняється. У говірках перехідного волинсько-подільсько-середньонадніпрянського типу (західніше Білої Церкви та Гнилого Тікича) стягнення подовження фіксуємо послідовно (*т'рин'а, на/с'ін'а, ви/р'ізуван'а, на/чин'а, жабу/рин'а, к/лечин'ами, жи/т'а, пл'ат'а, ба/гат'а, /з'іл'а, царз'іл'а, к/лоч'а* і варіанти *к/лоч'а, к/лоча*): *дві ду/ш'і /коло по/лови / дві ду/ш'і /коло т'рин'а* (ГПК, с. 327); *а вже на на/с'ін'а у/же /ос'ін'ойу* (ГПК, с. 319) *о/це та/ке бу/ло /наше жи/т'а у вой/ну* (ГПК, с. 327); *вд'івала пл'ат'а /гарне / та/ке в'інчал'не пл'ат'а / тар/л'енту /гарну / вел'іна* / (ГПК, с. 317); */первий ден' /Паски / і це вже запа/лили те ба/гат'а так го/рит'* (ГПК, с. 333); *зби/райут' /з'іл'а в'с'ак'е на л'ікарст'ва / йа/ке ни йе /з'іл'а* (ГПК, с. 317); *і те к/лоч'а*

оста^лвалос'а (ГПК, с. 319); *це та'ка палка гарно вите^лсана / к'люча те намотане* (ГПК, с. 328); *у'же з посл'едн'ого / у'же к'люч'а називалос'а / то м'ишки робили* (ГПК, с. 320). Водночас по обидва боки розмежувальної лінії можливі варіанти зі стягненням і подовженням. Так, у текстах із найбільш західної говірки с. Антонів Сквирського р-ну фіксуємо 11 випадків дегемінації (поко^л'ін'а (2 р.), жи^т'а, в'іс'іл'а (4 р.), на^с'ін'а, п'лат'а (2 р.), вбра^н'а): *але во'на /рожд'ена то на Ук'райін'і / ну а поко^л'ін'а / то пол'ачки* (ГПК, с. 357); *а це називайе'ц'а п'лоск'ін' / бо там п'л'ускле на^с'ін'а* (ГПК, с. 354); *це ти'пер називайут' в'род'і / йак п'лат'а ко'с'т'ум* (ГПК, с. 358); *б'і'жи но / дочко та прине'си те все мо'їе вбра^н'а* (ГПК, с. 362) і три випадки збереження подовжених приголосних (поко^л'ін':а, у'м'ін':а, тир'п'ін':а): *мамину /бабу з'найу / і бат'кову то це бат'кове поко^л'ін':а* (ГПК, с. 351); *в'ін ми'н'і да'їе /силу / да'їе у'м'ін':а / тир'п'ін':а* (ГПК, с. 351). Трапляється, що різні за наявністю / відсутністю подовження форми вжиті в одному реченні: *а на п'разник йа'кес' од'не п'лат':ачко / а шта'ни бу'ли / чу'лки бу'ли / н'і'чого / ... йа ни з'найу йак у'кого / о'то в мене бу'ло / йа з'найу / шо бу'ло / значит' по'иште' / са'т'інове че'р'воне п'лат'а чисте* (ГПК, с. 279), причому на весь текст це лише один випадок стягнення супроти 4 із подовженням. Окремі словоформи з подовженням фіксуємо в зоні зіткнення ареалів наявності / відсутності гемінатив (говірки Білоцерківського р-ну): *та'к'і робил'и / наче / йак /зараз виби'вал'и / ви'р'ізуван'а* (ГПК, с. 230); *та'ке / наче жабу'рин'а та'ко нароста'їе / на те жабу'рин'а сте'лили* (ГПК, с. 217); *на'чин'а са'м'і вй'зал'и* (ГПК, с. 222) та у двох північних середньонаддніпрянських говірках: *за'мочувал'и п'лат'а у'д'і'жц'і ве'лик'ий* (ГПК, с. 129) (у говірці с. Мирівка Кагарлицького р-ну фіксуємо 4 рази вживання слова п'лат'а і один с'н'ідан':а); *а ти'пер / од'коли та'ке тон'ке п'лат'а / то ти'пер у'же ж ти'ре'ц'а у'бал'ійі* (ГПК, с. 129); *то л'убисток / то м'н'ату / все с'тавл'ал'и зати'кал'и / к'лечин'ами скр'із'* (ГПК, с. 132) (у говірці с. Потік Миронівського р-ну 3 випадки стягнення і один із подовженням у лексемі п'лат':а). У двох говірках засвідчено відсутність подовження в іменниках, що набули граматичного значення жіночого роду: *шо ва'рен'а то'д'і бу'ла* (ГПК, с. 178); *а на с'а'ту ни'д'іл'у то /чепчику бу'ло понари'вайе'мо на /бере'з'і / царз'іл'а / та'ка па'хуча бу'ла / царз'іл'і та на /в'і'ках клал'и* (ГПК, с. 132).

У діалектних текстах із південної зони середньонаддніпрянських говірок переважають форми з подовженням (55), хоч трапляється і стягнення подовжених приголосних (26), зокрема засвідчено 24 словоформи із подовженням [н'] і 16 словоформ без нього (роз'писуван'а, на /в'енчан'і, д'іву'ван'а, поко^л'ін'а, ва'рен'а, прова'жан'а, да'н'а, пра'н'а та ін.): *при'ход'ат' /перший раз зас'ватуват' / це с'ватан'а* (ГЧ, с. 579); *л'антух на^с'ін'а на пи'ч'і сто'їав* (ГЧ, с. 589); *на Трой'цу ми хо'дили в л'іс заготов'л'али к'лечин'а* (ГЧ, с. 594); 17 словоформ із подовженням [т'] і 6 словоформ без нього: *п'р'али на п'р'адку бу'ло / і пла'т'а /шили / і сара'фани / і косин'ки* (ГЧ, с. 522); 14 словоформ із подовженням [л'] і 4 словоформи без нього (з'іл'ака, ви'с'іл'а, ба'дил'а): *а йа вз'а'ла ту з'іл'аку та повир'нул'а* (ГЧ, с. 511); *гет' із ба'дил'ам во'ни йі'д'ат'* (ГЧ, с. 544), проте на південний захід кількість словоформ без подовження приголосних зростає.

У західній зоні середньонаддніпрянських говірок (перехідні волинсько-подільсько-середньонаддніпрянського типу) фіксуємо форми із подовженням (на'ро'же'н':а, виши'ван':а, мал'у'ван':а, богослу'ж'ін':а, хре'с'т'ін':а, по'селе'н':а, поко^л'ін':а, вижи'ван':а, /ос'ін':у, с'ватан':а (3 р.), пол'у'ван':а, нипорозу'м'ін':а, п'іт'кан':а (2 р.), в'ін'чан':а, на^с'ін':а (4 р.), ш'ч'ітин':а, пра'н':а, ка'м'ін':а (7 р.), пирижи'ван':а, куку'рузин':а (2 р.), пи'сан':а, при'м'ішчин':а, на'селе'н':а (2 р.), прав'л'ін':а (2 р.), пи'чен':а, збир'іган':а, сп'ілку'ван':а, тата'рин':а, ку'р'ін':а (2 р.), жи'т':а (19), придч'ут':а, см'іт':а (5 р.), плат':ач'ка (2 р.), бизро'б'іт':а, пла'т':а (3 р.), стра'х'іт':а (4 р.), при'лад':а, ви'с'іл':а (22 р.), в'іс'іл':а (8 р.), ву'з'іл':а, роз'вал':а (3 р.), про'вал':а (2) (понад 145 випадків): *шо та'ке виши'ван':а // і /сил'но мал'у'ван':ам зай'малас'а /* (ГЧ, с. 665); *це во'но пири'ходить' з поко^л'ін':а у поко^л'ін':а* (ГЧ, с. 677); *сорок /с'омий р'ік тата'рин':а р'вали / ку'р'ін':а /йіли / р'вали тата'рин':а з став'ка / ку'р'ін':а* (ГЧ, с. 813); *ота'ке стра'х'іт':а пириди'витис'а* (ГЧ, с. 825); *в с'емди'с'ат /шостому /роц'і там заси'пали про'вал':а* (ГЧ, с. 673); *там шк'іл'не при'лад':а виготов'ляйе'ц'а* (ГЧ, с. 844); *наби'рали в них ву'з'іл':а із*

/дерива (ГЧ, с. 813); *шо та'ке там роз'вал':а* зробили (ГЧ, с. 59). Поряд із цим виявлено 98 словоформ із стягненням подовжених приголосних: (Благо/в'ишчин'а (4 р.), *соб'ран'а*, *п'ит'кан':а*, *с'ватан'а* (8 р.), *на'с'ін'а* (3 р.), *на'чин'а* (3 р.), *луш'пин'а*, *св'і'тан'а*, *смир'кан'а*, *в'ін'чан'а*, *балуван'а*, *т'рин'а*, *сойаши'чин'а* (2 р.), *цибул'ин'а*, *кл'и'чан'а*, *за'ран'а* (2 р.), *п'лат'а* (17 р.), *п'лат'ачко* (3 р.), *бизро'б'іт'а*, *жи'т'а* (4 р.), *ш'мат'а* (3 р.), *взу'т'а* (3 р.), *пу'т'а*, *ба'гат'а*, *тир'м'іт'а*, *ви'с'іл'а* (25 р.), *в'і'с'іл'а* (6 р.), *із'іл'а*, *к'лоч'а*, *к'лоча*): *а то'д'і на'чин'а* було // *на'чин'а* / *йа'ке на'чин'а* / *шо на'рад'на та'ке* (ГЧ, с. 746); *а в ди'тини а'бо спр'ист'р'ітин'а* / *а'бо йа'кес' лишико* (ГЧ, с. 756); *а то'д'і ше тих ва'ренік'ів на'л'ітим з цибул'ин'ам* (ГЧ, с. 828); *бу'ли й то'д'і пла'т'а* (ГЧ, с. 731); *о'це та'ке* *було взу'т'а* (ГЧ, с. 786); *з'робиц'а к'лоча* / *йак тир'м'іт'а* *в'исипли'ц'а* (ГЧ, с. 867); *у'с'акого* *дерива* *т'реба* *бу'л'о* *на'л'омати* *і* *із'іл'а* *нар'вати* (ГЧ, с. 830); *те шо на'чеши'ц'а* / *нази'валос'а к'лоч'а* / *з'руб'і* *нит'ки* (ГЧ, с. 867).

У більшості досліджуваних говірок подовження наявне у формах орудного відмінка однини іменників 3 відміни, якщо основа закінчується одним приголосним: *з'руд':у* *году'вал'а* *д'і'тей* (ГПК, с. 39); *прийш'ла* *нагоду'вала* *чим йе* / *чи з'руд':у* *чи на'жу'вала* (ГПК, с. 218); *т'рохи* *виши'вала* *руши'нки* *х'рестиком* / *ни з'лад':у* (ГПК, с. 199); *а о'то шо на'ши'вайут'* *так* / *йак з'лад':у* [ГЧ, с. 220]; *і так во'на над кро'ват':у* *нида'леко* (ГЗП, с. 288); *щоб вол'ок'но* *одста'вал'о* / *наки'дал'и там з'р'аз':у* (ГПК, с. 63); *мо'чил'и о'це о'ц'і ко'нопл'і* / *там з'р'аз':у* *наки'дал'и в:о'д'і* [ГЧ, с. 122]; *цв'і'те* / *ц'в'іл':у* *би'ре'ц':а* (ГПК, с. 35); *хай во'на по'бита* *ша'ш'іл':у* [ГЧ, с. 122]; *на по'роз'і* *у* *моло'дого* *с'тавл'ат'* *табу'ретку* *з х'л'ібом* *та* *с'іл':у* / (ГЗП, с. 47); *накри'вайут'* *т'кан':у* / *а то'д'і* *т'ул':у* (ГЗП, с. 44); *пири'терти* *с'іл':у* *і* *скл'адат'* *у* *д'іжич'ку* (ГЗП, с. 246); *а йа о'то т'і'йейу* *шал':у* *в'кутай'ус'а* (ГЧ, с. 76); *і о'то в'хат'і* *йа'гн'ата* / *поро'с'а* *п'ід* *п'іч':у* / *йак ма'л'ен'ке* (ГПК, с. 63); *а в* *йіх* *за* *п'іч':у* *та'ка* *ко'робка* *і* *дос'ками* *зак'рито* (ГПК, с. 150); *на'л'ево* *йа* *в'же* *ска'зав* *п'іч'* / *дал'і* *за* *п'іч':у* (ГЗП, с. 286); *а то'д'і знов* *пири'т'кайут'* *чи* *за'полоч':у* *чи* *ч'ім* (ГПК, с. 218); *за'полоч':у* *та'койу* *чир'вонойу* *проти'кали* [ГЧ, с. 356]. У текстах із говірок західної периферії такі словоформи функціонують без подовження із закінченням -ою, що виникло за аналогією до іменників 1 відміни: *то'д'і* *накри'вайут'* *покри'валом* / *накри'вайут'* *т'ул'ойу* (ГПК, с. 275); *ше* *і* *чир'вонойу* *за'полоч'ойу* *п'ідпи'режус'а* (ГПК, с. 346); *чи* *це* *во'ни* *си'ройу* *во'дойу* *зали'вали* / *і* *со'лили* *сол'ойу* (ГПК, с. 360); *у'же* *ме'не* *за'кидали* *з'раз'ойу* (ГЧ, с. 743); *покри'вал'и* *шерст'ойу* (ГЧ, с. 738).

У всіх зонах середньонадніпрянських говірок засвідчено послідовно збережене подовження [з':] у формах дієслів з'істи: *дак йа* *т'іки* *в* *о'п'ічку* *бу'л'о* *де'р'жу* *х'л'іб* / *шоб* *можна* *бу'л'о* *із':істи* (ГПК, с. 35); *шоб там* *було* *шос'* *із':істи* *з* *тим* *сва'тим* *х'л'ібом* (ГПК, с. 354); *а в'ін* *жи* *ни* *да'вав* *нам* *да'жи* *й* *зом'н'ат'* / *шоб* *із':істи* *зерно* (ГЗП, с. 27); *у'с'і* *зара'зом* / *хто* *по'нав* / *можє* / *і* *л'о'жку* / *а* *хто* *можє* / *і* *дес'ат'* *із':ів* (ГПК, с. 75); *шиши'чку* / *йі'йі* *вир'і'зайут'* / *кла'дут'* *і* *да'йут'* *ху'доб'і* // *ху'доб'і* / *шоб* *во'на* *спо'жив'ла* / *із':іла* (ГЧ, с. 386); *ко'жна* *со'б'і* *по'мазал'и* *ц'іл'уики* *х'л'іба* *і* *із':іл'и* (ГПК, с. 233); *а* *во'на* *ка'же* / *із':істе* (ГПК, с. 308); *з'ід'ат'* *бори'ч'* (ГПК, с. 324).

Подовжений [л':] у формах дієслова *лити* поширений і в центрі, і на периферії середньонадніпрянських говірок: *на'с'ійу* *му'ки* / *та* *в'іл':у* *тип'лен'койі* *во'ди* / *та* *к'істо* *це* *роз'ім'ну* *так* *гет'* (ГПК, с. 224); *йа* *о'то* *закип'йачу* *во'ди* / *то'д'і* *у* *мисочку* *оди'л':у* (ГПК, с. 49); *в'із'л'ем* *по'сол'ім* / *во'на* *вт'і'че* / *у'с'у* *п'іч* *узи'л':е* (ГПК, с. 269); *ц'амрина* *та'ка* / *ста'йе* / *і* *та* *чир'пайе* / *і* *так* *л':е* (ГПК, с. 95); *а* *баба* *воз'ме* *во'дички* *в'іл':е* *в* *цей* *горш'чик* (ГЧ, с. 74); *зал':ем* *разом* / *заб'йем* *і* *в* *по'гриб* *йіх* *іс'пустим* (ГПК, с. 152); *а* *квас'ку* *вл':е* *там* *у* *в'ідер'це* (ГЗП, с. 55); *на'чистимо* *бур'ак'ів* *сахар'них* / *на'л':ем* *во'дойу* *тип'лен'койу* / *і* *все* (ГЗП, с. 80); *ку'хол'* *вил':е* *дро'жч'ів* *о'цих* *житн'іх* (ГЗП, с. 157); *о'л'ійки* *у'в'іл':иц':а* (ГЗП, с. 260); *йа* *в'кинула* *же* *б'іл'ше* *м'н'аса* / *до'л':ала* *во'дойу* (ГПК, с. 308); *вил':ав* *в'ід'ро* *і* *гай'да* (ГЧ, с. 825) тощо.

Зрідка в діалектних текстах із більшості середньонадніпрянських говірок фіксуємо подовження приголосних у прислівниках: *а* *йак* *на* *весну* / *то* *це* *ос'ін':у* *ор'ут'* (ГЗП, с. 261); *а* *в* *т'риди'ат'* *т'рет'ому* *поп'ід'тин':у* *ва'л'ал'ис'а* *л'уди* (ГПК, с. 270); *ос'ін':у* /

ни *ос'ін':у* / а вже цибул'а виб'ірайе"ц':а (ГПК, с. 253); у ст'іг скла'дайут' во'но сто'їт' / поки мол'отарка йо'го мол'отитиме / дес' *ос'ін':у* чи ко'л'и (ГПК, с. 63); ка'пусту к'васит' / то'д'і о'це *ос'ін':у* (ГПК, с. 98); а в'ін з'рузит' у'вече"р'і / а то'д'і *ноч':у* / учит' (ГПК, с. 110); н'рийдиш у'же *ноч':у* (ГЗП, с. 162); а ц'у вже *мат'ірку* аж *ос'ін':у* виби'рали (ГПК, с. 354); *хату* ту *за'ран':а* на'топимо [ГЧ, с. 371]; та йа'т'іки ш'іс'т' год *зам'їж':у* побу'л'а (ГЗП, с. 155); так во'на то'д'і ше ни *зам'їж':у* була [ГЧ, с. 303]; та до *пум':а* во'но ни с'в'атку'валос' (ГЧ, с. 398), а в говірках західної зони засвідчено ці форми без подовження: то'д'і б'іл'ш'іс'т' *ос'ін'ойу* (ГЧ, с. 774) виби'рала / а вже на на'с'ін'а у'же *ос'ін'ойу* (ГПК, с. 319), то во'ни до *того* йе"в'рейа н'ішли та'ко *ноч'ойу* (ГПК, с. 340); шоб ц'а му'ка вже ни було *видно* б'ілойі / шо во'но рош'чин'ане до *пум'а* (ГПК, с. 338).

Зрідка трапляється подовження приголосного [з':] на межі префікса та кореня: н'ід'йазу'їут' пл'ат'ком *боро'ду* / шоб ни *роз':авивс'а* рот (ГЗП, с. 44); то *дуже* да'леко ро'т'аки *пороз':авл'айут'* та сп'івайут' [ГЧ, с. 238]; У двох говірках засвідчено дисиміляцію за способом творення – заступлення кореневого приголосного передньоязиковим приголосним [д']: *шо* то за во'рона сто'їт' край по'рога і рот *роз'д'авил'а* / *хоче* вли'т'іти (ГЧ, с. 45); сп'івали і на бур'а'ках сп'івали // а ти'пер моло'д'і *рота* ни *роз'д'авл'ат'* (ГЧ, с. 467).

Ю. В. Шевельов указував на тенденцію до усунення подовження, зокрема в словах *кутя*, *попада*, *роз'їхатися*, *з'являтися*, *з'їсти* та у формах орудного відмінка однини іменників 3 відміни, якщо основа закінчується одним приголосним [3, с. 631]. Названу вченим тенденцію можемо спостерігати в говірках західної та південно-західної периферії середньонаддніпряньського ареалу в заступленні приголосного, що зазнав уподібнення, іншим м'яким консонантом (*роз'д'авл'ат'*, *роз'д'ава*) чи зміні роду іменника із середнього на жіночий для усунення подовження (*ва'рен'а*, *царз'і'л'а*). Стосовно типових середньонаддніпряньських говірок ця думка дискусійна. Якщо в іменниках *ку'т'а*, *поку'т'а*, *попа'д'а*, дієслівних формах, крім *з'їсти*, стягнення дійсно відбулося: *житн'ій* сн'іп і *ку'т'а* / і у'з'вар сто'їав (ГЧ, с. 201); н'ішов вз'ав ц'у пам'пушку / по'н'іс на *поку'т'і* (ГПК, с. 344); *л'ава* / *довга* / *довга* / аж до у'ла / до *поку'т'а* (ГЧ, с. 183); та н'ішла вже до с'вого моло'дого на *поку'т'а* (ГЧ, с. 583); о'з'вар на ба'зар / *ку'т'а* на *поку'т'а* (ГЧ, с. 364), то в основних випадках, де історично з'явилося подовження, у більшості досліджуваних говірок воно збережене. Очевидно, у середньонаддніпряньських говірках його підтримує загальна тенденція до перетворення скупчення приголосних у гемінати на морфемних швах (*нази'вайе"ц':а*, *рад'ац':а*, *клонис':а*, *бо'їйс':а*, *ш:ит'*, *ж:ат'*, *оч:и'нит'*) [докладніше див. 22]. Ю. В. Шевельов зазначав: «У цю модель вкладається більшість слів із новим подовженням. Ледве чи будши причиною нового подвоєння, цей чинник відіграв, однак, вирішальну роль у його збереженні» [3, с. 631].

Отже, докладний аналіз асимілятивного подовження приголосних в ареалі середньонаддніпряньських говірок дає підстави висновкувати, що це явище релевантне для їхньої внутрішньої диференціації, яскраво ілюструє визначальну ареалогічну тенденцію їхнього розвитку: центр – периферія. У центрі досліджуваного ареалу (говірки північної, центральної, східної зон) збережене подовження передньоязикових зубних та піднебінних приголосних переважно в іменниках середнього, зрідка жіночого і чоловічого родів, формах орудного відмінка іменників жіночого роду з основою на один приголосний, формах дієслова *лити*, прикметника *ляний* та окремих прислівниках. Випадки дегемінації в центрі середньонаддніпряньського ареалу одиничні, однак на його периферії (говірки південної та західної зон), де відбувалися активні міграційні процеси, їхня кількість зростає, що засвідчує виникнення говірок мішаного та перехідного типів.

Перспективу дослідження становить фіксація в діалектних текстах із середньонаддніпряньських говірок окремих подільських фонетичних особливостей (вставного [л] після [б],[п],[в] замість [й], вставного [н] після [м] на місці [й]; перехід

сполуки [вн] у [мн], реалізація сполуки [с'т'] → [с'ц'], ствердіння [с] у сполуках [с'в'], [ц'в'], втрата [в] у звукосполуці [звй] тощо), аналіз їхнього функціонування та поширення.

Література

1. Мартинова Г. Про походження середньонадніпрянського діалекту / Г. Мартинова // Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції // Відп. ред. В. М. Мойсієнко. – Житомир : Полісся. – 2015. – С. 129–143.
2. Мартинова Г. І. Волинські та подільські фонетичні риси в середньонадніпрянському ареалі (у світлі діалектного тексту) / Г. І. Мартинова // Мовознавчий вісник: [вип. 22–23 / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2017. – С. 63–71.
3. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, – 2002. – 1054 с., карти.
4. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак – К. : Наукова думка, 1988 – 277 с.
5. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – Спб, 1872. – С. 453–512.
6. Дорошкевич О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. – К. : Вид-во укр. наук. тов-ва, 1915. – С. 113–114.
7. Брахнов В. М. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 68–78.
8. Жилко Ф. Т. Середньонадніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення) / Ф. Т. Жилко // Середньонадніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 5–22.
9. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонадніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.
10. Лисенко П. С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 9. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 45–54.
11. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність : монографія / І. О. Варченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с.
12. Очеретний А. Д. Особливості консонантизму уманських говірок / А. Д. Очеретний // Середньонадніпрянські говори : Збірник статей. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 65–74.
13. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 244 с.
14. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
15. Атлас української мови. – В 3-х т. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988.
16. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини : Монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Відлуння, 2000. – 265 с.
17. ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : Збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2012. – 329 с.
18. ГПК – Говірки Південної Київщини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. – Черкаси, 2008. – 370 с.
19. ГЧ – Говірки Черкащини : Збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси, 2013. – 870 с.
20. Словотвірна структура віддіслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 41–70.
21. Харківська О. Віддіслівні іменники середнього роду в українських говорах Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2013. – Вип. 2 (30). – С. 89–94.
22. Мартинова Г. І. Асимілятивно-дисимілятивні зміни приголосних у середньонадніпрянських говірках // Мовознавчий вісник : [вип. 16–17 / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 38–47.

References

1. Martynova H. . (2015). On the Origin of the Mid-Upper-Dnieper Dialect. *Ukrainian glotogenesis (Ukrainian glotogenesis)*, 129–143 (in Ukr.)
2. Martynova H. . (2015). Volyn and Podillya phonetic features in the Mid Upper Dnieper area (based on the dialectal text). *Movoznavchyi visnyk (Linguistic journal)*, 22–23, 63–71 (in Ukr.).
3. Shevelyov, Yu. (2002). *The historic phonology of the Ukrainian language (monograph)*. Kharkiv (in Ukr.)
4. Pivtorak, H. P. (1988). *Formation and dialectal differentiation in the Old Russian language (monograph)*. Kyiv (in Ukr.)

5. Mykhalchuk, K. P. (1872). Dialects, sub-dialects and patois in the South of Russia viewed through Halychyna dialects. *Writings for the ethnographic-statistical expedition to Western Russia*, 7, 453–512 (in Ukr.)
6. Doroshkevych, O. (1915). A page to describe the patois for Khotsky village in Pereyaslav district (povit) of Poltava region. *Philology collection in memory of K. Mykhalchuk*, 113–114 (in Ukr.)
7. Brakhnov, V. M. (1954). Phonetic features of the patois in Pereyaslav-Khmelnitsky district of Kyiv region. *Poltava-Kyiv dialect – the basis for the Ukrainian national tongue*, 68–78 (in Ukr.)
8. Zhylo, F. T. (1960). Mid Upper Dnieper patois (some of their features and the areal). *Mid Upper Dnieper patois*, 5–22. (in Ukr.)
9. Mogyla, A. P. (1960). Morpheme change in the Mid Cherkasy region patois. *Mid Upper Dnieper patois*, 44–64. (in Ukr.)
10. Lysenko, P. S. (1960). Phonetic features of some patois in the right-bank Mid Cherkassy region. *Dialectology bulletin*, 9, 45–54 (in Ukr.)
11. Varchenko, I. O. (1963). *Lubny patois and dialectal adjacent features (monograph)*. Kyiv (in Ukr.)
12. Ocheretny, A. D. (1960). Peculiarities in consonants for Uman patois. *Mid Upper Dnieper patois*, 65–74 (in Ukr.)
13. Bevzenko, S. P. (1980). *Ukrainian dialect studies*. Kyiv (in Ukr.)
14. *The atlas for the Ukrainian language dialects*, 1 (1984). Kyiv (in Ukr.)
15. Martynova, H. I. (2000). *Linguistic geography of the right bank Cherkasy region (monograph)*. Cherkasy (in Ukr.)
16. *Word building structure in the verbal nouns of modern Ukrainian Morphological structure of modern Ukrainian (monograph)* (1975). Kyiv. 41–70 (in Ukr.)
17. *Western Poltava region patois: Collection of dialectal texts* (2012). Ed. by H. I. Martynova. Cherkasy. (in Ukr.)
18. *South Kyiv region patois: Collection of dialectal texts/* Ed. by H. I. Martynova, Z. M. Denysenko, T. V. Scherbyna. – Cherkasy, 2008. – 370 p. (in Ukr.)
19. *Cherkasy region patois: Collection of dialectal texts/* Ed. by H. I. Martynova, T. V. Scherbyna, A. A. Taran. – Cherkasy, 2013. – 870 p. (in Ukr.)
20. Kharkivska, O. (2013). Verbal nouns of neuter gender in the Ukrainian patois of Transcarpathian region. *Scholar writings of the University of Uzhhorod. Series: Ukrainian philology and social communication*. 2 (30). 89–94. (in Ukr.)
21. Martynova, H. . (2013) Assimilative and dissimilative consonant changes in mid-Upper Dnieper patois. *Movoznavchyi visnyk (Linguistic journal)*, 16–17, 38–47.

MARTYNOVA Hanna Ivanivna,

Doctor of Philological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy

PROLONGED CONSONANTS IN THE MID-UPPER DNEIPEP PATOIS AREA

(in the dialectal text perspective)

Introduction. *The article commences author's writings on the origin of the Mid-Upper Dnieper dialect, the grounds for its typical features against other patois types, the clear location of the verified incentives in the adjacent dialects, their qualitative and quantative features, as well as their both sporadic and conditioned genesis.*

Purpose. *The article is aimed to specify the evidence of presence/absence of prolonged consonants in the Mid-Upper Dnieper area, to distinguish and single out the functioning of the phenomenon in the authentic dialectal texts.*

Results. *On the basis of The Atlas for the Ukrainian dialects and verified dialectal texts the research was done to specify the information regarding the revealing, functioning and spreading of a distinctive trait in the Mid-Upper Dnieper patois, the one of the prolonged consonants that originated under the historic influence, partly caused by fading of the contracted consonants and by progressive assimilation in the “consonant+ ü” clusters.*

*The represented analysis proves the presence/absence of prolonged consonants [ð], [m], [ʒ], [c], [ɲ], [ɳ] [ɥ], [ɤ], [u] for the nouns in neuter, sometimes in female or male gender, and also in instrumental case singular of the female gender nouns, with one-consonant stem structure, in the word forms of the verb *лumu*, in some adverbs of Mid Upper Dnieper patois much accounts for an important areal tendency in their expansion, that of centre – periphery.*

The area under consideration (zones of northern, central, eastern patois) contains evidence for the consistent preservation of the prolonged consonants that is apparently supported within general tendency of transforming consonant clusters in the adjacent morphemes into doubled consonants; cases for consonant contraction in the typical Mid Upper Dnieper patois are rarely to be found.

In southern zone of the cases under research (mixed and mixed transitive patois with dominating Mid Upper Dnieper features) the doubled consonants are fading away, the tendency remaining both

sporadic and random. In the western area (transitive patois in the Mid Upper Dnieper – Volyn and Mid Upper Dnieper – Podylly types), beside functioning of the doubled consonants the contraction of prolonged consonants is to be found quite positively alongside with other Podylly or Volyn features.

Originality. *The article has originally described and verified the information on the specified functioning of prolonged consonants in Mid Upper Dnieper area. According to the authentic texts, the phenomenon is presently regarded as either presented or generally missing, and as well singled out both centrally and in the periphery, alongside with features that had influenced its being preserved in the typical Mid Upper Dnieper dialects.*

Conclusion. *Regarding the peculiar character for spreading and functioning of the phenomenon in the area under consideration, the centrally located patois are being spotted, for the central, northern and southern zones respectively, with the preserved prolonged consonants, fore - lingual dental and front palatal, mostly within adjacent morphemes, that may be probably caused by a common tendency for transforming consonant clusters in this position into the doubled consonants. The cases for the missing double consonant in the centre of the Mid Upper Dnieper area are few, though its periphery (northern and western area patois, the milieu for the active migration) enjoys its growth which proves the appearance of the mixed and transition dialect forms.*

Надійшла до редакції 1.09.17

Прийнято до друку 12.10.17

УДК 811.161.2'282(477.8)

БІГУСЯК Михайло Васильович,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
e-mail: bihusjak@ukr.net

КУШНІРСЬКА ЛЕКСИКА В ГОВІРКАХ ТИСМЕНИЧЧИНИ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ, НОМІНАТИВНИЙ ТА ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті вперше проаналізовано лексико-семантичні групи назв кушнірського ремесла та хутового одягу, які здавна побутують у говірках Тисмениччини, що територіально належать до покутських. Доведено, що ТГЛ кушнірства в покутських говірках є складним ієрархічним структурно-семантичним утворенням, у межах якого виокремлено шість лексико-семантичних груп: назви сировини кушнірського ремесла, назви дій і процесів вичинки шкур, назви виконавців чи ремісників, назви інструментарію, назви приміщень, назви хутових виробів, їх крою та фасонів. Описано спільні диференційні ознаки при творенні номенів. Обґрунтовано продуктивність вторинної номінації хутових виробів, зокрема її семантичний різновид, який до сьогодні вважали малопродуктивним способом. Визначено семантичне наповнення зафіксованих номінацій, з'ясовано етимологію, встановлено основні мотиваційні моделі, визначено співвідношення між питомими та запозиченими назвами, виявлено нову та архаїчну лексику. Уведено в науковий обіг значний за обсягом матеріал, який розширює джерельну базу Словника українських говорів.

Ключові слова: *покутські говірки, лексико-семантична група, номінація, мотиваційні моделі, динамічні процеси.*

Постановка проблеми. Кушнірство належить до давніх видів ремесел і за часом свого виникнення значно випереджає такі виробничі процеси, як ткацтво, гончарство, ковальство. Однак лексика, що номінує кушнірство, вичинку хутових шкір, основних діячів та їх інструментаря, назви хутових виробів тощо, до цих пір не привернула належної уваги лінгвістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Близьке відношення до окресленої проблеми має кандидатська дисертація І. В. Коропенко, у котрій розглянута слов'янська термінологія на позначення обробітку шкіри та майстрів-ремесників, із переважною орієнтацією на російську мову [1, с. 2]. Окремі народні назви цієї тематичної групи побіжно стають об'єктами опису в тих дослідженнях, де звернена увага на номінації верхнього одягу. Так, назви верхнього одягу з хутра, засвідчені на Покутті, частково розглянуті в дисертації О. Я. Гавадзин [2, с. 50–54].

Метою дослідження є структурно-семантичний, етимологічний та динамічний аналізи зазначеного сегмента побутової лексики. Об'єктом наших спостережень стали діалектні назви, пов'язані з кушнірським ремеслом, що з давніх-давен і до сьогодні побутують у говірках м. Тисмениці та навколишніх сіл, територіально належних до покутського діалекту.

Виклад основного матеріалу. За свідченнями історичних джерел, перший кушнірський цех було організовано в Тисмениці в XVII ст., а на початок XVIII ст. тут діяло вже три цехи, які займалися обробкою хутра та шкіри. Із тих пір до закінчення Другої світової війни обробіток шкіри відбувався в приватних цехах, а з 1946 р. було створено державне хутрове підприємство, яке з 90-х років минулого століття назване Хутрофірма «Тисмениця», де працювало 3 тис. робітників. Зі здобуттям Україною незалежності обсяги виробництва стали значно зменшуватися і хутрофірма припинила своє існування. Сьогодні традиції давнього кушнірського ремесла відповідно до сучасності намагається відродити спільне українсько-нідерландське підприємство «Тикаферлюкс» (назва означає «Хутро класу люкс із Тисмениці»), MPV Ukraine, інші невеликі фірми та приватні підприємства, які збувають свою продукцію у 87 магазинах та хутових салонах міста Тисмениці. Мабуть, це сприяло тому, що місто по-народному називають «Шапкоград» або «Шубоград».

Тривалий етап кушнірства в Тисмениці та навколишніх селах сприяв тому, що в пам'яті людей старшого покоління добре збережена лексика на позначення процесів обробітку шкіри ручним способом та виготовлення відповідних виробів із неї. Так, вичиняти будь-який вид шкіри номінують *в'иправ'л'ути*, *ви'пра'їти*. Мотиватором назви є, мабуть, назва дії виправляти, оскільки шкіра зім'ята, нерівна і її слід вирівнювати під час цього процесу, виправити. Звідси походить і назва розчину *ви'н'права*. Зауважимо, що аналогічну назву в цих говірках має також розчин, яким штукатурять хату *ві'н'прав'л'ийут /хату*, тобто вирівнюють стіни. Розчин для шкір у минулому називали *хл'їб'на ви'н'права*, оскільки до нього входили житні висівки – *т'р'їс* і сіль. Перед квашенням шкір у цьому розчині їх прали на місцевих ріках Стримбі та Вороні, води котрих є сприятливими для цього. Шкіри добре намащували цим розчином, складали шию й лапи досередини й виходив такий *хут'ровий /голубець* з вовною назовні. Такі голубці складали на 5–6 днів до *п'рикадка*, */кадуба* – ‘дерев'яна бочка висотою більше метра й півтораметрового діаметра’. Це старослов'янські назви, які етимологи зараховують до давніх грецьких запозичень [3, II, с. 338–339]. Ці лексеми в різних фонетичних варіантах *кадоўп*, *кад'їб* та з розширеною семантикою побутують у всіх західноукраїнських говірках [4, с. 88; 5, I, с. 334; 6, с. 134; 7, с. 128; 8, с. 181–182] і не стали літературними номінаціями. Після цього процесу шкіри знову прали в ріці, сушили і частково зволожували з метою їх пом'якшення. Кожну шкіру добре витріпували і закладали до *п'їала* ‘дерев'яна рама з притискачем’. Етнологи вказують на праслов'янське походження назви з семантикою ‘пристрій для розтягування шкіри’ [3, IV, с. 649–650]. Відзначимо, що такої лексеми не зафіксовано в жодному діалектному словнику, а в літературній мові вживана назва *п'яльці*, *п'яльця* ‘пристрій для рукоділля у вигляді рамки, на якій закріплюється розтягнута тканина’ [9, с. 1607]. На *п'їалах* її *шкафу'вали*, назва дії походить від назви приладу *ш'кафи* ‘лезо в дерев'яному затискачі’, тобто знімали *м'їзд'ру* ‘нижній шар шкіри’. Цей процес ще називають *м'їздру'вати*, звідси походить і назва цеху – міздрильний, що був на хутровій фабриці. Назву *ш'кафа* ‘інструмент для очистки шкіри в кушнірів’ – подано в ЕСУМ із не зовсім ясною етимологією: можливо, пов'язане з двн. Skaban «скоблити», н. schaben «скоблити,

міздрити (шкуру)» або з гол. Schaven «стругати, скоблити, міздрити (шкуру)» [3, VI, с. 430]. Назви такого ж інструмента та аналогічної дії побутують у гуцульських та бойківських говірках [4, с. 216; 5, II, с. 384]; їх не засвідчено в реєстрах словників літературної мови. Кушнірські терміни *м'іздр/ра*, *м'іздр/рити* мають православ'янське походження [3, III, с. 473]. Одночасно зауважимо, що лексема *м'іздр/ря* та прикметники до неї *м'іздр/вий* та *м'іздр/яний* із кушнірською семантикою зафіксовані у ВТССУМ, однак назви зазначеної дії *міздрувати* та прикметника *міздрильний* не подано [9, с. 527]. З метою пом'якшення шкіри її також *кл'учували* < *кл'уч* 'пристрій у вигляді палиці з металевою пластинкою у верхній частині й стременом у нижній'. Ключували таким чином, що шкіру прив'язували до шнурка, закріпленого в стіні й цим пристроєм, за допомогою рук і ноги її розбивали. Зауважимо, що назв *ключ*, *ключувати* з кушнірською семантикою сучасні лексикографічні джерела не фіксують. Після цього ще потрібно акуратно зістругати бічні затвердіння й лапи. Цей процес називали *гарбувати* шкіру на спеціальному пристрої, що іменують *гарбунок* 'лавка з закріпленою на ній косою'. За даними ЕСУМ, «...гарбарювати (заст.) «кушнірувати» запоз. з польської мови; п. garbar «кушнір», garbowac «вичинювати шкіри» [3, I, с. 471–472]. Назва дії *гарбувати* 'дублити' побутує в бойківських говірках [5, I, с. 161]. Лексеми *гарбар* «кушнір», *гарбарня* «майстерня, завод, де вичиняють шкіри» (із такою назвою існував завод у м. Тисмениці в XVII–XX ст.), *гарбарювати* «кушнірувати» подає сучасний словник української мови [9, с. 173], однак назви інструмента *гарбунок* немає в жодній лексикографічній праці. Далі шкіру знову закладали в п'яло й білили. Для цього використовували гіпс або крейду, а шкафою усували зі шкіри різні присохлості та вирівнювали її товщину. Пофарбовану гладку сторону шкіри *л'адр* терли *помусом* 'камінцем або пемзою' і сукном, надаючи цим їй шовковистості. Після всіх цих етапів обробки шкіру вважали виправленою, із неї можна було шити хутрянні вироби. Зауважимо також, що лексема *лядр* є німецьким запозиченням, що потрапило в українські говори через польське посередництво, де польське *lader* заст. «шкіра», «верх кожуха». [3, III, с. 336–337], однак, крім досліджуваного регіону, вона не відзначена в жодних діалектних чи нормативних лексикографічних словниках.

Із виникненням цехового виробництва розвивалися своєрідні кушнірські традиції та правила поведінки ремісників, які зводили у відповідні цехові статuti, що охоплювали всі сторони життя їхніх членів. Освоєння кушнірського фаху було довготривалим процесом. Основ ремесл навчали в промисловій школі, яка діяла при місцевій семирічці, де вивчали теорію виправи шкір, технологію пошиття, виготовлення лекал. Конкретному ремеслу можна було навчитися також у цеху, для цього записувалися в майстра на *терм'їнатора* (учня) < *терм'їн* 'термін навчання'. В історичній літературі зазначено, що по закінченню навчання термінатора «визволяли», він ставав *че"л'идником* (стажистом) < челядь 'наймити, слуги'. Назва є давнім слов'янським утворенням і увійшла до реєстру сучасних українських словників [9, с. 1373; 3, VI, с. 292–293]. Після закінчення такого навчання учневі видавали велике паперове типографське художньо оформлене свідоцтво, яке підписував учитель-майстер, голова товариства й ще кілька кушнірів. Цей документ отримав серед ремісників назву *виз'волок...* [10, с. 4]. Після цього челядник вимушений був складати іспит в іншого вчителя і тоді вже ставав майстром. Таких ремісників у цехах іменували *бра'ти*, старші майстри – *с'тарш'ї бра'ти*, новоприйнятих могли називати *мо'лодиш'ї бра'ти*. Позацехових ремісників називали *парта'чі* < *пар'тачити* 'робити, виконувати що-небудь невміло або неохайно, недбало'. Обидві назви як літературні зафіксовані у ВТССУМ [9, с. 707]. Із часом ці лексеми перейшли до пасивного вжитку і в досліджуваних говірках почали повсюдно побутувати нормативні номени: *куш'н'ір* 'фахівець, що вичиняє хутро зі шкури та шиє хутрянні вироби', *куш'н'ірство* 'ремесло кушнірів', *куш'н'ірський* 'стосується до кушнірства' і, практично, рідко вживаною є дієслівна лексема *куш'нірувати* 'бути кушнірем, займатися кушнірством', яку зафіксовано у Великому тлумачному словникові сучасної української мови [9, с. 476].

Найдавнішими і подекуди збереженими до наших днів, є перші хутрові вироби – ко^лжухи ‘довгий хутряний одяг із рукавами, довгий зимовий одяг із барана хутром до середини’. У покутському фольклорі засвідчена приповідка: *лиха тому зима, в кого кожуха нема*. Опис давніх кожухів знаходимо в етнографічних матеріалах О. Кольберга, зібраних на території Покуття: «...взимку жінки і чоловіки носять довгі кожухи, що сягають нижче колін, із виправленої білої баранячої шкіри. Прикрашає кожух вузький комірець з чорного баранця. По швах вони вишиті зеленою або червоною вовною» [11, с. 314]. Ця спільнослов’янська назва відома майже в усіх говорах української мови і є літературною нормою [3, II, с. 492–493; 12, IV, с. 200].

Тисменицькі кушнірі славилися добрим пошиттям різних видів кожухів і специфічно їх оздоблювали: на кишенях робили «тисменицьку вишивку з трьох різнокольорових квіток із двома зеленими листочками». Замовлення на пошиття кожухів починали приймати від дня святого Іллі, про що свідчить приповідка: *на Іллі – свічка на столі* [10, с. 8]. Технологія пошиття кожуха є складною і до цього, крім майстра, залучали й інших членів сім’ї. Виправлену шкіру кушнір розкраював на великому довгому столі, який іноді називали *бл’ат* ‘верхня частина стола’ [6, с. 54; 7, с. 30], за допомогою форми (лекала) відповідно до знятої мірки. Назва *ле’кало* – 1. Фігурна лінійка для викреслювання кривих ліній; 2. Тех. калібр (у 3 знач.) стала літературною [9, с. 484]. Спосіб покрою кожуха називали *пере’гинанка*, очевидно, від *перегинати*. Далі шкіри зшивали за допомогою плоского шва, що іменували *’г’іл’тиці’ї(а)*. На зшиті місця накладали *’венслики* ‘вузькі смужечки шкіри, очищені від вовни’. Цей процес називався *йору’ван’им*. Етимологію назв *’г’іл’тиці’ї(а)*, *’венслики* важко встановити, оскільки у відомих нам лексикографічних джерелах таких лексем чи подібних однокоренових форм не подибуємо. Назва дії *йору’вати*, можливо, своєю внутрішньою формою пов’язана із ткацьким приладдям *юр’ко* ‘дерев’яна коротка трубка для намотування ниток на катушку’, що побутує в гуцульських говірках [3, с. 194], або із літературним *юр’ок* «трубочка, зроблена зі стовбура бузини або іншого дерева, що використовується при змотуванні ниток у клубок», яке подає сучасний тлумачний словник [9, с. 1420]. На таке походження назви наштовхує також форма венсликів, які подібні до розрізаної навпіл трубочки. На місці пахвин на шкірі, де була низенька шерсть, ушивали вставку, яка називається *пози’цунок*, можливо, назва утворена від того, що цю вставку завжди пришивали в одному й тому ж місці, на одній позиції. Низ кожуха, його поли та краї рукавів обшивали *’фарф’л’ами* ‘маленькі смужечки шкіри з лапок без вовни’. Походження назви не вдалося з’ясувати, і її не зафіксовано у відомих нам лексикографічних джерелах.

За кольором шкір, які фарбували в давнину, використовуючи кору дуба, вільхи, бузини, а пізніше – органічні барвники, розрізняли червоні, коричневі, білі, зелені кожухи. Найбільшу популярність завойовували серед замовників червоні кожухи, які обкладали смушком. Довкола обкладу робили вишивку *крижику’ван’им* < *криж* ‘хрест’, інша назва *’козликом* плоскими чорними шовковими нитками, які мали назву *’л’ацет*. Назву *’ляцет* ‘шовковий шнур, яким оздоблюють кожух чи кіптар’ знаходимо тільки в словнику «Скарби гуцульського говору: Березови» [13, с. 109], оскільки в цих селах і до сьогодні шиють кожухи. Заціпали кожухи на гачки з петельками, іменовані *’коник* і *ко’билка*.

Серед червоних кожухів за кроєм та фасоном розрізняли польські, які були довгими приталеними й розкльошеними. Такі кожухи виготовляли із якісних шкір, які називали ушляхетненими. Також шили для військових короткі червоні кожухи, що дістали назву *у’ланс’кі* < *улан* – «У царській і деяких сучасних арміях – солдат або офіцер легкої кінноти» [9, с. 1292]. Білі кожухи називали *зако’панс’к’ї*, мабуть, від назви польського міста Закопане, а короткі різнокольорові іменували *ш’вабики*. Така назва кожуха утворена шляхом вторинної номінації від місцевої назви німецьких колоністів – швабів. Білі короткі кожухи називали ще *к’інта’р’ими*; вони мали оздобу з кольорового сап’яну довкола ший, вздовж поли, на рукавах і кишенях. На досліджуваній території назви *к’ін’тар*, *ки’н’тар*, *к’ін’тарики* уживані також на позначення безрукавного кошушка, який,

на думку К. Матейко, є найдавнішим видом хутряної безрукавки, що була в минулому одночасно літнім і зимовим одягом. У дисертації О. Гавадзин досить докладно описано про побутування назви й реалії в покутських та інших західноукраїнських говірках, також вказано на її етимологію [2, с. 56–57].

У сьогоденнішньому мовленні тисменичан, як і покутян, спостерігаємо функціонування назви *ко^лжух* із семантикою ‘хутряна підкладка в зимовому одязі’, а також вона стала дериваційною базою для слів *ко^лжушок*, *ко^лжушок*, *ко^лжушина* та демінутива *ко^лжушинка*, що позначають короткий (до пояса) кожух, який переважно носять жінки. У покутських говірках лексема *ко^лжушок* має ширшу семантику, оскільки вона позначає ще ‘хутряну безрукавку’ і ‘хутряну підкладку у верхньому одязі’. У говірках Івано-Франківщини та межівних із ними буковинських, семантика похідних назв неоднакова. Так, у гуцульських говірках побутує назва *ко^лжушина* ‘кептар’ [4, с. 98]. У говірках Косівщини засвідчена ще назва *кожушинка* ‘старий кожух’ [13, с. 96]. У наддністрянських говірках *кожушина* – ‘матеріал, який пришивають на кожух’ [6, с. 211]. У бойківських говірках *кожушок* ‘пінка на пареному молоці’, а *кожуца* – 1 ‘кожушок без рукавів’; 2. ‘курчий кожух’, ‘короткий козушок’ [5, I, с. 364]. На Буковині поряд із такими назвами засвідчено ще *кувшина* ‘короткий жіночий кожух’ і *кувшинка* ‘зм. до кувшина’ [8, с. 237]. Назву *кожушок* ‘кожух’ фіксує Є. Желехівський [14, I, с. 355], а назви *кожушина*, *кожушанка* ‘хутро, шуба, кожух’, *кожушок* ‘зменшене від кожух’ подає Б. Грінченко [15, II, с. 263]. Деривати лексеми *ко^лжух* засвідчені в літературній мові: *кожушанка* ‘шуба з овечої шкіри, покрита зверху сукном’; *кожушаночка* ‘зменш. до козушанка’; *кожушина* – 1. Не покритий тканиною козушок (у 1 знач.). // зневажл. Ношений поганенький кожух або козушок. 2. Вичинена овеча шкіра, а також шматки козуха; *кожушинка* – ‘зменш. пестливе до козушина 1.’ [9, с. 438].

Поряд із названими видами кожухів на досліджуваній території виготовляли козухи з дублених шкір, які в мовленні старшого покоління носіїв говірок називають повсюдно *дублений ко^лжух*. Означальний компонент назви походить від однойменного розчину *дубила* ‘розчин з дубової кори’. Аналогічну номінацію фіксує також М. Негрич у гуцульських говірках [13, с. 66]. У мовленні середнього і молодшого покоління такий кожух називають *дуб^лонка*, що є очевидним росіянізмом. Літературна мова знає назву *дуб^ланка* як розмовне в ідентичному із говірковим значенням [12, II, с. 430; 9, с. 250].

До зимового одягу покутян належить *футро*, *футерко*, які в цих говірках вживані то як назви на позначення різного виду верхнього одягу, то як синонімічні між собою. У сусідніх говірках ці лексеми можуть мати також близьку семантику. Так, у бойківських говірках номен *футро* ‘шуба’, ‘кожух’ [5, II, с. 335]. У гуцульських – *футро* ‘підкладка’, ‘хутро’ [4, с. 199]; у буковинських такою назвою іменують підкладку верхнього одягу, переважно пальта, куртки [8, с. 608]. Як діалектну західноукраїнську назву із значенням ‘хутро’, ‘шуба’ її подано в сучасних лексикографічних джерелах [12, X, с. 657; 9, с. 1336]. Етимологи відзначають, що це семантично видозмінене запозичення з німецької мови, що потрапило до нас через польське посередництво [3, VI, с. 225].

Похідна назва *футерко* іменує в тисменицьких говірках чоловічу куртку з кримковим коміром, покриту сукном та з хутряним підбиттям покращеної обробки. В інших покутських та сусідніх говірках семантика назви може змінюватися або вживатися як дублетна до назви *футро* [2, с. 54–55]. Нормативні словники української мови подають *футерко*, як ‘діал. зменш.-пест. до футро’ [12, X, с. 657; 9, с. 1335].

У покутських говірках побутує також похідне утворення *фут^ріюка* ‘підкладка у верхньому одязі, з тканини, підшивка’. Назву із подібною семантикою вживають і в інших західноукраїнських говірках, що засвідчують діалектні словники та лінгвістичні дослідження [5, II, с. 335; 8, с. 608; 6, с. 264; 2, с. 55]. У словнику лемківських говірок П. Пиртея поряд із зазначеною семантикою лексема *фут^рівка* репрезентує ще й сему ‘2. обкладку печі вогнетривкою цеглою’ [7, с. 324]. Відзначимо також, що аналізоване слово відсутнє в літературній мові. На досліджуваній території поряд із наведеною вище назвою

в сучасному мовленні покутян переважають назви *п'ідк'ладка*, *п'ідиш'юка*, які є віддієслівними утвореннями з прозорою мотивацією – те, що підкладається, підшивається.

Інформатори зазначають, що в сильний мороз при їзді на санях тисменичани куталися в *бара'ниц'ю* 'хутрове покривало із сукняним верхом'. Самої реалії нам не вдалося виявити, але назва в мовленні старшого покоління відома.

Починаючи з другої половини минулого століття в Тисмениці, як у приватному секторі, так і на виробництві, активно почали вичиняти шкури кроля, лисиці, нутрії, норки, бобра, які використовували для пошиття *шуб* 'довгого верхнього одягу з хутра'. Номінація *шуба* з того часу і до сьогодні належить до активного вжитку покутян, ізолекси її сягають багатьох українських говорів. Слово є нормативним у значенні 'верхній зимовий одяг із хутра, на хутрі (перев. з довгими полами)' [12, XI, с. 554; 9, с. 1409]. Така назва верхнього одягу відома в слов'янських мовах, запозичена з арабської мови, очевидно, за німецьким та італійським посередництвом [3, VI, с. 484]. У сучасному мовленні покутян засвідчені похідні від *шуба* – *шуб'єйка*, *шуб'єц*, *полушубок*, *шубка*, які вживають із семантикою 'шуба до коліна'. Демінутив *шубка* позначає також дитячу шубу. Назва *шуба* є твірною для номінацій *шубна фабрика* – 'ВХО «Тисмениця»', *шубний цех*, *шубний мага'зин*.

За нашими спостереженнями назви шуб залежать також від довжини, крою та фасону. У сучасному мовленні тисменичан популярною є назва *френч* на означення короткої до колін, приталеної норкової чи нутрієвої шуби. За даними етимологічного словника, *френч* «військова куртка з чотирма накладними кишенями і хлястиком»; запозичення з англійської мови; англ. french «французький»; назва одягу виникла від імені John French власне «Джон Французький» – прізвиська англійського фельдмаршала Дж. Д. Пінкстоуна [3, VI, с. 130]. Такої етимології, звичайно, носії говірки не знають, а пояснюють так походження назви: «Френч – це коротка шуба, а манто – то довга». Остання назва, є французьким запозиченням, пор. фр. manteau 'плащ, пальто, манто, шинель' походить від лат. mantellum 'покривало, плащ' [3, III, с. 387], стало літературним словом із семантикою «широке жіноче пальто, переважно хутряне» [9, с. 509]. Шуби, розшиті шкурами навпоперек, називають *попел'ячки*, а розкльошені від талії – називають *бал'етки*, або *гудешки*. Походження назви *балетка* мовці часто мотивують зовнішньою схожістю шуби із платтям балерини, однак, як відомо, *балетки* – це 1: легкі туфлі без підборів. 2. Пуанти [9, с. 35]. Щодо назви *шуба-гудешка*, то її походження нам не вдалося з'ясувати в носіїв говірки. За довжиною півшубки іменують ще *в'іс'імди'с'и'етки*, *де'в'іди'с'и'етки*, *мет'роўки* – ті, що мають довжину відповідно 80 см, 90 см і 1 метр. Останнім часом популярними стали шуби-куртки, які називають *транс'формери*, оскільки у них відстібними є частини рукавів, а також відстібается частина хутряного манто. У мовленні людей старшого покоління поширена назва хутряної безрукавки – *кам'ізел'ка*, яка на досліджуваній території може ще іменувати будь-яку безрукавку, а також жилетку як частину чоловічого костюма-трійки. Із подібною семантикою назва побутує й в інших говорах і стала унормованою [13, с. 88; 5, I, с. 336–337; 8, с. 185; 6, с. 135; 7, с. 130; 9, с. 412].

Тисмениччина здавна славилася також майстрами-кушнірами, що виготовляли хутрові головні убори як чоловічі так, із другої половини ХХ ст., жіночі. Таких майстрів називали в минулому *ш'упка'р'і*, рідше *шапошники*. Західноукраїнський гіперонім *ш'е'нка* поширений на цій території в нормативному значенні 'головний убір (перев. без полів, м'який, теплий)' [12, XI, с. 407]. Поширення назви відоме в багатьох інших українських говорах [2, с. 130].

За даними етимологів, єдиної думки щодо походження лексеми не існує, хоч припускають можливість запозичення її через с.-в.-нім. із старофранцузької мови [3, VI, с. 378–379]. Дитячим видом такого убору є тут дериват *ш'е'почка*, *ш'апочка*. У минулому на цій території носили чорні смушеві шапки, які називали *кучма*. Така назва відома з двома значеннями: 1. «чоловіча зимова шапка»; 2. «довге, розпатлане волосся»; поширена в гуцульських, бойківських, наддністрянських і буковинських говірках [4, с. 108; 5, I, с. 400; 6, с. 157; 8, с. 245], а також увійшла до реєстру сучасного тлумачного словника

української мови [9, с. 476]; вона є угорським запозиченням, порівняйте угор. Kucsma ‘бараняча шапка’ [3, III, с. 168–169]. Засвідчено також, що на досліджуваній території в минулому молоді спортивні хлопці носили шапку *нар'ц'арку*. Таке найменування походить, мабуть, від місцевої назви лиж – *нарти* > *нар'ц'арка* [10, № 4, с. 8].

Серед сучасних назв чоловічих хутрових шапок виокремлюють назви за кроєм, формою, фасоном, способом пошиття, за іменами людей. Так, звичайну шапку-вушанку із шкур нутрії чи ондатри часто називають ще *іван*. За свідченням носіїв говірки, назва постала від того, «що ці шкури є дешевими і таку шапку може купити будь-хто, будь-який Іван». Чоловічі шапки спеціального фасону з норкової чи бобрової шкури, іменують *богдан* за подібністю до шапки Богдана Хмельницького, яку часто зображають на старовинних портретах. За іменами героїв фільмів називали шапки з норкових шкур: *ватсон*, *ар'но*, а назва шапки *хул'ганка*, за поясненнями майстрів, постала від того, що «вона подібна до тих, що носять одеські хулігани у фільмах про це місто».

З метою здешевлення вартості шапок майстри часто шиють комбіновані варіанти головних уборів, поєднуючи цінні хутра із дешевшими: норкові із каракулевими, нутрієві з каракулем тощо. Такі зимові убори мають зовні вигляд суцільної норкової чи нутрієвої шапки, а, насправді, це ушляхетнене хутро є тільки зовні, а на вивороті такі шапки каракулеві й іменують їх *обманки*; мотивація назви прозора.

Хутрянну шапку з пришитими клапанами (вухами) у вигляді кашкета називають *н'імка* або *ватсон*, остання подібна до форми кашкета героя відомого фільму доктора Ватсона. Із новітніх запозичень назв чоловічих зимових головних уборів відзначимо хутрянний *блейзер*. Лексема утворена також семантичним способом від однойменної назви спортивного головного убору, що є запозиченням із англійської, пор. англ. blazer ‘яскрава спортивна куртка’ [16, 1, с. 129].

Оригінальність і вишуканість характерна для жіночих хутрових головних уборів і відповідно їхніх номінацій. Популярні хутрові шапки, які іменують *таб'л'етки*, *таб'л'етки*. Матеріалом для їх пошиття слугують шкури норки, стриженої нутрії. З цієї ж сировини шиють шапки *жо'кейочки*, *жо'кейки*, *ве'йер'ки*, різних фасонів *бе'рети*. До процесів номінації активно залучають жіночі та чоловічі власні імена як слов'янського, так і іншомовного походження, наприклад: хутрові шапки *Іра*, *Лілі'йя*, *Фен'ї*, *Амура*, *Бетме'н*, *Шар'лей* тощо. Зазначені назви є наслідками семантичних перенесень у сфері побутової та онімної лексики, а також запозичень із різних мов. Останнім часом у сфері номінації хутрових виробів більш активними стають такі способи іменування, як словоскладання й основоскладання. Саме таким чином утворено назви *шуба-куртка*, *френч-с'т'ійка*, нутрієва *шапка-хустка*, *хустка-кап'ішон*.

У зв'язку з розвитком в останній час приватного сектору, де здійснюють усі процеси хутрового виробництва, а також потребою реалізації продукції відкрилася велика кількість хутрових магазинів та салонів. Вони мають цікаві номінації, мотивовані лексемою *хутро*, зокрема побутують такі ергоніми: *хутровий рай*, *хутрове місто*, *хутрова хата*, *хутрова галерея*, *салон хутра «Європа»*, *Vivat хутро*, а також працює ресторан «Шуба town».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, кушнірська лексика говірок Тисменичини є складним ієрархічним структурно-семантичним утворенням у системі покутського говору та інших українських діалектів. У межах цієї ТГЛ виокремлюємо шість лексико-семантичних груп: назви сировини кушнірського ремесла, назви дій і процесів вичинки шкур, назви виконавців чи ремісників, назви інструментарію, назви приміщень, назви хутрових виробів, моделей та фасонів. У межах останньої ЛСГ виділено підгрупи назв жіночих, чоловічих та дитячих хутрових виробів.

Досліджувана ТГЛ демонструє спільні диференційні ознаки при творенні назв, зокрема домінантними серед них є ‘матеріал виготовлення’: *каракулева*, *нутрієва*, *норкова*, *песцева* шуба; ‘довжина’: *шуба*, *манто*, *полушубок*, *френч*; ‘спосіб виготовлення’: *безрукавка*, *поперечка*. Також диференціація при номінації відбувається й

за іншими ознаками, які менш виражені: ‘стать’, ‘зовнішній вигляд’, ‘крій’, ‘розмір’ тощо. Номінації кушнірства засвідчують різноманітність способів і засобів найменування, при цьому основним із них є афіксальне словотворення на ґрунті наявних в українській мові словотвірних ресурсів: *виз’волок*, *кожу’шина*, *кожу’шок*, *фут’р’ї́рка*, *шубка*. Поширеними є також складні найменування: *тисменицький кожух*, *норкова шуба*, *закопанський кожухок*, *хустка-капішон*. Досить продуктивна вторинна номінація хутрових виробів, зокрема її семантичний різновид, хоча дехто з дослідників вважає навпаки, що це малопродуктивний спосіб номінацій головних уборів на Прикарпатті [17, с. 81]. Унаслідок семантичної деривації найчастіше утворені чоловічі та жіночі головні убори: *хуліганка*, *обманка*, *німка*, *жокейочка*, *веєрок*, *таблетка*. Частина назв кушнірства є запозиченими, серед них переважають німецькі, угорські, французькі, італійські, англійські номінації. Мовою-посередником при запозиченнях, зазвичай, є польська.

Більшість номінацій досліджуваних говірок – загальнонаціональні утворення, хоча виявлено й чимало вузькорегіональних назв, порівняйте: *футро*, *футерко*, *швабик*, *поперечка*, *гу’дешка* ‘розкльошена шуба’, *во’дила* ‘особа, що супроводжує покупців хутра, підказуючи їм, де якісний товар’ тощо.

Результати проведеного дослідження відкривають перспективи для подальших студій, оскільки фактичний матеріал може бути використаний для укладання «Словника покутських говірок», є надійним та евристичним матеріалом для етнолінгвістичних досліджень.

Список використаної літератури

1. Коропенко И. В. Славянская терминология обработки кожи (названия сырья и ремесленников): автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.03 / Институт языковедения им. А. А. Потебни АН УРСР / И. В. Коропенко. – К., 1984. – 22 с.
2. Гавадзин О. Я. Назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття: структура, семантика, ареалогія : дис.... канд. філол. наук /10.02.01/ ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» / О. Я. Гавадзин. – Івано-Франківськ, 2014. – 369 с.
3. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
4. ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
5. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2-х ч. / М. Й. Онишкевич. – К., 1984. – Ч. 1–2.
6. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2008. – 288 с.
7. Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей. – Івано-Франківськ : Сіверія М. В., 2004. – 364 с.
8. СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута. – 2005. – 688 с.
9. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
10. Лишега Л. Лиха тому зима, в кого кожуха нема / Л. Лишега. – Вперед. – № 13 від 19 січня 2018. – С. 4; № 4 від 26 січня 2018. – С. 8; № 5 від 2 лютого 2018. – С. 8.
11. Кольберг О. Покуття. Етнографічний опис / Здійснив Оскар Кольберг. – Т. 1. – Краків, 1882. – Наукові записки Інституту народознавства. – Івано-Франківськ, 2006. – Вип. 9–10. – С. 306–334.
12. СУМ – Словник української мови : в 11-и т. – К., 1970–1980.
13. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / М. Негрич. – Львів : Ін-т українознавства, 2008. – 224 с.
14. Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. – Т. I–II. – Львів, 1885–1886.
15. Грінченко Б. Словарь української мови: у 4-х т. / Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
16. АУС – Англо-український словник. – К., 1996. – Т. 1.
17. Грещук В. В. Найменування головних уборів на Прикарпатті. Етнос і культура / В. В. Грещук. – 2003. – № 1. – С. 79–82.

References

1. Koropenko Y. V. (1984). *Slavic terminology of leather processing (names of raw materials and artisans)*. Avtoref. dys... kand. fylol. nauk: 10.02.03 / Ynstytut yazykovedenyya ym. A. A. Potebny AN URSR. K. (in Russ.)
2. Havadzyn O. Ya. (2014). *The names of clothing, shoe, main attires, decorations of Pokuttia: structure, semantics, and areology*. Dys.... kand. fylol. nauk /0.02.01/ DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. V. Stefanyka». Ivano-Frankivs'k (in Ukr.)

3. *Etymologichnyy slovnyk ukrayinskoyi movy*: u 7 t. (1982–2012). T. 1–6. K.: Nauk. dumka (in Ukr.)
4. *Hutsulski hovirky*. Korotky slovnyk (1997). Vidp. red. Ya. Zakrev's'ka. L'viv (in Ukr.)
5. Onyshkevych M. Y. *Slovnyk boykivskyi hovirok*: u 2-kh ch. (1984). K., 1984 (in Ukr.)
6. Shylo H. *Naddnistrianskyy rehionalnyy slovnyk* (2008). Lviv: In-t ukrayinoznavstva (in Ukr.)
7. Pyrytey P. S. (2004) *Korotky slovnyk lemkiivskykh hovirok*. Ivano-Frankivsk: Siveriya M. V. (in Ukr.)
8. *Slovnyk bukovynskykh hovirok* (2005). Chernivtsi: Ruta (in Ukr.)
9. *Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayinskoyi movy* (2001). Ed. V. T. Busel. K.; Irpin: Perun (in Ukr.)
10. Lysheha L. *Lykha tomu zyma, v koho kozhukha nema*. Vpered. (Forward). № 13 vid 19 .01. 2018, № 4 vid 26 01. 2018; № 5 vid 2 .02. 2018. (in Ukr.)
11. Kalberg O. (2006). Pokuttya. Ethnographic collection. Zdiysnyv Oskar Kalberg. T. 1. Krakiv. *Naukovi zapysky Instytutu narodoznavstva*. Ivano-Frankivsk. 306–334 (in Ukr.)
12. *Slovnyk ukrayinskoyi movy*: v 11-y t. (1970–1980). K. (in Ukr.)
13. Negrych M. (2008). *Skarby hutsulskoho hovoru*: Berezovy. Lviv: In-t ukrayinoznavstva (in Ukr.)
14. Zhelekhivskiy Ye., Nedil'skiy S. *Malorusko-nimetskyi slovar* (1885–1886). T. I–II. L'viv (in Ukr.)
15. Hrinchenko B. *Slovar ukrayinskoyi movy*: u 4-kh t. (1907–1909). K. (in Ukr.)
16. *Anhlo-ukrayinskyi slovnyk*. (1996). T.1. K. (in Ukr.)
17. Greshchuk V. V. (2003). Naymenuvannya holovnykh uboriv na Prykarpatti. *Ethnology and culture*. № 1. 79–82 (in Ukr.)

BIHUSJAK Myhailo Vasylovych

Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Associate Professor at the Department of Ukrainian language PreCarpathian National University by V. Stefanyk
e-mail: bihusjak@ukr.net

KUSHNIR'S VOCABULARY IN THE DIALECTS OF TYSMENYTSYA REGION: STRUCTURAL-SEMANTIC, NOMINATIVE AND DYNAMIC ASPECTS

Abstract. Introduction. *Kushnir's craft belongs to ancient types of crafts and at the time of its occurrence considerably outstrips such folk crafts as weaving, pottery, blacksmithing. However, the vocabulary that replaces fur coats, the processes of making skins, key figures and their tools, the names of fur products, etc., have not yet attracted the attention of linguists.*

Currently, research by I.V.Koropenko is the only known one, in which the Slavic terminology of skin cultivation with the predominant orientation to the Russian language is considered. Separate names of this thematic group have progressively become objects of description in the study of O.Ya. Gawadzin at the description of the nominations of the winter coats.

Purpose. *The purpose of the study is structural-semantic, etymological, nominative and dynamic analysis of the specified segment of household vocabulary. The object of the observation were dialectal names, which are associated with a fur coat industry, which from the XVI century. and today it develops in the city of Tysmenytsya and surrounding Pokut villages, where in private workshops the various types of skins that are made of fur clothes to include men's and women's hats.*

Methods. *The article uses a set of methods: the descriptive method contributed to the implementation of the lexical-semantic analysis of the names of leather finishes, masters, implements and fur products of the Pokuttya dialects, where the researched area belongs; a comparable method is used in the process of determining the specifics of the use of this vocabulary in the Pokutsk dialects in comparison with other dialects of the Ukrainian language; also, the method of component analysis is used to describe the semantics of words.*

Result *It is proved that the TGL of fur industry in the Pokutsk dialects is a complex hierarchical structural-semantic formation, within which six lexical-semantic groups are singled out. It also establishes common differential features in the production of definitions.*

Originality *For the first time, the composition, structural organization, motives of the nomination, the genesis of the furry production of the dialects of Pokuttya were researched. The relation of this segment of the Pokutsky lexicon to the corresponding segments of the dictionary of other Ukrainian dialects and the literary language were established.*

Conclusion *The collected actual lexical material can be used for the conclusion of the «Dictionary of Pokutsk dialects», as well as a heuristic basis for ethnolinguistic studies.*

Key words: *Pokutsky dialects, lexical-semantic group, nomination, motivational models, dynamic processes.*

Надійшла до редакції 13.03.18

Прийнято до друку 15.03.18

СПЕЦИФІКА ІНТЕРФЕРЕНТНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКИХ ГОВІРКАХ

Статтю присвячено умовам, чинникам, особливостям і наслідкам контактування п'яти мов (української, російської, болгарської, румунської/молдовської, гагаузької) у полілінгвальному латеральному українському ареалі на півдні Одеської обл. – у межиріччі Дністра і Дунаю. Автор відзначає такі спільні для цих мов характеристики: побутування насамперед в діалектній формі; новожитність говірок різних мов; мозаїчність говірок різних мов; різночасовий вплив на говірки румунського, російського, українського літературних стандартів; індивідуальний полілінгвізм носіїв, спричинений суспільно-історичними умовами; значна кількість інтегровальних елементів лексичного рівня, по-різному реалізованих у п'яти мовах.

Джерелами дослідження стали відповіді на спеціально укладений питальник до мультілінгвального атласу межиріччя Дністра і Дунаю носіїв 74 українських, 41 болгарської, 26 молдовських, 22 російських, 8 гагаузьких говірок ареалу.

Автор репрезентує окремі локальні інтерлексеми, що є результатом міжмовної взаємодії п'яти мов в інтерферентному ареалі межиріччя Дністра і Дунаю та засвідчили значну кількість фонетичних і семантичних варіантів, зокрема таких інваріантів: гар'ман, гарпа'ж'іка, гра'дина, бур'дейа, 'вада, 'зестри, ду'лап, кавар'ма, ко'либа, малай, магала, 'мандж'а, на'ут, папу'шюйа, т'аски, те'р'пан.

Із-поміж зафіксованих найменувань домінанту становлять ті, що належать до лексики городництва. Спільні для говірок української, російської, болгарської, румунської/молдовської, гагаузької мов інтерферени та ареали їхнього поширення буде докладніше відтворено в «Мультілінгвальному атласі межиріччя Дністра і Дунаю».

Ключові слова: українська говірка, російська говірка, румунська говірка, болгарська говірка, гагаузька говірка, інтегровальні риси, полілінгвізм.

Постановка проблеми. В ареалі межиріччя Дністра і Дунаю – на півдні Одеської обл. України – унаслідок історичних подій та суспільно-політичних процесів на відносно невеликій (13 470 км²) щільно заселеній території упродовж близько двохсот років контактують різносистемні мови (зокрема представлені українська, болгарська, румунська, російська, гагаузька) насамперед у діалектній формі. Саме тому цей регіон у працях дослідників (лінгвістів, істориків, етнографів) постає не інакше як «складний, строкатий континуум» [1, с. 3], «лінгвістична лабораторія» [2, с. 10], «природна лабораторія або полігон» [3, с. 24] тощо. Унікальність регіону пов'язують також із його новожитністю, адже він почав формуватися за рахунок переселенців-представників різних етносів у кінці XVIII – на початку XIX ст., і з його латеральністю, оскільки українські, російські, румунські, гагаузькі говірки мають тут межову зону поширення, а болгарські становлять діалектну анклав у іншодіалектному оточенні, і з наявністю багатосторонніх афронтальних контактів, і зі зміною наддіалектних форм комунікації, адже в різний час і в різних частинах межиріччя привілейований статус мали то російська, то румунська, то українська літературні мови [1–3].

Стосовно характеру просторового розташування досліджуваних мов і етносів в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю лінгвісти й етнографи часто застосовують терміни «конгломерат» і «мозаїка», тому що говірки різних мов, як і різнотипні говірки однієї мови, переважно поширені мозаїчно, і навіть у межах відносно етнічно й мовно рівних мікроареалів закономірно трапляються мозаїчні вкраплення. Так, напр., у межах відносно однорідного українського ареалу, що охоплює Білгород-Дністровський, більшу частину

Татарбунарського і Саратовського районів зафіксовано мозаїчні елементи у вигляді молдовських (Крт.), болгарських (Кл.), російських (Усп.) говірок, а також моногенних говірок української мови, що становлять відмінні від діалектного оточення типи (Рл.1, Пл., Яр., Рл.2, СЦ). Прикметно, що говірки навіть в таких умовах функціонування в цілому зберігають свою структуру [2]. Але закономірно й те, що однією з найсуттєвіших ознак такого побутування мов на цій території була і залишається міжмовна / міжговіркова інтерференція. Адже однакові соціально-історичні умови життя носіїв говірок різних мов, спільні особливості економічного і культурного буття, постійні матеріальні й територіальні контакти, добросусідські відносини, міжетнічні шлюби не могли не сприяти інтенсивній взаємодії та взаємопроникненню елементів різних мов. Разом із цим важливу рису мовної ситуації межиріччя становить безконфліктність такої взаємодії мов/діалектів, «висока терпимість поліетнічного населення як до самих мов, які тут функціонують, так і до фактів інтерференції в контактних мовах» [4, с. 275].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Подібні особливості говірок мов регіону, специфічний інтермовний шар, що склався тут внаслідок міжмовної інтерференції, у цілому мовна ситуація в межиріччі Дністра і Дунаю досі мають великий потенціал для дослідження. Однак вивчення наявних студій про міжмовну взаємодію в ареалі дає можливість вирізнити такі основні підходи: аналіз наслідків іншодіалектних впливів; дослідження взаємодії говірок/мов, структурної близькості цих систем, напрямів, умов та інтенсивності взаємовпливів [1]. Так, питання українсько-російських контактів у регіоні розглядали А. Колесников, Г. Черезова, українсько-болгарсько-румунських – О. Мірошніченко, О. Дакі, болгарсько-українсько-російських та болгарсько-гагаузьких – В. Колесник, Н. Гончар (Бікова), болгарсько-російських – О. Берестецька, Л. Димитрієва, румунсько-українських, румунсько-російських – П. Кісеолар, однак комплексного дослідження результатів взаємодії усіх п'яти мов досі не зроблено. Тому філологи Ізмайльського державного гуманітарного університету, продовжуючи традиції попередників, у межах державного наукового проекту «Опис і картографування межиріччя Дністра і Дунаю – нової європейської моделі безконфліктної взаємодії різносистемних мов і діалектів» (НДР № 0116U004158) спільно з Інститутом української мови поставили перед собою завдання розв'язати цю проблему.

Мета статті – з'ясувати особливості контактування української, російської, болгарської, румунської та гагаузької мов, а також описати окремі локальні інтерлексеми, що є результатом міжмовної взаємодії в інтерферентному ареалі межиріччя Дністра і Дунаю.

Джерелами дослідження стали відповіді на спеціально укладений питальник до мультилінгвального атласу межиріччя Дністра і Дунаю носіїв 74 українських, 41 болгарської, 26 молдовських, 22 російських, 8 гагаузьких говірок ареалу.

Виклад основного матеріалу. У ситуації контактування ідіомів в ареалі зафіксовано дві взаємопротилежні тенденції: з одного боку, збереження структури говірок, етнічної та мовної ідентичності (часто це трапляється навіть у суперечливим для інтерференції умовам, особливо яскраво це видно на прикладі говірок різних мов, що побутують в одному селі, напр., в українсько-молдовському Кам'янському Арцизького р-ну, українсько-російській Олександрівці Тарутинського р-ну тощо); з іншого боку, активну інтерференцію, виявлену в редукованих говірках, що зрідка призводить до поглинання однієї мови іншою, а також у мішаних говірках, де зафіксовано випадки міжетнічного змішування й мімікрії (українці деяких сіл називають себе молдованами), пор. [2].

Із 1991 року помітне посилення впливу на говірки різних мов української літературної мови, але доволі потужною в деяких мікрозонах межиріччя Дністра і Дунаю залишається інтерференція з боку російської мови в наддіалектній формі. Зокрема, епіцентрами російськомовних впливів є деякі міста (Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Рені). Міжмовне контактування посилює також такий чинник – чимало мешканців регіону різної етнічної належності були і є полілінгвами.

Стосовно специфіки мовного контактування на різних мовних рівнях, слід наголосити, що, незважаючи на суперечливі погляди вчених на це питання (пор., напр., такі класичні: «Граматичні системи двох мов непроникні одна для одної» (Meillet), «Ми не знаходимо ніде морфологічного взаємовпливу, крім чисто поверхового» (Sapir), «Навіть настільки тісно зв'язані морфеми [dicte Zusam menschlüsse], як флексії, не застраховані від вторгнення іншомовного матеріалу» (Schuchardt), «Вплив, який може здійснювати одна морфологічна система на іншу, назагал не має меж» (Bazell)) [5, с. 60]), підтримуємо думку, що об'єктивно більш проникним до інтерференції є лексичний рівень: «він більш відкритий для різноманітних інновацій, унаслідок чого як запозичення й калькування, так і інтерференція відбуваються у словнику інтенсивніше і різноманітніше, ніж на інших мовних рівнях» [6, с. 59].

Але навіть дослідження морфології українських говірок ареалу, яке фіксує запозичення переважно на рівні службових слів, доводить, що серед ареально релевантних діалектних рис трапляються не лише генетичні маркери (збережені риси материнських говірок) та локальні інновації на їхній основі, що виникають переважно внаслідок міждіалектного та міжмовного контактування, а й інтегрувальні інновації, властиві говіркам різних мов ареалу і переважно ним обмежені, пор. [2]. На такі інтегрувальні щодо контактних мов особливості звертають увагу й дослідники лексичного рівня говірок ареалу [1; 7; 8]. Наше обстеження підтвердило висновки попередників та розширило коло спільних для говірок різних мов лексичних елементів. Нижче вирізняємо з-поміж них ті, які мають найбільшу кількість фонетичних та семантичних варіантів.

Укр. *бур|дей|а*, *бур|дей|ка* 'землянка, яку копають для житла, дах мастять глиною' (Бр., Мат., Пш., Кс., Саф.) [9, с. 19; 10, к. 95; СУГО, с. 30–31], *бур|дей|ка*, *бур|дел|'ка* (Рл.2., КБ), 'землянка' (Пр.БД), 'літня кухня', 'бідна запущена хата' (Рл.2.), *бур|д|'їй* 'кухня, збудована у дворі поряд із хатою' (Лим.); болг. *бур|дей|*, *бур|дей|ка* (Крин.) 'землянка; хатина, халупа', 'сарай' [11, с. 38], *бур|дей|*, *бур|дел|'а* (Куб.) 'сьогодні мала однокімнатна хата для вівчарів у полі' [12, с. 119], *бур|де|* 'погріб' (Сув.); рос. *бур|дей|ка*, *бар|дей|ка* 'землянка' (Серг.), 'поганенька хата' (Введ., Рус.Ів., Усп.) [СРГО I, с. 57]; рум. *bor|de|* 'маленький будинок', 'землянка', 'халупа', 'хатинка' [PPC, с. 476]; молд. *bor|дей|* 'тс' (Рн., Дол., Лмн., Орл., Нвс., Фурм., Утк., НП, Оз.) [PMS, с. 143]; гаг. *бор|дей|* (СТ, Дм., Новс., Котл., Олекс., Винг.) 'курінь, сторожка в городі', 'землянка' [13, с. 395; ГРМС, с. 91].

Укр. *ва|да|* (Пш., Кс., Саф., Труд., Шв., Дес., Пл., Див., Тат.) 'рівчачок на поливних городах, яким тече вода на грядки' [9, с. 19; СУГО, с. 34]; болг. *ва|да|* (Крин., Сув.) 'канава, рів, рівчак' [11, с. 43]; рос. *ва|да|*, *ва|д|* (Мрн., Возн., Вас.) 'зрошувальний канал, ерик' [СРГО I, с. 64]; рум. *vă|d|* 'рівчачок на поливних городах, яким тече вода на грядки' (Утк., Ком., Оз., НП, Рн., Орл., Лмн., Дол., Нвс.) [PPC, с. 744]; гаг. *ва|да|* 'рукав, арик (у зрошувальній системі)', 'канал' (Олекс., Винг.) [ГРМС, с. 102].

Укр. *гар|ман|* 'город, присадибна ділянка, де вирощують овочі та фрукти' (Бр., Мих., Тат., Лим., НЦ, Кс., Саф., Мат., Пл., Ол., Км.), 'присадибна ділянка разом з подвір'ям' (Туз., Пш.), 'загорожа для вилову риби' (Лим., Пр.БД), 'місце в полі, де просушують і очищають зерно, тік' (Шв., Труд., Дес., Кіл., Мк., Нер.) [15, с. 37; СУГО, с. 49]; болг. *ар|ман|* (Крин., Куб.) 'гарман; місце в дворі, де обмолочували колосові злакові, зараз і для переробки винограду на вино', 'город', *ар|ман|* (Куб.) 'тс' [3, с. 243; 11, с. 19–20; 12, с. 117]; рос. *гар|ман|* 'тік, на якому молотили запряженими у кам'яні катки кіньми' (СтН., Возн., Вас.), 'великий колгоспний тік' (Возн., Введ., Вас., Мирн.), 'город, присадибна ділянка' (Серг., Возн., СтН., НН, Мур.), *гар|маном|* *идти* (про рибу) 'косяком йти', *ар|ман|* 'квітник, клумба перед хатою' (Рус. Ів.) [СРГО I, с. 123–124; с. 18]; молд. *хар|ман|* 'тік' (Оз., НП, Утк., Ком., Рн., Дол., Лмн., Нвс., Орл.) [PMS, с. 446]; гаг. *хар|ман|* 'тік', 'час молотьби, збирання врожаю' (Олекс., Винг., Куб.) [ГРМС, с. 514].

Укр. *гар|па|ж|'іка|*, *гар|ба|ж|'їй|ка|* (Бр., Пш., Мат., Саф., Кс., Шв., Труд., Лим. Див.) 'маленька цибулька, що виросла з насіння, цибуля-сіянка' [СУГО, с. 49; 7]; болг. *ар|па|дж|ик|*, *ар|па|дж|ьк|*, *гар|ба|дж|ика|* 'тс' (Крин., Сув. и др.) [11, с. 20]; рос. *ар|ба|д|ж|ика|*,

арба^лжейка, гарба^лджика (Кос.), гарба^лжейка (Рус.Ів.), гарба^лжи^ечка, гарба^лджика, гарба^лджика, гарба^лдика (Возн., Кос.) ‘тс’ [СРГО I, с. 18, 122]; молд. арпа^лжикэ ‘тс’ (Рн., Дол., Лмн., Нвс., Орл., Плв.); гаг. арпа^лжык ‘тс’ (СТ, Дм., Новс., Котл.), ‘ячмінь на оці’, ‘мушка у зброї’ [ГРМС, с. 54].

Укр. гра^лдина (Пл., Саф., Бр., Див., Мат., Пш., Кс., НЦ), гр^адина (Пш., Кс., Мк.), гра^лдина (Вм.), ‘поливний (колгоспний) город’ (Пл., Мат., Саф., Бр., Див., Вм., Пш., Кс.), ‘город біля хати’ (НЦ), гра^лд’іна / гра^лдина ‘виноградник’ (Ол.) [7, с. 7; 9, с. 25, 28; СУГО, с. 57]; болг. гра^лдина (Крин., Км., Баг., Лощ., Наг.) ‘місце у дворі перед хатою, де влітку держать птицю’ [11, с. 66]; рос. гра^лд’іна, гр^ад’іна, гр^уд’іна ‘овочеве поле’ (Мур., Серг., Возн., Вас., Введ., Мирн., Ст.Н, Усп.), ‘город’ (Возн., Спас., Введ., Прм.), ‘грунт, придатний для вирощування овочів’ (Усп.), ‘овочі’ (НН) [СРГО I, с. 143]; рум. gră^лdină ‘город’, ‘сад’, ‘парк’ [PPC, с. 547]; молд. грэ^лдинэ ‘город’ (Фурм., Вас., Ком., Оз., НП, Утк., Рн., Дол., Лмн., Орл., Нвс.) [РМС, с. 251].

Укр. дзестри(и^е) ‘придане’ [10, к. 88, к. 7; АУМ, с. 174; СУГО, с. 68], ‘посаг, віно, все майно, крім худоби і грошей’ [9, с. 30], зестри ‘посаг, віно’ (Рл.2); дзестри, дестри (Тат., Коч.), зестри (Скр., Бл., Тр., Вс., НЦ, Труд., Км., Гн.); зестра (Пк.2, Ск., Уд.); зестра і зестри (Чист., Вол.); зестри і зеч’і (Мк.), зестри і зестри (СЦ, Лим.); зестри (Віл., Пр.Тат., Єл.); зестри ‘лах’м’іт’:а’ (Пр.БД); зейстри (Ну., Пк.); болг. зестра ‘придане, посаг; віно, зазвичай – земля, худоба’ (Крин., Євг.) [11, с. 103; 14, с. 245], ‘нерухоме майно, яке батьки дівчини дарують їй після весілля’ (Куб.) [12, с. 122]; рос. дзестры, дзестри (Рус.Ів.) ‘придане’, ‘вовняні доріжки, килимки’ [СРГО I, с. 16]; рум. zestre ‘придане’, ‘майно’ [PPC, с. 757]; молд. зестре ‘тс’ (Фурм., Вас., Ком., Оз., НП, Утк., Рн., Орл., Лмн., Нвс.) [РМС, с. 338]; гаг. зестрă, зестре ‘придане’ (Дм., Олекс., Винг.) [13, с. 396; ГРМС, с. 194].

Укр. ду^ллап ‘поливна машина, водочерпалка’ (Тат., Кс., Бр., Мат., Пш., Саф., Нер., Пр.БД), ‘шафа’ (Башт., ЖЯ, Коч.), ду^ллапчик ‘тумбочка’ [9, с. 33; СУГО, с. 73, 74]; болг. ду^ллап ‘дерев’яна шафа, убудована в стіну для зберігання продуктів’ (Куб., Крин., Євг., Сув., Лощ., Гор., Таб.), ‘колесо в колодязі для поливу овочів’ (Євг.), до^ллап ‘спеціальна поливна машина’ (Сув.) [11, с. 84; 12, с. 122; 14, с. 242]; рос. ду^ллап ‘тс’ (СтН., Возн., Мур., Вас., Введ.) [СРГО I, с. 184]; рум. du^лlar ‘шафа’ [PPC, с. 525], молд. ду^ллап ‘тс’ (Фурм., Вас., Бор., Ком., Оз., НП, Утк., Рн., Лмн., Орл., Нвс., Дол.) [РМС, с. 494]; гаг. до^ллап ‘шафа’, ‘водяне колесо’ (Олекс., Куб., Дм., Нвс.) [ГРМС, с. 152].

Укр. кавар^лма ‘пережарене овече м’ясо’ (ЖЯ, Рб., Вип.), ‘страва, виготовлена з пересмаженого овечого м’яса і жиру’ (Тат., Див., Пр.БД, Чист., Вол., Нер., Лим.) [СУГО, с. 89]; болг. кавар^лма, кавър^лмъ, къвър^лмъ ‘тс’ (Євг., Таб., З., Кул., Хл.) [14, с. 247], ‘страва, виготовлена із смаженого м’яса’ (Крин.) [11, с. 120]; рос. кавар^лма ‘тушковане м’ясо зі спеціями’ (Возн., Введ.), ‘холодець’ (Спас.) [СРГО I, с. 247]; молд. кавар^лма ‘страва, виготовлена з м’яса свіжозабитої тварини’ (Рн., Нвс., Орл., Дол., Лмн.); гаг. кывыр^лма, кыыр^лма ‘тс’ (Олекс., Винг., Куб.), ‘плачинда, вертута’ (різновид листкового пирога з тонкого тіста з сиром і сметаною або з бринзою) [ГРМС, с. 314].

Укр. ко^ллиба ‘курінь для сторожа’ (Шевч., Труд., Дес., Бр., Мат., Кс., Саф.), ко^ллиба ‘курінь на баштані, винограднику’ (Мл., Коч., Рл.2, Пл., Нер., Баш.), ‘вбога стара хата’ (ЖЯ, Коч.), ку^ллиба ‘тракторна будка на полі’ (Мн.), ко^лл’іба (НЦ) ‘курінь для сторожів, пастухів’ (Рл.1, НЦ), ку^ллиба ‘курінь, хатинка’ (Дес.) [9, с. 42; АУМ, с. 157; СУГО, с. 102, 103, 111]; болг. ко^ллиба, ку^ллиба ‘тс’ (Баг., Лощ., Гор., Таб., З.) [3, с. 233]; рос. ко^ллиба ‘собача конура’ (Возн., Введ., Вас.) [СРГО I, с. 264]; рум. co^лlibă ‘хатинка’, ‘курінь’ [PPC, с. 493]; молд. ко^ллибэ ‘тс’ (Фурм., Вас., Бор., Ком., Оз., НП, Утк., Рн., Дол., Орл.) [РМС, с. 492]; гаг. ко^ллиба ‘шалаш, сторожка’ (Олекс., Куб., Дм., Нвс., Винг.) [13, с. 394; ГРМС, с. 276].

Укр. мага^лла (Пл., Тат., Нер., Шв., Труд., Дес., Бр., Саф., Мат., Кс.) ‘загальна назва кутка села’, ‘кількість людей – 15-20 чол.’ [9, с. 49; СУГО, с. 122]; болг. мага^лла / маха^лла (Куб., Крин., Євг., Сув., Лощ., Гор., Таб.), мах^лла (Євг.) ‘квартал; куток села’ [14, с. 255]; рос. мага^лла (Мур., Рус.Ів., Возн., Введ.) ‘кінець села, хати на краю села’ [СРГО I, с. 293];

рум. *maha'la* 'околиця міста, квартала', 'мешканці околиці, передмістя' (Фурм., Вас., Бор., Ком., Оз., НП, Утк., ЧЯ, Рн., Орл., Дол., Лмн.) [РРС, с. 587]; гаг. *маа'ла* 'квартал, район' (Олекс., Куб., Дм., Нвс.) [ГРМС, с. 321].

Укр. *ман'дж'а* (Лим., Пр.БД, Пл., Шв., Труд.) 'рід страви, соус', 'страва з овочів (помідорів, перцю)' (Вел. Мар.) [СУГО, с. 123]; болг. *манджа*, *манжа* 'страва з картоплі, помідорів, цибулі, перцю; овочевий соус' (Крн., Лощ., Гор., Таб., З., Віл., Сув.), 'їжа, страва' (Крн., Ор.) [11, с. 170]; рос. *манджа*, *мандж'а* 'овочеве рагу з помідорів, баклажанів, перцю та цибулі' (Ст.Н, Спас., Возн., Введ.) [СРГО I, с. 298]; молд. *мандж'а* (Рн., Орл., Нов., Вас., Ком., Оз., НП, Утк.) 'тс'; гаг. *манжа* 'друга страва' [ГРМС, с. 325], *манджя* 'печення, соус' (Олекс., Винг., Куб.) [13, с. 395].

Укр. *мелай* 'кукурудза' (Вш.), *малай* 'хліб із кукурудзяного борошна і частково з пшеничного' (Тат.), 'кукурудзяний хліб' (Нер., Туз., Вол., ВБ, Лим.) [АУМ, к. 110; СУГО, с. 73]; болг. *малай* 'кукурудзяне борошно' (Куб.) [12, с. 127]; рос. *малай* (Возн., Вас., Мкл.), *малан* (Рус.Ів.) 'коржик з кукурудзяного борошна', 'хліб з кукурудзяного борошна' (Возн., Вас., Рус.Ів., Мкл.) [СРГО I, с. 295–296]; рум. *mălai* 'кукурудзяне борошно', 'коржик з кукурудзяного борошна', 'кукурудза', 'просо' (Рн., Дол., Лмн., Нвс., Орл., Плів.) [РРС, с. 590]; гаг. *малай* 'малай, пиріг з кукурудзяного борошна', 'сорт проса' (Олекс., Куб., Дм., Нвс., Винг.) [ГРМС, с. 324].

Укр. *наут*, *нагут* (Пш., Кс., Саф., Шв., Труд, Кіл.), *навут* (Бр., Тат.), *нагут* (Мх.), *нут* (Мк., Бр., Пш.) 'нут, один з видів бобових рослин подібний до дрібного гороху (лат. *Cicer*)' [СУГО, с. 132]; болг. 'тс' (Лощ., Сув., Наг., З., Хл.); рос. *нагут* (Мур., Серг., Возн., Вас., Введ., Мрн., Ст.Н, Усп., Кос.), *нахут* (Мрн.) 'різновид мілкого гороху' [СРГО, I, 317]; молд. *наут* 'тс' (Рн., Дол., Орл., Нвс., Лмн.); гаг. *наут* (Олекс.), *нохут* (Куб.) 'нут' [ГРМС, с. 346].

Укр. *папушойа*, *папшойа* (Кс., Саф., Бр., Пш., Труд., Шевч., Дес., Пл., Див., Тат.), *папшой* (Пш.), *папушой* (Кс., Саф.), *пупушина* (Саф.), *папуша* 'кукурудза, *Zea mays* L.', 'качан кукурудзи' (Саф., Пш.) [АУМ, к. 110; СУГО, с. 146; 10, к. 89]; болг. *папшой*, *папушой* (Куб.), *папшой* (Сув.), *пушой* (Євг.), *мамул* (Крин.) [12, с. 129; 14, с. 263]; рос. *папушойа* (Серг., Ст.Н., НН, Рус.Ів., Усп.), *папуша* (Кос., Возн., Спас., Вас., Мур., Мрн., Ст.Н, НН, Гн.2, Мкл., Введ.), *паныша* (Мрн.), *папушой* (Возн., Серг., Мур, Мрн., Усп., Рус.Ів.), *папша* (Мрн., Прм.) 'кукурудза, *Zea mays* L.', *папшон'а* 'кукурудзяні стебла та коріння' (Рус.Ів.) [СРГО II, с. 13–14]; рум. *rășișoi, rășișă* 'кукурудза', 'молодий качан кукурудзи', 'кукурудзяне поле' (Фурм., Вас., Ком., Оз., НП, Утк., Рн., Лмн., Орл., Дол.) [РРС, с. 629]; гаг. *папшой* 'кукурудза, кукурудзяний' (Олекс., Куб., Дм., Нвс., Винг.) [ГРМС, с. 361].

Укр. *т'аски* 'прес для видавлювання соку з винограду' (Нер., Бр., Мат, Пш., Кс., Саф.), *т'аска* 'тс' (Лим., Див., Скр., Бл., Ол., Пл., Мп., Ну., Гн., НЦ, Пк.2, СЦ, Ск., Віл., Шр., Мл.2., Тр., Пр.Тат., Сем., Уд., Вип., Мар., Труд., Кс., Км., Стр.), *т'аск* 'тс' (Пк., Вс., Чист., Вол., Єл., Рл.2, Кал.) [9, с. 70; 10, к. 86; СУГО, с. 195]; болг. *т'аска* 'тс' (Куб., З., Баг., Лощ., Гор., Таб.) [12, с. 133], 'ящик' (Крин.) [11, с. 306]; рос. *т'ас* (Возн., Введ., Усп.), *т'аска* (Млк., Рус.Ів., Спас.), *т'аск'и* (Вас., Рус.Ів., Прм., Усп.) 'тс', 'жорна для помелу кукурудзи' (Ст.Н) [СРГО II, с. 235]; рум. *teask* 'прес для вичавлювання' [РРС, с. 725], молд. *т'аск*, *т'аска* 'тс' (Рн., Дол., Лмн., Нвс., Орл., Плів.) [РМС, с. 335].

Укр. *те"рпан* (Пш., Саф., Мат., Кс., Бр., Ол.) 'скісок, різак, яким косять очерет' [9, с. 70; СУГО, с. 189], *тирпан* 'одрубок коси на вкороченому державі' (Тат., Коч., Мк., Мх., Кам.); болг. *тарпан* (Сув., Крин., Куб., З., Лощ., Баг.) 'серп', 'різновид серпа, який служить для зрізання кукурудзяних стебел' (Сув.), *тарпанче*, *тьрпанче* 'серпок' (Крин.) [11, с. 294; 14, с. 269]; рос. *тарпан*, *терпан*, *терпен* (Вас., Вл., НН), *тарпанчик* (Мур., НН) 'коротка коса' [СРГО II, с. 216]; молд. *тарпан* 'тс' (Рн., Дол., Нвс., Орл.); гаг. *тырпан* 'серп', 'коса для зрізання кушів' (Олекс., Куб., Дм., Нвс., Винг.) [ГРМС, с. 483].

Висновки. Аналіз інтегровальних лексичних елементів засвідчив такі особливості контактування різносистемних мов в ареалі межиріччя Дністра і Дунаю: 1) мови (говірки

різних мов) зазвичай зберігають в цілому свою структуру (передусім на фонетичному і морфологічному рівнях); 2) ареалу властива індивідуальна полімовність, що посилює інтерференцію; 3) міжмовне контактування часто стосується не лише двох, а трьох і більше мов одночасно; 4) у говірках різних мов унаслідок міжмовних контактів виникають інновації (діалектні риси, яких не було в материнських говірках); 5) серед цих інновацій значну частину посідають інтегровальні для різних мов ареалу риси, обмежені цим ареалом і зафіксовані переважно на лексичному рівні; 6) розширенню знань про інтерферентні процеси в ареалі сприяє робота над створенням «Мультилінгвального атласу межиріччя Дністра і Дунаю», завданням якого є встановлення таких рис і визначення ареалів їхнього поширення.

Позначення населених пунктів

Білгород-Дністровський р-н: Вип. – Випасне; Віл. – Вільне; Вм. – Великомар'янівка; Вол. – Володимирівка; Крт. – Крутоярівка; Мар. – Маразлівка; Мк. – Миколаївка; Мн. – Монаші; НЦ – Нова Царичанка; Пк.2 – Петрівка; Пр.БД. – Приморське; Рус.Ів. – Руська Іванівка; Сем. – Семенівка; СЦ – Стара Царичанка; Ск. – Старокозаче; Уд. – Удобне; Чист. – Чистоводне; Шр. – Широке;

Татарбунарський р-н: Тат. – м. Татарбунари; Башт. – Баштанівка; ВБ – Весела Балка; Див. – Дивізія; ЖЯ – Жовтий Яр; Коч. – Кочкувате; Лим. – Лиман; Нер. – Нерушай; Пр.Тат. – Приморське; Рб. – Рибальське; Рл.2 – Ройлянка; Спас. – Спаське; Стр. – Струмок; Тр. – Трапівка; Тз. – Тузли;

Саратський р-н: Введ. – Введенка; З. – Зоря; КБ – Крива Балка; Кл. – Кулевча; Мих. – Михайлівка; Мл. – Молдове; Пл. – Плахтіївка; Рл.1 – Ройлянка; Серг. – Сергіївка; Усп. – Успенівка; Яр. – Ярославка; Хл. – Холмське;

Арцизький р-н: Вш. – Вишняки; Км. – Кам'янське; Мп. – Мирнопілля;

Тарутинський р-н: Бл. – Благодатне; Вс. – Височанське; Гн. – Ганнівка; Гн.2 – Ганнівка Друга; Євг. – Євгенівка; Єл. – Єлизаветівка; Мкл. – Миколаївка; Мл.2 – Малоярославець Другий; Ну. – Новоукраїнка; Ол. – Олександрівка; Пк. – Петрівка; Скр. – Скриванівка;

Кілійський р-н: Вас. – Василівка; Вл. – м. Вилкове; Дес. – Десантне; Кіл. – м. Кілія; Мрн. – Мирне; Новс. – Новоселівка; Прм. – Приморське; СТ – Старі Трояни; Труд. – Трудове; Шв. – Шевченкове; Фурм. – Фурманівка;

Ізмайльський р-н: Баг. – Багате; Бр. – Броска; Кал. – Каланчак; Км. – Кам'янка; Кс. – Кислиця; Ком. – Комишівка; Лощ. – Лощинівка; Мат. – Матроска; Мур. – Муравлівка; НН – Нова Некрасівка; Оз. – Озерне; Пш. – Першотравневе; Саф. – Саф'яни; СтН. – Стара Некрасівка; Сув. – Суворове; Утк. – Утконосівка; НП – Нова Покровка;

Болградський р-н: Винг. – Виноградівка; Гор. – Городне; Дм. – Дмитрівка; Кос. – Коса; Крин. – Криничне; Куб. – Кубеї; Олекс. – Олександрівка; Таб. – Табаки;

Ренійський р-н: Дол. – Волинське; Котл. – Котловина; Лмн. – Лиманське; Наг. – Нагірне; Орл. – Орлівка; Плв. – Плавні; Рн. – м. Рені; Нвс. – Новосільське.

Список використаної літератури

1. Гриценко П. Ю. Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети) / П. Ю. Гриценко // Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2006. – Вип. 21. – С. 3–16.
2. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка : [монографія]; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – Ізмаїл : «СМИЛ», 2015. – 676 с.
3. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины / Ред. А. И. Кисе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. – Одесса : PostScriptUm – СМІЛ, 2014. – 744 с.
4. Колесников О. Етномовна ситуація і питання мовної політики в Українському Придунав'ї / Олександр Колесников // Південь України. Одеса. Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.): доповіді та повідомлення. – Одеса, 1999. – С. 275–283.
5. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / Уриэль Вайнрайх. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун-те изд. объедин. «Вища школа», 1979. – 263 с.
6. Лазаренко Л. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні (лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти). – Київ, 2001. – 130 с.
7. Дакі О. А. Ботанічна лексика в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Дакі. – К., 2014. – 16 с. + 1 к.
8. Мірошниченко О. О. Болгарські та східнороманські елементи в українських південнобессарабських говірках / О. О. Мірошниченко // Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2004. – Вип. 17. – С. 100–106.
9. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славистів / А. А. Москаленко. – Одеса : Вид-во Одеського пед. ун-ту, 1958. – 78 с.

10. Колесников А. О. Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю / А. О. Колесников. – Ізмаїл : ІРБІС, 2016. – 168 с.
11. Колесник В. О. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий). Бессарабия. Речник. Български говори в Украйна. Вип. 4 / В. О. Колесник. – Одеса : Астропринт, 2008. – 376 с.
12. Барболова З. Особенности на българския говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградский район, Одесская область в Украина / З. Барболова. – Одеса : Астропринт, 1999. – 151 с.
13. Шабашов А. В. Гагаузи: система термінів родинних зв'язків і походження народу: монографія / А. В. Шабашов – Одеса : Астропринт, 2002. – 744 с.
14. Колесник В. А. Евгеновка /Арса/. Ономастика. Говор. Словарь / В. А. Колесник. – Одеса : Гермес, 2001. – 287 с.
15. Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... кандидата філол. наук : 661 / Дроздовський Володимир Петрович. – Одеса, 1962. – Ч. II. Додатки – 244 с.

Список використаних джерел

- АУМ: Атлас української мови. – Т. 3 [Ч. 1. Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі; ч. 2. Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі; ч. 3. Комплексні карти; ч. 4. Некартографовані матеріали]. – К., 2001.
- ГРМС: Гагаузско-руско-молдавский словарь / Составители: Г. А. Гайдаржи, Е. К. Колца, Л. А. Покровская, Б. П. Тукан; отв. ред. – Н. А. Баскаков. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – 664 с.
- РМС: Дикционар рус-молдовенеск / Борш А., Запорожан И. – Кишинэу : РПЕСМ, 1990. – 504 паж.
- РРС: Dicționar rus-român, român-rus. – Ch. : F.E.-P. «Tipogr. Centrală», 2004. – 760 p.
- СУГО: Словник українських говорів Одещини / гол. редактор О. І. Бондар. – Одеса, 2011. – 223 с.
- СРГО: Словарь русских говоров Одесщины : В 2-х т. / Відп. ред. Ю. О. Карпенко, Сусуму Уемура. – Одесса : Астропринт, 2000. – 376 с.

References

1. Hrytsenko, P. Yu. (2006). The area between the Danube and the Dniester rivers on the basis of the linguistic geography (state and priority). *Naukovij visnik Izmayil'skogo derzhavnogo humanitarnogo universitetu. (Scientific bulletin of Izmail State Liberal Arts University)*, 21, 3–16. (in Ukr.)
2. Kolesnykov, A. O. (2015). *The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects : origin and dynamics*. Izmail: SMIL (in Ukr.)
3. Budzhak, (2014). *Budzhak: historic and ethnographic sketches of nations of South-West regions of Odessa*. Odessa: PostScriptUm-SMIL (in Ukr.)
4. Kolesnykov, O. (1999). Ethnic and linguistic situation and a question of language politics in Ukrainian Low Danube. *Chetvertij mizhnarodnij kongres ukrajinistiv: dopovidi ta povidomlennya (The Fourth International Summit of Ukrainian reseachers: reports and information)*, 275–283. (in Russ.)
5. Weinreich, U. (1979). Language in contact. Finding and Problems. Kyiv: Visha shkola (in Russ.)
6. Lazarenko, L. (2001). Lexical interferential process in oral Romanian speech of Ukraine (linguistic and sociolinguistic aspects). Kyiv: Publishing House of the Ukrainian Academy of Sciences (in Ukr.)
7. Daki, O. A. (2014). *The botanical lexis of the Ukrainian dialects spoken in the area between the Danube and the Dniester rivers*. Kyiv (in Ukr.)
8. Miroshnychenko, O. O. (2004). Bulgarian and East-Romanian elements in the Ukrainian South Bessarabia dialects. *Naukovij visnik Izmayil'skogo derzhavnogo humanitarnogo universitetu. (Scientific bulletin of Izmail State Liberal Arts University)*, 17, 100–106. (in Ukr.)
9. Moscalenko, A. A. (1958). *The dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region*. Odessa: Publishing House of Odessa ped. un-ty (in Ukr.)
10. Kolesnykov, A. O. (2016). Atlas of the Ukrainian dialects spread between the Danube and the Dniester rivers. Izmail: IRBIS (in Ukr.)
11. Kolesnyk, V. O. (2008). The dialect of Bulgarians spoken in the village Crinichne (Chushmelij). Bessarabiya. Dictionary. Odessa: Astroprint (in Bulg.)
12. Barbolova, Z. (1999). *The peculiarities of Bulgarian dialect spoken in the village Chervonoarmejskoye (Cubey), Bolgrad district, Odessa region, Ukraine*. Odessa: Astroprint (in Bulg.)
13. Shabashov, A. V. (2002). *Gagauzes: terms of kinship system and origin of the people*. Odessa: Astroprint (in Russ.)
14. Kolesnik, V. A. (2001). *Yevgenovka /Arsa/. Onims. Dialect. Vocabulary*. Odessa: Hermes (in Bulg.)
15. Drozdovskij, V. P. (1962). *The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside*. Odessa (in Ukr.).

List of sources

- AUM, (2001). *Atlas of the Ukrainian Language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
- GRMS, (1973). *Gagauz-russian-moldavian dictionary*. Moscow: Soviet encyclopedia (in Ukr.)
- RMS, (1990). *Russian-Moldovain dictionary*. Chishinev: RPESM (in Mold.)
- DRR, (2004). *Russian-Romanian, Romanian-Russian Dictionary*. Ch.: F.E.-P. Central printing-house (in Rom.)
- SUGO, (2011). *Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region*. Odessa: Astroprint (in Ukr.)
- SRGO, (2000) *Dictionary of Russian dialects of Odessa region*. Odessa: Astroprint (in Russ.)

DELYUSTO Maryna Serhiivna,

Candidate of Philological Sciences, Doctor of Philosophy (Philology), Associate Professor, Ukrainian Language and Literature Chair, Izmail State University of Humanities

e-mail: mdelyusto@ukr.net

THE PECULIARITIES OF LANGUAGE INTERACTION

IN MULTI-LINGUAL AREA BETWEEN THE DNIESTER AND THE DANUBE RIVERS

Abstract. Introduction. *The research of existence and interaction of languages and dialects of different origin and system (Ukrainian, Romanian, Bulgarian, Russian, Gagauz) is an actual problem facing modern European dialectology nowadays, because its solution helps to summarize the specific character of interference processes, especially understanding mechanisms of formation common for different idioms linguistic phenomena.*

Purpose. *The purpose of the analysis is to determine the peculiarities of interaction the Ukrainian, Romanian / Moldavian, Bulgarian, Russian, Gagauz languages and to describe some local interlexemes as a result of language contacts in interference Ukrainian territory between the Danube and the Dniester rivers.*

Results. *The author represents conditions, peculiarities, factors and results of interaction of five languages (Ukrainian, Russian, Romanian, Bulgarian, Gagauz) spread in multi-lingual lateral Ukrainian area – between the Danube and the Dniester rivers; gives reasons for mapping multi-lingual territory between the Danube and the Dniester rivers, for opportunity and appropriateness to prepare “Multi-lingual atlas of dialects spread between the Danube and the Dniester rivers” devoted to the resettlement dialects of different national languages (Ukrainian, Romanian, Russian, Bulgarian and Gagauz).*

Originality. *In contrast to other descriptions of interference process of lexical level of dialects in this area (P. Hrytsenko, O. Miroshnychenko, O. Daki) the author pays attention to the Gagauz dialects.*

Conclusion. *The author admits such common peculiarities for these languages as: functioning first of all in dialectal form, resettlement character of different languages dialects, mosaic structure of different languages dialects, the influence of Ukrainian, Russian and Romanian literary standards in different time, an individual multi-lingual speech behavior of dialects’ bearers, caused by the historical development of this region, a lot of integrating elements of lexical level, which realized differently in five languages. The last actualizes the necessity of creation of multi-lingual atlas of this territory.*

Key words: *Ukrainian dialect; Russian dialect; Romanian dialect; Bulgarian dialect; Gagauz dialect; integrating features; multi-lingual area.*

Надійшла до редакції 22.03.18

Прийнято до друку 26.03.18

УДК 811.161.2’28-13

КЛИМЕНКО Наталія Борисівна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри мовної підготовки Донецького
національного технічного університету
(м. Покровськ)

e-mail: klymenko2010@gmail.com

РОБОТА НАД УКЛАДАННЯМ ХРЕСТОМАТІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ДОНЕЧЧИНИ

У статті викладено основні етапи роботи та засади, на підставі яких укладено Хрестоматію українських говірок Донеччини. Розкрито роль кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету в роботі над створенням цієї праці. Розглянуто основні принципи записування, розшифрування й упорядкування діалектних текстів у зазначеному збірнику. Проаналізовано спосіб реконструкції діалектних записів у Хрестоматії за допомогою спрощеної фонетичної транскрипції, що дає уявлення про найважливіші риси українських говірок Донеччини на всіх структурних рівнях у тому вигляді, у якому вони збереглися на початку ХХІ століття, а також зазначено, наскільки паспортизовано досліджуваний фактичний матеріал.

Цінність запропонованих текстів посилює те, що вони є розшифрованими записами з майже зруйнованих або дуже пошкоджених унаслідок воєнних дій на Сході України населених пунктів, розташованих на лінії зіткнення, а також на нині тимчасово окупованих територіях Донецької області.

Стаття містить діалектні матеріали, що відображають риси сучасного діалектного мовлення Донеччини, евристично цінного для дослідження української діалектної мови в цілому. Вони є зразком новостворених українських говірок та незаперечним аргументом не тільки їх існування, а й активного функціонування в Донецькій області.

Ключові слова: діалект, говірка, східностепові говірки, хрестоматія говорів, транскрипція, діалектні тексти, діалектні особливості.

Постановка проблеми. Успішний розвиток діалектологічних досліджень залежить від створення такого емпіричного підґрунтя, яке б достатньо забезпечувало вимоги сучасних досліджень і відображало відомості з різних діалектних зон усього українського діалектного континууму. Таку інформацію про діалектну мову дають зв'язні тексти. «У діалектному тексті як різновиді мовного простору виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики; у ньому виразно проступає поділ одиниць за частотою та використання у говірковому мовленні» [1, с. 9]. Г. Л. Аркушин зазначає: «Записані розповіді – це ще й факти живих свідків різних подій, які у своїх дослідженнях можуть використати не тільки діалектологи, а й соціолінгвісти, фольклористи, етнографи, історики та інші, тому в україністиці такого великого значення надають текстам» [2, с. 3].

На сьогодні видано чимало збірників діалектних текстів різних українських говорів, зразки діалектного мовлення діалектоносіїв різних частин українського діалектного континууму наведено в монографіях, наукових статтях, навчальних посібниках тощо. Однак і досі текстологічно не представлені українські східностепові говірки. Очевидною є актуальність укладання Хрестоматії українських говірок Донеччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві вже маємо збірники діалектних текстів із різних українських наріч: «Говірки Чорнобильської зони» (К., 1996) [3], «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (К., 2003–2005), Н. М. Глібчук «Говірки південно-західного наріччя української мови: Збірник текстів» (Львів, 2000) та «Українські говірки південно-західного наріччя» (Львів, 2005) [4], «Сватівщина: Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій» (Луганськ, 1998), «Старобільщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій» (Луганськ, 2000), «Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області)» (Львів, 2002), «Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти» (Луганськ, 2011) [5], «Українські закарпатські говірки» (Ужгород, 2004), «Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів» (Чернівці, 2006), «Говірки історичної Уманщини та суміжних земель» (Умань, 2008) та ін. Маємо також декілька збірників текстів Г. Л. Аркушина: «Голоси з Підляшшя: тексти» (Луцьк, 2007), «Голоси з Волинського Полісся: тексти» (Луцьк, 2010), «Голоси з Берестейщини: тексти» (Луцьк, 2007); фундаментальну працю, підготовлену й видану діалектологами Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Г. І. Мартиною, Т. В. Щербиною, З. М. Денисенко, А. А. Таран текстотеку говірок Середньої Наддніпрянщини в трьох книгах: «Говірки Південної Київщини» (Черкаси, 2008), «Говірки Західної Полтавщини» (Черкаси, 2012), «Говірки Черкащини» (Черкаси, 2013) із доданими них CD [6].

Незважаючи на таку активізацію записування, а що не менш важливо, публікації українських діалектних текстів, говірки східних областей України, зокрема говірки Донеччини, дотепер залишаються недостатньо представленими в цьому плані. **Метою цієї статті** є аналіз і відображення результатів роботи над укладанням Хрестоматії українських говірок Донеччини.

Виклад основного матеріалу. У 1998 р. в Донецькому державному університеті (пізніше – Донецький національний університет, зараз – Донецький національний університет ім. Василя Стуса) побачило світ науково-навчальне видання «Східностепові українські говірки», що стало чи не першою окремою публікацією зв'язних текстів, записаних у населених пунктах Донеччини та сусідніх районів інших областей, що містили яскраві фонетичні, словотвірні, лексичні, морфологічні, синтаксичні особливості новостворених східностепових говірок [7]. Відтоді кафедра української мови Донецького державного університету (згодом кафедра української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету) розпочала масштабну роботу щодо записування й опрацювання діалектних текстів, які відображали б мовні особливості українських говірок Донеччини, та створення Хрестоматії українських говірок Донеччини. Протягом кінця 90-х років ХХ ст. першого десятиліття ХХІ ст. разом зі студентами, учителями, колишніми випускниками тривало ретельне вибирування, фіксація та упорядкування діалектного фактичного матеріалу на всій території Донецької області. Цьому сприяло проведення Першого Всеукраїнського діалектологічного семінару «Українські діалекти сьогодні: стан і перспективи дослідження», організованого Інститутом української мови НАН України та Донецьким національним університетом, який відбувся на базі Донецького національного університету 1 квітня 2011 року (у ньому взяли участь 52 науковці з різних вишів України); робота Координаційної діалектологічної наради завідувачів профільних кафедр вишів регіону «Координація науково-теоретичних і науково-прикладних досліджень діалектів південно-східного регіону України» (26 жовтня 2011 року); організація й проведення щорічного Конкурсу наукових студентських робіт з діалектології з подальшою трансформацією його у Всеукраїнський студентський діалектологічний семінар; створення на ґрунті кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету діалектологічного сайту, роботу якого розпочато з 1 грудня 2011 року. Ухвалою Координаційної діалектологічної наради завідувачів профільних кафедр вишів регіону при Донецькому національному університеті створено Центр діалектологічних досліджень східностепових говірок. Відтоді маємо неодноразові публікації матеріалів до Хрестоматії українських говірок Донеччини викладачами та студентами Донецького національного університету [8; 9].

На сьогодні можна говорити про завершення першого масштабного етапу роботи над формуванням збірника діалектних текстів новостворених східностепових говірок – Хрестоматії українських говірок Донеччини.

Робота над цією працею передбачала виконання таких завдань: зробити аудіозаписи зв'язного діалектного мовлення східностепових говірок, розшифрувати тексти спрощеною фонетичною транскрипцією, подати найбільш інформативні уривки, які передають найтипівші риси обстежуваних говірок. На сьогодні Хрестоматія містить близько 300 сторінок діалектних текстів, що дають уявлення про найважливіші риси говірок Донеччини на всіх структурних рівнях у тому вигляді, у якому вони збереглися на початку ХХІ століття. Цінність запропонованих текстів посилює те, що вони є розшифрованими записами з майже зруйнованих або дуже пошкоджених унаслідок воєнних дій населених пунктів, розташованих на лінії зіткнення: м. Красногорівка Мар'їнського району, с. Старомихайлівка Мар'їнського району, м. Мар'їнка, с. Первомайське Ясинуватського району, с. Верхньоторецьке Ясинуватського району, с. Широкіне Новоазовського району, чи на тимчасово окупованих територіях Донецької області: с. Успенівка Амвросіївського району, смт. Копані, с. Благодатне, с. Артемівка Амвросіївського району, с. Роздольне, с. Осикове Старобешівського району, с. Самсонове Тельманівського району, с. Вільховчик, с. Степанівка, с. Дмитрівка Шахтарського району м. Торез, м. Дебальцеве, с. Седово-Василівка Новоазовського району, м. Макіївка, с. Оленівка м. Єнакієвого, с. Троїцько-Харцизьке м. Харцизька та ін.

Воєнні дії спричинили значні міграційні рухи на обстежуваній території, що неминуче призведе до непоправних змін у мовній структурі східностепових говірок. Тому

важливо сьогодні якнайповніше зафіксувати й представити східностепові говірки Донеччини в тому вигляді, у якому вони активно функціонували до початку воєнного конфлікту на Сході України.

Сьогодні на окупованих територіях українські говірки постійно перебувають під загрозою знищення. Тому деякі тексти, підготовлені до Хрестоматії українських говірок Донеччини, можна вважати раритетними, оскільки вони відображають різновиди української діалектної мови, вільне функціонування якої в окупованій частині Донецької області є практично неможливим.

Упорядники Хрестоматії орієнтувалися на ті зразки діалектного мовлення, які репрезентують його традиційний шар: тексти записано в основному від людей старшого віку, переважно з початковою або неповною середньою освітою, що прожили все життя в одному населеному пункті. До кожного з них подано паспортизацію, де зазначено такі дані про інформанта: прізвище, ім'я по батькові, рік народження, освіта, ким працював. Дуже важливо було записати, чи перебувала особа, мовлення якої записане, в інших місцевостях, чи не жила в інших містах і селах, де, коли і як довго. Якщо така інформація була виявлена, її зафіксовано й передано в самому тексті, що є зразком говірки.

У зв'язку з тим, що всі паперові записи залишилися в окупованому Донецьку і вдалося вивезти тільки електронні носії, а також через неможливість потрапити в окремі населені пункти сьогодні й уточнити паспортизацію записів, зроблених раніше, інформація про окремих респондентів є частково або й повністю втраченою. Тому після окремих текстів Хрестоматії наведено неповні відомості:

записано від невідомого інформанта, 1938 р. н., народилася й прожила все життя в с. Серебрянка Бахмутського району Донецької області, освіта – 7 класів школи, працювала в місцевому лісництві, санітаркою в лікарні, у колгоспі.

Зрідка серед текстів Хрестоматії трапляються такі, у яких немає жодних відомостей про інформанта, тільки час запису. Наприклад, *записано 2008 року від невідомого інформанта в с. Верхньоторецьке Ясинуватського району Донецької області.*

Упорядники Хрестоматії прагнули насамперед відтворити мовні образи східностепових говірок, поширених на території всієї Донецької області. Отже, метою роботи стала фіксація особливостей живого українського мовлення східностепових говірок Донеччини, різних за материнськими діалектними основами, що в умовах індустріалізованого Донбасу збереглися й активно функціонують у селах, невеликих містах та на околицях великих міст.

Тексти, записані в говірках Донеччини, що є континуантами південно-східних материнських говірок (середньонадніпрянських, слобожанських або степових), безперечно, становлять основу всього складу Хрестоматії. Наприклад: *отóж йакім йа булá уч'óч':іком / а нáда ж булó конкрétно записуват' / грóше"й л'уд'ám не" платіли / пи́сали трудодén' / а шó той трудén' / аж у к'ін'ц'і гóда давали на йóго зе"рно / пон'áтно / а грóше"й не" давали / грóш'і у нас булі так'і / то корóву здóйиш та тут йóго покач'áйе"иш та мáсличко на базáр' не"се"мó в Новос'óловку / та мн'áса ж / мáсличка / йайіч'ка / ми не" знáли йайіч'ко йісти" / на базáр' йóго не"сли / шóб булá коп'ійка / а хл'іб же сам'і вс'і пи́кли / не" голодували н'ідé н'іч'óго / н'іч'огén'ко / так жи́ли тод'і // (записано від Клименко Ганни Трохимівни, 1927 р. н., отримала незакінчену середню освіту, працювала в колгоспі, лаборантом на молокозаводі, с. Вільне Поле Великоновосілківського району Донецької області); ну не"чéмо паскí / пáску рóблат' йак / то в пйáтни"ц'у такé / ну роишчи"н'áйу т'істо / йак роишчи"н'áйу / бе"ру др'іж':і / мука́ / сахар' / ол'ійі туді л':у́ / ичóб вони́ булі так'і похóж'і на пасочкí / такé здóбне рóбл'у т'істо / вонó тод'і ви́схóдзуйе / кладу́ йóго у хвóрмочки / вонó п'ідхóди"т' иче у хвóрмочках / а тод'і ужé садóвл'у йóго у духóвку // рáн'ше не"клá йа в пи́ч'і / а пóт'ім в́же ви"т'ага́йе"иш і вони́ охолода́йут' / йіх обли́ва́йе"иш / так са́мо й хл'іб не"чéш в не"ч'і // (записано від Дурневої Віри Іванівни, 1939 р. н., закінчила 5 класів школи, с. Оленівка м. Єнакієве (зараз Бахмутського району) Донецької області); дава́йте по пор'áдку / йа Шахóва Райіса Ф'óдоровна / роділас'а в три́ц':ат' с'ід'мóму гóд'і / чотірнади́ц'а́того*

ліпн'а / роділас'а в се^ло Їа́блон'ка / так воно́ ра́н'ше нази́ва́ло́с'а / с'і́ча́с воно́ вже нази́ва́й'є'ц':а Старо́ва́ровка / роділас'а / росла́ в се^лі́ / в с'і́м'ї́ се^ла́нс'к'ї́й / ну все не^ре^жи́лі / шч'е́ войну́ / все не^ре^жи́лі / робіла́ їа́ вже на робо́т'і / св'і́на́ркой робіла́ / ну ота́к пройшла́ вс'а́ мо́я́ трудо́ва́ жи́зн' / до́я́ркой робіла́ / і т'ел'а́тн'ї́цей / вс'о́го́ не^ре^жи́ла́ / все не^ре^робіла́ // (записано від Шахової Раїси Федорівни, 1937 р. н., закінчила 7 класів школи, с. Староварварівка Олександрівського району Донецької області).

До Хрестоматії увійшли також тексти, що передають особливості «акаючих» говірок Донеччини переважно з північноукраїнською діалектною основою. Наприклад: їа́ ма́ло́й бу́ла́ / ба́т'кі́ ро^аска́зува́ли / шо́ го^ало^адо́вка бу́ла́ / шо́ хл'і́ба́ ни́де́ не^н кúпи́ш / хо^аді́ли в го́ро^ад по́ хл'і́б / прі́йди́ш / а́ в ма́газін'і́ не^нма́ йогó / разби́ра́ли л'у́ди / йа́к'і́ зан'і́ма́лис' сп'і́кул'а́ц'ї́ей / бо́ по́ки до́йде́ш / авто́буси то́д'і́ не^н хо^аді́ли / п'і́шки в'і́с'ім к'і́ломи́тр'ів / а́ по^ато́м на́ талку́ш'і́ про́дава́ли / а́ в'ін до^аро́гї́й там бу́в / сто́ рубл'і́в // (записано від Москаленко Надії Степанівни, 1934 р. н., с. Гришине Красноармійського району Донецької області).

Як уже було зазначено вище, свідченням початку роботи над Хрестоматією українських говірок Донеччини стало видання науково-навчального посібника «Східностепові українські говірки» (1998), у якому вміщено тексти, записані в 37 н. п. Донецької області [7]. Цей матеріал повністю увійшов до Хрестоматії українських говірок Донеччини.

Усі тексти Хрестоматії подано спрощеною фонетичною транскрипцією, що дозволяє передати фонетичні особливості новостворених українських говірок Донеччини, оскільки останнім не притаманна значна різноманітність і строкатість, що вирізняє південно-західні українські діалекти.

Спрощена фонетична транскрипція, застосована в Хрестоматії, передбачала дотримання таких основних вимог:

- використано букви українського алфавіту, крім *я, ю, є*, що можуть позначати один голосний звук *а, у, е* або ж сполучення голосного з приголосним *й*: *йа́блун'а, йу́ний, йеді́ний, сї́н'е*; букви *ї*, що завжди позначає два звуки *йї* (*йї́дут'*); букви *щ*, яка позначає сполучення звуків *шч* (*дошч*); букви *ь*, що не позначає жодного звука (*ден'*), а тільки м'якість попереднього приголосного;

- великі літери вжито для запису тільки власних назв – імен, прізвищ, назв сіл, міст, вулиць, річок тощо (*О́л'га, Васи́л'івка*);

- африкати *дж, дз, дз'* позначені як *џ, ѓ, ѓ'*: *џм'іл', ѓ́зеркало*;

- вимову *в* у будь-якій позиції передано літерою *в*: *вдо́ма, п'івн'а*;

- вимову *й* у будь-якій позиції позначена буквою *й*: *йогó, йа́блуко*;

- для відображення відтінків вимови голосних використано знаки, які позначають призвук у верхньому індексі: *че^нтве́р, на́ го^аро́д'і*.

- м'яка, пом'якшена і напівпом'якшена вимова приголосних передана знаком апостроф ('): *с'і́л, ж'і́нка, са́хар'*.

- для передавання довготи приголосного використано двокрапку після букви, що позначає довгий звук: *об:і́ти*;

- оглушення дзвінких приголосних у кінці префіксів (прийменників), складів і слів також обов'язково відображено в текстах: *с ха́ти, от четве́ргá*;

- відбито повне чи часткове одзвінчення глухих приголосних перед дзвінками або в абсолютному кінці слова: *коз'ба́, коли́з', авто́буз*;

- передано уподібнення приголосних: *ж:і́ти; у́ лóз'ц'і́, вмива́йес':а*;

- позначено уподібнення твердих приголосних до м'яких, пом'якшених і напівпом'якшених: *д'н'а́, с'в'а́та*;

- наголос у неодноскладових повнозначних словах позначено знаком акут ('): *ха́та, ставо́к*;

- неповнозначні слова записано окремо від повнозначних: *у садку́, с́ полотна́*;

• на місці пауз у середині речення ставимо одну скісну риску (/), а на місці більшої паузи, як правило, у кінці речення – дві такі риски (//);

• препалатальність *л* позначається знаком *л*: *л'іс'т'а, бул'і, поклáла*.

Для збереження «різnobарвності звукової панорами обстежуваної говірки» [10] тексти Хрестоматії не схематизовані, вияви тих чи інших фонем не втиснуті в певні межі, тому наявні випадки, коли в мовленні одного інформанта одна й та сама фонема в ідентичних фонетичних умовах виявлена по-різному. Наприклад, *і це бу́ло бат'ка́м та́ка по́мошч' хоро́ша / вони́ так'і бу́ли ра́д'і / шо ми ї́м допомага́ли / на ро́бо́ту йшли́ вс'ігда́ с н'іс'н'а́ми / з робо́ти теж с'н'іва́ли н'іс'н'і / за́раз тако́го не"ма́йє //* (записано у с. Макіївка м. Макіївки Донецької області від Горбань Галини Петрівни, 1939 р. н., освіта – 7 кл. школи, працювала в колгоспі, на шахті).

При доборі текстів були враховані такі основні моменти: наведені записи точно передають оригінальне мовлення; для них характерна різноманітна тематика; із джерел відібрано ті уривки зв'язного мовлення, що найбільш насичені діалектними особливостями. Щодо змісту пропоновані тексти становлять розповіді інформантів на вільні теми, переважно про життя автобіографічного характеру, про соціалістичні перетворення, про голод 1933 р. та 1947 р., про особливості харчування, про родинну та календарну обрядовість, будівництво, ткацтво тощо.

Усі фактичні діалектні матеріали Хрестоматії уміщено на 250 сторінках. Причому репрезентовано записи, зроблені й розшифровані в 75 обстежених населених пунктах Донецької області протягом 1995–2015 рр.

Висновки. Укладена праця заповнює одну з лакун в українській діалектній текстології: нарешті східностепові українські говірки будуть також представлені в джерельній базі українського діалектного континууму. Хрестоматія містить діалектні матеріали, що відображають риси сучасного діалектного мовлення Донеччини, є зразком новостворених українських говірок, евристично цінних для дослідження української діалектної мови в цілому і є незаперечним аргументом не просто існування, а й активного їхнього функціонування в Донецькій області. Звичайно, це ще не завершальний етап текстологічного опрацювання українських говірок Донеччини. Надалі ще багато роботи з розшифрування та опрацювання всіх записів, збільшення текстової джерельної бази східностепових говірок, що дозволить проаналізувати не тільки сучасний стан обстежуваних говірок, а й напрями їхнього розвитку.

Список використаної літератури

1. Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок [Текст] / П. Ю. Гриценко // Говірки Чорнобильської зони. Тексти [Упоряд.: П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л. Г. Анісімова, Ю. І. Бідношия, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поістогова, Л. В. Рябець]. – К. : Вид-во «Довіра», 1996. – С. 7–19.
2. Аркушин Г. Л. Українські діалектні тексти (до питання методології) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [редкол.: Г. Л. Аркушин та ін.]. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – № 1 : Філологічні науки. Мовознавство. – С. 3–8.
3. Говірки Чорнобильської зони. Тексти / Упоряд.: П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л. Г. Анісімова, Ю. Б. Бідношия, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поістогова, Л. В. Рябець. – К. : Вид-во «Довіра», 1996. – 358 с.
4. Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упор. Н. М. Глібчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 235 с.
5. Українські східнослов'янські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / Упоряд.: К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.
6. Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів (з додатком CD «Говірки Черкащини») / Упоряд.: Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси, 2013. – 881 с.
7. Східностепові українські говірки: Науково-навчальний посібник [Текст] / За заг. ред. А. П. Загнітка. – Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1998. – 114 с.

8. Клименко Н. Б. Деякі матеріали до Хрестоматії східностепових українських говірок [Текст] / Н. Б. Клименко // Граматичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т, наук. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2015. – 212 с.
9. Клименко Н. Б. Тимохіна Ю. Є. Матеріали до Хрестоматії східностепових українських говірок [Текст] / Н. Б. Клименко, Ю. Є. Тимохіна // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 39. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2014. – С. 266–274.
10. Говори української мови (збірник текстів) [Текст] / Укл.: С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.

References

1. Grytsenko, P. Yu. (1996) *Texts as a source of research on Chornobyl dialects*. Kyiv: Publishing House of «Dovira» (in Ukr.)
2. Arkushyn, G. L. (2011) *Ukrainian dialect texts (to the question of methodology)*. Lutsk: Publishing House of the VNU them. Lesia Ukrainka. – № 1: Philological Sciences. Linguistics, 3–8 (in Ukr.).
3. *Speeches of the Chernobyl zone. Texts* / P.Yu. Grytsenko et. al. Kyiv: Publishing House of «Dovira» Dovira (in Ukr.)
4. Hlibchuk, N. M. (2005) *Ukrainian dialects of the southwestern dialect. Texts*. Lviv: Publishing Center of Ivan Franko National University of Lviv (in Ukr.)
5. Glukhovtseva, K. D., Lysnova, V. V., I. O., Nikolayenko (2011) *Ukrainian eastern dialects of Slobozhanshchyna: modern dialectal texts*. Lugansk: Publishing House of «LNU named after Taras Shevchenko» (in Ukr.)
6. Martynova, G. I., Shcherbyna, T. V., Taran, A. A. (2013) *Dialects of Cherkasy region. Collection of dialectal texts*. Cherkasy (in Ukr.)
7. *Eastern-Ukrainian Ukrainian dialects (1998)* / Donetsk National University; Ed. by A. P. Zagnitko. – Donetsk: Publishing House of DonNU, (in Ukr.)
8. Klymenko, N. B. (2015) *Materials of the Ukrainian Eastern-Steppe dialects Reader*. Grammar Studies. – Vinnytsya: LLC «Nilan-LTD», 164–167 (in Ukr.)

KLYMENKO Nataliya Borisovna,

Language Training Department, Donetsk National Technical University, Pokrovsk, Ukraine

e-mail: klymenko2010@gmail.com

THE WORK ON THE COMPLETION OF CHRESTOMATHY OF UKRAINIAN DIALECTS OF DONETSK REGION

Abstract. Introduction. Successful development of dialectological research is possible if a proper empirical base is created and reflects the data from different dialectal zones of the entire dialectal continuum. The necessary element of such source base of Ukrainian dialectal speech is coherent texts which are recorded in newly created Ukrainian dialects of Donetsk region. A lot of sample collections of different Ukrainian dialectal speech have been published so far. However Eastern-Steppe dialects are still not textually presented. That is why the relevance of completion of Chrestomathy of Ukrainian dialects of Donetsk region is indisputable.

Purpose. The aim of the article is the analysis and display of the results of the work on the completion of Chrestomathy of Ukrainian dialects of Donetsk region.

Methods. Descriptive.

Results. The article presents the main stages of the work and foundations on the basis of which the Chrestomathy of Ukrainian dialects of Donetsk region has been made. The role of Ukrainian Language and Applied Linguistics Department of Donetsk National University in the Chrestomathy creation is revealed. The main principles of recording, decryption and arrangement of dialectal texts in this collection are observed. Also the way of reconstruction of dialect records in the Chrestomathy by means of simplified phonetic transcription is analyzed that gives the idea about the most important features of Donetsk dialects at all structural levels in the form they were preserved at the beginning of the XXI century. It is also indicated how much the researched actual material is passported.

Originality. Despite activation in recording and publishing the Ukrainian dialectal texts the dialects of Donetsk region are still not manifested enough. The Chrestomathy of Ukrainian dialects of Donetsk region will cover one more lacuna in research of newly created Ukrainian dialects. At last the Eastern-Steppe dialects of Donetsk region will also be presented in text source database of the Ukrainian dialectal continuum.

Conclusion. The Chrestomathy includes dialectal material which reflects the features of the modern dialectal speech of Donetsk region, and is the sample of newly created Ukrainian dialects heuristically valuable for research of Ukrainian dialectal speech in general and is an indisputable argument not only of the existence but also of the functioning of Ukrainian dialects in Donetsk region.

The value of the proposed texts is strengthened by the fact that there are the decoded records of almost destroyed or much damaged because of military actions East Ukrainian settlements which are on the line of collision, and also by the records of the dialects which are in the temporary occupied territories of Donetsk region.

It is not the final stage of textual processing of Ukrainian dialects in Donetsk region. In the future there is a lot of work on decoding, processing of other records, enlarging the text source database that will make it possible to analyze not only the modern state of surveyed dialects but the ways of their development as well.

Key words: *dialect, Eastern-Stepps dialects, Donetsk region dialects, chrestomathy of dialects, transcription, dialectal texts, dialectal peculiarities.*

Надійшла до редакції 23.03.18

Прийнято до друку 26.03.18

УДК 811.161.2'373(045)

ЛИТВИНЕНКО Яна Олександрівна,
викладач кафедри професійної освіти та
менеджменту КЗ Сумський обласний
інститут післядипломної педагогічної
освіти
e-mail: yana_li@ukr.net

ІНВАРІАНТНА МОДЕЛЬ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті обґрунтовано актуальність системного вивчення діалектної лексики, доцільність аналізу народних назв у складі взаємопов'язаних елементів. Створено узагальнену модель організації найменувань птахів, що відбиває ієрархічність будови описуваної тематичної групи. Здійснено членування орнітолексики, у складі якої виявлено сім лексико-семантичних груп: назви птахів, сукупностей птахів, звуків птахів, частин тіла птахів, вигуки для прикликання та відгону птахів, найменування продуктів життєдіяльності птахів, назви гнізд. Докладно проаналізовано лексико-семантичну групу «Назви птахів», яку сегментовано на п'ять лексико-семантичних підгруп: «Загальні назви птахів», «Родові та видові назви птахів», «Назви птахів за статтю», «Назви птахів за віком», «Збірні назви птахів», – яким підпорядковані парадигми нижчого рівня. Установлено, що основним типом зв'язку між компонентами окресленої лексико-семантичної групи є парадигматичні відношення. Наголошено на універсальності інваріантної моделі тематичної групи лексики «Назви птахів» і можливості послуговування нею в процесі вивчення найменувань живої природи в інших діалектах і мовах.

Ключові слова: *модельовання, тематична група, орнітолексика, ієрархічна організація лексики, системні відношення, східнополіські говірки.*

Постановка проблеми. Дослідження діалектної лексики є надзвичайно важливим завданням сучасної лінгвістики, адже фіксація, упорядкування й опис словникового складу народних говорів дає змогу не лише розв'язати теоретичні та практичні проблеми діалектології, але й забезпечити надійним фактичним матеріалом інші галузі мовознавства.

Сьогодні очевидна доцільність вивчення народних назв за мікросистемами, об'єднаними на основі подібності або спільності функцій позначуваних словами об'єктів позамовного світу [1, с. 133], тому актуальним є опис діалектної лексики як тематичної групи (далі – ТГЛ), адже лише в такий спосіб можна ґрунтовно вивчити склад певної парадигми назв. Однак інвентаризація номінативних одиниць – не самоціль діалектологічних студій; не менш важливою є систематизація лексики на основі різноманітних відношень між словами, що відбивають зв'язки між предметами і явищами дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади системного опису лексики обґрунтували у своїх працях Ф. П. Філін, В. В. Виноградов, О. О. Потебня, М. М. Покровський, А. А. Уфимцева, М. І. Толстой, Л. В. Щерба, Д. М. Шмельов та ін.

У лексиці як системі взаємопов'язаних елементів найважливішу роль відіграє ієрархічна співвідпорядкованість елементів [2, с. 43], тому найбільш вичерпним способом дослідження словникового складу є інтерпретація фрагмента позамовної дійсності у вигляді ієрархічно організованої єдності, якій властиві відношення одиниць різного ступеня складності [3, с. 59]. Такий опис лексичної системи можливий лише за умови пізнання об'єкта в репертуарному (кількісному) та структурному виявах (організація назв як репрезентантів цілісного сегмента відображуваної дійсності) [4, с. 38].

Комплексний підхід до вивчення складу певної ТГЛ, структури та системних відношень між мовними одиницями усталився в діалектній лексикології й до сьогодні залишається актуальним.

Учені здійснювали системне дослідження народної лексики на матеріалі різних тематичних груп: В. В. Леснова описала назви людини та її рис в українських східнослов'янських говірках, Т. О. Ястремська проаналізувала лексику гуцульського пастухування, Г. І. Гримашевич дослідила найменування одягу та взуття в середньополіському діалекті, Т. М. Тищенко студіювала сільськогосподарські номени в говірках подільсько-середньонадніпрянської діалектної межі тощо.

Предметом нашого дослідження стала орнітологічна лексика, яку частково вивчали на матеріалі української мови, зокрема й поліських говірок [докладно див. 5; 6; 7], однак комплексно найменування птахів східнополіського діалекту описано вперше.

Метою статті є моделювання структури ТГЛ «Назви птахів», основними завданнями – систематизація репертуару окресленої групи лексем та виявлення системних зв'язків між її компонентами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення узагальненої моделі організації орнітолексики можливе лише за умови використання методики системного аналізу номінативних одиниць із залученням аксіологічного, гносеологічного та онтологічного підходів.

Склад орнітолексики східнополіських говірок неоднорідний за семантичним і функціональним навантаженням; це дає підстави інтерпретувати ТГЛ «Назви птахів» як складне ієрархічне утворення, для якого характерна послідовність підпорядкування одиниць. Для того щоб вивчити ієрархічну будову окресленої групи, необхідно сегментувати систему орнітолексики, тобто розподілити слова за лексико-семантичними об'єднаннями.

Спираючись на праці П. Ю. Гриценка [8], Т. О. Ястремської [9], І. В. Гороф'янюк [10] та інших дослідників, ми обрали таку модель підпорядкування номенів: тематична група лексики (ТГЛ) → лексико-семантична група (ЛСГ) → лексико-семантична підгрупа (ЛСП) → лексико-семантична мікрогрупа (ЛСМ) → лексико-семантичний ряд (ЛСР) → лексико-семантичний мікроряд (ЛСМР). На нашу думку, саме така інваріантна модель діалектної лексики дасть змогу відобразити ієрархічність будови ТГЛ й описати назви птахів системно.

Обсяг інформації, отриманої експедиційним методом, дозволяє здійснити членування окресленої ТГЛ. Спільна для всієї групи сема 'птах' конкретизована з урахуванням диференційних сем і дає змогу сегментувати орнітолексику на сім ЛСГ: «Назви птахів», «Назви сукупностей птахів», «Назви звуків птахів», «Назви частин тіла птахів», «Вигуки для прикликання та відгону птахів», «Назви продуктів життєдіяльності птахів», «Назви гнізд». Ці групи є відносно замкненими парадигмами лексичних одиниць із архісемою більш конкретного змісту та ієрархічно нижчого рівня, ніж архісема ТГЛ [11, с. 232]. ЛСГ членуються на семантичні підгрупи, мікрогрупи, ряди й мікроряди, що «об'єднують слова за спільним значенням, диференційними ознаками (ДО), належністю до однієї ідеографічної сфери, а також за спільними принципами та засобами номінації» [10, с. 5].

Для орнітолексикси, як і для будь-якої ТГЛ, характерна наявність (та співвіднесеність) центру й периферії. Центр складають назви, де сема, на основі якої об'єднана ТГЛ, домінує; зону, що прилягає до центру, і периферію утворюють одиниці, у семантичному наборі яких спільну сему підпорядковано іншим [12, с. 13].

Розгляньмо особливості структури орнітолексикси на прикладі ЛСГ «Назви птахів»¹ (див. таблицю 1). Ця парадигма лексем є центральною в досліджуваній ТГЛ, тому що її компоненти реалізують архісему 'птах' безпосередньо. До складу окресленої групи належать одиниці, якими мовці послуговуються для вербалізації, ідентифікації та диференціації кожного окремого птаха. Основним типом зв'язку між компонентами цього угруповання назв є парадигматичні відношення; саме вони є визначальними в організації лексичної системи мови та зумовлюють ієрархічний характер її внутрішньої будови [13, с. 45].

Найважливішу роль у структуруванні компонентів групи відіграють гіперо-гіпонімічні відношення. Учені трактують гіпонімію як власне ієрархічну систему, що ґрунтується на родо-видових зв'язках [11, с. 233].

До ЛСГ назв птахів належать загальні, родові та видові номени.

ЛСП «Загальні назви птахів» представлена найменуваннями, утвореними від псл. *рѣта «птах» (*рѣтиса «т. с.»←*рѣта «птах») [14, с. 623–624]: *птах* (14–15, 27, 29, 32, 37, 43, 53, 60, 63, 68, 73, 81, 84, 92, 95, 114, 118), *п'тиц'а* (20, 34, 35, 37, 40–41, 62, 65, 70, 73, 76, 77, 85, 87, 91, 92, 95, 97, 108, 112, 114), *п'ташка* (14–15, 20, 29, 32, 37, 43, 53, 63, 73, 81, 84, 92, 95), *п'тичка* (20, 35, 44, 46, 52, 64, 68–69, 78, 80, 83–84, 86, 87, 91, 112–114, 126).

Таблиця 1.

Структура ЛСГ «Назви птахів»

1	ЛСП	«Загальні назви птахів»			
		ЛСМГ	«Загальні назви птахів за розміром»		
			«Загальні назви птахів за зовнішнім виглядом»		
			«Загальні назви, що позначають типовість / нетиповість птахів для певної фауни»		
2	ЛСП	«Родові та видові назви птахів»			
		ЛСМГ	«Назви свійських птахів»		
			ЛСР	«Загальні назви свійських птахів»	
				ЛСМР	«Видові назви свійських птахів»
			«Назви птахів за розміром»		
			«Назви птахів за зовнішнім виглядом»		
			«Назви птахів за функцією в господарстві»		
		«Назви диких птахів»			
		ЛСР	«Загальні назви диких птахів»		
			ЛСМР	«Назви перелітних птахів»	
				«Назви птахів за типовим місцем перебування»	
				«Назви хижих птахів»	
				«Назви птахів за часом активності»	
		«Видові назви диких птахів»			
3	ЛСП	«Назви птахів за статтю»			
		ЛСМГ	«Назви свійських птахів за статтю»		
			«Назви диких птахів за статтю»		
4	ЛСП	«Назви птахів за віком»			
		ЛСМГ	«Назви дорослих птахів»		

¹ Зауважимо, що поняття «назва птаха» вживане в роботі у двох значеннях: 1) одиниця, що позначає птаха і будь-яке поняття, пов'язане з ним; 2) одиниця, що позначає біологічний рід / вид птаха.

			ЛСП	«Загальні назви дорослих птахів»	
				«Видові назви дорослих птахів»	
			«Назви малят птахів»		
			ЛСП	«Загальні назви малят птахів»	
				«Видові назви малят птахів»	
			ЛСМР	«Назви малят за статтю»	
				«Назви малят за періодом розвитку»	
				«Назви малят за часом появи на світ»	
				«Назви малят за розміром»	
			5	ЛСП	«Збірні назви птахів»
ЛСМГ	«Збірні назви птахів незалежно від віку»				
	«Збірні назви малят птахів»				

Гіпероніму *птах* (*n'тиц'а*) підпорядковані одиниці нижчого рівня, що також передають загальне значення, проте водночас реалізують специфічні ознаки птахів: «розмір» (*n'ташка др'іб'на* (63), *n'тиц'а ма'лен'ка* (73), *n'тичка невел'ика* (68); *n'ташка чи'мала* (96), *n'тичка вел'ика* (64), *'буйнайа* (57)), «зовнішній вигляд» (*n'ташка чу'батайа, чу'батен'ки* (87)) та ін. Ці одиниці функціонують у межах парадигми як співгіпоніми.

Подібно до структури ЛСГ на позначення свійських тварин, репертуар орнітоназв складається як із загальних номінативних одиниць, що відображають диференціацію птахів за біологічним родом, так і зі спеціальних лексем, утворених у результаті диференціації птахів у межах кожного біологічного роду за певними ознаками [8, с. 16].

Так, на основі ДО «прирученість / неприрученість птаха» родові та видові орнітономени об'єднані у дві мікрогрупи: «Назви свійських птахів» і «Назви диких птахів». Кожна з ЛСМГ членується на парадигми найменувань конкретних видів птахів.

Птахи, які належать до об'єктів птахівництва (гуси, індики, качки, кури), є пріоритетними для діалектоносіїв, що відбито в складній системі загальної орнітономінації: *n'тиц'і до'маши'ні* (70, 91), *пта'хи с'в'їс'к'і* (68), *до'маши'ні* (56, 71, 87, 90, 93), *двара'в'їє* (5), *'л'удс'к'і* (104), *'наши* (14, 62, 80, 112), *сва'їє* (14), *с'ви'с'к'і* (40, 76, 82, 91, 102), *'сел'с'к'і* (68) тощо.

Щодо структури лексики на позначення конкретних видів свійських птахів, мікропарадигма назв курей охоплює декілька ЛСМР, що виокремлені на основі таких ДО: «розмір» (*'куриц'а вел'ика* (59)); «зовнішній вигляд» (*'кур'їца чу'бата'а* «порода курей, характерною ознакою яких є наявність чуба» (14); *гала'ше'їка* «порода курей, характерною ознакою яких є відсутність пір'я на шиї» (9, 32); *пранор'ц'і* «порода курей з яскраво-червоними гребінцями» (123)); «функція в сільському господарстві» (*бро'їлер* «курча, відгодоване на м'ясо» (57); *н'а'сушка* «курка, що несе яйця» (6, 13, 32, 80); *квак'туха* «курка, що висиджує та водить курчат» (10а, 13–14, 16, 23, 29, 41, 45, 65, 54, 57)) тощо.

ЛСМГ «Назви диких птахів» також має у своєму складі ЛСП «Загальні назви диких птахів», який представлено лексемами *n'тиц'а 'дика* (112), *n'ташка 'дика* (43), *'д'ікайа* (5–6, 57) тощо.

Окреслений ряд семантично розгалужений і включає такі одиниці: найменування птахів, які відлітають узимку в теплі краї (*n'тиц'а при'л'отна* (56), *n'ташечка пере'л'отнайа* (81)); орнітоназви за типовим місцем перебування (*n'тичечка водоп'л'авайушча* (62), *n'тичка л'ісо'ва* (78), *птах да'рожен'їй*) і за часом активності птахів (*n'тиц'а ноч'найа* (112); номени хижих птахів (*n'ташка 'хиш':на* (81), *'х'їш':н'їк* (6, 12), *хи'жак* (91–92)).

Слід зазначити, що структурна організація орнітоназв ґрунтується не лише на родових відношеннях; інструментом об'єктивного й повного визначення компонентів ТГЛ є уявлення моделі парадигми як послідовного ряду опозицій [8, с. 24].

Так, мовці диференціюють птахів за статтю, що відображено у відповідній ЛСП, яка включає дві мікрогрупи: «Загальні назви птахів за статтю» (*са'мец'': 'самка* (16, 20, 27, 29–30, 35, 42, 52, 65, 68, 72, 82, 86–88, 91, 93, 96, 103–104, 110, 112, 116, 123, 126) і «Видові

назви птахів за статтю» (*бусел* : *буслиха* 'самець білого лелеки : самка білого лелеки' (47, 55, 86, 93, 97); *крижак* : *вутка* 'самець крижня : самка крижня' (10а, 61); *сарака*/*пуд* : *са*/*рока* 'самець сороки' : 'самка сороки' (48)).

До складу ЛСГ «Назви птахів» входить підгрупа орнітономенів за віком, що також передбачає поділ на загальні лексеми (*пташе*/*н*'а (14, 17, 19, 20, 23, 29, 34, 39, 43, 48, 82, 86, 91, 93, 95, 97, 103, 108, 108, 114, 126), *пте*/*нец*' (16, 31, 35, 46, 52, 57), *п*/*ташка* (103), *жоу*/*то*/*ротик* (111)) і найменування малят окремих видів птахів (*гале*/*н*'а 'маля галки' (71), *дитин*/*ча* *зо*/*зул*'і 'маля зозулі' (123), *'курка* *ма*/*лен*'ка 'маля курки' (46), *сала*/*вейка* 'маля соловейка східного' (55)).

Невелику за кількістю компонентів, але не менш важливу за семантичним навантаженням ЛСП утворюють збірні назви. Категорію збірності реалізовано в таких номенах: *ворон*'*е* (68, 82), *гай*/*ворон*'*а* (43, 73), *жидов*/*йа* (118), *дичи*/*на* *пер*/*ната* (104) тощо.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у процесі дослідження змодельовано структуру орнітолексики, встановлено ієрархію одиниць та вивчено основні типи системних відношень між компонентами ТГЛ. Отриманий фактичний матеріал дав змогу реконструювати інваріантну модель ТГЛ «Назви птахів», яку можна використовувати для опису найменувань живої природи в інших діалектах і мовах, бо вона має універсальний характер і сповна відображає семантичну розгалуженість діалектної лексики.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в докладному вивченні інших ЛСГ, виділених у межах тематичної групи орнітоназв. Це дасть змогу поглибити розуміння особливостей структурної організації діалектної лексики в цілому.

Список обстежених населених пунктів

1 – Стара Гута Середино-Будського р-ну С., 1а – Тимоновичі Семенівського р-ну Ч., 2 – Василівка Середино-Будського р-ну С., 3 – Кренидівка Середино-Будського р-ну С., 4 – Чайкіне Новгород-Сіверського р-ну Ч., 5 – Гаврилова Слобода Середино-Будського р-ну С., 6 – Зноб-Новгородське Середино-Будського р-ну С., 7 – Мамакине Новгород-Сіверського р-ну Ч., 8 – Очкине Середино-Будського р-ну С., 9 – Хільчичі Середино-Будського р-ну С., 10 – Жихове Середино-Будського р-ну С., 10а – Іванівка Семенівського р-ну Ч., 11 – Шептаки Новгород-Сіверського р-ну Ч., 12 – Кам'янка Середино-Будського р-ну С., 13 – Рожковичі Середино-Будського р-ну С., 14 – Бирине Новгород-Сіверського р-ну Ч., 15 – Івот Шосткинського р-ну С., 16 – День Добрий Городнянського р-ну Ч., 17 – Білиця Ямпільського р-ну С., 18 – Орлівка Ямпільського р-ну С., 19 – Єліне Щорського р-ну Ч., 20 – Радомка Семенівського р-ну Ч., 21 – Остроушки Шосткинського р-ну С., 22 – Октябрыщина Ямпільського р-ну С., 23 – Гута-Ткачова Ріпкинського р-ну Ч., 24 – Перелюб Корюківського р-ну Ч., 25 – Комань Новгород-Сіверського р-ну Ч., 26 – Усок Ямпільського р-ну С., 27 – Воздвиженське Ямпільського р-ну С., 28 – Ловинь Ріпкинського р-ну Ч., 29 – Петрівка Щорського р-ну Ч., 30 – Савинки Корюківського р-ну Ч., 31 – Грабів Ріпкинського р-ну Ч., 32 – Пустогород Глухівського р-ну С., 33 – Гніздище Городнянського р-ну Ч., 34 – Буда Корюківського р-ну Ч., 35 – Авдіївка Сосницького р-ну Ч., 36 – Клишки Шосткинського р-ну С., 37 – Слоут Глухівського р-ну С., 38 – Вільна Слобода Глухівського р-ну С., 39 – Свердлівка Коропського р-ну Ч., 40 – Береза Глухівського р-ну С., 41 – Привілля Глухівського р-ну С., 42 – Тупичів Городнянського р-ну Ч., 43 – Кучинівка Щорського р-ну Ч., 44 – Шевченкове Глухівського р-ну С., 45 – Голубичі Ріпкинського р-ну Ч., 46 – Верба Коропського р-ну Ч., 47 – Смолигівка Ріпкинського р-ну С., 48 – Чорнотичі Сосницького р-ну Ч., 49 – Будище Коропського р-ну Ч., 50 – Грузьке Кролевецького р-ну С., 51 – Черневе Глухівського р-ну С., 52 – Змітнів Сосницького р-ну Ч., 53 – Рябці Чернігівського р-ну Ч., 54 – Черниш Чернігівського р-ну Ч., 55 – Кам'янка Менського р-ну Ч., 56 – Червона Гірка Кролевецького р-ну С., 57 – Шалигине Глухівського р-ну С., 58 – Губичі Ріпкинського р-ну Ч., 59 – Данилівка Менського р-ну Ч., 60 – Баничі Глухівського р-ну С., 61 – Кархівка Чернігівського р-ну Ч., 62 – Червоне Коропського р-ну Ч., 63 – Мньов Чернігівського р-ну Ч., 64 – Анисів Чернігівського р-ну Ч., 65 – Горбове Куликівського р-ну Ч., 66 – Семенівка Менського р-ну Ч., 67 – Нехаївка Коропського р-ну Ч., 68 – Любитове Кролевецького р-ну С., 69 – Локня Кролевецького р-ну С., 70 – Мале Устя Сосницького р-ну Ч., 71 – Шестовиця Чернігівського р-ну Ч., 72 – Хибалівка Куликівського р-ну Ч., 73 – Ядути Борзнянського р-ну Ч., 74 – Обмачів Бахмацького р-ну Ч., 75 – Червоне Чернігівського р-ну Ч., 76 – Шаповалівка Борзнянського р-ну Ч., 77 – Орлівка Куликівського р-ну Ч., 78 – Берестовець Борзнянського р-ну Ч., 79 – Красне Бахмацького р-ну Ч., 80 – Красне Чернігівського р-ну Ч., 81 – Дуболугівка Ніжинського р-ну Ч., 82 – Вертіївка Ніжинського р-ну Ч., 83 – Плоске Носівського р-ну Ч., 84 – Мрин Носівського р-ну Ч., 85 – Сиволож Борзнянського р-ну Ч., 86 – Гайове Козелецького р-ну Ч., 87 – Адамівка Носівського р-ну Ч., 88 – Рудня Козелецького р-ну Ч., 89 – Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Ч., 90 – Крути Ніжинського р-ну Ч., 91 – Григорівка Бахмацького р-ну Ч., 92 – Іржавець Носівського р-ну Ч., 93 – Рожнівка Ічнянського р-ну Ч.,

94 – Дорогинка Ічнянського р-ну Ч., 95 – Лукашівка Носівського р-ну Ч., 96 – Велика Дорога Ніжинського р-ну Ч., 97 – Данівка Козелецького р-ну Ч., 98 – Євминка Козелецького р-ну Ч., 99 – Степові Хутори Носівського р-ну Ч., 100 – Хаєнки Ічнянського р-ну Ч., 101 – Рожни Броварського р-ну К., 102 – Фрунзівка Броварського району К., 103 – Старий Биків Бобровицького р-ну Ч., 104 – Софіївка Носівського р-ну Ч., 105 – Мала Дівиця Прилуцького р-ну Ч., 106 – Стара Басань Бобровицького р-ну Ч., 107 – Валки Прилуцького р-ну Ч., 108 – Аркадіївка Згурівського р-ну К., 109 – Мазки Прилуцького р-ну Ч., 110 – Підлісся Броварського р-ну К., 111 – Малківка Прилуцького р-ну Ч., 112 – Малий Крупіль Згурівського р-ну К., 113 – Стара Оржиця Згурівського р-ну Ч., 114 – Дубовий Гай Прилуцького р-ну Ч., 115 – Рудницьке Баришівського р-ну К., 116 – Нова Оржиця Згурівського р-ну К., 117 – Горобіївка Бориспільського р-ну К., 118 – Рокитне Яготинського р-ну К., 119 – Лемешівка Яготинського р-ну К., 120 – Веселинівка Баришівського р-ну К., 121 – Черняхівка Яготинського р-ну К., 122 – Проців Бориспільського р-ну К., 123 – Велика Каратувль Переяслав-Хмельницького р-ну К., 124 – Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну К., 125 – Старе Бориспільського р-ну К., 126 – Капустинці Яготинського р-ну К., 127 – Чопилки Переяслав-Хмельницького р-ну К.

К. – Київська обл., С. – Сумська обл., Ч. – Чернігівська обл.

Список використаної літератури

1. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) / А. А. Уфимцева. – М. : Издательство академии наук СССР, 1962. – 288 с.
2. Горнунг Б. В. О характере языковой структуры / Б. В. Горнунг // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1. – С. 34–48.
3. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1971. – 294 с.
4. Гриценко П. Ю. Лексико-семантична система в ареальному аспекті / П. Ю. Гриценко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада : тези доп. і повідомл. – Житомир, 1983. – С. 36–38.
5. Дейниченко Н. П. Зоологическая лексика в восточнополесском говоре украинского языка : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Н. П. Дейниченко – К., 1985. – 22 с.
6. Никончук Н. В. Полесские названия птиц / Н. В. Никончук // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / [Ред. Н. Н. Барская]. – М. : Наука, 1968. – С. 439–475.
7. Шило Г. Ф. Полесские названия птиц / Г. Ф. Шило // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу : тезисы докладов. – М., 1975. – С. 232–235.
8. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко / [Відп. ред. І. Г. Матвіяк]. – К. : Наук. думка, 1984. – 228 с.
9. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 424 с.
10. Гороф'янюк І. В. Структурна організація та ареалогія флорономенів центральноподільських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Гороф'янюк. – К., 2010. – 20 с.
11. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. ун-тов / [В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; под ред. В. А. Белошапковой]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.
12. Целыхова Е. К. Отражение языковой картины мира в охотничьей лексике современного немецкого языка : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Е. К. Целыхова. – М., 2009. – 29 с.
13. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: учеб. пособие для филол. фак. ун-тов / Э. В. Кузнецова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 216 с.
14. Етимологічний словник української мови : [в 7 т.] / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982 – 2012. – Т. 4. – 1983. – 654 с.

References

1. Ufimtseva, A. A. (1962) *Experience of studying vocabulary as a system (on the material of the English language)*. Moscow: Publishing house of the USSR's Academy of Sciences (in Rus.)
2. Gornung, B. V. (1959) On the nature of the language structure. *Questions of linguistics*. No. 1, 34–48 (in Rus.)
3. Solntsev V. M. (1971) *Language as a system-structural formation*. Moscow: Home edition of the eastern literature of the publishing house «Science» (in Rus.)
4. Grytsenko, P. Yu. (1983) Lexical-semantic system in the areal aspect. *Structure and development of Ukrainian dialects at the present stage. XV Republican dialectological meeting*: abstracts of reports and messages. Zhytomyr, 36–38 (in Ukr.)
5. Deynichenko, N. P. (1985) *Zoological vocabulary in the East Polesie's dialect of the Ukrainian language*: author's abstract from dissertation. Candidate of Philological Sciences: 10.02.01 – Languages of the peoples of the USSR (Ukrainian language). Kyiv (in Rus.)

6. Nikonchuk, N. B. (1968) Polesie's names of birds. *Vocabulary of Polesie: Materials for the dialect dictionary of Polesie*. Red. N. N. Barskaya. Moscow: «Science», 439–475 (in Rus.)
7. Shilo, G. F. (1975) Polesie's names of birds. *Meeting on the Slavic Linguistic Atlas: abstracts of reports*. Moscow, 232–235 (in Rus.)
8. Grytsenko, P.Yu. (1984) *Modeling the system of dialectal vocabulary*. Red. I. G. Matviyas. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
9. Yastremska, T. (2008) *Traditional Hutsul shepherding*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after Krypiakievich I. of the NAS of Ukraine (in Ukr.).
10. Gorophyanyuk, I. V. (2010) *Structural-semantic organization and arealogy of the botanical lexis of the Central Podillia dialects*: author's abstract from dissertation. Candidate of Philological Sciences: 10.02.01 – Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.)
11. *Modern Russian language: textbook for philological specialties of universities*. Red. (1989) V. A. Beloshapkova. Moscow: High school (in Rus.)
12. Tselikhova, E. K. (2009) *Reflection of the language picture of the world in the hunting vocabulary of modern German*: author's abstract from dissertation. Candidate of Philological Sciences: 10.02.04 – Germanic languages. Moscow (in Rus.)
13. Kuznetsova, E. V. (1989) *Lexicology of the Russian language*: tutorial for philological specialties of universities. Moscow: High school (in Rus.)
14. *The etymological dictionary of the Ukrainian language*. Red. (1983). O. S. Melnychuk, Vol. 7. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)

LYTVYNENKO Yana Olexandrivna,

Teacher of the Department of Trade Education and Management of PI Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
e-mail: yana_li@ukr.net

INVARIANT MODEL OF THE THEMATIC GROUP AS THE INSTRUMENT OF DIALECT VOCABULARY STUDIES

Abstract. Introduction. *The system approach is the most relevant in the study of dialect vocabulary for today. In view of this, the dialects are worthwhile to study not in isolation, but as a part of thematic groups, since in this way you can thoroughly describe the composition of vocabulary and the systemic links between the nominative units. The study of the dialect vocabulary according to thematic groups has its own tradition. Based on the material of the Ukrainian dialects, human names and characteristics, nomination of shepherding, lexical items on the designation of clothes and shoes, agricultural nomina, etc. have been studied. Due to the lack of special intelligence and with the relevant scientific approaches, the necessity of studying the dialectal names of birds on the material of the East Polissya dialects has arisen.*

The purpose of the article is to model the structure of the thematic group of the vocabulary «Names of birds», which consists in the study of each name in the context of systemic links with the other elements.

Main results of the research. Ornitholexics is represented as a hierarchically organized unity. The model of nomina subordination, which includes such paradigms as: thematic group of vocabulary, lexical-semantic group, lexical-semantic subgroup, lexical-semantic microgroup, lexical-semantic line, lexical-semantic microline, has been chosen for description. Thus, a small semantic division of the ornitholexical system has been carried out, which in addition to the names of the birds, includes the names of the bird communities, the sounds of birds, the parts of the body of birds, the byproducts of birds, nests, exclamations for calling and scaring birds. The structure of the lexical-semantic group «Names of birds», which generates general, generic and aspectual lexical items, nomina of birds by gender, age, and collective names, has been analyzed in detail.

Scientific novelty of research results. In the article, an invariant model of the thematic group of the vocabulary «Names of birds» has been presented for the first time; attention is focused on the study of ornitholexical items in the context of their systemic links; a structural-semantic analysis of the names of birds has been given.

Conclusions and specific suggestions of the author. Thus, a structure of the thematic group of the vocabulary «Names of birds» has been formulated; the nomenclature hierarchy has been determined; the basic types of the systemic links between the ornithonames have been studied.

The presented invariant model of ornitholexics in the article is universal, it fully reflects the semantic branching of dialectal vocabulary and can be used to describe the names of the wildlife in other dialects and languages.

A detailed study of other lexical-semantic groups which are the part of the ornitholexics is considered to be advanced, which will enable to deeper understand the mechanisms of hierarchical subordination of the nominative units, to grasp the specificity of systemic links between the components and to form a coherent idea of the structure of the thematic group «Names of birds».

Key words: modeling, lexical group, ornitholexics, hierarchical organization of vocabulary, systemic links, East Polissya dialects.

Надійшла до редакції 11.04.18

Прийнято до друку 16.04.18

**УДК 811.161.2'282.2'373:635.21
[(477.44):(477.65):(477.73/.74)]**

ПОЛІЩУК Світлана Сергіївна,
кандидат філологічних наук, старший
викладач кафедри української мови
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
e-mail:
polishchuk.svitlana.2013@gmail.com

НАЗВИ КАРТОПЛІ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДБУЗЬКОГО АРЕАЛУ

*У статті введено до наукового обігу та здійснено лексико-семантичний аналіз 210 назв картоплі (*Solanum tuberosum* L.), її частин і сортів, зафіксованих у говірках середньонадбузького ареалу. До уваги взято слова, фонетичні варіанти слів, словосполучення, прийменниково-іменникові сполуки й порівняльні конструкції. Джерелами фактичного матеріалу послужували польові записи живого мовлення, здійснені в 74 населених пунктах Середнього Надбужжя (розташованих на заході Кіровоградської обл., північному заході Миколаївської обл., північному сході Одеської обл. та південному сході Вінницької обл.) впродовж 2013–2016 рр.*

Заналізовані говіркові назви тісно пов'язані з літературними відповідниками, хоч мають низку лексико-семантичних і фонетичних відмінностей. Указівка на просторове поширення описаних найменувань свідчить про активну взаємодію обстежених говірок.

Стаття розширює емпіричну базу української діалектології, поповнює характеристику східноpodільських говірок подільського говору південно-західного наріччя та західностепових говірок степового говору південно-східного наріччя української мови.

Ключові слова: лексема, семема, картопля, сорт, говір, говірка, середньонадбузький ареал, Середнє Надбужжя.

Постановка проблеми. Сільськогосподарська лексика як невід'ємна частина словника кожного господаря є цінним матеріалом для діалектологічних розвідок. Фіксація й аналіз указанного шару лексики в говірках Середнього Надбужжя продовжує вирішення актуальної проблеми сучасного мовознавства: збереження й поглибленого дослідження говіркової лексики українського діалектного континууму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сільськогосподарської лексики українських говірок відбито в працях Ю. В. Абрамян (Східна Слобожанщина), Й. О. Дзендзелівського (Закарпаття), П. Ю. Гриценка (межіріччя Дністра і Дунаю), Г. О. Козачук (Волинь), М. С. Кушмет (Донеччина), Р. Л. Сердеги (Центральна Слобожанщина), Л. С. Терешко (Південне Побужжя), Т. М. Тищенко (подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя), Н. П. Шеремети (південноволинсько-подільське порубіжжя) та ін. Зокрема говіркові назви реалій рослинництва описали Ю. В. Абрамян, О. А. Дакі, Й. О. Дзендзелівський, Г. О. Козачук, М. С. Кушмет, Р. Л. Сердега, Т. М. Тищенко, М. М. Ткачук та ін.

Мета нашої статті – лексико-семантичний аналіз назв картоплі та її частин, поширених у говірках Середнього Надбужжя. Досягнення поставленої мети зумовлює **обсяг завдань** нашого дослідження: записати у визначених говірках і ввести до наукового

обігу найменування на позначення картоплі, здійснити лексико-семантичний аналіз зафіксованих одиниць говіркового мовлення. **Об'єкт** вивчення – назви картоплі, записані в східноpodільській групі говірок південно-західного та західностеповій групі говірок південно-східного наріч української мови. **Предмет** дослідження – лексико-семантичні особливості цих найменувань. **Джерелами фактичного матеріалу** послуговували польові записи, здійснені в 74 населених пунктах середньонадбужького ареалу впродовж 2013–2016 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Назви картоплі (*Solanum tuberosum* L.) добре відомі носіям обстежених говірок, адже на території Середнього Надбужжя рослину вирощують здавна. За нашими спостереженнями, лексична мікрогрупа назв цієї овочевої культури вміщує репрезентанти семем 'картопля, *Solanum tuberosum* L.', 'картопля малих розмірів', 'картопля великих розмірів', 'картопля, залишена на висадку', сюди ж уналежнюємо найменування сортів рослини.

Значення 'картопля, *Solanum tuberosum* L.' є реалізацією слова *кар'топл'а*, як і в українській літературній мові (далі – УЛМ), діалектизмів *кар'тофл'а*, *кар'тошка*, *бара'бол'а*, *'бул'ба*. Зрідка вказане значення реалізоване в назві *кар'тоф'іл'*. Комбінації цих лексем утворюють низку моделей лексичної реалізації (далі – МЛР) аналізованої семеми. Вирізняємо говірки, де функціонує одна назва, скажімо: *кар'топл'а* (16, 37, 60), *кар'тошка* (2, 6, 9, 29, 43, 44, 46, 52, 55), *бара'бол'а* (4, 69), де співіснують два найменування, напр.: *кар'топл'а* і *кар'тошка* (5, 10, 12, 15, 24, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 45, 47, 48, 54, 57, 59, 62), *кар'топл'а* і *бара'бол'а* (13, 14, 18, 65, 68, 72, 74), *кар'тошка* і *бара'бол'а* (21, 42, 70), *кар'топ(ф)л'а* і *кар'тошка* (27), або вживаються одразу три репрезентанти – *кар'топл'а*, *кар'тошка* і *бара'бол'а* (1, 7, 8, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28, 50, 61, 63, 64, 67, 73), *кар'топл'а*, *кар'тошка* і *'бул'ба* (3, 49, 51, 56), *кар'то(п/ф)л'а*, *кар'тошка* і *'бул'ба* (53), *кар'то(п/ф)л'а*, *кар'тошка* і *бара'бол'а* (71), *кар'топл'а*, *бара'бол'а* й *'бул'ба* (66), *кар'тошка*, *кар'тоф'іл'* і *бара'бол'а* (34), чи чотири слова – *кар'топл'а*, *кар'тошка*, *бара'бол'а* і *'бул'ба* (11, 58). Серед зменш.-пестл. форм фіксуємо слова *кар'тошичка* (7, 34, 55) та *бара'бол'ка* (4). Найчастотнішою в обох говорах є МЛР *кар'топл'а*, *кар'тошка*. Інформанти зазначають, що *кул'турн'іше кар'топл'а / а попрос'тому кар'тошка //* (17). Водночас у східноpodільських говірках активно функціонує МЛР *кар'топл'а*, *кар'тошка*, *бара'бол'а*. Отже, наші спостереження підтверджують і доповнюють дані «Атласу української мови» (1984–2001) (далі – АУМ) та «Словника українських говорів Одещини» (2010) (далі – СУГО) стосовно функціонування на території Середнього Надбужжя репрезентантів семеми 'картопля, *Solanum tuberosum* L.' [АУМ, I, к. 312; СУГО, с. 94]. Найменування *кар'топл'а* через російську і польську мови запозичене з німецької [ЕСУМ, II, с. 397]. Діалектне слово *бара'бол'а* утворилося внаслідок фонетичної видозміни назви німецької землі Brandenburg, через яку картопля поширилася на схід. Припускають, що на ці видозміни могла вплинути звукова форма давніших українських слів типу *бала'болка* 'дзвінок, брязкальце' [ЕСУМ, I, с. 137].

Для позначення 'картоплі малих розмірів' фіксуємо прикметники *др'іб'на* (2, 3, 6, 7, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27, 30, 32, 34, 35, 36, 38, 46, 47, 48, 53, 63, 69, 70), *др'іб'нен'ка* (2, 3, 5, 17, 19, 20, 21, 27, 34, 47, 50, 51, 52, 67, 74), *др'ібіас'кова* (64), *м'іл'ка* (17, 20, 24, 29, 32, 40, 42, 43, 44, 47, 53, 56, 57), *м'ілен'ка* (37, 47, 53), *мала* (26), *мален'ка* (4, 8, 15, 23, 25, 48, 64, 66), *ман'ун'ка* (28), *'м'ел'ка* (35, 41), *'м'ел'ін'ка* (53, 55), *ниви'лика* (11), які вказують на розмір плоду; *по'гана* (26), *в'ід'ємна* (59), що свідчать про його якість; *нас'тн'ова* (1, 2, 3, 17, 18, 53, 65), *нас'тн'ева* (17, 53), *с'іми'н'а* (49), *кор'мова* (48), *кормо'ва* (11, 53, 58), *сви'н'ача* (1, 2, 10, 12, 14, 17, 19, 21, 22, 24, 31, 37, 40, 45, 46, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74), *поро'с'ача* (13), *'кур'ача* (24), *'курача* (26, 56) та прийменниково-іменникові сполуки типу *на'на'с'ін'а* (2, 3), *д'л'а'сви'ней* (48), *д'л'а'кор'м'і'ю ско'тини* (48), мотивовані призначенням картоплі відповідного розміру в сільському господарстві. Іменники *'б'ібки* (17), *го'рох* (15, 26), *фа'сол'а* (45), *др'ібно'та* (39), *дроб* (30, 53), *'м'елоч* (33, 39, 53) є наслідком метафоричного перенесення назв за схожістю форми. В одній із говірок фіксуємо

порівняння типу *кар'тошка* / *йак горо'шинка* // (51). Назви *в'ід'їемка* (9), *в'їт'ходи* (34), пов'язуємо з другосортністю плодів, яка зумовлює їхнє віднімання, відкидання від загальної маси овочів. Лексема *нидо'род* (56) свідчить про ототожнення назви плодів картоплі з явищем неврожаю. Отже, серед назв 'картоплі малих розмірів' найпопулярнішою в східноподільських і західностепових говірках виявилася лексема *др'їб'на*. Із погляду функціонування активним в обстеженому ареалі є прикметник *сви'н'ача*, ширше вживаний у східноподільських говірках.

Картоплю великих розмірів номінують за допомогою прикметників *ви'лика* (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 38, 40, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 66, 70), *здо'рова* (5, 6, 15, 22, 24, 53, 67), *к'рупна* (17, 20, 24, 36, 37, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 54), які вказують на розмір плоду; *га'рна* (2, 7, 9, 10, 14, 15, 25, 39, 47, 48, 49, 53, 68), *с'лаў'на* (11, 52, 59), *ха'роша* (5, 26, 56, 57), *в'їд'(б'ї/бо)рна* (20), *в'їдб'їр'на* (7), що свідчать про його якість; *харчо'ва* (2, 12, 19, 21, 23, 33, 51, 58, 63, 64, 65, 69, 71, 72, 73, 74), *їїс'тиў'на* (17, 20, 45, 51, 53, 56, 67), *їїс'т'їў'на* (31, 71) та прийменниково-іменникові сполуки *на хар'ч'ї* (2), *на їй'жу* (13), *д'л'а їй'ж'ї* (3), мотивовані призначенням картоплі великих розмірів у сільському господарстві. Зрідка цього ж значення набуває діалектизм *бул'ба* (14, 30) та порівняння *кар'тошка* / *йак ку'лак* (кулач'ки) // (51). Таким чином, лексеми *ви'лика*, *к'рупна*, *харчо'ва*, *їїс'т'їў'на* і *бул'ба*, які указують на картоплю великих розмірів, виявляються в подільському та степовому говорах.

Найменування *нас'їн'ова* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 41, 45, 46, 48, 50, 51, 53, 54, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73), *нас'їн'ева* (1, 17, 39, 48, 49, 51, 53, 63, 67), *нас'їн':ева* (64), *нас'їнева* (29), *на на'с'їн'а* (2, 3, 10, 11, 15, 17, 50, 51), *с'їми'н'а* (7, 14, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 53, 55, 56, 57, 59) у говірках Середнього Надбужжя реалізують значення 'картопля, залишена на висадку'. З огляду на сказане вище, у низці говірок план змісту цих лексем розширюється. 'Картопля, залишена на висадку' відома також як *садо'ва* (32), *по'садо'чна* (11, 20, 31, 47), *посадо'мова* (11, 74), *на по'сатку* (48), *пос'їў'на* (25, 33, 47), *с'їй'анка* (26), *на'с'їн'а* (31, 41, 45, 49, 53), *с'їм'їа* (53), *с'їми'на* (40, 58), *на с'їме'на* (52). Ілюстрація просторового поширення аналізованих лексем засвідчує активність фонетичних варіантів назви *нас'їн':ева*, відомої в УЛМ [СУМ V, с. 188], у говірках Східного Поділля, тоді як носії західностепових говірок надають перевагу слову *с'їми'н'а*.

Серед назв сортів картоплі, культивованих господарями із Середнього Надбужжя, вирізняємо такі, що з'явилися завдяки асоціаціям, викликаним різними реаліями, напр.: *алко'гол'їчка* (2, 3, 7, 8, 9, 12, 15, 17, 23, 26, 27, 39, 48, 53, 54, 56, 57, 58, 66, 67, 69, 71), фонетичний варіант слова – *алко^агол'їчка* (14, 53), лексичні варіанти – *пй'а'ниці'а* (48), *пй'а'ничка* (7, 24, 32, 38, 43, 44, 45, 51, 59); *мат'р'ошка* (17, 45, 53), *мат'рошка* (45, 53); *краснош'очка* (3, 53); *чир'вона* *шап'очка* (54), *к'расна* *шап'очка* (43, 44, 53); *ру'м'аночка* (12), *стид'лива* (47), *ли'ска* (33). Інформанти пояснюють: *це д'їа'лект / алко'гол'їчка // а ч'о во'на та'ка? / бо во'на з од'ного бо'ку чир'вона / а з д'ругого б'їла / йак н'їс чир'воний ї алко'гол'їка* // (23). До сортів картоплі, назви яких мотивовані схожістю з різними реаліями, уналежнюємо і *ци'ганочку* (48), в інших говірках знану як *не'гри'т'анку* (17) чи *ни'гри'тоску* (19). Інформанти пояснюють, що вона – *ф'їо'л'етова / ха'роша на мун'д'ерку* // (17). Водночас активно культивують на території Середнього Надбужжя *слоў'їанку* (17, 20, 23, 53, 58, 66), *сла'в'анку* (69) чи *слоў'їанс'ку кар'тошку* (11), *скарб* (69), *прос'т'ачку* (39), *б'їлу росу* (17, 19, 21), *б'їлу росу* (26, 60), *б'їлу росу* (30), *росу* *косу* (2), *к'расну росу* (44), *чудо* *м'їра* (20, 33) або *чудо* *м'їрку* (72), *чаро'д'їйку* (19, 74) або *чар'їў'ниці'у* (24, 60, 70), *син'о'д'ласку* (19, 33, 35, 37, 53, 60), *с'їн'е'г'ласку* (11, 12, 18, 20, 31, 35, 39, 56, 63, 71), подекуди *син'е'г'ласку* (37), *св'їтанок* (13, 15, 64, 73) чи *рос'в'ет* (17), *репанку* (9, 39, 73), *репаночку* (12), *репаў'ку* (74), яку ще називають *грубош'курой* (39).

Часто найменування сортів картоплі мотивовані топонімами, скажімо: *н'їемка* (2, 23), *ру'минка* (15, 26, 30, 32, 53, 60, 66, 68, 73) або *ру'м'їнка* (45, 51, 53, 63, 67, 72, 74), *го'ланка* (48, 64), *го'лан'с'ка* (10, 25, 48) чи *га'лан'с'к'ї сор'та* (69), *ку'(ба/б'ї)нка* (35), *н'їс'ка* (65) чи

¹н'еу'с'ка (30, 35), к'римс'ка ¹роза (7, 11), ¹кийіу'с'кий св'і'танок (20, 22, 63), кийіу'л'анка (33), по'л'іс'ка (13, 15), сла'хутич (20), кидра'с'анка (2).

Найактивнішими з погляду варіантності виявилися репрезентанти давнього сорту картоплі, відомої в досліджуваних говірках як амери'канка (4, 7, 20, 25, 30, 32, 40, 48, 53, 54, 60), амер'і'канка (52), амири'канка (8, 15, 23, 33, 39, 45, 53, 71, 72), амир'і'канка (29, 31), мари'канка (27, 55), мар'і'канка (6, 9, 10, 14, 17, 18, 49, 53, 59, 63, 67), напр.: бу'ла кар'тошка / ка'зали / мар'і'канка / так йак ско'рочину а'мерику зро... / амери'канка це ¹видно // (6). Зрідка для представлення цього сорту картоплі мовці застосовують зменш.-пестл. форми – амери'каночка (12, 14), амири'каночка (7), амир'і'каночка (6, 31), мар'і'каночка (17, 38, 48), мер'і'каночка (15). Старожили зауважують: ни^е ¹було ¹лучого / ¹каже / йак пше'ниці'а шам'панка / кар'тошка мар'і'канка / ¹риба со'мина і м'йасо сви'нина // (17). СУГО подає слово мар'і'канка (від амери'канка) та його фонетичні варіанти м(а/е)ри'канка зі значенням 'дуже родючий, невибагливий до природних умов сорт картоплі, що рано дозріває' [СУГО, с. 125].

Серед сучасних сортів у говірках середньонадбужького ареалу поширені а'гава (2), ¹ел(:)а (11, 14, 19, 21, 24, 51), м'і'лена (20), ¹роко (30), говіркові найменування яких відповідають назвам, запропонованим селекціонерами. Фіксуємо й лексеми співвідносні з часом дозрівання сільськогосподарської культури: сорока'денка (8, 11, 30, 31), сороко'денка (8, 32), сорокад'н'еука (2, 12, 18, 20, 22, 26, 31, 38, 40, 42, 43, 70), сорокод'н'еука (45, 55, 69, 72); скорос'н'елка (2, 4, 27, 59); ¹ран'(:)а (5, 6, 7, 8, 11, 13, 15, 17, 27, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 45, 63, 67, 70, 71), вона ж вис'на (8, 22), ¹маїс'ка (62); си(е)'ред'н'а (5, 7, 8, 36, 32, 37), с'р'ед'н'а (32); ¹н'із'н'а (5, 8, 32, 36, 37).

Домінантними в процесі номінації сортів картоплі постають і такі ознаки, як форма плоду: к'ругла (45), доу'ген'ка (7, 9, 26, 45, 58), д'л'ін'а (21) та д'л'ін'ин'ка (7, 9); колір шкіралупи: б'іла (2, 7, 11, 14, 15, 19, 23, 24, 27, 30, 31, 37, 45, 48, 52, 53, 59, 62, 65, 73) й б'ілен'ка (26), ¹жоўта (15, 39, 49), ро'жева (45), ¹розова (2, 7, 24, 26, 31, 32, 43, 52, 57, 67, 71), ро'зоўка (17, 23, 29, 45, 53), ро'зовочка (29), чир'вона (27, 48, 65) або к'расна (11, 15, 31, 53, 74), ¹син'а (3, 6, 7, 11, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 31, 37, 43, 44, 45, 49, 53, 58, 59, 62, 67) чи ф'іол'етова (17), ¹рабушка (21); якісні характеристики овочу: ел'іта, ¹дуже ¹гарна (10), ха'роша (7, 30, 31, 58), ¹дуже ха'роша, ¹сама ¹луча (25), крох'малиста (11), ро'сипчаста (7), сухопос'т'іі'ка (69), р'іу'несин'ка (7), гла'ден'ка (25), йам'ката (63); його смакові властивості: ¹дуже ¹добра (6, 14), ¹дуже ¹кусна (8, 30), ¹дуже ¹кус'н'ат'іна (58), ¹кусна (7, 11), переважно про амири'канку (6, 8, 14), та ни'кусна (49) – про ¹жоўту прос'ту.

Спорадично говіркова назва картоплі має вказівку на дві і більше ознаки: амери'канка відома як доу'ген'ка р'іу'на (6), чир'вона доу'ген'ка (15), розо'вен'ка доу'ген'ка (30), ма'лен'ка доу'ген'ка (8), то'нен'ка доу'ген'ка (17); ¹немка – доу'ген'ка ¹син'а (2); ци'ганочка – доу'ген'ка чор'нен'ка (48); ру'минка – к'ругла б'іла (15), б'іла ¹гарна (67), б'ілен'ка р'ім'нен'ка продоўгу'вата (68); кидра'с'анка – ¹розова здо'рова (2); св'і'танок – б'ілен'ка ¹ран'а (73). Культивують також б'іло'рус'ку б'ілу (14), сорокад'н'еуку б'ілу (1), сорокад'неуку ро'зову (1, 15), б'ілу ¹репанку (17), к'руглу чир'вону (2) картоплю.

Цікавою є говіркова назва по'пазоу'с'ка кар'тошка (55), похідна від прізвища по'пазоў, який першим завіз культуру на відповідну територію. Не з'ясовано залишається мотивація слова манди'бура (26), яке в одній з аналізованих говірок номінує сорт кормової картоплі, та найменування ванди'мара, що вказує на сорт харчової картоплі (35).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, під час дослідження говорів середньонадбужького ареалу зібрано та здійснено лексико-семантичний аналіз назв картоплі, її частин та сортів. З'ясовано, що збережені в говірках Середнього Надбужжя найменування мають лексичні паралелі в УЛМ. Водночас подано яскраво виражені фонетичні варіанти говіркових назв. Схарактеризовано їхні мотиваційні ознаки. Водночас проведено зіставлення між зафіксованою нами лексикою і даними АУМ та СУГО. Репрезентовано просторове поширення аналізованих найменувань, що засвідчує активну взаємодію східноподільських і

західностепових говірок. Скажімо, в обох обстежених говорах широко відомі назви сортів картоплі *пйа'ничка* (у східноpodільських говірках більше відома як *алко'гол'ічка*); *ам(е/и)ри'канка*, *амир'ікан(оч)ка*; *ру'минка*; *чудо 'м'іра*; *(си/с'і)н'(о/е)г'ласка*; більшість сортів, співвідносних із часом дозрівання картоплі; кольором і якісними характеристиками рослини тощо. Перспективу подальших досліджень убачаємо в продовженні аналізу сільськогосподарської лексики говірок середньонадбужького ареалу.

Перелік обстежених населених пунктів та їхня нумерація

Кіровоградської обл. Гайворонського р-ну – м. Гайворон (1), с. Бандурове (2), с. Березівка (3), с. Берестяги (4), с. Долинівка (5), с. Жакчик (6), смт Завалля (7), с. Казавчин (8), с. Котовка (9), с. Мошене (10), с. Салькове (11), с. Солгутове (12), с. Соломія (13), с. Таужне (14), с. Ташлик (15), с. Хашувате (16), с. Чемерпіль (17), с. Червоне (18); Ульяновського р-ну – м. Ульяновка (19), с. Богданове (20), с. Великі Трояни (21), с. Вільхове (22), с. Йосипівка (23), с. Кошаро-Олександрівка (24), с. Мечиславка (25), с. Сабатинівка (26), с. Синицівка (27), с. Синьки (28); Голованівського р-ну – с. Люшнівате (29); Вільшанського р-ну – с. Калмазове (30). Миколаївської обл. Первомайського р-ну – м. Первомайськ (31), с. Кінецьпіль (32), смт Підгородна (33), с. Чаусове Друге (34); Арбузинського р-ну – с. Благодатне (35), с. Зелена Поляна (36); Кривоозерського р-ну – смт Криве Озеро (37), с. Бурилове (38), с. Красеньке (39), с. Курячі Лози (40). Одеської обл. Любашівського р-ну – смт Любашівка (41), с. Гвоздавка Перша (42), с. Зеленогірське (43), с. Ясенове-2 (44); Савранського р-ну – смт Саврань (45), с. Байбузівка (46), с. Вільшанка (47), с. Дубинове (48), с. Йосипівка (49), с. Кам'яне (50), с. Концеба (51), с. Неділкове (52), с. Осички (53), с. Полянецьке (54), с. Слюсареве (55); Балтського р-ну – с. Піщана (56), с. Пужайкове (57), с. Ухожани (58), с. Чернече (59). Вінницької обл. Чечельницького р-ну – смт Чечельник (60), с. Білий Камінь (61), с. Ольгопіль (62); Бершадського р-ну – с. Баланівка (63), с. Бирлівка (64), с. Велика Киріївка (65), с. Джулинка (66), с. Кидрасівка (67), с. Лугова (68), с. Мала Киріївка (69), с. Осіївка (70), с. Поташня (71), с. Ставки (72), с. Устя (73), с. Флорине (74).

Список використаних джерел

1. АУМ – Атлас української мови: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984 – 2001. – Т. 1 – 3.
2. СУГО – Словник українських говорів Одещини / [редкол.: О. І. Бондар (гол. ред.), Л. І. Хаценко (заст. гол. ред.), Т. Ю. Ковалевська, А. П. Романченко та ін.]. – Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. – 224 с.
3. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982 – 2012. – Т. 1–6.
4. СУМ – Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1–11.

References

1. AUM – (1984 – 2001). *Atlas of the Ukrainian Language: 3 Vol. set.* Kiev. Naukova dumka, V. 1–3 (in Ukr.)
2. SUDO – (2011). *Dictionary of the Ukrainian Dialect of the Odesa region.* Ed. by Bondar O. I. and others. Odesa. I. I. Mechnikov National University, 224 p. (in Ukr.)
3. ESUM – (1982–2012). *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 7 Vol. set.* Ed. by Melnychuk O. S. Kiev. Naukova dumka. V. 1–6 (in Ukr.)
4. SUM – (1970 – 1980). *Dictionary of the Ukrainian Language: 11 Vol. set.* Ed. by Bilodid I. K. Kiev. Naukova dumka. V. 1–11 (in Ukr.)

POLISHCHUK Svitlana Serhiivna,

Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Ukrainian Language Department at Odessa I. I. Mechnikov National University
e-mail: polishchuk.svitlana.2013@gmail.com

NAMES OF POTATOES IN THE MIDDLE BUG AREA DIALECTS

Abstract. Introduction. *The recording and analysis of the agricultural lexis in the dialects of the Middle Bug area continues solving the actual problem of modern linguistics: preservation and in-depth study of the dialect vocabulary of the Ukrainian dialect continuum.*

The purpose of the article is vocabulary-semantic analysis of the lexemes to define names of potatoes, their parts and sorts in the Middle Bug area dialects that function at the border of the South-Western and South-Eastern dialects of the Ukrainian language.

Methods. *General research methods of analysis, synthesis and observation, descriptive and quantitative methods were applied. Among special linguistic methods questionnaires and interviews, principal component analysis and comparative method were used in the research.*

Results. Records and notes of the dialect speech done in 74 settlements of the Middle Bug area during 2013–2016 are the source of the practical material. The numbering of the villages, urban settlements and towns is used in the article. The full names are listed at the end of the work under the title "The list of the examined settlements and their numbering" to represent the areal distribution of the analyzed dialect units. The examined names and the dialect speech examples are represented by means of the common phonetic transcription for recording the Ukrainian literary and dialect speech (the transcription is presented in the first volume of the *Atlas of the Ukrainian Language*). The names widespread in Middle Bug area dialects are analyzed. In total 210 names (including word-combinations and phonetic variants of some words) denoting potatoes, their parts and sorts are analyzed.

Originality. The article expands the empirical base of Ukrainian dialectology, updates the characteristics of the Eastern Podilian dialects of the Podillya dialect of the South-western group and the Western Steppe dialects of the Steppe dialect of the South-eastern group of the Ukrainian language.

The conclusion is that the fixed names are connected with literary equivalents although they differ in phonetics, vocabulary and semantics. The research also describes the motivational peculiarities of names for the designation of potato varieties. The work makes it possible to find out how the general dialect vocabulary functions in some dialect groups and dialects. Prospects for further research are the continuation of the study of the Ukrainian dialects of the Middle Bug on the material of the agricultural vocabulary.

Key words: lexeme; sememe; potatoes; dialect; Middle Bug area; Middle Bug.

Надійшла до редакції 10.03.18

Прийнято до друку 15.03.18

УДК 811.161.2'282(477.41/42)

СИМОНЕНКО Ігор Володимирович,
молодший науковий співробітник відділу
діалектології Інституту української мови
НАН України
e-mail: igoroks88@gmail.com

ЗАЙМЕННИКИ ПРИКМЕТНИКОВОГО ТИПУ ВІДМІНЮВАННЯ В СХІДНОПОЛІСЬКОМУ ДІАЛЕКТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

У статті розглянуто діалектні тексти як основу поглибленого вивчення граматики говірки. Зазначено, що порівняно з текстами сучасної української літературної мови діалектні наративи рідше перебувають у фокусі лінгвістичних досліджень. Звернено увагу на те, що тільки в рамках діалектних текстів можливе здійснення всебічного ґрунтовного аналізу їхніх одиниць, синтаксичної будови, змістової єдності, вираженої відповідними смисловими та формально-граматичними засобами зв'язку, а також стильових ознак діалектного тексту. Подано сучасні підходи до класифікації прономінативів в українській мові. На матеріалі діалектних наративів проаналізовано займенники прикметникового типу відмінювання в східнополіському діалекті, розглянуто їх семантику та частоту вживання в мовленні носіїв говірок. Зазначено, що неособові займенники зберігають давні особливості ад'єктивів, за зразком яких ці займенники відмінюються. Аналіз діалектних матеріалів дав змогу виокремити функції кожного із займенників прикметникового типу відмінювання. Помічено, що в межах однієї функції різні прономінативи іноді мають схоже, але не ідентичне значення навантаження, доповнюючи один одного. Виявлено, що окремі займенники функціонують лише в конкретних формах, сталих виразах або конкретних мікроареалах східнополіського говору.

Ключові слова: діалектний текст, східнополіський діалект, говірка, займенник, прикметниковий тип відмінювання, функція.

Постановка проблеми. Діалектний текст (ДТ) – це динамічна одиниця, що має ознаки зв'язності й цілісності, які виявляються в інформаційному, структурному та комунікаційному аспектах [1, с. 230]. ДТ постає системою з міцно пов'язаними між собою

структурними елементами. Характеристики цих елементів у тексті й поза ним можуть мати відмінності, тому завдання мовознавців полягає в комплексному вивченні діалектного тексту. Тільки поєднавши записи зв'язного мовлення носіїв із відповідями за спеціальними питальниками, можна повно дослідити структуру говірок на всіх рівнях, адже вивчення граматичних особливостей за питальниками показує лише відмінності діалектів від літературного стандарту. П. Ю. Гриценко зауважує, що в «діалектному тексті виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики» [2, с. 9].

На відміну від лексичного та фонетичного рівнів діалектної мови, дослідження граматичного рівня говірки особливо потребує звернення до ДТ. Текст впливає на мовні одиниці, що його утворюють; у складі тексту реалізовано нові додаткові елементи, які існують у системі мови в латентному стані або зумовлені контекстом. Дослідити такі не пізнані раніше елементи граматичної будови без опори на текст, передбачивши їх існування, а відтак – заклавши їх у питальник, є нереальним. На підставі тексту уявнюється поділ граматичних одиниць щодо частотності їх використання в мовленні [3, с. 4–5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню функціонування займенників на різних мовних рівнях в окремих говірках і говорах присвячено актуальні розвідки українських мовознавців. Ю. В. Громик на прикладі окремої західнополіської говірки с. Липне проаналізував фонетичне оформлення, морфемну будову та відмінювання займенників [4]. О. Тимко-Дітко порівняла займенники в говорі бачванських руснаків (нащадків українців, які у XVIII столітті переселилися з південно-західної Лемківщини до Південної Угорщини) та в південно-західному наріччі української мови [5]. А. О. Колесников розглянув словозміну особових, присвійних і питальних займенників у новожитніх говірках межиріччя Дністра і Дунаю – ареалу півдня Одещини, для якого характерна неоднорідність і складність просторової лінгвальної будови [6; 7]. Д. А. Марєєв проаналізував окремі відмінкові форми деяких прикметникових займенників у східнополіських говірках, зацентрувавши увагу на змінах, що відбулися в межах цього ареалу за останні шістьдесят років [8]. Окремі форми займенникової словозміни в говорах української мови представлено також в АУМ [к. 224–236].

Мета статті – описати функціонування займенників прикметникового типу відмінювання в межах діалектного тексту. Джерелом вивчення стали діалектні наративні тексти, зібрані в сорока трьох говірках Чернігівської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. За граматичними особливостями виокремлюють дві основні групи займенників: особові (особові й зворотний) і неособові (неродові й родові) займенники [9, с. 129]. Сучасні дослідники виділяють ще так звані взаємні займенники [10, с. 197]. До неособових родових займенників належать присвійні, вказівні, означальні й частина питальних, відносних, заперечних і неозначених займенників. Для неособових родових займенників характерне узагальнено-якісне значення [11, с. 208], вони мають категорії роду й числа, а також прикметникову парадигму відмінювання, їх форми узгоджено з відповідними формами іменника (за винятком *його*, *її*, *їх*).

За нашими спостереженнями, такі займенники функціонують і в східнополіському діалекті з різною частотністю вживання елементів окремих розрядів, зберігаючи деякі архаїчні ознаки, а також систему флексій тих ад'єктивів, які є зразком для відмінювання цих займенників. Аналіз текстів забезпечив виявлення набору функційних позицій займенників.

Ідентифікаційну функцію в текстах виконують присвійні займенники *м'її* і *тв'її*. Займенник *м'її* вказує на особу, про яку йдеться в оповіді: *м'її брат у 'арм'їїі служиу* (Мар.), *миї 'отч'ім 'добрий буу* (ЧерП.), *да ї заблу'диу муїї д'їед* (Бл.), *ма'їе д'воришче 'ран'ше ха'роше було* (Лев.), *ма'їа 'матка 'гарно виши'вала* (Кіп.), *ма'її си'ни у 'К'їїев'ї жи'вут'* (Кіп.). Займенник *тв'її* респонденти найчастіше використовують для ідентифікації

предметів, характеристик, особливостей, які діалектоносії ототожнює з інтерв'юером: *тв'їй 'голос зна'комий* (Віл.), *а тво'їє се'ло здо'рове?* (Ябл.), *дак тви' доклад ку'да їде?* (ЧерП.), *твої ау'тобус он у'же їед'ет* (Кіп.), *тва'їє жи'т.'а па'пере'ду* (Рад.), *да'вай 'викл'учим тва'їу шар'манку* (ВерМ.). Ідентифікаційну функцію виражають займенники *наш*, *ваш*: *наш дом у новос'т'ах по'казували ко'лис'* (Коз.), *'нашій ун'іверситет уд'вох за'кончили* (Коз.), *ваш 'паспорт сп'рашуйе* (ЛипР.), *'вашій син у'чора при'їхав* (ЛипР.), *та 'наше се'ло ма'лен'ке те'перечки* (Ряш.), *а 'оч'ество 'ваше йа'ке* (Коб.), *'нашу се'м'їу с'у'да при'в'іс иче м'їй п'рад'ід* (Ряш.), *'нашайа 'матка ў 'н'ємца сви'ней кор'мила* (Кр.), *'ваша к'в'ітка ўже доз'р'іла* (Круп.), *то 'вашайа 'утка па га'роду ха'дила* (Бур.), *'наш'ї 'ж'іночки ту'ди на ро'боту 'їздили* (РівСт.), *ў 'наши го'да та'кого не' було* (ХорОз.), *'нашійе ра'дител'ї сп'ача за си'лом жи'ли* (Єрк.), *'ваш'ї сол'дати ў 'л'іс'ї* (Віл.), *йа'к'ї там 'ваши го'да* (ЧерП.), *'вашійе га'роди за га'рой* (Пог.).

На суб'єкт дії, який у мовленні діалектоносія позначає належність чого-небудь, вказує займенник *св'їй*: *у нас ко'лис' і млин св'їй бу'в* (РівСт.), *дак о'то і гу'рок сви'їє / і ре'дисочка* (Кіп.), *сво'ї а'вес ми сха'вали ў б'рата* (Кр.), *св'їй к'ін' у 'мене і св'їй жере'бец'* (Єрк.), *сво'їє ве'с'іл.'а йа не п'разнувала / бо гро'шеї то'д'ї не бу'ло* (Григ.), *сво'їу ко'рову ми прода'ли 'родичам* (Коб.), *йа ж ц'у до'рогу з'най'у йак сво'її п'ят' 'пал'ц'ї* (Без.), *сва'їє 'д'ело ми з'нали хара'шо* (Пак.), *а'д:аї / 'кажут' / сва'їу ка'н'ачку нам* (Єрк.), *у нас сва'ї з'вичай'ї се'л'ї* (ВерМ.).

Функцію належності також виконує займенник *'їїхн'їй*. Він указує на належність третій особі: *'їїхн'їй син про'па'в на во'їн'ї* (Дор.), *ми со'б'ї то'д'ї ўз'а'ли 'їїхн'є 'поле* (РівСт.), *йак 'їїхн'а 'техн'іка по'ўз 'наше д'ворище 'їїхала / то ми хо'валис'а ў го'родах* (Коз.), *а 'їїхн'ї за'кони вс'о ра'ўно н'їхто не іспол'н'аїє* (Ябл.). Неособовим займенникам властиві синтаксично залежні словозмінні категорії роду, числа й відмінка, їх форми узгоджені з відповідними формами іменника. Присвійний займенник *його* (*й'їй*, *їїх*) не має прикметникової парадигми відмінювання, для нього характерна омонімічність із формами родового відмінка предметно-особового займенника *в'ін* (*во'на*, *во'но*, *во'ни*), тобто їхня посесивність виражена лише позицією в тексті на протизага займеннику *'їїхн'їй*.

Для виділення, уточнення окремих предметів чи явищ із ряду подібних до них мовці вживають вказівні займенники *цеї*, *тої*, *та'кій*.

Функцію формально-граматичної когезії виконує в текстах займенник *цеї*: *а вис'ноїу го'род о'рали // дл'а 'ц'ого шу'кали 'коней по си'лу* (ЧерП.), *спочатку мо'лилис'а / а 'п'ісл'а 'ц'ого почи'нали ро'бити 'т'істо* (Дор.). Характерною ознакою такого вживання є позиція в реченні: якщо, зазвичай, прикметник *цеї* виконує функцію означення, то саме в цій мовленнєвій ситуації його використовують як додаток.

Займенники *цеї* і *тої* у діалектних текстах позначають часопростір – *цеї* діалектоносії вживають тоді, коли йдеться про предмет, близький у просторі або в часі: *ў цеї ден' у нас ичо'року поми'най'ут' тих/ ко'го то'д'ї у'били* (Коз.), *ц'а под'руга по'том ме'н'ї з Моск'ви пал'то 'гарне приве'з'ла* (ХорОз.), *'ц'айа по'силка йо'му два 'м'іс'ац'ї пош'ти йшла* (Дор.), *уў о'ц'ом 'л'іс'ї 'ран'ше 'жи'ўнос'т'ї було ба'гац'ко* (Кр.), *о'ц'у лобо'ду / 'мама ка'зала / 'їїли і так жи'ли* (Коз.); а вказівний займенник *тої* вказує на предмет, віддалений у просторі або в часі: *то тої / то тої ку'ток сп'ї'вайє* (РівСт.), *в'ін жи'ў по ту 'сторону 'вулиц'ї* (ЧерП.), *у тої час йа ўже пра'ц'увала в кол'госп'ї* (Тов.), *ў теї краї пас'лал'ї і пад'ругу ма'їу* (Гір.), *у теї год па Дес'н'є 'плавали* (ВерМ.), *'тийї ўс'ї сто'їат' і см'ї'їуц'.'а з 'мене* (Кіп.).

Функцію часопростору виконує також займенник *'самий*, сполучаючись із іменниками:

1) у поєднанні з прийменниками *з*, *в'ід*, *до*, *на*, *'перед*, *п'ід* та іншими на позначення часу – певної пори доби чи року, певного періоду тощо, вказуючи на часову межу дії: *'с:амого ут'ра у'же те'л'ат 'пораїу* (ЛипР.); *'перед са'мим п'разником у'же то'д'ї і приби'райемо* (Віл.), *од са'мойї вес'ни і пра'ц'уїємо* (ХорОз);

2) у поєднанні з прийменниками *в*, *до*, *краї*, *на*, *п'ід*, *при*, *'б'іл'а* та іншими на позначення місця, вказуючи на просторову межу дії, місцезнаходження тощо: *о'то аж до*

'самого 'л'ісу наш го'род (Коб.); 'біла 'самого се'ла на'шли кост' йа'когос' сло'на чи 'мамонта / чи йак во'но нази'вайет'с'а (ЧерП), 'у са'м'їй 'хат'ї ні'кого не бу'ло / а 'у'сі на го'ришч'ї по'хо'валис' (Віл.).

Займенник *та'кий* не лише вказує на конкретну ознаку, названу раніше, а й функціонує для підсилення вираженої прикметником ознаки: *та'кий по'радо'к 'ран'ше бу' / не то / шо 'зараз* (Лос.), *'б'іл'а ц'еркви смрад та'ки' ве'лики' сто'йа'у* (Коз.), *а 'в'іет'ер та'к'ї 'силни ду'у* (Гір.), *ота'ке о'це ди'т'а шкод'ливе 'виросло* (Ряш.), *ко'р'ін:'а у 'н'ого та'кейе 'до'у'ген'ке шче* (Кр.), *і стріл'а'нину та'ку в'іц:'іл'а 'гарно бу'ло чут'* (Дор.), *кар'топл'а ата'кайа 'виросла кра'с'івайа* (ВерМ.). Часто він утворює сталу конструкцію-висновок «*та'к'ї д'ї'ла*», яка є своєрідним маркером, що сигналізує про завершення мікротеми чи всього наративу: *та'к'ї д'ї'ла / в'ін 'зараз у 'город'ї / а йа 'у'се'л'ї* (ХорОз.), *ну а по'том 'уже хто со сме'таной 'їс'т' / хто з майо'незом / та'к'ї д'ї'ла* (ЧерП.).

Близькі за значенням займенники *'у'с'аки' (у'с'аки'ї)* і *'кожний* (*'кожен*, *'каждий*) виконують синтетичну функцію – виділяють окремі предмети і явища в сукупність. Займенник *'у'с'аки'ї* має більш узагальнювальне значення, ніж *'кожний*: *да у'с'аки'ї боршч 'їй'мо / і зи'лений / і к'расний* (Коз.), *'у'с'аки'ї бу'рак 'с'ї'ємо* (Коб.), *тр'ан'їа 'у'с'аке на 'себе на'ч'їпит'* і *'б'їга по се'лу* (РівСт.), *'у'с'акейе бу'ва тут 'ходить'* (Дрім.), *'ран'ше 'у'с'ака дичи'на там во'дилас' / а ти'пере'чки 'т'їко 'зайіц' і ли'сиц'а* (Кіп.), *'у'с'ак'ї цв'їта там бу'ли / а 'у' мене ж та од'на ни'шчасни'ка 'хусточка* (ЛипР.), *при'ход'ат' у'с'аки пере'ростки і т'ребу'ют' шос'* (ЧерП.), *та 'у'с'аки'їе кан'фети л'уб'л'у / но зу'бо'у 'уже не'ма пош'ти* (Єрк.).

Займенник *'кожний* (*'кожен*, *'каждий*, *'кажен*) порівняно з *у'с'аки'ї* має конкретніше значення, виокремлюючи окремі предмети, явище, істоту із сукупності подібних. У східнополіському діалекті майже не вживана літературна форма *'кожний* (*'кожен*). Натомість поширенішою є форма *'каждий* (та нечленна *'кажен*), що, ймовірно, є наслідком впливу російської мови на східнополіські говірки: *'каждий па'се тих 'уток вес' ден'* (Крас.), *і так 'кажний ден' / а сил у 'мене 'уже ни'ма* (Григ.), *'кажен год с'у'да ле'т'ат'* (Чор.), *'кажде у'чилишче норма'т'їви сда'вало* (Лос.), *і 'кажне накор'ми / а 'н'ічим* (Бер.), *ме'не то'д'ї 'кажда под'руга на кут'ку л'убила* (Петр.), *то 'уже 'кажна ха'з'а'ка са'ма р'ї'шайе / йак ро'бит'* (ЧерП.). Ми не зафіксували жодного вживання діалектоносіями цього займенника в множині. Напевно, це можна пояснити семантичними особливостями займенника *'кожний*. Він виділяє окреме з множини, тому у свідомості мовців не пов'язаний із неодиначними предметами, явищами, істотами. Та попри це для респондентів характерним є вживання цього займенника на позначення множинності суб'єкта, але у формі однини: *і 'кажде шос' прода'їе* (ЛипР.), *та 'каже'н 'знайе / чо'го 'їй'їй Лаи'чихой нази'вайут'* (ЧерП.), *'каждейе ме'не у'чит'* буде (Єрк.).

Семантично займенникам *'у'с'аки'ї* і *'кожний* протиставлено близький за значенням займенник *вес'*, який у мовленні діалектоносіїв укажує на цілісність предмета чи об'єкта або на їхню сукупність: *на вес' фронт 'їх бу'ло / мо / з де'с'аток* (Лос.), *нас заста'ї'али ра'ботат' 'їсе 'їрем'їа* (Бр.), *ну 'чиста 'їс'у да'рогу гама'н'їла* (Бір.). Спорадично в східнополіських говірках спостережено займенник *у'сеї*: *на го'род'ї 'ї'чора 'у'сеї ден' бе'резку* (берізка польова (лат. *Convolvulus arvensis*)) *'рвала* (ЧерП.), *у'сеї ф'їл'м 'т'їко 'скачут' о'то* (Лос.). На нашу думку, така форма існує за аналогією до *у'се* – означального займенника в середньому роді: *у'се жи'т:'а 'у' кол'госп'ї пропрац'увала* (Ябл.).

Функцію протиставлення в мовленні носіїв східнополіських говірок виконує прономіналізований порядковий прикметник *д'ругий* у ролі займенника *'інший*. Він укажує на відмінність предмета від тих, що перебувають в одній із ним сукупності; протиставляє означуваний предмет, особу, явище попередньому, якщо вони є частиною спільного логічного ряду: *йа'кий д'ругий по'може / а од 'н'ого не дож'дес:'а* (Тов.), *дру'гий хто на 'море 'їйде / і йа 'хочу* (Коз.) *дру'го' раз би'вало / шо і мала'ка да'дут'* (НовЯр.), *д'руге 'д'їло / ко'ли на 'удочку 'ловиш* (Віл.), *сма'тр'у / дру'гойе у'же не'жи'войе ви'лаз'їт'* (Жов.), *та'да паи'ли 'у' д'ругу 'школу* (Єрк.), *дру'га 'мати та'кого не з'робит' / а ц'а ж пїа'ничкойу бу'ла*

(РівСт.), у д'руги го'да бу'вало / шо неуро'жаї случа'єс'а (Петр.), у дру'г'і дн'і сп'ївали (ХорОз.).

З обмежувальною функцією в значенні «тільки», «лише» мовці вживають займенник *сам*: у 'мене са'ми си'ни // а'дин в 'К'їєв'і / и'че а'дин в Чер'н'їгав'і (Єрк.), са'му 'зелен' 'їїли / так і вижи'вали (Коз.). Також цей займенник позначає особу, предмет, що перебувають десь окремо, ізольовано від інших: *жінка по'мерла 'вос'ім год на'зад / так йа сам жи'ву* (Петр.), *во'но там са'мен'ке у л'їс'і два дн'і блу'кало* (ЧерП.); іноді діалектоносії в цій функційній позиції вживають конструкцію *сам о'дин*: *сам а'дин йа, су'с'їда'ї 'даже ни'ма* (НовЯр.), *са'ма од'на не хо'дила / т'їл'ко з по'дружками* (Мар.).

Членну форму займенника *сам* 'самий' уживають із прикметниками для творення форм найвищого ступеня порівняння: *'самий' луч'ий мед / із 'липи*, (Кіп.), *о'ц'а до'рога сама ко'ротка* (Тов.), *'самийе' ї'куснийе гри'би / 'б'єлийе* (Жов.).

Займенник *йа'кий* використовують для формулювання запитання про якість. Функціонує лише в членній стягненій формі: *йа'кий гре'б'їнец' // о'бичний / кост'а'ний* (ЛипР.), *йа'к'їй со'б'ї 'хочии* (ЧерП.), *ка'кої ага'род йе'му ад'а'мо* (НовЯр.), *йа'ке 'борошино // так 'разне бе'рут'* (Коз.), *ка'койе вам 'д'єло до та'го* (Бер.), *йа'ка по'года 'ўчора була* (МалЗ.), *ка'кайа жиз'н' // ў кал'хоз'їе наста'їан'а* (Хор.), *йа'к'їх то'б'ї іс'тор'її роска'зат'* (Мар.), *ка'к'їм'ї інстру'ментами // так за'їди і пади'вис'* (Жов.).

Питальний займенник прикметникового типу відмінювання *кот'рий* у східнополіських говірках не надто розповсюджений. Мовці вживають його переважно замість питальних займенників *йа'кий* і *хто*: *кот'ре 'в'їз'меш* (Мар.), *ка'тори' у вас тут гала'ва* (Бр.). Його використовують здебільшого в південній частині діалекту: *кот'рий зо 'мною 'н'їде по гри'би* (Віл.), *кот'ру со'б'ї / кот'ру б'ратуку* (Ябл.). Набагато поширенішим у говірках цієї діалектної зони є російський відповідник *ко'торий* (ка'торий): *ко'торий до нас служит' 'н'їде* (Лос.), *ка'тори' // с'тарий' чи м'латий'* (Єрк.), *ко'торе це там ска'зало* (Коз.), *ка'торе ї'рем'а* (Єрк.), *ко'тора г'рамоту полу'чила* (Тал.), *ну ка'тораї // ха'рошаї* (Діб.).

Займенник *чиї* виражає питання про належність предмета. У мовленні респондентів його майже не використовують. Типова мовна ситуація, коли діалектоносії вживають цей займенник – уточнення питання інтерв'юєра: *дак чиї ти о'то 'буде'ш* (Віл.), *йак / чи'їє д'воришче // ну так мо'їє ж* (Тов.), *чи'їа сист'ра // ка'жу ж / мо'го 'бат'ка* (ЛипР.).

Відносні займенники вказують на зв'язок підрядного речення з одним із членів головного речення, поєднують анафоричну функцію з вираженням підпорядкування підрядного речення, до складу якого вони входять, головному: *йа'кий 'бат'ко / та'кий і син* (Свид.), *'воз'ме м'їшок / ка'кої па'б'ол'ше / і да'мої з ним* (Єрк.), *йа'ке 'ц'їле / те ї 'виграло* (СтБ.), *ка'койе то 'било предста'їлен'їє / ви со'б'ї не предста'їлайте* (Кіп.), *а во'на ї не з'нала / йа'ка суд'ба їй 'випала* (РівСт.), *раска'зат' / ка'кої тра'вої шо л'єч'їт'* (Крас.), *ви б з'нали / йа'к'ї у нас 'яблука 'род'ат'* (Дор.), *ка'к'їїє ха'чу / іх і ваз'му* (НовЯр.), *дак чи'їого 'сина ў 'арм'їїу бе'рут', та ўже жде посто'їан'о 'зв'їсточки од 'н'ого* (Крут.), *'зараз зга'дайу / чи'їє во'но то'д'ї бу'ло* (Дрім.), *чи'їа на'родит' / дак п'їє д'н'ами* (ЧерП.), *чи'їїх старос'т'її до 'нейї не слали / не 'хоче 'замуж і ўсе* (Свид.).

У текстах зі східнополіських говірок не простежуємо вживання неозначених займенників, похідних від *кот'рий* і *чиї*. Натомість поширені неозначені займенники, утворені від питального займенника *йа'кий*, що виконують функцію невизначеності: *йа'кийс' т'рактор у'з'а'ї і зо'ра'ї ме'н'ї го'род* (Коб.), *йа'кес' 'лис'т'а бе'рут' / но йа ўже 'точно не зга'дайу* (Без.), *йа'койїс' ма'кухи ту'да дом'їшайе і то на ден' їм да'їє* (РівСт.), *йа'кус' 'даже г'рамоту да'ли за хо'рошу ро'боту* (Коб.), *йак хто йа'кис' каблуч'ки дос'тане / так то ўже ж у 'нейї п'разник* (Кр.), *'видумає йа'кийєс' пирош'ки із ас'татку му'ки* (Чор.), *то'д'ї 'можна бу'ло хоч йа'ку 'небут' 'хату сбуду'ват' і жит' со'б'ї спо'к'їїно* (РівСт.), *дес' там 'буде йа'ка 'небуд' с'тешка* (Гірськ), *так 'може ва'но па йа'ких 'небуд' пред'метах га'дайут'* (Рад.).

Заперечні займенники утворені від питальних за допомогою частки *ні-*. Вони виражають заперечення лексичного змісту відповідного питального займенника. У мовленні носіїв східнополіського говору ці займенники, як і неозначені, утворюються лише від питального займенника *йа'киї* і переважно частки *не-* замість *ні-*: *та там по'р'адка нейа'кого дау'но не'ма* (Коб.), *ої / не було у нас не'йакого ди'тинства* (Кр.) *не'йакої'помоч'і од них не дож'дес:'а* (Коб.), *не'йаких 'іграу та'ди у нас не було* (Кіп.).

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. До займенників прикметникового типу відмінювання належать присвійні, вказівні, означальні й частково питальні, відносні, заперечні, неозначені займенники. Як свідчать проаналізовані нами тексти, питома вага їх уживання в східнополіському діалекті різна й залежить від конкретної мовної ситуації. Найчастіше мовці використовують присвійні та вказівні займенники, рідше – означальні та питально-відносні (вибірково). Серед неозначених і заперечних займенників є лише кілька, які входять в активний лексичний склад діалектоносіїв, більшість же неозначених і заперечних займенників саме прикметникового типу відмінювання мовці не використовують. Перспективу подальших досліджень убачаємо в аналізі займенникової словозміни в східнополіському діалекті.

Список скорочень назв населених пунктів

Без. – с. Безуглівка, Ніжинський р-н; Бер. – с. Березна, Менський р-н; Бір. – с. Бірківка, Менський р-н; Бл. – с. Блестова, Менський р-н; Бр. – с. Бреч, Корюківський р-н; Бур. – с. Бурівка, Городнянський р-н; ВерМ. – с. Вершинова Муравійка, Куликівський р-н; Віл. – с. Вільшана, Ічнянський р-н; Гір. – с. Гірськ, Щорський р-н; Григ. – с. Григорівка, Бахмацький р-н; Діб. – с. Дібрівне, Городнянський р-н; Дор. – с. Дорогінка, Ічнянський р-н; Дрім. – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н; Єрк. – с. Єрків, Козелецький р-н; Жов. – с. Жовтневе, Менський р-н; Кіп. – с. Кіпті, Козелецький р-н; Коб. – с. Кобижча, Бобровицький р-н; Коз. – с. Козари, Носівський р-н; Кр. – с. Красилівка, Козелецький р-н; Крас. – с. Красне, Чернігівський р-н; Круп. – с. Крупичполе, Ічнянський р-н; Крут. – с. Крути, Ніжинський р-н; Лев. – с. Левковичі, Чернігівський р-н; ЛипР. – с. Липів Ріг, Ніжинський р-н; Лос. – с. Лосинівка, Ніжинський р-н; МалЗ. – с. Мала Загорівка, Борзнянський р-н; Мар. – с. Марківці, Бобровицький р-н; НовЯр. – с. Нові Яриловичі, Ріпкинський р-н; Пак. – с. Пакуль, Чернігівський р-н; Петр. – с. Петрівське, Бахмацький р-н; Пог. – с. Погорільці, Семенівський р-н; Рад. – с. Радомка, Семенівський р-н; РівСт. – с. Рівчак-Степанівка, Носівський р-н; Ряш. – с. Ряшки, Прилуцький р-н; Свид. – с. Свидовець, Бобровицький р-н; СтБ. – с. Стара Басань, Бобровицький р-н; Тал. – с. Талалаївка, Ніжинський р-н; Тов. – с. Товкачівка, Прилуцький р-н; Хор. – с. Хоробичі, Городнянський р-н; ХорОз. – с. Хороше Озеро, Борзнянський р-н; ЧерП. – с. Червоні Партизани, Носівський р-н; Чор. – с. Чорнотичі, Сосницький р-н; Ябл. – с. Яблунівка, Прилуцький р-н.

Список використаної літератури

1. Романина І. Р. Текст як джерело дослідження діалектного мовлення галичан і поліщуків / І. Романина // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22(2). – С. 229–234.
2. Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок / Павло Гриценко // Говірки Чорнобильської зони : тексти / упоряд.: Гриценко П. Ю. та ін. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.
3. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Делюсто Марина Сергіївна. – К., 2010. – 20 с.
4. Громик Ю. В. Особливості словотвору та словозміни займенника в поліській говірці с. Липне / Ю. В. Громик // Літопис Волині: всеукраїнський науковий часопис. – Ч. 4. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2008. – С. 135–141.
5. Тимко-Дітко О. Займенники у говорі бачванських руснаків у контексті південно-західних говорів української мови / О. Тимко-Дітко // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2008. – Вип. 12. – С. 190–191.
6. Колесников А. О. Зі спостережень над морфологією присвійних займенників в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю / А. О. Колесников // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2016. – Вип. 21. – С. 92–98.
7. Колесников А. О. Іменникові займенники в українських говірках межиріччя Дністра і Дунаю / А. О. Колесников // Мова. – 2016. – № 25. – С. 155–163.
8. Марєєв Д. А. Тенденції розвитку займенників у східнополіському діалекті української мови / Д. А. Марєєв // Научный взгляд в будущее. – Вип. 6. Том 3. – Одеса : КУПРИЕНКО СВ, 2017. – С. 71–78.
9. Історія української мови. Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
10. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
11. Плющ М. Я. Граматика української мови. Част. І. Морфеміка, Словотвір. Морфологія. – К. : Вища школа, 2005. – 289 с.

Список скорочень джерел

АУМ – Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі / [ред. тому І. Г. Матвіяс]. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с.

References

1. Romanyna, I. R. (2010). Text as a source of research of dialectal speech in Galychyna and Polissia. *Volyn – Zhytomyrshchyna (Volyn – Zhytomyr region)*, 22(2), 229-234 (in Ukr.)
2. Hrytsenko, P. Yu. (1996). *The Texts as a Source of the Investigation of the Chernobyl Dialects. The dialects of the Chernobyl area. Texts*. Kyiv: Dovira (in Ukr.)
3. Deliusto, M. S. (2010). *The Grammar of slang in the light of rampa*. Synopsis of a thesis of the candidate of the Philological sciences : speciality 10.02.01 «The Ukrainian language». Kyiv (in Ukr.)
4. Hromyk, Yu. V. (2008). Peculiarities of the word-formation and the inflexion of the pronoun in the Polissia dialect of the village of Lypne. *Litopys Volyni : vseukrainskyi naukovyi chasopys (Chronicle of Volyn: All-Ukrainian scientific review)*, Part 4, 135-141 (in Ukr.)
5. Tymko-Ditko, O. (2008). Pronouns in the Bachvan Rusnaks dialect in the context of the Southwestern dialects of the Ukrainian Language. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva (Modern issues of linguistics and literary studies)*, 12, 190-191 (in Ukr.)
6. Kolesnykov, A. O. (2016). From the observations of the morphology of possessive pronouns in the ukrainian dialects spoken between the Danube and the Dniester rivers. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva (Modern issues of linguistics and literary studies)*, 21, 92-98 (in Ukr.)
7. Kolesnykov, A. O. (2016). Substantive pronouns in the Ukrainian dialects spread between the Dniester and the Danube rivers. *Mova (Language)*, 25, 155-163 (in Ukr.)
8. Marieiev, D. A. (2017). Development trends in pronouns of East-Polissian dialect of Ukrainian language. *Nauchnyi vzgliad v budushcheie (Scientific look into the future)*, Iss. 6, Vol. 3, 71-78 (in Ukr.)
9. Bevzenko, S. P., Hryshchenko, A. P., Lukinova, T. B., Nimchuk, V. V., Rusanivskyi, V. M., & Samiilenko, S. P. (1978). *History of the Ukrainian language. Morphology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
10. Vykhoanets, I. R., & Horodenska, K. H. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Pulsary (in Ukr.)
11. Pliushch, M. Ya. (2005). *Grammar of the Ukrainian language. Part 1*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.)

SYMONENKO Ihor Volodymyrovych,

Junior Research Assistant of the Department of Dialectology of the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine.

e-mail: igoroks88@gmail.com

ADJECTIVE DECLENSION PRONOUNS

IN THE EASTERN POLISSIA DIALECT IN THE LIGHT OF THE DIALECTICAL TEXT

Introduction. The article regards the dialect texts as the basis for in-depth study of the grammar of patois. A special attention is paid to the fact that only in the framework of dialect narratives it is possible to carry out a comprehensive, thorough analysis of the text units, its syntactic structure, semantic unity, expressed by the corresponding semantic and formal grammatical means of communication, as well as the stylistic features of the dialect text. It is noted that it is extremely difficult to research the grammatical level of dialectal speech without resorting to dialect texts.

Purpose. The purpose of our research is to analyze the functions of adjective declension pronouns within the scope of dialect text, as well as in the description of specific pronoun word forms and areas of their usage.

Methods. The descriptive method is the main method in our research.

Results. Texts analysis provided the discovering of a set of functional positions of adjective declension pronouns. Possessive pronouns perform the identification or membership functions in texts. Demonstrative pronouns are used in order to select or detail certain objects or phenomena from a number of similar ones. They also perform the function of formal grammatical cohesion and indicate the chronotopos. Defining pronouns perform a wide range of functions. They carry out synthetic, contrapositive, time spatial and restrictive functions. Interrogative pronouns express the quality question, as well as perform the refining function. Relative pronouns show the connection of the dependent clause with one of the member of independent clause, combining the anaphoric function with the expression of submission of the subordinate clause to the principal one to which they belong. The usage of indefinite and negative adjective declension pronouns in the Eastern Polissia dialect is limited. Indefinite pronouns carry out the function of indefinitiveness, and the negative pronouns perform the function of refutation of the lexical content of the corresponding relative or interrogative pronoun.

Originality: Despite the fact that pronouns are an extremely old class of words, none of the scientists have ever been involved in the study of their functional yield in the Eastern Polissia dialect. This determines the timeliness of the research.

Conclusion: According to the results of our research, the proportion of the usage of adjective declension pronouns in the Eastern Polissia dialect texts is different and depends on a particular speech situation. This leads to the presence of a wide range of functions inherent in these pronouns.

Key words: dialect text, Eastern Polissia dialect, patois, pronoun, adjective type of declension, function.

Надійшла до редакції 08.09.17

Прийнято до друку 15.10.17

УДК 811.161.2'282.2

ЧАГАН Оксана Іванівна,
викладач кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
e-mail: oksanachagan@ukr.net

НАЗВИ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРИМІЩЕНЬ У БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ

Трансформація традицій народного будівництва на сучасному етапі викликає різноманітні зміни в лексиці, що пов'язана з ним. Вони зумовлені як лінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками. Тому дослідження будівельної лексики викликало науковий інтерес у багатьох мовознавців на ґрунті багатьох говірок українського мовного континууму. Однак будівельна лексика бойківських говірок як система ще не була об'єктом окремого дослідження.

У статті розглянуто функціонування назв підсобних господарських приміщень як сегмента лексики традиційного народного будівництва бойківських говірок. З'ясовано походження цих слів, виявлено мотиваційні ознаки, що є підставою для номінації, наведено лексичні паралелі в інших говірках української мови. Установлено, що основу досліджуваної лексико-семантичної групи формують здебільшого власне українські утворення. Меншу кількість складають запозичення з німецької мови та давні запозичення з грецької та латинської мов.

З'ясовано, що типовими для творення назв є такі мотиваційні ознаки: 'сіськогосподарська продукція чи предмет зберігання', 'розташування приміщення'. На підставі аналізу встановлено, що більшість назв підсобних господарських приміщень є полісемантичними. Засвідчені лексеми функціонують у літературній мові та поширені в інших говорах української мови.

Перспективою дослідження визначено аналіз інших лексико-семантичних груп тематичної групи лексики традиційного народного будівництва.

Ключові слова: лексема, лексико-семантична група, семантика, мотивація, назви підсобних господарських приміщень, бойківські говірки.

Постановка проблеми. Лексика традиційного народного будівництва завжди привертала увагу мовознавців, оскільки відображає розвиток духовної та матеріальної культури етносу. Елементи лексичної системи, за твердженням В. Німчука, у своєму функціонуванні тісно пов'язані не тільки з внутрішньомовними чинниками, а й із долею денотатів [1], тому трансформація традицій народного будівництва спричинює різні архаїчні та інноваційні зміни в говірках, які потребують докладного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Будівельну лексику на матеріалі говірок української мови вивчали такі дослідники, як З. Бичко [2], Л. Дорошенко [3, 4], О. Євтушок [5], Г. Шило [6], В. Пілецький [7], М. Никончук [8], М. Бігусяк [9], Л. Поліщук [10, 11], Д. Тодер [12] та ін. Лексику будівництва в складі тематичних груп

побутової та сільськогосподарської лексики слобожанських говірок досліджували К. Глуховцева [13], Р. Сердега [14], Л. Тищенко [15].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Лексика традиційного сільського будівництва бойківських говірок як система ще не була об'єктом дослідження.

Мета пропонованої статті – здійснити лексико-семантичний аналіз назв підсобних господарських приміщень як сегмента тематичної групи лексики традиційного будівництва в бойківських говірках. Мета передбачає розв'язання таких завдань: дослідити етимологію та мотивацію назв, виявити способи номінації, виявити лексичні паралелі в інших говірках української мови.

Виклад основного матеріалу. Джерелами для дослідження слугували власні польові записи, здійснені в 47 населених пунктах Бойківщини впродовж 2016–2017 рр., а також матеріали «Словника бойківських говірок» М. Онишкевича (Он).

Лексико-семантичну групу (ЛСГ) назв підсобних господарських приміщень у бойківських говірках репрезентують лексеми із семантикою: 'приміщення для зберігання зерна', 'відгороджене місце для зберігання зерна', 'будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотби, віяння тощо', 'приміщення для зберігання сіна, соломи, полови', 'відгороджене місце у клуні для зберігання сіна', 'місце для молотби, очищення та просушування зерна', 'приміщення для воза та іншого реманенту'.

Зі значенням 'приміщення для зберігання зерна' у бойківських говірках фіксуємо слова: *ко¹мора* (ВНП) (пор.: літ. *комора* (СУМ, IV, с. 247)) *шпик¹л'ар* (Крк), *шпик¹л'ір* (Брк), *шпих¹л'ер* (Ндн, Трл), (Он., II, с. 387).

Лексема *ко¹мора*, уживана в усіх обстежених говірках, є давнім запозиченням з грецької чи латинської мов (ЕСУМ, II, с. 540). Зі значенням 'казна', 'будинок' слово відоме ще староукраїнській мові (СУМ¹⁴⁻¹⁵, I, с. 492). Лексема засвідчена в багатьох говірках української мови зі схожою семантикою: закарп. 'окрема неопалювальна кімната у житловому селянському будинку для зберігання їжі, одягу та ін. поклажі' (ДІАЗО, к. 21), східнополіс. 'окрема будівля для зберігання зерна' [4, с. 454], східноподіл. 'приміщення для реманенту', 'приміщення для зберігання зерна', 'будівля для зберігання снопів, сіна, соломи, а також для молотби та віяння і т. ін.', 'приміщення для кукурудзи', 'приміщення для полови', 'місце для молотби, очищення та просушування зерна' [10, к. 36], наддніпр. 'відділення типу кладової' (Ваш., с. 17), південнослобож. 'приміщення для зберігання зерна' [15, с. 158].

Лексема *шпик¹л'ар* (фонетичні варіанти *шпик¹л'ір*, *шпих¹л'ер*) запозичена з німецької мови (ЕСУМ, VI, с. 463). За свідченням респондентів, архаїзується і відома тільки старшому поколінню: *то ко¹ли¹с'' ко¹мору називали / даў¹но / даў¹но* (Брк). Назва поширена і в інших говірках із ідентичною семантикою: лемк. *шпихлір* 'окремо прибудована комора', 'приміщення для зерна' (Пирт., с. 444), наддністр. *шпихлір* 'приміщення для зерна', 'комора' (Шило, с. 282), бук. *шпихлір* 'комора' (СБГ, с. 670).

Диференційна ознака (ДО) 'розташування приміщення' у деяких обстежених говірках формує семантичне протиставлення: *ко¹мора* 'приміщення під одним дахом з житловим будинком': *шпик¹л'ар* (Крк), *шпик¹л'ір* (Брк), *шпих¹л'ер* (Ндн, Трл) 'окрема будівля біля будинку'.

Як стверджують респонденти, *ў нас тут ў ¹горах ¹л'уди ¹мали ¹мало з¹б'іж'а* (Грбн), тому не було потреби будувати окреме приміщення для його зберігання. Відповідно для зберігання зерна використовували відгороджене місце, яке номіновано: *ск'рин'а* 'нерухомий ящик з кришкою для зсипання зерна' (Брк, Глівц Ск, Грбн, Зкц, Тхк, Хтр, Крк, Лбх С., Лбх Т., Нжн, Сгл, Н. Ржн), *'сус'ік* 'тс.' (Лмн), *в'ід'с'ік* 'тс.' (Брк).

У бойківських говірках назви *'сус'ік*, *в'ід'с'ік* мотивовані дією, яку виконували для їх облаштування, загороджуючи частину приміщення. Лексема *в'ід'с'ік* є віддієслівним безафіксним утворенням: *в'ід'с'ік* ← *відсікати*. Слово *'сус'ік* виводять із псл. *sq̣sěкъ*, що складається з префікса *sq-* 'су' й основи *sěk-* (*sěkti) 'сікти' (ЕСУМ, V, с. 482) та

вживається також зі значенням ‘відгороджене місце для сіна’ (В. Лн, Тр’є, Глц Смб, Тпл, Мшц). Назви мають паралелі в інших говорах: наддністр. *сусік* ‘місце у stodolі, де складають снопи’ (Шило, с. 248), лемк. *сусік* ‘засік в амбарі для зерна’ (Пирт., с. 376), гуц. *сусік* ‘засік’, ‘скриня (для одягу, зерна)’ (ГГ, с. 179), східноподіл. *су¹с’ік*, *в’ід^{ml}с’ік* ‘відгороджене місце в коморі для зберігання зерна’ [10, с. 347]; пор. літ.: *сусік* ‘відгороджене місце в коморі, зерноскховищі і т. ін. для зсипання зерна’, ‘великий і високий, звичайно нерухомий ящик з лядою для зсипання зерна, борошна’ (із ремаркою *діалектне*) (СУМ, IX, с. 857), *відсік* ‘ізолювана частина судна’, ‘відгороджена частина якого-небудь приміщення спеціального призначення’ (СУМ, I, с. 637).

Етимологи не мають однозначної думки щодо походження слова *скріня*: уважають, що це або запозичення з латинської мови, або успадковане слов’янське утворення (ЕСУМ, V, с. 286) (пор.: *скріня* ‘великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу, коштовностей і т. ін.’ (СУМ, IX, с. 318)).

Вагоме місце в господарстві бойків має будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотби, віяння тощо. На її позначення зафіксовано лексеми *‘бойіше* (Брк, Нжн, Сглт, Жкн, Псп.), *‘бойіше* (В. Лн, Сшц, Тр’є, Ндн, Трл, Бтл, Жпн, Рлч), *‘боше* (Лмн, В. Лн, Глц Смб), *‘бойіско* (Тр’є, Глц Смб, Глвк), *о‘бойіску* (Тпл), *о‘бойку* (Тпл), *‘бошча* (Глц Смб, Ндн), *сто‘дола* (Бгт, Брк, Глц Ск, Жпн, Грбн, Зкц, Клн, Тхк, Хтр, Крк, Опр, Лбх С, Лбх Т, Нжн, Трвк, Н. Ржн, Ндн, Мшц, Мтв, Хщн, Ябл).

Лексема *‘бойіше* відома в літературній мові із семантикою ‘бій’, ‘місце, де відбувався бій’ (СУМ, I, с. 212). Етимологи виводять лексему від дієслова *бити* (ЕСУМ, I, с. 186). У бойківських говірках, припускаємо, значення ‘будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотби, віяння тощо’ сформувалося шляхом метонімічного перенесення із частини на ціле, оскільки в досліджуваних говірках слово вживається також на позначення місця для вимолочування зерна шляхом вибивання колосків ціпами, і, очевидно, мотивована дією, для якої було призначене приміщення. Слово та його варіанти зафіксовані в лексикографічних працях з інших говірок української мови: наддністр. ‘тік’ (Шило, с. 55), ‘місце в stodolі, де молотили збіжжя’ (Пшеп., с. 71), західнополіс. ‘майданчик для фізкультури біля школи’ (Аркуш., I, с. 26).

Назва *сто‘дола* запозичена з польської мови (ЕСУМ, V, 423); у досліджуваних говірках є багатозначною і спорадично зафіксована зі значенням: ‘приміщення поруч з клунею для зберігання сіна, соломи’ (Мтв), ‘прибудова до клуні для зберігання реманенту’ (Брк) та з тією ж семантикою засвідчена М. Онишкевичем (Он., II, с. 254); пор.: літ. (СУМ, IX, с. 724). З ідентичною семантикою відома західнополіським (Євтуш., к. 68), південнословобожанським [15, с. 161], східноподільським [10, с. 345] говіркам.

Значення ‘приміщення для зберігання сіна, соломи, полови’ в обстежених бойківських говірках репрезентують слова: *полоу‘ник* (Бтл, Бгт, Зкц, Лбх С., Лбх Т., Лсц, Ндн, Сглт), *пелеу‘ник* (Брк, Жкт, Опр, Хщв, Ябл, Ялн), *пилиу‘ник* (Нжн, Шдц), *полуд‘ник* (Зкц), *пе‘рило* (Брк, Крк, Лмн, Нжн, Сглт), *пи‘рило* (Хтр), *‘перило* (Опр), *за‘гата* (Брк, Глвк, Жкт, Жпн, Клн, Лбх С., Лмн, Ндн, Опр, Рсх, Рпн, Сшц, Спс, Трл, Тр’є, Хщв, Хтр.), *‘шопа* (Хтр, Крк, Сглт, Лбх Т, Ябл), *п‘рибік* (Глц Ск., Н. Ржн, Сшц, Хтр).

Питома лексема *за‘гата* в «Словнику української мови» зафіксована з ремаркою *діалектне*: ‘стіна хліва, зроблена з подвійного плоту, закладеного всередині соломою і т. ін’ [СУМ, I, с. 482]. У бойківських говірках слово має розширену семантичну структуру: ‘приміщення для зберігання воза та іншого реманенту’ (Брк, Клн, Крк, Хтр, Опр, Лбх С., Лмн, Сшц, Спс, Тр’є, Глвк, Ндн, Трл, Рсх, Рпн), ‘прибудова вздовж задньої стіни хати або лише стайні для сільськогосподарського реманенту, соломи тощо’ (Он., I, с. 265). З різним семантичним наповненням лексему знаходимо в інших діалектних джерелах: лемк. ‘приміщення; добудівка за хатою для сіна’ (Пирт., с. 110), наддністр. ‘зовнішнє утеплення стін будинку на зиму’ (Шило, с. 120), гуц. ‘зовнішнє утеплення хати’ (Негр, с. 73), бук. ‘зовнішнє утеплення стін старих хат кукурудзинням, очеретом’, ‘загорода з піддашшям’

(СБГ, с. 127), поліс. ‘утеплення стін хати або комори’, ‘гребля, якою бобри перегороджують річку’ (Аркуш., с. 164), південнословобж. ‘приміщення для зберігання сіна’ [15, с. 162].

Слово *по'лоу'ник* (пор. літ.: *полóвник* ‘тс.’ (СУМ, VI, с. 89)), мотивоване назвою сільськогосподарської продукції, яку зберігають у приміщенні (бойк. *по'лова* ‘відходи при обмолочуванні зерна’). У досліджуваних говірках зафіксована також зі значенням ‘прибудова при хліві для сіна соломи’ (Он., II, с. 106); пор.: *половник* ‘тс.’ (Грінч., III, с. 286), а також: західнополіс. (Євтуш., к. 67), східноподіл. [10, с. 321], східнословобжан. [13, с. 97].

Лексема *пе'рило* має затемнену мотивацію. Імовірно, це похідне віддієслівне утворення від *пéрти* (ЕСУМ, IV, с. 348; 356), мотивоване дією ‘заперти’, ‘замкнути’. У бойківських говірках є полісемантичною: ‘приміщення для зберігання воза та іншого реманенту’ (Брк, Крк, Лмн, Нжн, Сглт, Лбх Ск), ‘відгороджене місце в хліві, де зберігають сіно солому’ (Ксв, Мтв, Орв, Орк, Рлч, Ямц). У «Словнику бойківських говірок» зафіксоване теж із декількома значеннями: ‘перегородка, куди складають сіно, солому’, ‘повітка клуня для сіна’, ‘перегородка в коморі для зерна’, ‘прибудова при хліві для сіна, соломи’ (Он., II, с. 56). Назва відома наддністрянським говіркам із значенням ‘горище над стайнею’ (Шило, с. 197), ‘місце у stodолі, де складають снопи; засторонок’ (Шило, с. 200).

Лексема *'шопа*, що є запозиченням із німецької мови (ЕСУМ, VI, с. 453), у досліджуваних говірках є також полісемантичною: ‘приміщення для зберігання воза та іншого реманенту’ (Брк, Глц, Зкц, Жпн, Клн, Крк, Мтв, Нжн, Н. Ржн, Ямц), ‘приміщення для зберігання дров’ (Брк, Зкц, Н. Ржн), ‘повітка’, ‘приміщення для сільськогосподарського реманенту’, ‘сарай’ [Он., II, с. 386]. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка зареєстрована зі значенням ‘навіс, сарай, з двома, рідко трьома стінками для возів і господарських знарядь’ (Грінч., IV, с. 508); пор.: ‘покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т. ін.’ (СУМ, XI, с. 509). Слово відоме багатьом говорам української мови із такими значеннями: лемк. ‘клуня’, ‘приміщення для сіна, соломи’, ‘приміщення для сільськогосподарського реманенту’ (Пирт., с. 443), наддністр. ‘місце, де складають дрова’ (Шило, с. 281), західнопол. ‘будівля для зберігання сіна, соломи, снопів, а також для молотьби, віяння’ (Євтуш., к. 68), гуц. (ГГ, с. 218), південнословобж. ‘приміщення для зберігання зерна’ [15, с. 161], східноподіл. ‘приміщення для реманенту’, ‘приміщення для утримання свиней у домашньому господарстві’, ‘приміщення для утримання корів у домашньому господарстві’, ‘будівля для зберігання снопів, сіна, полови, а також для молотьби, віяння’, ‘приміщення для коней’, ‘приміщення для полови’, ‘утеплене темне приміщення, куди зносять вулики для зимівлі бджіл’, ‘приміщення, у якому зберігають зерно’, ‘приміщення для зберігання дров’, ‘приміщення для овець, кіз’ [10, с. 366].

Назва *п'рибік*, що репрезентує значення ‘приміщення для зберігання сіна, соломи, полови’, мотивована місцем розташування. У досліджуваних говірках полісемантична: ‘прибудова коло будинку для сіна, соломи’ (Хтр, Сшц), ‘прибудова коло хліва для реманенту’ (Хтр), ‘прибудова коло хліва для утримання худоби та птиці’ (Глц Ск., Н. Ржн), ‘комора позаду хати’ (Хщв). Аналізована назва зафіксована в «Словнику бойківських говірок» зі значенням ‘комора позаду хати’ (Он., II, с. 135) і відома іншим говорам української мови з відповідним семантичним наповненням: надсян. ‘прибудування при stodолі до переховування паші’ (Пшеп., с. 200), наддністр. ‘прибудова до stodолі’ (Шило, с. 215), західнопол. ‘прибудова до хати, де зберігали огірки, капусту та ін.’ (Аркуш., II, с. 84).

У бойківських говірках ДО ‘розташування стосовно основної будівлі’ формує семантичні опозиції ‘приміщення для зберігання сіна, соломи, полови вздовж задньої стіни хліва’ : ‘приміщення для зберігання сіна, соломи, полови вздовж бічної стіни хліва’; відповідно: *за'гата* : *пелеу'ник*, *пе'рило* (Брк, Жкт, Жпн, Крк, Лбх С., Лмн, Опр, Хщв), *за'гата* : *пи'рило* (Лмн, Хтр), *полоу'ник*, *полуд'ник*, *пилиу'ник* : *пе'рило* (Зкц, Нжн, Сглт).

У досліджуваних говірках зафіксовано назви, що позначають приміщення для зберігання сіна, соломи, однак називають не окрему споруду, а горище над господарською будівлею, де зберігають сіно, солому: *n'íd* (Брк), *n'íd'* (Глвц Ск, Ябл), *'подинок* (Шдц), *n'íd':ашок* (Грбн), *n'íd':аш'a* (Грбн), (*n'ídr'u* (Ямц), *'подр'a* (Лбх Т., Сглт, Тхк), *бан'тина* (Брк), *'банты* (Лмн), *'банта* (Глвц Ск., Крк, Лбх С.), *'банти* (Хщн, Зкц, Хтр, Опр, Н. Ржн), *пат* (Лбх Т.), *те'рин'дин'a* (Нжн), а також назва *на с'тайни* (Н. Ржн, Рсх).

Питома лексема *під* 'горище' (ЕСУМ, IV, с. 387) із ремаркою *діал.* відома загальнонародній мові (СУМ, VI, с. 391). В аналізованих говірках поширена зі значенням 'горище над житловим будинком' (ВНП), 'горище над хлівом' (Брк, Глц Ск, Ябл). В інших говірках української мови лексема зафіксована здебільшого з семантикою 'горище над хатою' (Пирт., с. 288, Шило, с. 202, СБГ, с. 416, ГГ, с. 149), а також 'оборіг' (Аркуш., II, с. 49).

Синонімами до питомого *під* можна вважати власне українську лексему *'подинок* (ЕСУМ, II, с. 95) та запозичену з угорської лексему *пат* (ЕСУМ IV, с. 251). З ідентичною семантикою в інших говірках південно-західного наріччя зафіксовано словотвірні варіанти назви: лемк. *поденок* 'стеля у стайні' (Пирт., с. 301), *пат*, *падо́к*, *поде́не* 'настил над хлівом чи стайнею' (Шило, с. 192; 195; 210), *поді́ні* рідк. 'горище над малою прибудовою' (ГГ, с. 152).

Назва *під':ашок* (*під':аш'a*), що зафіксована в літературній мові зі значенням 'горище' (із ремаркою *діал.*) (СУМ, VI, с. 423), мотивована, очевидно, розташуванням приміщення. Лексема відома з різними значеннями в інших говірках української мови: гуц. 'горище над хлівом', 'приміщення для реманенту, зберігання збіжжя' (ГГ, с. 149), 'місце, де тримають віз' (Шило, с. 203), західнопол. 'тс., що оборіг' (Аркуш., II, с. 49), 'приміщення для зберігання половини' (Євтуш., к. 67).

У бойківських говірках слово *'подр'a* (фонетичний варіант *'підр'u*) багатозначне: 'горище над хлівом' (Тхк), 'горище у клуні' (Лбх Т., Сглт), 'сідало для курей' (Тхк). З декількома значеннями зафіксоване й М. Онишкевичем: *пóдр'a* 'перекладаина з жердок у клуні', 'поміст, перекладаина в хліві' (Он., II, с. 96); пор.: літ. *пóдря* 'сідало для курей', 'горище' (СУМ, VI, с. 755]. Етимологи вказують на праслов'янське походження слова: псл. *podra*, *podrъ*, очевидно, утворене з прийменника *po* й основи **drъ-* 'дерево' (ЕСУМ, IV, с. 477). Лексема та її варіанти, здебільшого на фонетичному рівні, зі схожою семантикою поширені в наддністрянських (Шило, с. 204), гуцульських (ГГ, с. 152), буковинських (СБГ, с. 438) говірках. У закарпатських говірках слово зафіксоване із значенням 'у старовинних хатах велике ліжко для багатьох осіб з дощок, постелених на полах' (Сабад., с. 243).

Лексема *'банти*, на думку етимологів, є запозиченим з німецької мови (ЕСУМ, I, с. 135); пор.: літ. *банті́на* 'поперечна балка між кроквами' (СУМ, I, с. 102). В обстежених бойківських говірках назва *'банти* відома зі значенням 'жердини, на яких сидять кури' (Глц Ск, Клн), а *бан'тина* – 'поперечна балка між кроквами' (Глц Ск, Клн). У говірках південно-західного наріччя ці лексеми (а також їх фонетичні та словотвірні варіанти) зафіксовані переважно із семантикою 'поперечна балка між кроквами' (СБГ, с. 23; ГГ, с. 21; Шило, с. 47; Пирт., с. 21; 10, с. 235).

Назва *берве'на* в обстежених говірках, очевидно, утворена шляхом метонімічного перенесення з частини на ціле, оскільки називає приміщення над клунею, конструктивними частинами якого є колоди; пор.: *бервенó* 'колода' (із ремаркою *діалектне*) (СУМ, I, с. 157). На думку М. Фасмера, слово *бервенó*, діал. *бервенó* має праслов'янські корені (Фасмер, I, с. 209). Із семантикою 'деревина', 'колода', 'підпора на березі', 'паль' зафіксована в «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича (Он. I, с. 49); пор.: гуц. *бервенó* 'колода' (ПГ, с. 12), закарп. *бервенó* 'колода' (Сабад., с. 22), бук. *бервенó* 'колода, деревина' (СБГ, с. 29), поліс. *берваня'ка* 'колода, очищена від кори і гілок, деревина' (Лис, с. 31).

Спорадичний вияв має лексема *герин'дин'а* (Нжн) на позначення горища над клунею, що, імовірно, є збірним поняттям до запозиченої з угорської мови назви *gerenda* ‘колода, балка’ (ЕСУМ, I, с. 499). У закарпатських говірках засвідчена назва *геренда́* зі значенням ‘основна поздовжня балка, на якій лежать поперечні балки стелі старовинної хати’ (Сабад., с. 56).

Двокомпонентна назва *на с'тайни* зафіксована в одній говірці (Н. Ржн); має прозору мотивацію, указуючи на розташування приміщення.

Опозиція значень ‘горище над хлівом’ : ‘горище над клунею’ зумовили протиставлення назв: *п'ід* : *бан'тина* (Брк), *п'ід^м* : *'банта* (Глц Ск., Крк, Лбх С.), *п'ід^м* : *'банти* (Хщн, Зкц, Хтр, Опр), *'подр'а* : *бе"рве"на* (Тхк), *п'ід^м* : *пат* (Лбх Т.), *п'ід^м* : *'подр'а* (Лбх Т, Сглт), *п'ід* : *ге"рин'дин'а* (Нжн), *на с'тайни* : *'банти* (Н. Ржн).

У бойківських говірках відгороджене місце в клуні для зберігання сіна номіновано: *р'іг* (Глвк, Рпн, Трл), *р'іжок* (Брк, Спс, Трл), *'сус'ік* (В. Лн, Тр'є, Глц Смб, Тпл, Мшц), *пи'рило* (Ксв, Мтв, Орв, Орк, Рлч, Ямц).

За свідченнями етимологів, назва *ріг* має праслов'янські корені (ЕСУМ, V, с. 87); пор.: літ. *ріг* та деминутив *ріжок* ‘сторона, край чого-небудь’ (СУМ, VIII, с. 553), а також: наддністр. *ріг*, *ріжок* ‘місце у стодолі, де складають снопи’ (Шило, с. 227), надсян. *рі'жок* ‘місце на збіжжя в стодолі’ (Пшеп., с. 202).

Значення ‘приміщення для зберігання воза та реманенту’ репрезентують назви: *во'з'їун'а* (Брк, Глц Ск., Іс, Лбх Т, Плв), *воз'їун'а* (Лбх С., Н. Ржн) (Он., I, с. 139), *воз'їу'ниці'а* (Хтр), *возо'ва* (Н. Ржн), *во'зоун'а* (В. Лн, Глвк, Мшц, Плв, Рсх, Спс, Тр'є), *за'в'із* (Трл), *ко'лешин'а* (Жкн, Крк, Тхк, Хщв), *'шопа* (Ндн, Нжн), *'ш'інка* (Грбн, Лбх Ск), *за'гата* (Опр), *на'в'іс* (Н. Ржн), *на'в'ес* (Нжн), *п'ідна'вес* (Глц Ск., Грбн, Сглт), *в'і'д:аш'а* (Н. Ржн), *п'ридашок* (Либохора С.).

Слово *во'з'їун'а* та його варіанти мотивовані назвою предмета, який зберігали в цьому приміщенні, утворені суфіксальним способом. Назва засвідчена в наддністрянських (Шило, с. 79) та в гуцульських (Негр., с. 43) говірках із ідентичною семантикою.

Лексема *ко'лешня*, за свідченням етимологів, походить від псл. *kolo* ‘колесо, коло, круг’ (ЕСУМ, II, с. 514). Слово та його варіанти відомі іншим говорам української мови: лемк. ‘приміщення для підвід, саней’ (Пирт., с. 165), гуц. ‘навіс для зберігання сільськогосподарського реманенту, упряжі’ (Негр., с. 96), закарп. ‘приміщення для дров, знаряддя; дровітня’ (Сабад., с. 147), бук. ‘стайня, сарай, хлів’ (СБГ, с. 217), західнопол. ‘хлів, будівля для свійської худоби та птиці’ (Євтуш., к. 70).

Лексема *на'віс* мотивована особливостями будови реалії та є питомим віддієслівним утворенням (ЕСУМ, I, с. 408). В інших говірках української мови вживається із тим же значенням (СБГ, с. 420; Пирт., с. 216; Євтуш., к. 70; Лис., с. 131; 10, с. 312).

Префіксально-суфіксальні утворення *від'даш'а*, *п'ридашок*, очевидно, є похідними від *дах* (запозичення з німецької мови (ЕСУМ, I, с. 15)). Слово та його варіанти відомі багатьом говорам українського мовного континууму із різними значеннями: наддністрянським ‘місце, де тримають віз’ (Шило, с. 203), гуцульським ‘горище (над хлівом)’, ‘приміщення для реманенту, зберігання сіна’ (ГГ, с. 149), західнополіським ‘тс., що оборіг’ (Аркуш., II, с. 49).

На позначення місця для молотьби, очищення та просушування зерна в обстеженому ареалі зафіксовано лексеми *т'ік* (Грбн, Лбх С.), *м'іст* (Клн, Хтр), *'бойише* (Брк), *'бойишче* (Глц Ск.), *'бойіско* (Бтл, В. Лн, Жкт, Жпн, Орк, Псп, Сшц), *сто'дола* (Н. Ржн).

Питома назва *т'ік* (ЕСУМ, V, с. 557) відома також і літературній мові (СУМ, X, с. 136). Слово *міст* у більшості бойківських говірок має значення ‘підлога в хліві’. Із ремаркою *діал.* зафіксоване у «Словнику української мови» (СУМ, IV, с. 749) та має праслов'янські корені (ЕСУМ, III, с. 482).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз засвідчив різноманітність назв підсобних господарських приміщень у бойківських говірках. Встановлено, що основу досліджуваної лексико-семантичної групи формують

здебільшого власне українські утворення. Типовими для творення назв є такі мотиваційні ознаки: «сільськогосподарська продукція чи предмет зберігання», «розташування приміщення».

Значну частину назв аналізованої лексико-семантичної групи становлять питомі лексеми, меншу кількість складають запозичення з німецької мови та давні запозичення з грецької та латинської мов.

Більшість назв підсобних господарських приміщень є полісемантичними. Засвідчені лексеми функціонують у літературній мові та поширені в інших говорах української мови.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в аналізі інших лексико-семантичних груп тематичної групи лексики традиційного народного будівництва бойківських говірок, що дасть змогу виявити різноманітні процеси в семантичній структурі та формальних виявах лексем на сучасному етапі.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень

Бгт – Багнувате, Турківський р-н; Бтл – Бітля, Турківський р-н; Брк – Боберка, Турківський р-н; В. Лн – Велика Лінина, Старосамбірський р-н; Глвк – Галівка, Старосамбірський р-н; Глц Ск. – Головецько, Сколівський р-н; Глц Смб. – Головецько, Старосамбірський р-н; Грбн – Гребенів, Сколівський р-н; Жкт – Жукотин, Турківський р-н; Жпн – Жупани, Сколівський р-н; Зкц – Закіпці, Турківський р-н; Ісї – Ісаї, Турківський р-н; Клн – Кальне, Сколівський р-н; Ксв – Коростів, Сколівський р-н; Крк – Кривка, Турківський р-н; Лмн – Лімна, Турківський р-н; Лбх С. – Либохора, Турківський р-н; Лбх Т. – Либохора, Турківський; Лсц – Лосинець, Турківський р-н; Мтв – Матків, Турківський р-н; Мшц – Мшанець, Старосамбірський р-н; Ндн – Недільна, Старосамбірський р-н; Нжн – Нижнє, Турківський р-н; Н. Ржн – Нижня Рожанка, Сколівський р-н; Опр – Ополиць, Сколівський р-н; Орв – Орів, Сколівський р-н; Орк – Орявчик, Сколівський р-н; Плв – Плав'є, Сколівський р-н; Псп – Присліп, Турківський р-н; Рпн – Ріп'яна, Старосамбірський р-н; Рлч – Розлуч, Турківський р-н; Рсх – Росохи, Старосамбірський р-н; Сглт – Сигловате, Турківський р-н; Спс – Спас, Старосамбірський р-н; Сшц – Сушиця; Трл – Терло, Старосамбірський р-н; Трвк – Тернавка, Сколівський р-н; Тпл – Топольниця, Старосамбірський р-н; Тр'є – Тур'є, Старосамбірський р-н; Тхк – Тухолька, Сколівський р-н; Хщв – Хащів, Турківський р-н; Хщн – Хащованя, Сколівський р-н; Хтр – Хітар, Сколівський р-н; Шдц – Шандровець, Турківський р-н; Ябл – Яблунів, Турківський р-н; Ялн – Ялинкувате, Сколівський р-н; Ямц – Ямельниця, Сколівський р-н.

Список використаної літератури

1. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 414 с.
2. Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Львів : Фенікс, 1997. – 136 с.
3. Дорошенко Л. І. До питання визначення типів ареалів східнополіського діалекту (за матеріалами будівельної лексики) / Л. І. Дорошенко // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми, 1998. – Вип. 1. – С. 18–25.
4. Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Дорошенко. – К., 1999. – 19 с.
5. Євтушок О. М. Народна будівельна лексика Західного Полісся / О. М. Євтушок. – Рівне, 1990. – 145 с.
6. Шило Г. Ф. Будівельна лексика в західноукраїнських говорах / Г. Ф. Шило // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 117–118.
7. Пілецький В. І. Генеза лексико-семантичної групи назв будівель для худоби та птиці в наддністрянських говорах півдня Тернопільщини / В. І. Пілецький // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доп. – Ужгород : Вид-во Ужгородського державного університету, 1982. – С. 103–104.
8. Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир : РВВ облполіграфвидаву, 1990. – 369 с.
9. Бігусяк М. В. Динаміка семантичної структури назв помешкань та їх елементів у говірках Івано-Франківщини / М. В. Бігусяк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015–2016. – Вип. 44–45. – С. 3–8.
10. Поліщук Л. Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східнополіських говірках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Б. Поліщук. – Умань, 2015. – 424 с.

11. Поліщук Л. Б. Номінація підсобних господарських приміщень у східноpodільських говірках / Л. Б. Поліщук // Наукові записки Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць. – Вінниця, 2012. – Вип. 16. – С. 313–316.
12. Тодер Д. Будівельна лексика українських говорів Закарпаття як предмет наукового дослідження / Д. Тодер // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2012. – Вип. 17. – С. 63–67.
13. Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнослобожанських говірок : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 / К. Д. Глуховцева. – К., 1992. – 427 с.
14. Сердега Р. Л. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини) / Р. Л. Сердега. – Харків, 2012. – 217 с.
15. Тищенко Л. М. Південнослобожанські назви приміщень для зберігання зерна та снопів у просторовій та часовій проекції / Л. М. Тищенко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – № 1. – С. 157–164.

Джерела

- СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2-х т. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- Ващ. – Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
- ДЛАЗО – Дзєндзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика / Й. О. Дзєндзелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1958–1993. – Ч. I. Он. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. I–II.
- Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.
- Пирт. – Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
- Пшеп. – Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / М. Пшеп'юрська-Овчаренко; [вступ та наук. ред. М. Лесів]. – Перемишль, 2007. – С. 258–266.
- Аркуш. – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.
- Євтуш. – Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / О. М. Євтушок. – Рівне : Держ. ред.-вид. підприєм., 1993. – 134 с.
- Негр. – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові / М. Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
- Грінч. – Словарь української мови / упоряд. з доданням власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
- Сабад. – Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 478 с.
- ПГ – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говорів (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород : Графіка, 2005. – 266 с.
- Лис. – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

References

1. Nimchuk, V. V. (1992). *Acient Russian heritage in vocabulary of the Ukrainian language*. K.: Nauk. dumka (in Ukr.).
2. Bychko, Z. M. (1997). *Dialectal vocabulary of the Opallia*. Lviv: Fenix (in Ukr.)
3. Doroshenko, L. I. (1998). *To the question to definition types of the areas East Polissia* // *Filolohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats*. Sumy, V. 1. 18–25 (in Ukr.)
4. Doroshenko, L. I. (1999). *Areal placing of the building vocabulary in the East Polissia dialects*. K. (in Ukr.)
5. Yevtushok, O. M. (1990). *Folk building vocabulary of the West Polissia*. Rivne. (in Ukr.)

6. Shylo, H. F. (1982). *Building vocabulary in western Ukrainian dialects* // Vocabulary of the Ukrainian language in connection with the neighboring Slavic and non-Slavic languages.: Abstracts of reports. Uzhhorod. 117–118 (in Ukr.)
7. Piletskyi, V. I. (1982) *The genesis of the lexical-semantic group the names of buildings for cattle and poultry in the transdnestrian dialects of the south of Ternopil region* // Vocabulary of the Ukrainian language in connection with the neighboring Slavic and non-Slavic languages: Abstracts of reports. Uzhhorod. 103–104 (in Ukr.)
8. Nykonchuk, M. V. (1990). *Building vocabulary of Right-bank Polissia in the lexical and semantic system East Slavic languages*. Rivne (in Ukr.)
9. Bihusiak, M. V. (2015–2016). *The dynamics of semantic of the names of the dwellings in the dialects of the Ivano-Frankivsk region* // Bulletin of Beforecarpathian University of Vasyl Stefanyk. V. 44–45. 3–8 (in Ukr.)
10. Polishchuk, L. B. (2015). *Structural organization and geography of the names of traditional construction in the East Podillya dialects*: diss. for the degree of candidate of philol. sciences: specialty 10.02.01. «Ukrainian language». Uman' (in Ukr.)
11. Polishchuk, L. B. (2012). *Nomination of auxiliary household rooms in the East Podillya dialects* // Scientific notes of the Vinnitsa Pedagogical University of Mikhaïlo Kotsiubynskyi. Series philology (linguistics): coll. of scientific works. Vinnitsa, V. 16. 313–316 (in Ukr.)
12. Toder D. (2012). *Building vocabulary of the Ukrainian dialects of Transcarpathia as a subject of research* // Modern problems of linguistics and literary criticism: coll. of scientific works. Uzhhorod: Uzhhorod National University. V. 17. 63–67 (in Ukr.)
13. Hlukhovtseva, K. D. (1992). *The vocabulary of folk life of Ukrainian East Slobozhan's dialects*: diss. for the degree of candidate of philol. sciences: specialty 10.02.01. «Ukrainian language» (in Ukr.)
14. Serdeha, R. L. (2006). *Names of outbuildings in Central Slobozhanshchina dialects*. Bulletin of Kharkiv National University of V. N. Karazin: series philology. Kharkiv. V. 47. 36–39 (in Ukr.)
15. Tyshchenko, L. M. (2006). *South Slobozhan's names of premises for storage of grain and sheaves in spatial and temporal projection*. Linguistics: coll. of scientific works. Lugansk: Alma-mater. № 1. 157–164 (in Ukr.)

Sources

- СУМ – *Dictionary of the Ukrainian language* (1970–1980): In 11 v. K.: Nauk. Dumka. V. I–XI (in Ukr.)
- ЕСУМ – *Etymological dictionary of Ukrainian language* (1982–2012): In 7 v. K.: Nauk. dumka, V. 1–6 (in Ukr.)
- СУМ^{14–15} – *Dictionary of ancient Ukrainian language XIV – XV cm.* (1977–1978): In 2 V. K.: Naukova dumka. V 1–2 (in Ukr.)
- Ваш. – Vashchenko V. S. (1968). *Linguistic geography of the Upper Dnieper. Lexical materials*. Dnipropetrovsk (in Ukr.)
- ДІАЛО – Dzendzelovskiy Y. O. (1958–1993). *Linguistic atlas of Ukrainian folk dialects of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR: Vocabulary*. P. I. - Uzhgorod: View of Uzhgorod University (in Ukr.)
- ОН. – Onyshkevych M. I. *Dictionary of Boiko dialects* (1984): In 2 p. K.: Nauk. Dumka. P. I–II (in Ukr.)
- Шило – Shylo H. (2008). *Upper Dnister regional dictionary*. Lviv: Institut of Ukrainian knowledge of I. Krypiakevych NAS of Ukraine (in Ukr.)
- Пирт. – Pyrtei P. S. (2004). *Short dictionary of Lemko dialects*. Ivano-Frankivsk: Siversiia MV (in Ukr.)
- СБГ – *Dictionary of Bukovina dialects* (2005). / Za zah. red. N. V. Huivaniuk. – Chernivtsi: Ruta (in Ukr.)
- ГГ – *Hutsul dialects. Short dictionary* (1997). Lviv : Institut of Ukrainian knowledge of I. Krypiakevych NAS of Ukraine (in Ukr.)
- Пшеп. – Pshepyurska-Ovcharenko M. (2007). *The language of Ukrainians Nadseny* [Introduction and Sciences. Ed. M. Lesiv]. Przemysl (in Ukr.)
- Аркуш. – Arkushyn H. L. (2000). *Dictionary of Western Polissia dialects*. Lutsk., V. 1–2 (in Ukr.)
- Євтуш. – Yevtushok O. M. (1993). *Atlas of the construction vocabulary of Western Polissya*. Rivne: State ed-sight enterprises (in Ukr.)
- Нерп. – Negrych M. (2008). *Treasures of the Hutsul dialect: Berezovy*. Lviv: Institute of Ukrainian knowledge of I. Krypiakevych NAS of Ukraine (in Ukr.)
- Грінч. – *Dictionary of the Ukrainian language* / order. with the addition of his own material B. Grinchenko (1996–1997) K.: Nauk. dumka. V. 1–4 (in Ukr.)
- Фасмер – Fasmer M. (1986–1987). *Etymological dictionary of the Russian language*: in 4 volumes, Ed. and with the pref. B. A. Larina. Trans. with him. and additional. O. N. Trubacheva. 2 nd ed., The stereotype. M. : Progress, V. 1–4 (in Rus)
- Сабад. – Sabadosh I. V. (2008). *Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrnitsa, Khust district*. Uzhhorod: Lyra. (in Ukr.)
- ПГ – Pipas Y. O., Galas B. K. (2005). *Materials to the dictionary of Hutsul dialects (Kosivska Polyana and Roshicha of Rakhiv district of Transcarpathian region)*. Uzhgorod: Graphics (in Ukr.)
- Лис. – Lysenko P. S. (1974). *Dictionary of the Polissya dialects*. K.: Nauk. dumka (in Ukr.)

CHAHAN Oksana Ivanivna,

Theacher of the Department of Humanitarian sciences at Higher military educational institution

e-mail: oksanachagan@ukr.net

THE NAMES OF THE AUXILIARY HOUSEHOLD PREMISES IN THE BOYKO DIALECTS

Abstract. Introduction. Transformatijn of national building traditions causes various changes in the vocabulary. They are caused both by linguistic factors and by external linguistic factors. Therefore the study of building vocabulary caused the scientific interest of many linguists from different language-territorial formations. However, the building vocabulary of Boyko dialects as a system has not been the subject of a separate study.

The purpose of the article is to carry out lexical-semantic analysis of the names of the auxiliary household premises as a segment of thematic group of vocabulary of traditional construction in Boyko dialects, to investigate the etymology and the motivation of the names, to find out the method of nomination, to find lexical parallels in other dialects.

Main results of the research. The names of the auxiliary household premises in the Boyko dialect were investigated in the article. The origin of these words was found out, the motivation features were discovered, which was the reason for naming; the lexical parallels in other Ukrainian dialects were given.

It was established that the main explored lexical and semantic group is formed mostly from Ukrainian derivation. Less of the words are borrowed from German language and there are some old borrowings from Greek and Latin languages.

The following motivation features are typical for creating new names: "agricultural producing or the thing to store", "the way of using the room", "the location of the premises".

The lexical and semantic group of the names of auxiliary household premises in the Boyko dialect represent lexemes with semantics: "storage room for keeping grain", "a fenced place for keeping the grain", "the building for keeping reap, hay, chaff and as well for threshing and straining etc", "the room for keeping hay, straw, halves", "the fenced place in a hay storage barn", "the place for grinding, cleaning and drying the grain", "the room for a cart and other equipment".

The definition "the room for keeping grain" uses the specific lexeme "komora" and borrowed lexeme from German language "shpyklar" ("shpyhler, shpykliir"). The names form semantic contrast "the room under one roof with the residential area": "a separate building near house".

The fenced place for keeping grain is represented by verbal non-facsimile formation "susik", "vidsik", that have lexical parallels in many Ukrainian dialects.

For defining the building for threshing and straining in the Boyko dialect there are used lexemes "boishche", "stodola".

Among the names of premises for keeping hay, straw, chaff were found specific lexemes "polovnyk" (options "peleynyk, pylyvnyk, polydnyk"), "perylo" (pyrylo, perylo), "zagata", "prybyk" and the borrowed lexeme from German language "shopa".

Names "pid", "podynok", "piddashok", "piddashya", "podrya", "pidry", "bantyna", "banty", "banta", "pat", "heryndyna", "the room for storing hay, straw, chaff" is called not separate building, but the constructive part over the premises.

Scientific novelty of research results. In the article lexical-semantic analysis of the names of the auxiliary household premises from the Boyko dialects.

Most of the the auxiliary household premises names are polysemantic. The Following lexemes function is in the literature language and widely spread in other dialects of Ukrainian language

Conclusion and specific suggestions of the author. Learning the building vocabulary made it possible to implement preservation of archaic vocabulary, to determine replenishment of the thematic group with new names. We consider to carry out an analysis other lexical-semantic group of the building vocabulary from Boyko dialects.

Key words: a lexeme, the lexical and semantic group, semantics, motivation, the names of the auxiliary household premises, Boyko dialects.

Надійшла до редакції 04.04.18

Прийнято до друку 21.04.18

СЛОВНИК ГОВІРКИ С. ЖУРАВКА ШПОЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.

У статті аргументовано потребу фіксації й аналізу діалектного матеріалу з говірок Черкащини; репрезентовано фрагмент словника мішано-перехідної говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. До реєстру словника, крім апелятивної лексики, уведено прізвища, вуличні прізвиська, мікротопоніми, фразеологізми. Із метою глибшого розкриття семантики й надання докладної інформації про особливості досліджуваної говірки ілюстративний матеріал репрезентовано у вигляді мікротекстів. Аналіз лексикону інформантів засвідчив мовні елементи, що, ймовірно, постали внаслідок накладання ареалів явищ середньонаддніпрянського й степового діалектів: активізація творення синонімів і дублетів, розширення семантичної структури лексем, збереження архаїзмів, лексичні й семантичні регіоналізми, фонетично модифіковані лексеми-інновації. Наслідки міждіалектної взаємодії помітні й на інших мовних рівнях – у фонетиці (гіперизми, метатеза), морфології (зміна граматичного роду лексем).

Ключові слова: діалектний словник, словникова стаття, говірки Черкащини, мішано-перехідна говірка, середньонаддніпрянсько-степове порубіжжя.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток української діалектології в останні десятиріччя позначився на способах і методах записування, фіксації, аналізу та репрезентації діалектного матеріалу; змінилися погляди на наукову цінність діалектних явищ різних структурних рівнів. Зокрема, лексика, яку вважали менш інформативною порівняно з фонетикою, граматику, нині перебуває в колі неослабного інтересу дослідників щодо її семантики, структури, просторового розміщення й варіювання. Вивчення словникового складу українських говорів лишається одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики, адже досі не створено Загальнонаціонального лексичного атласу, не втрачає гостроти й потреба видати Словник українських народних говорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській діалектології відомі численні лексикографічні загальні й тематичні праці з різних мовно-територіальних утворень, однак багато діалектних масивів лишаються поза увагою мовознавців, зокрема й неоднорідний у лінгвальному відношенні ареал Середньої Наддніпрянщини. Спробу лексикографічного представлення лексики середньонаддніпрянських правобережних говірок Черкащини вперше здійснив П. С. Лисенко [1], окремі тематичні групи її західної периферії репрезентовані в словниках Т. М. Тищенко [2], Г. Г. Березовської [3]. Лінгвогеографічне опрацювання лексики 26 лівобережних і правобережних говірок Черкащини подано в працях В. С. Ваценка [4], номінації побутових реалій у говірках правобережної Черкащини стали об'єктом вивчення Г. І. Мартинової [5], сільськогосподарські найменування в західних говірках Черкащини досліджувала Т. М. Тищенко [6], назви одягу та взуття в говірках її південної зони – Т. В. Щербина [7]. На жаль, цілісної репрезентації лексичного складу досліджуваного континууму немає, тому необхідне створення словника середньонаддніпрянських говірок [докладніше див. 8], фрагментом якого є лексичний склад говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл.

Лексикографічне опрацювання окремої говірки має давню й багату традицію (П. Д. Гладкий [9], Л. С. Паламарчук [10], О. С. Мельничук [11], А. С. Зеленько [12], З. М. Бичко [13], І. В. Сабадош [14], М. В. Вербовий [15], Л. Р. Остап [16]). Учені зауважують, що словник однієї говірки не варто розглядати як «демонстрацію лексики

саме певного населеного пункту» [14, с. 5]. Евристична цінність таких праць полягає не лише в можливості якнайдокладнішого представлення складу лексики, повноті виявлення її семантики та функціональної диференціації, але й у репрезентації діалектної лексики, типової для певної діалектної зони. **Мета** нашого дослідження – репрезентувати фрагмент словника говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., яка належить до південної зони середньонадніпрянського діалекту.

Створюваний словник – диференційний: він охоплює найменування, що відрізняються від літературних лексичним оформленням, семантикою, словотворчими афіксами, граматичними характеристиками, акцентними рисами, синтагматичними відношеннями. У ньому представлена типова інформація, характерна для діалектних лексикографічних праць: реєстрове слово, граматичні ремарки, вказівка на семантику лексичної одиниці, ілюстративний матеріал тощо. Матеріал до словника автор статті почав записувати з 2000 р., робота триває й досі. Повноті фіксації лексики та відображенню тонкощів семантики «зсередини» сприяє те, що це рідна для записувача говірка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Село Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. засноване у 18 ст., розміщене за 28 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Капітанівка. На території села та навколо в шести курганных групах розкопано поховання скіфо-сарматського періоду. Говірка с. Журавка належить до південної зони середньонадніпрянського діалекту [17, с. 617–630], надніпрянської групи говірок східної зони середньонадніпрянсько-степового порубіжжя, які кваліфіковано як мішано-перехідні (докладніше див. [7, с. 84–96]).

Структура словникової статті.

Реєстрові слова подано малими літерами жирним шрифтом за українською абеткою. Після реєстрового слова розміщено його фонетичний запис, що увиразнює типові особливості говірки. Так, у мовленні діалектоносіїв говірки с. Журавка фонему /e/ в ненаголошеній позиції реалізує звук [и] (*стир'н'а*, *тимпир'атура*, *ли'жит'*, *пови'зем*, *чир'воний*, *ми'н'і*, *з'далику*), зрідка, у позиції перед наголошеним [e], – [a] (*та'пер*, *по-та'пер'ішн'ому*); перед наголошеним [і] її виявляє звук [і] (*на п'і'ч'і*). У мовленні одного й того ж інформанта засвідчуємо паралельне вживання фонетичних варіантів ненаголошеного [e] в позиції перед наголошеним [e]: *зи'лений* і *за'лений*, однак у позиції перед наголошеним [і] можлива реалізація /e/ як [и] чи [и^е]: *позили'н'ів* і *пози^ели^ен'ів*. Фонема /o/ в ненаголошеній позиції в говірці с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. реалізована звуком [o] в позиції перед наголошеним [o]: *го'род*, *го'роу*; у позиції перед наголошеним [і] виявлена звуком [o^y]: *до^yл'і'зла*, *со^yб'і*, а перед наголошеним [y] можливі паралельні фонетичні варіанти – [o] // [o^y] // [y]: *по'суда*, *по^yсуди*, *пу'суди*. У словнику репрезентовані всі фонетичні варіанти реєстрової лексеми.

Місце наголосу в слові позначене вертикальною рисою [^], яку ставимо перед знаком приголосного, що передує наголошеному голосному, а якщо наголошений склад починається з голосного, то знак наголосу поставлений безпосередньо перед літерою на його позначення: *ду'майу*, *в и'колу*, *Ул'ка*.

Після запису слова фонетичною транскрипцією подано граматичні характеристики: рід, закінчення род. відм. однини та наз. відм. множини іменників (іменники з неповною числовою парадигмою позначені лише одн. чи лише мн.); закінчення родових форм та множини – для прикметників; у дієсловах зазначено вид, перехідність / неперехідність.

У словниковій статті зазначено семантику слова; із метою глибшого її розкриття й надання докладної інформації про специфіку досліджуваної говірки репрезентовано ілюстративний матеріал у вигляді мікротекстів. Згідно із сучасними підходами до лексикографічного опрацювання лексики однієї говірки [15], разом із апелятивною лексикою в словнику репрезентовані й оніми (прізвища (*Келип*, *Вай'вала*), вуличні прізвиська (*Ма'л'ована*, *Мимба*, *На'найчик*, *Мул'тик*), мікротопоніми (*Ска'жений Кушч* 'назва частини лісу', *Дац'к'ів Йар* 'назва кутка'), фразеологізми (*п'і'ти в 'гайду* 'зникнути,

загубитись серед загалу, серед сукупності речей, коштів тощо', *ни трон'* ¹*Сидоре* ¹*матир'* ¹*про дуже запальну, сердиту, дратівливу людину*').

До реєстру словника введено локальні лексеми (*за*¹*тинчливий* 'нерішучий, неговіркий', *по*¹*гулат'* 'подужати'), семантичні регіоналізми (*за*¹*т'ірка* 'сорт тонкої круглої локшини фабричного виробництва', *п*¹*ідс'какуват'* 'залицятися', *с*¹*линит'* 'моросить (про невеликий дрібний дощ)'), словесні елементи дитячого мовлення (*бе*¹*би* // ¹*бебат'* 'спати', *ке*¹*т'а* 'цукерка', *пу*¹*дул'а* 'цибуля'), фонетично модифіковані респондентами старшого віку лексеми-інновації (*б*¹*ломба* 'пломба', *колод*¹*ки* 'колготки', *нар*¹*козики* 'наркомани', *ке*¹*пчуп* 'кетчуп', *каро*¹*оке* 'караоке').

Якщо слово багатозначне, то арабськими цифрами відокремлене кожне зі значень; першим подаємо найбільш відоме й поширене в говірці: **толока** *толо*¹*ка*, -и, ж. — 1) 'поросла травною присадибна ділянка, яку використовують для випасання худоби'; 2) 'неорана ділянка землі, на якій давно ніхто не господарює'. Якщо слово в говірці має синонім, то його наведено після ілюстративного матеріалу. Омоніми подано в різних словникових статтях з надрядковими цифрами ¹, ²: **вовчок**¹ *вовч*¹*ок*, -а, -и, ч. — 'прямокрила комаха (*Gryllotalpa gryllotalpa* (L.)) довжиною 33–48 мм, темно-коричневого забарвлення з жовтуватими крилами й нижньою частиною тулуба; з помітним оксамитово-коричневим щитом і сильними, дуже розширеними передніми ногами-копачами'; **вовчок**² *вовч*²*ок*, -а, -и, ч. — 'нетовариська людина'.

Умовні скорочення подаємо окремим списком: авт. — примітка автора статті; безос. — безособове, вульг. — вульгарне; див. — дивись, евф. — евфемізм; заст. — застаріле; ◇ — фразеологічна одиниця тощо.

Фрагмент словника

акиш *а*¹*киш*, виг., 'вигук, яким відганяють курей'; т. с., що **киш**, **ки**¹*ша*: *а*¹*киш* з *го*¹*роду* / *шо* *ви* *там* *пона*¹*ходили* / ¹*дома* *пиш*¹*ниці* ¹*і* ¹*побоки* / *а* *во*¹*ни* ¹*ход*¹*'ат'* *шу*¹*кайут'* ¹*лучого* //

баба куця *баба* ¹*куц*¹*'а*, -и ...-і, 'жмурки, гра, при якій один із учасників із зав'язаними очима ловить або відшукує інших'; т. с., що **жмурки**, **піджмурки**: *Д*¹*'іти* *гу*¹*л'али* в *ба*¹*би* ¹*куц*¹*'і* / *ки*¹*ц*¹*'а* / *к*¹*ремушки* / *ку*¹*бекала* / *на*¹*ходили* в *шо* *гу*¹*л'ат'* //

бабка¹ *бабка*, -и, -и, 1) розм. 'бабуся, людина похилого віку': *та* *во*¹*на* *ше* *н*¹*'і**чого* / *йі*¹*'ї* *у*¹*же* *б*¹*'іл*¹*'ше* *чим* *с*¹*'емс*¹*'ат* *год* / *а*¹*ли* *ж* *та*¹*'ка* *акурат*¹*'нен*¹*'ка* *ба*¹*бка* / *і* в *ха*¹*т*¹*'і* *чис*¹*'тен*¹*'ко* *і* в *дв*¹*'ір* *при*¹*'ї**атно* *зай*¹*'ти* //; 2) 'знахарка': *ра*¹*ніше* *ї*¹*ак* *д*¹*'іти* *з*¹*л*¹*'акан*¹*'і* / *то* *шу*¹*кали* *ба*¹*бку* / *то* *та* *ви*¹*'ш* *ї*¹*нтувала* //

бабка² *бабка*, -и, одн., 1) 'солodka страва з відварених макаронів, залита сумішшю збитих із цукром і маслом яєць і запечена в печі': *бу*¹*ло* *ма*¹*ти* *ї*¹*ак* *сти*¹*'че* *ба*¹*бку* / *то* *дл*¹*'а* *нас* *ни*¹*'ма* ¹*лучого* / *ми* *ї* *каст*¹*'рул*¹*'у* *вишкр*¹*'і**бали* *та* *ї*¹*їли* //; 2) -и, -и — 'солodka великодня випічка': *ї*¹*а* *пас*¹*'ки* *ше* в *чит*¹*'вер* *потик*¹*'ла* / *а* *при*¹*'ї**ї**диши* / *то* *за*¹*'м* *ї*¹*сиши* *ба*¹*б*¹*'ки* / *то* в *су*¹*'боту* *попи*¹*'чем* / *та* *ї* *бу*¹*де* *нам* *Паска* //

бабка³ *бабка*, -и, -и, 'гриб підберезовик': *п*¹*'їш*¹*'ла* в *л*¹*'іс* / *д*¹*умала* *п*¹*'ісл*¹*'а* *дош*¹*'чу* *мо*¹*же* *масл*¹*'у**ки* *будут*¹*'* / *ни*¹*'ма* / *т*¹*'іки* *штук* *с*¹*'ім* *ба*¹*бок* *знайш*¹*'ла* *та* *ї* *у*¹*'се* //

бабка⁴ *бабка*, -и, -и, 'хижа комаха ряду Odonata з довгим тонким тілом і двома парами великих прозорих крил': *за*¹*раз* *тих* *ба*¹*бок* *ни* *д*¹*уже* *ї* *ви*¹*дно* / *т*¹*'іки* *ко*¹*ло* *став*¹*'к*¹*'ів* / *а* *ра*¹*ніше* *дош*¹*'ч* *п*¹*ройде* / *а* *ї*¹*їх* *ко*¹*ло* *ка*¹*'л*¹*'уж* *ї* *пов*¹*но* //

бадія *бад*¹*'ї**їа*, -і, -і, ж., 1) 'відро великого розміру, яке використовують копачі криниць для підняття нагору викопаного піску, глини, тощо': *а* *ї*¹*ак* *кир*¹*'ниці* *у* *ко*¹*'пай*¹*ут'* / *то* *т*¹*'реба* *чи*¹*'мало* *л*¹*'у*¹*'дей* / *бо* *поп*¹*'робуй* *ту* *бад*¹*'ї**їу* *на*¹*'гору* *ви*¹*таскай* / *та* *ї* *сам* *ко*¹*'пач* *у* *ту* *бад*¹*'ї**їу* *с*¹*'ї**дає*; 2) розм. 'будь-який великий посуд': *а* *шо* *ти* *ми*¹*'н*¹*'і* *бори*¹*'чу* *о*¹*'то* *та*¹*'ку* *бад*¹*'ї**їу* *на*¹*'сипала* / *х*¹*'ї**ба* *ї*¹*а* *ї*¹*ого* *з*¹*ї*¹*їм* / *чи* *ти* *ш*¹*об* *ї*¹*а* *б*¹*'іл*¹*'ш* *н*¹*'і**'чого* *ни* *ї*¹*їв*¹*'?*; *та* в *ї*¹*'з* *ми* *мен*¹*'чу* *ко*¹*'ст*¹*'рул*¹*'у* / *а* *то* *вз*¹*'ав* *бад*¹*'ї**їу* / *с*¹*'т*¹*'іки* *там* *то*¹*'б*¹*'і* *т*¹*'реба* *з*¹*'ва*¹*'рит*¹*'?*

байдуже *бай*¹*'дуже*, присл., 'нормально': *та* *во*¹*'на* *в*¹*же* *дав*¹*'но* в *т*¹*'і* *Ка*¹*'рел*¹*'її* / *ї*¹*ак* *ут*¹*'і**'кла* з *Во*¹*'лод*¹*'койу* *то* *так* *ї* *жи*¹*'ве* / *ну* *жи*¹*'ве* *бай*¹*'дуже* / *у* *ти*¹*'п*¹*'лиці* *ї* *ро*¹*'бит*¹*'* / *у*¹*'же* *ї* *в*¹*'нуки* *ї*¹*'є* //

балабон балабон, -а, -и, ч., ‘куляста прикраса з пасом шовку, вовни для головних уборів, суконь та іншого одягу’: С¹вити ро¹били з ¹вовни / ¹шили п¹ід ¹тал¹ійу / і були чир¹вон¹і й зи¹лен¹і пой¹а¹си з бал¹а¹бонами / ше ¹шапка / і був ¹парубок на вс¹і сто / бага¹тир //

балган балган, -у, -и, ч., ‘намет, у якому влаштовували святкову гостину під час весілля, проводів до армії тощо’: ¹Зараз х¹іба так свай¹би справ¹л¹айут¹ / ни ¹хочут¹ за¹ботиц¹:а / та в ристо¹ранах / а то ¹дома / чи в ¹хат¹і / чи бал¹ган с¹тавл¹ат¹ та приби¹райут¹ йо¹го / та так і свайбу¹вали //

бантина бантина, -и, -и, ж., ‘поперечна балка між кроквами на горищі’: причи¹пила до ¹бантини суш¹н¹у / ¹може ни так ¹будут¹ м¹іт¹іл¹і за¹водиц¹а / а во¹ни од¹наково йе //

бахур бахур, -а, -і, ч., ‘коханець’: У ¹нейі ¹кажсин ден¹ був ¹новий ¹бахур / то ¹чириз тих бахур¹ів і ¹хата ¹бабина Пол¹ачина ни раз го¹р¹іла / бо та ж гу¹л¹айе / а ж ін¹ки то ¹в ікна поб¹йут¹ / то ¹хату п¹ід¹пал¹ат¹ //

блюзо бл¹узо, -а, -а, с., ‘жіноча полотняна сорочка, відрізна по лінії грудей, з підоплічкою’: Вд¹івали ¹ранче і бл¹узо з ко¹ротким рука¹вом / ¹шиийа кир¹ничкойу // а ¹чоботи були на з¹р¹анках //

боки рвать бо¹ки рват¹, ◇ ‘дуже сміятися, реготати’: Хтос¹ йак поч¹не чу¹дит¹ / то см¹ійі¹мос¹а / аж бо¹ки рви¹мо / то сп¹івали / танц¹у¹вали / ну дур¹ного н¹ічого ни ро¹били / ни бу¹ло дур¹ниц¹ н¹і¹йаких //

бравий б¹равий, -ого, -а, -е, -і, ‘бадьорий’: Та в¹ін хоч і в го¹дах / а¹ли ж ше та¹кий / б¹равий д¹ідок / ше при здо¹ровії //

вайлуватий вайлу¹ватий, -ого, -а, -е, -і, ‘неповороткий’: Саи¹ко той пруд¹кий / по¹б¹іг ¹бистро / а наи та¹кий / т¹рохи вайлу¹ватий / та й ни дожи¹не йо¹го //

вальковий вал¹ковий, -а, -е, -і, ‘виготовлений із вальків, блоків із суміші соломи, глини чи землі та води’: Там у Ваку¹л¹аки ¹хата на по¹лах / вал¹кова ¹хата / ¹нашо йі¹йі бу¹ло вал¹ат¹ / ¹х¹іба Ілона там би ни жи¹ла //

виболівший вибу¹л¹івший, -ого, -а, -е, -і, ‘виснажена хворобою людина’: а з¹найіи ¹йак три¹нади¹ат¹ год / п¹ід¹сун¹ / хоч во¹но і вибу¹л¹івше / та¹ке / ¹доки пирист¹ил¹у т¹і ¹баб¹і / ¹доки п¹ід¹суну п¹ід ¹нейі су¹хе / то йа ж із ¹сили виби¹валас¹а //

виводиться ви¹водиц¹:а, безос., недок., неперех., ‘закінчуватися’: завда¹вал¹а ¹лаво¹шин¹іми д¹р¹іжчами / зати¹райу ¹вис¹івкойу // і в ¹мене во¹ни вс¹іг¹да ни ви¹вод¹ац¹:а // замо¹чу за¹терт¹іх / а ¹в:ечер¹і / йак ¹гарне ¹борошно / то й м¹іси //

вигін вигін, -у, -и, ч., 1) ‘місце за двором для випасання худоби’: Ко¹рова сто¹йіт¹ на ¹вигон¹і / а¹ли ж і там у¹же ни¹ма чо¹го ¹пасти / все ¹вигор¹іло / то шо ж во¹на / ¹т¹іки а¹би в по¹в¹іц¹:і ни сто¹йіала //; 2) ‘місце, де збиралася молодь для ігор, розваг’: Ни з¹найіу / в нас у ¹н¹ого ни гу¹л¹али // це була ¹церква / о¹це там був ¹вигін / і де була пост¹ройіна кооп¹рац¹ійа / де ¹паміятник / о¹то там був ¹вигін та¹кий //

виторопить ви¹торопит¹, -у, -иш, док., ‘здивовано подивитися’: а йак у Тита¹ренка ¹мати пок¹рилас¹а ¹сином / то вс¹і повит¹р¹іш¹чалис¹а / вже вс¹і з¹ібрали в¹зори / ¹виторопили на ¹нейі оч¹і //

відмока в¹ідмока, -и, одн., ж., ‘лужний розчин, у якому намочена білизна’: Дл¹а о¹деж і були жлук¹та / на ¹ножках / кли¹пки та¹к і ро¹билис¹ / уни¹зу були дуб¹ц¹і / на них з в¹ідмоки к¹лалос¹ пра¹н¹а / на дуб¹ц¹і к¹лали со¹лому / а по¹том пра¹н¹а су¹хим ¹поп¹ілом приси¹пали //

вкинуть в¹кинут¹, -у, -иш, док., ‘заквасити овочі, фрукти’: Йа вже поми¹дори в¹кинула / ше ¹йаблук в¹кину / а то¹д¹і з ¹і¹мойу во¹ни та¹к і ¹добр¹і / вни¹су / то вс¹і йі¹д¹ат¹ //

вода плакана ◇ во¹да п¹лакана, ‘вода, яку здобувають з великими зусиллями’: Ви ма¹л¹іну поли¹вайіте / а ми н¹е / бо ¹сорок ¹метр¹ів ¹поки ¹викотиш / у нас во¹да п¹лакана //

вхідчини в¹хідчини, -Ø, мн., ‘народний звичай відзначати заселення в нове приміщення (звичайно житло); новосілля’: Та ко¹лис¹ в¹хідчини йак справ¹л¹али / то гу¹л¹али / сп¹івали / танц¹у¹вали // а дару¹вали шо в ¹кого / то п¹рост¹ін¹ / то йа¹кус¹ р¹ад¹нинку / то сто¹ла / то тр¹у¹мо зби¹ралис¹а су¹с¹іди скла¹далис¹а //

гатки *гат'ки*, -ів, мн., 'дерев'яний настил на поверхні води': *Ранче прат' ішли на гат'ки / на став'ку п'рали / та зараз ти ж з'найиш / де гат'ки / там хлопці 'рибу ловл'ат' //*

гичка *гичка*, -и, одн., ж., зб., 1) 'стебло та листя буряків': *Ко'ров'і шоб було шо на 'ранок 'кинут' / бур'а'к ів / гички / і бич'ков'і 'ночу //*; 2) *гичка*, -и, -и, ж., 'верхня частина зав'язаного мішка': *Ти би'ри м'ішок за 'гичку / а йа за 'другий край / та й пони'сем //*

гільце *г'іл'це*, -а, одн., с., 1) 'обрядове весільне дерево, невелика ялинка, прикрашена дрібними яблуками, ягодами, цукерками, бубликами тощо; верхівка – букетом квітів і червоною стрічкою; гільце стоїть на столі протягом усього весілля': *Моло'да брала друж'ки і йде до моло'дого / а на сто'л'і сто'їт' г'іл'це пус'те / ни к'в'іч'ане //*; 2) 'обрядове дерево, невелика молода вишня, прикрашена дрібними яблуками, ягодами, цукерками, бубликами тощо; використовують у поховальному обряді у випадку смерті неодруженого хлопця': *То йак 'того 'Кол'у хо'вали / то в 'його й г'іл'це було / бо в'ін ше ж нижо'натий був //*

годованка *го'дованка*, -и, -и, ж., 'дитина, взята на утримання, вихованка': *'т'ітка с'векрова була ниви'личка чо'р'п'іточка / 'тоже но'сила хл'іб сво'йему Кар'пов'і / і во'ни три го'дованки 'виго'дували / ко'ли пок'рилас'а його сист'ра і в'мерла //*

гони *гони*, -ів, мн., 'рядки сільськогосподарських культур, розміщені вздовж поля': *Було йак 'п'ідиш у 'гони / ни ди'вилис' чи 'жарко / чи 'сонце / 'голову нахи'лив і са'най //*

горілчані друзі *гор'ілчан'і друз'і*, -іх ...-ів, 'товариші, з якими заприятелювали внаслідок спільного святкування якоїсь події': *Та на с'вайб'і було ба'гато / бо в них і р'ід ви'ликий / і ку'м'ів ба'гато / і по роб'от'і / і гор'ілчан'і друз'і / бо во'ни 'часто по 'гул'ках ходили / то хва'тає й та'ких //*

гуляти *гул'ат'*, -йу, -йе'ш, недок. в., неперех., 1) 'ходити, не поспішаючи, для відпочинку, задоволення тощо': *Хо'д'у понад'вор'і / гул'айу / то там заг'л'ану / то там / а шо ж ми'н'і / п'разник 'с'одн'і //*; 2) 'бути вільним від роботи': *Та шо ж ми з'і'мойу 'робимо / гулайімо / на го'род'і ж роб'оти ни'ма / так / по'порайімос'а та й у'се //*; 3) 'весело проводити час, розважатися': *Ну 'ранче йак гул'али / у'с'і с'ходилис'а в 'кого там п'ід дво'ром чи й так на 'вигон'і / то сп'івали / і танц'ували / і так ба'лакали / см'і'ялис'а / ну ни було / шоб там пи'ли / ч'і хо'валис'а по дво'є / бо с'тидно //*; 4) 'бути в гостях, веселитися в гостях': *При'їхали Ру'д'і до нас ше у'ден' / то дов'ген'ко й гул'али / та ба'лу ба'лу / та вже й 'веч'ір //*; 5) 'пиячити, проводити свій час за випивкою': *Та х'іба ж у тих Ки'ли'п'ів шо 'буде / йак йім 'кажин ден' а'би гул'ат' / де во'ни 'грош'і би'рут' / на хл'іб ни'ма / а на го'р'ілку по'жалоста //*; 6) 'грати в якусь гру': *Д'ітми в 'разн'і 'ігри гул'али / ну най'б'іл'ше в ж'мурки / 'цурки / ку'бекала / а йак мн'ач'іє в 'кого / то у виб'ив'ного //*; 7) 'грати в азартну гру': *Йі'ван йак при'ї'ж'ає / то це 'т'іки 'веч'ір / то да'вай гул'ат' / йа вже й л'а'гла б / а в'ін 'т'іки / і то чи в 'карти / чи в дом'іно й до 'ноч'і //*; 8) 'вести розпутний спосіб життя': *Кати'рина Пол'ач'ина вс'у жизн' гул'ала / тих баху'р'ів у 'нейі було пирибуло //*; 9) 'не використовуватися (про незасіяну ділянку землі)': *О'но с'к'іл'ки зим'л'і гул'ає / 'л'уди повим'ірали / а ко'лис' ни було де 'хати при'ту'лит' //*; 10) 'бути в періоді парування (про тварин)': *Бу'ва / ко'рова гул'ає / і ни за'м'ітиш / а бу'ва ри'ве / 'казиц'а / 'йісти ни 'хоче / моло'ко з'менишит' / гет' ни да'є //*

гулька *гул'ка*, -и, одн., ж., 'гуляння': *Го'р'ілку ва'рили вс'і / бо йак йа'ка при'чина / чи' 'гул'ка / чи' 'похорон / чи' ст'ройка / чи' ми'нини / то во'на ж т'реба //*

габлі *габл'і*, -ів, мн., 'вила з багатьма (6–8) зубцями, заокругленими на кінцях': *бур'а'ки 'габл'ами вики'дали на ма'шину / кар'топл'у гру'зили / 'ранче ж по'грудж'ик ів то ни було / жом уки'дали в 'йамаи 'габл'ами / с'і'лос нагрудж'али //*

ганж *ганж*, -у, одн., ч., 'недолік': *Та во'ни й ни жи'ли довго / ті 'д'іти в 'нейі / йа'кийс'ганж у йіх був / шо во'ни до го'да й ни дожи'вали / то то'д'і вз'али в 'йі'ї сист'ри го'дованку / і о'то вже во'на с'тала йіх доч'ка //*

гізіл *г'і'зіл'*, *гу'зил*, -у, одн., ч., 1) 'дерен справжній або звичайний, також кизил справжній (*Cornus mas* L.), високий (2–5 м) куш родини деренових або невелике деревце з

круглою кроною; листки супротивні від яйцеподібних до ланцетних, зелені, цілокраї, на коротких черешках, вкритих, як і пластинка, притиснутими волосками; квітки дрібні, золотисто-жовті, зібрані в зонтикоподібні суцвіття; плід темно-червона соковита кістянка

У нас були електрики / обр'їзали дерева / і ми ни додивилис'я / а во'ни й ги'зил обстригли гет'; 2) 'плід дерну': Намис'та були // рого'ве на'мисто // доро'ге та'ке було / йак ши'пина / а'бо йак г'їз'їл' //

Дацьків Яр Дац'к'ів Йар, -ого ... -у, назва кутка в с. Журавка Шполянського р-ну: Тут де ми жи'вемо / то це Дац'к'ів Йар / а чо'го так 'кажут' / мов йа'кийс' Дац'ко жив //

дерушки дируш'ки, -ок, мн., 'смужки тканини, різані зі старого одягу, які використовують для виготовлення домотканих доріжок, килимків тощо': Ни 'т'їки мо'лод'аж / та й ті хто 'заможом був зби'ралис у 'когос' на 'досв'їтки / б'рали чи 'п'їр'яа 'дерти / чи шит' / чи виши'ват' / чи дируш'ки 'дерли / та сп'ївали / 'разом ро'бота ш'видче йшла //

дженджур 'жен'жур, -а, -и, ч., 'пустий, легковажний чоловік, який кокетує своєю зовнішністю й одягом': той 'З'емка пос'ватавс' до мо'йейі 'т'їтки / а во'на роз'думалас' / ни п'їду за 'н'ого / й край // а в'ін ниви'личкий був 'жен'жур //

дівчучка д'ів'чучка, -и, -и, ж., 'дівчина-підліток': Йа була ше ни з'росла / а та'ка / д'ів'чучка / то вже ро'била в 'наймах //

діди встають д'їди вста'їут', ◇ 'з'являються на горизонті великі купчасті хмари, які вважають провісниками дощу': ш'видче повир'тайс'я с':іном / бо о'но вже д'їди вста'їут' / йак на'мочит' / то знов з ним т'а'гац':а будиш //

дружчини д'ружчини, Ø, мн., 'частування (здебільшого солодоші), яким пригощає гостей на весіллі старша дружка': Спо'чатку мо'лода час'тує / а по'том д'ружчини / со'лодкий ст'їл / шо там д'ружка наго'товила / і во'на п'їд'носив 'чарку / а йїй кла'дут' г'рош'ї //

завальний за'вал'ний, -ого, -а, -е, -і, 'рясний (про урожай овочів)': Кар'топл'а цей год ни за'вал'на / ми йї'ї ш'видко 'виби'ри'єм / то той год була р'ас'на та 'довго йї'ї виби'рали //

зажитий за'житий, -ого, -а, -е, -і, 'заможний': а 'л'уди ж го'лодн'ї / т'риди'ат' чит'вертий / ше ж то'д'ї ж йа'ке було в'ремн'а / та вс'ї ж із 'похорону / та 'думайут' / шо во'ни ж за'жит'ї та по'б'їдат' //

заказатись зака'зац':а, док., неперех. 'передбачається, очікується': Фрукта 'наче в 'ц'ому го'ду зака'залас гар'нен'ка / о'но й ари'коски йа'к'їс' би'ли'д'ат' / і 'вишн'ї / та й 'йаблун'ї цв'їли р'ас'нен'ко //

закидчина закид'чина, -и, ж., 'глина, якою закладали проміжки між вальками й деревиною під час будівництва хати': Йак ст'ройіли 'хату / то во'на хоч закид'чину приту'лила / та хто там / во'на ж 'каждий год з 'п'узом хо'дила / і то 'д'їти / то 'п'узо / а ро'бит' н'е //

закладщина заклади'щина, -и, ж., 'обряд закладання стін і частування перед початком будівництва хати': Була заклади'щина // йак ше 'ранч'ї ха'ти / то сто'їали на стов'пах // ха'з'айка 'сипала 'жито / де 'малис'я бут' в'ї'кони //

за очі ловить ◇ за'оч'ї 'ловит', 'привертає увагу надто яскравим візерунком на тканині': Йа та'кого ни луб'л'у / так 'наче п'лат'ачко й гар'нен'ке / то ма'тер'ї'яа ж за 'оч'ї 'ловит' / ни 'хочу та'кого куп'л'ат' //

зашевкатися за'шевкац':а, -йус', -йес':а, док. — 'загубитися, заплутатись у гущавині': Випустила гуси'н'ат / то т'реба хо'дит' 'назири'ї / бо дес йак за'шевкайуц':а в куш'чах / по'п'робуй знай'ди //

зосим 'зосим, -у, одн., 'тривала сварка між подружжям, напружені стосунки': хо'т'їли за'їхат' до Х'вед'а в 'гост'ї / а там 'саме 'зосим / та ми 'довго й ни бу'ли //

камбушки *камбушки*, -ів, мн., ‘гра п’ятьма камінцями так, щоб підкидаючи один із них, устигнути захопити жменею решту (по черзі або разом) і зловити підкинутий’: *В д’єцтв і л’убила гул’ат’ у камбушк ів / баби куц’і / ножсика //*

капашиться *капашиц’а*, -ус’а, -ис’а, недок., ‘вередувати, обурюватися, виявляти спротив’: *Ти йо’му й го’товиш / і п’ідложуйиш шо луч’ін’ке / а в’ін ше й капашиц’а / все йо’му ни так //*

квит *квит*, -у, -и, ч., ‘повідомлення священику про бажання взяти шлюб’: *шчоб п’ін зв’ін’чав / то пода’йут’ квит / і в’ін кажду ни’д’іл’у чи’тав / шоб до п’йатого ко’л’іна ни родич’і //*

ні мови ні глови *н’і мови н’і глови*, ‘нічого’: *Йак по’їхав Йіван / та вже тиждин’ од’його н’і мови н’і глови //*

партика *пар’тика*, -и, -и, ж., ‘великий шматок хліба’: *од’р’ізала пар’тику хл’іба / та ку’сок сала / та часни’ку / то можна са’пат’ ц’ілий ден’ //*

печура *пе’ч’ура*, -и, ж., ‘ніша в бічній стіні погребя’: *Там тих за’круток у’же повно / п’іди в погр’іб та поди’вис’а / і в пе’ч’урах / і так на зим’л’і сто’ят’ / а ти ше шос’ хочиш за’кри’ват’ //*

погулять *по’гулат’*, -е, -у, док. – ‘подужати’: *Шо ти йо’му на’сипала о’то с’т’іки того борш’чу / х’іба в’ін по’гулає йо’го з’йісти //*

прутить *пру’тит’*, недок., неперех. – ‘швидко йти’: *о’но бач / спо’чатку Йур’ко п’ішов до баби Л’уби / а за ним і Ма’рус’а Шус’тиха прутит’ //*

скабздить *скабз’дит’*, док., перех. – ‘приготувати якусь просту страву недбало, абияк’: *Хто там тим’д’іт’ам го’товит’ / о’то йа’когос’ супу там скабз’дит’ на ц’ілий ден’ / хоче йіжте / хоче п’ийте //*

стрибалькуватий *стрибал’ку’ватий*, -ого, -а, -е, -і – ‘видовжений, тонкий’: *Ка’пуста наче зразу й гар’нен’ка за’ка’залас’ / а це йа’кас’ поро’билас’а стрибал’ку’вата //*

укинуться *у’кинуц’а*, док., неперех., ‘з’явитися (про симптоми хвороби чи її ускладнення)’: *а по’том у’же йак у’кинувс’а / у’кинулас’ тимпир’атура / шо йа й без соз’нан’йа //*

хорма *хорма*, -и, -и, ж. – ‘кругла жерстяна форма для випікання хліба’: *Т’істо п’ід’йишло / т’реба ма’зат’ хорми та виробл’ат’ / і в ни’ч’і вже наго’р’іло / хо’зби гн’іт ни вти’р’ат’ //*

цуцик *цу’цик*, -а, ч. – ‘частина розпиляного дерева розмірів’: *По’йїду в л’іс / там п’ісл’а вируб’ки та’к’і цу’цики пооста’валис’а / розко’л’у та на п’івз’іми буде чим то’пит’ //*

Аналіз лексичного матеріалу виявляє своєрідність говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. У ній засвідчена активізація творення синонімів і дублетів (*бл’узо // сорочка* ‘жіноча полотняна сорочка, відрізна по лінії грудей, з підплічкою’, *комнатні // лант’і* ‘легкі домашні кімнатні туфлі’, *жолубат’ // лушчит’* ‘виймати кісточки з вишень’), розширення семантичної структури лексем (*ма’зат’* ‘білити’, ‘укривати шаром глини’ ‘покривати шаром чогось рідкого чи жирного’, ‘бруднити’, ‘розпещувати, балувати’, ‘промахуватися (у полюванні, грі)’). Активно функціонують у мовленні респондентів старшого віку архаїзми (*око’лот* ‘злегка обмолочена озима чи яра пшениця, яку використовують для годівлі худоби’, *перетика* ‘вузька смуга насаджень між городами’), регіоналізми (*ро’ковишче* ‘садиба, місце, де здавна стояв будинок родини’, *лисо* ‘пісно, неситно’, *сп’ідни’в’ідит’* ‘спровокувати на негарний вчинок’, *спли’ничитис’а* ‘хаотично сплестися, заплутатися’, *ку’йовдатис’а* ‘плескатися, купатися (про качок, гусей)’, *п’і’р’яти* ‘почати линяти, губити пір’я’).

Специфіку говірки репрезентують явища інших мовних рівнів – фонетики, акцентуації, морфології. Так, унаслідок опору середньонаддніпрянської й степової систем щодо проникнення іншодіалектних особливостей подільського говору виникли гіперичні явища, що, однак, не мають послідовного виявлення у фонетичній системі досліджуваної

говірки: м'якшення [р']: *гр'ад, комар', хабар', монастир'* (однак до *монасти́ра*); перехід [у] > [о]: *о́т'у́г*; [а] > [о]: *ко́струл'а, обро́коси, Ко́пи́тановка* (назва смт Капітанівка Кіровоградської обл.). Спорадично в говірці с. Журавка Шполянського р-ну засвідчено метатезу (*со́шейна дорога, со́шейка*); наявні специфічні акцентні ознаки (*до́кументи*), зокрема й риси подільського діалекту – перенесення наголосу на останній склад (*завда́н'а, стака́ни*). У досліджуваній говірці засвідчено зміну граматичного роду лексем: жіночий > чоловічий (*скарла́т'ін*), чоловічий > жіночий (*пил', души*), жіночий > середній (*хл'і́бино*), середній > жіночий (*к'ри́жма*) причиною якої, можливо, є міждіалектна взаємодія.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, фіксація та лексикографічне опрацювання фактажу з говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл., з одного боку, засвідчує її специфіку, а з іншого – репрезентує типові риси мішано-перехідних говірок південної зони середньонадніпрянського діалекту: збереження архаїчних лексем, виникнення нових значень слів, відсутніх в інших діалектних ареалах і в літературній мові; фонетичних, граматичних, акцентуаційних варіантів номенів. Перспективною вважаємо подальшу якнай докладнішу фіксацію народного мовлення говірки. Її цінність особливо зростає з огляду на збільшення кількості інформації й посилення комунікативного впливу як на окрему людину, так і на масову свідомість діалектоносіїв з боку ЗМІ, внутрішньої й зовнішньої міграції; зменшення кількості сільського населення – носіїв діалектного мовлення.

Список використаної літератури

1. Лисенко П. С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини / П. С. Лисенко // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 6. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5–22.
2. Тищенко Т. М. Словник лексики бджільництва Східного Поділля / Т. Тищенко. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 88 с.
3. Березовська Г. Словник одяг, взуття і прикрас східноpodільських говірок / Г. Березовська. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.
4. Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1968. – 158 с.
5. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини / Г. І. Мартинова. – Черкаси: Відлуння, 2000. – 285 с.
6. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя в світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Т. М. Тищенко. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 19 с.
7. Щербина Т. В. Ареалогія середньонадніпрянсько-степового порубіжжя: Монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси: Видавець П. Андрощук, 2009. – 348 с.
8. Мартинова Г. І. Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонадніпрянських говірок // Г. І. Мартинова / Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леоніду Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К.: КММ, 2012. – С. 177–185.
9. Гладкий П. Говірка с. Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи (кол. Житомирського повіту) / П. Гладкий // Український діалектологічний збірник / ред. О. Синявський, А. Кримський. – Кн. 2. – К., 1929. – С. 109–198.
10. Паламарчук Л. Словник специфічної лексики говірки села Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської області) // Л. Паламарчук / Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР. – Вип. 8. – Київ, 1958. – С. 22–35.
11. Мельничук О. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області) / О. Мельничук // Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР. – Вип. 2. – Київ, 1952. – С. 67–98.
12. Зеленько А. С. Словник специфічної лексики с. Чайкиного Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. // Методичні вказівки з діалектології української мови. – Луганськ, 1990. – С. 40–53.
13. Бичко З. М. Словник діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської області / З. М. Бичко. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1992. – 26 с.
14. Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 408 с.
15. Вербовий М. Спроба характеристики говірки села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області / М. Вербовий // «Ukrainistica». – Вип. 9, Кривий Ріг–Краків. – 2011. – С. 99–124.

16. Осташ Л. Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання. Д. 1 (ДАВАТИ–ДВІЙНИЙ) / Л. Осташ, Р. Осташ // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2013. – № 1 (250). – С. 79–85.

17. Говірки Черкащини : Збірник діалектних текстів (з додатком CD «Говірки Черкащини») / Упор. Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2013. – 881 с.

References

1. Lysenko, P. S. (1958). Dictionary of the specific vocabulary of the right-bank Cherkasy region. *Lexiconographic bulletin. Edition 6*. Kiev. View of the Academy of Sciences of the USSR, 5–22 (in Ukr.)

2. Tishchenko, T. (2008). *Dictionary of vocabulary of beekeeping of the Eastern Podillya*. Uman: RVC «Sofia» (in Ukr.)

3. Berezovska, G. (2010) *Dictionary of clothing, footwear and ornaments of the Eastern Podillya dialects*. Uman: Uman community publishing and printing company (in Ukr.)

4. Vashchenko, V. S. (1968). *Linguistic geography of the Dnieper: lexical materials*. Dnipropetrovsk: View of DDU (in Ukr.)

5. Martynova, G. I. (2000) *Linguistic geography of the right-bank Cherkasy region*. Cherkassy: Echo (in Ukr.)

6. Tishchenko, T. M. (2003). *Podilya and Medium Dnipro adjoining in the light of isogloss: author's abstract from dissertation*. Candidate of Philological Sciences: 10.02.01 – Ukrainian language. National Pedagogical University named after Drahomanov M. P. Kiev (in Ukr.)

7. Shcherbyna, T. V. (2009). *Areology of the Middle Dnieper and Steppe borderlands: monograph*. Cherkasy: Publisher Androschuk P. (in Ukr.)

8. Martynova, G. I. (2012) Specificity of the register and the interpretation of lexemes in the dictionary of the Middle Dnieper dialects. *Ukrainian and Slavic interpretative and translated lexicography*. Leonid Sidorovich Palamarchuk: Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Ed. Hnatyuk I. S. Kiev: KMM, 177–185 (in Ukr.)

9. Gladky, P. (1929). Dialects of Nechvoroschi village in Andrushevsky district of Berdychiv district (ex-Zhytomyr county). *Ukrainian dialectological collection*. Ed. by Sinyavsky O., Krymsky A. Vol. 2. Kyiv, 109–198 (in Ukr.)

10. Palamarchuk, L. (1958). Dictionary of the specific vocabulary of the dialect of the village of Musiivka (Vchorayshensky district, Zhytomyr region). *The lexicographic bulletin of the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the USSR*. Ed. 8. Kyiv, 22–35 (in Ukr.)

11. Melnichuk, O. (1952) Dictionary of the specific vocabulary of the dialect of the village of Pysarivka (Kodimsky district of Odessa region). *Lexicographic bulletin of the Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of the USSR*. Edition 2. Kyiv, 67–98 (in Ukr.)

12. Zelenko, A. S. (1990). The dictionary of specific vocabulary of Chaikin village in Novgorod-Seversky district of Chernihiv region. *Methodical instructions on the dialectology of the Ukrainian language*. Luhansk, 40–53 (in Ukr.)

13. Bychko, Z. M. (1992). *Dictionary of dialect vocabulary of Grabovets village in Stryi district of Lviv region*. Lviv: Lviv University publishe, 26 (in Ukr.)

14. Sabadosh, I. V. (2008). *Dictionary of Transcarpathian dialects of Sokyrnitsa village of Khust district*. Uzhhorod: Lyra (in Ukr.) .

15. Verbovy, M. (2011). An attempt to characterize the pronunciation of Lozovatka village in Krivorozhsky district of Dnipropetrovsk region. «*Ukrainistica*», Ed. 9, Kryvyi Rih-Krakow, 99–124 (in Ukr.).

16. Ostash, L. (2013). Lexika village of Striganki as an object of lexicographic processing. D. *Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University*. Series: Philological Sciences. Linguistics. No. 1 (250), 79–85 (in Ukr.)

17. *Cherkasy region dialects: Collection of dialectal texts (with the addition of CD «Cherkasy dialect»)* Ypor. (2013) G. I. Martynova, T. V. Shcherbyna, A. A. Taran. Cherkasy: Publisher Chabanenko Yu. A. (in Ukr.)

SHCHERBYNA Tetiana Vasylivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics at Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
e-mail: Tanya_Bevz@i.ua

DIALECT DICTIONARY OF ZHURAVSKA VILLAGE IN SHPOLYANSKIY DISTRICT OF CHERKASSY REGION

Abstract. Introduction. The dialectal vocabulary is now in the forefront of the interest of researchers in its semantics, structure, spatial arrangement and variation. In Ukrainian dialectology, numerous lexicographic general and thematic works from different language-territorial formations are known such as Polissian, Hutsul, Boykiv, East Slobozhanskiy, Eastern Podilya dialects, however, many dialectal arrays are left out of the linguists' attention, in particular the linguistically heterogeneous range of the Middle Upper Dnieper. It is important to study the native speakers' speech of a separate dialect,

which belongs to the southern zone of the Middle- Upper-Dnieper dialect, Upper- Dnieper group of dialects of the eastern zone of the Middle Upper Dnieper and Steppe frontier.

The purpose of the article is to represent a fragment of the dictionary of mixed-transitional dialect of Zhuravka village, Shpolia district, Cherkasy region, which is a part of the electronic dictionary of Cherkasy region dialects.

Main results of the research. In the given dictionary, the vocabulary of one dialect in accordance with modern approaches to lexicographic processing, together with the appellative vocabulary, includes surnames, street nicknames, micro toponyms, phraseologisms. Local vocabulary, semantic regionalisms, verbal elements of children's speech, phonetically modified by older respondents of lexeme-innovations were introduced into the vocabulary register.

The analysis of the lexical material revealed the peculiarity of the dialect in Zhuravka village of Shpolia district of Cherkasy region. It witnessed the activation of the creation of synonyms and doublets, which arose as a result of laying on phenomenon areas of the Middle Upper Dnieper and Steppe dialects, and expansion of semantic structure of lexemes. Archaisms, semantic and lexical regionalism function actively in the speech of older respondents. Specificity of dialects represent phenomena of other language levels - phonetics - hyperizma, metathesis), stress, morphology (change of grammatical gender of lexemes).

Scientific novelty of research results. In the article, vocabulary material from the dialect is presented for the first time. Zhuravka village of Shpolia district, Cherkasy region, the specificity of lexicon of dialect carriers was revealed, attention was paid to the phonetic, accent, morphological features of the vocabulary that arose as a result of inter dialectal interaction.

Conclusions and specific suggestions of the author. Learning the vocabulary of Zhuravka village of Shpolia district in Cherkasy region made it possible to prove the preservation of archaic lexemes, linguistically significant manifestations of inter dialect interaction and language creation, which manifests in the existence of new words generated by dialect and is absent in other dialect areas and in the literary language. We consider promising the most detailed and thoroughly reported fixation of the national speech dialect. Its value increases especially because of the increase of the amount of information and strengthening of communicative influence of both the individual and the mass consciousness of dialect carriers by the media, internal and external migration, reducing number of rural population that is the speakers of dialectal speech.

Key words: dialect dictionary, vocabulary article, dialects of Cherkasy region, mixed-transitional dialect, Middle-Dnieper and Steppe frontier.

Надійшла до редакції 09.11.17
Прийнято до друку 16.11.17

УДК 811.161.2:81

ЮСІКОВА Олена Віталіївна,
кандидат філологічних наук, науковий
співробітник відділу діалектології
Інституту Української мови НАНУ,
e-mail: korespondentcom@gmail.com

**ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ-ОПОВІДІ:
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
(на матеріалі гуцульської говірки села Богдан Рахівського району
Закарпатської області)**

Стаття присвячена аналізу деяких особливостей функціонування темпоральних синтаксем у структурі діалектного тексту-оповіді. Аналіз здійснено в межах синтаксичної системи гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області. Темпоральні адвербіативи розглянуті як основні засоби вираження темпоральності в межах тексту. Цікавою особливістю є представлення відношень темпоральної одночасності в тексті через контраст між двома точками на осі часу. Досліджуваний діалектний матеріал демонструє роль часового протиставлення, на основі якого побудована в діалектному тексті-описі характеристика груп

ситуацій, зокрема простежено в тексті функціонування означально-часової ситуації, що змінює залежно від інтенцій мовця часову і якісну визначеність. У тексті категорія часу представлена такою, що підпорядкована особистості людини як творця дискурсу. Часові маркери надають подіям якісних характеристик, і самі мають у тексті якісну визначеність. Кожні дві семантично-елементарні ситуації, з порівняння яких починається усвідомлення людиною себе у світі, визначають відповідний відрізок часу, обмежують час і характеризують його. Характеристику предметів за часовим маркером реалізовано часовими детермінантами, що функціонують як атрибутивні синтаксеми на семантико-синтаксичному рівні мови. У статті увага зосереджена також на явищі повторів синтаксем, повторенні семантично-елементарних ситуацій із синонімічними часовими маркерами тощо.

Ключові слова: семантико-синтаксичний рівень мови; темпоральна синтаксема; текст-оповідь; гуцульська говірка; таксис.

Постановка проблеми. Функціонування одиниць синтаксичного рівня діалектної мови нині залишається однією з актуальних в українській діалектології¹. Поглибленню інтересу до діалектного синтаксису, формуванню системного підходу до вивчення діалектних синтаксичних явищ, не лише на рівні окремих словоформ, а й на рівні речення як виразника закінченої думки, сприяли праці Й. О. Дзензелівського [1], С. П. Бевзенка [2], В. І. Добоша [3] та інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новим етапом у вивченні синтаксичного рівня діалектної мови стало дослідження М. Г. Желєзняка [4], присвячене функціонуванню різних типів синтаксем у структурі говірок, взаємодії між їхнім формально-граматичним вираженням та семантичним наповненням. Вирішальну роль при формуванні теоретичних поглядів на темпоральність як текстову категорію відіграли праці Г. А. Золотової [5], В. М. Барчука [6], Т. С. Слободинської [7]. На сучасному етапі актуальною є проблема дослідження функціонування темпоральних синтаксем у діалектних текстах, у межах окремої діалектної системи. Це питання знайшло висвітлення в праці Г. В. Каліткіної [8]. Опис темпоральних синтаксем на ґрунті східнословобожанських говірок здійснила Т. І. Сердюкова [9]. Як висловлення породжене діалектоносієм, так і контекстуальне значення часу формується через інтенцію мовця. Тому, на нашу думку, завданням діалектологів на сучасному етапі є розкриття природи темпоральних відношень через аналіз діалектних текстів.

Метою дослідження є опис деяких особливостей функціонування темпоральних синтаксем у структурі діалектного тексту-оповіді через аналіз текстів з окремої говірки². На формально-граматичному рівні функції темпоральних синтаксем у структурі діалектного тексту-оповіді виконують аналітичні й морфологізовані адвербіативи.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу діалектних текстів з говірки виявлено цікаву особливість представлення діалектоносіями часового виміру, а саме подання його як протиставлення двох чи кількох точок на часовій осі. Так, зокрема, через протиставлення двох часових дискурсів «зима» і «літо» мовець передає циклічність часового орієнтиру, паралельно вдаючись до повторень назв трудових процесів, напр.: *зимойу /с'іно, а на /л'іто вига'н'айут на полони'ну, у нас те'пер бо'гато /дома ко'роў.* Темпоральні синтаксеми *ти'пер*, *нин'і* функціонують у досліджуваних текстах на противагу подіям минулого, увага мовця спрямована на те, що збереглося нині із минулого, напр.: *ка'пусту ви'рошчували, і ти'пер так /сад'е пот'рохи.* Часто вживана темпоральна синтаксема *дав'но* підкреслює той факт, що йдеться про давню традицію, характерну для регіону загалом, напр.: */л'уди да'ўно кури'ли /п'іну, та т'утун у /п'іну ў'ложували.*

¹ Категорію темпоральності, темпоральні синтаксичні відношення глибоко й системно вивчали в українському мовознавстві на ґрунті української літературної мови такі мовознавці, як А. П. Грищенко [10], А. П. Загнітко [11], І. Р. Вихованець [12], К. Г. Городенська [13; 14], М. В. Мірченко [15], З. І. Іваненко [16], О. В. Кульбабська [17], О. І. Бондар [18].

² У роботі використані діалектні тексти з гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області, записані нами протягом 2010–2011 р.р.

Синтаксема *ран'ше* також сповіщає про давніші часи й звичаї минулого, надає семантично-елементарній ситуації нової узагальненої оцінки, напр.: *ну та ран'ше не було кор'м'іть, то лиш с'їно с'а давали, перши рас то с'їно с'и з'робит'*. Протиставлення давнішого часу й теперішнього відбувається за допомогою темпоральних синтаксем, що дає змогу схарактеризувати групу семантично-елементарних ситуацій відповідного часового дискурсу загалом і створити відповідний зоровий образ, напр.: *та один колач іспек'ла, з м'єлайнойі му'ки то'ди, не'ма ни' було в'їтки та'кого на Великден', те'пер ... нас'ки пе'чемо, та в'їробл'уєм*. Часові маркери *те'пер* і *то'д'і* протиставлені групі типових семантично-елементарних ситуацій двох виокремлених автором часових зрізів: *те'пер у'же н'ї, бо те'пер у'же ус'о їе ку'пи'ти, а то'д'і не було, то'д'і ми с'їли так ро'би'ти; у нас те'пер сто'ли скла'дають, в'їнок там, а да'їно н'ї; у нас да'їно була, а те'пер у'же не с'їють; їе було з ї'єгн'єтами хо'дити, бо а те'пер зарас не'ма н'ї агн'єт, не'ма с чим си'д'їти; т'єшко було, а зарас у'се май'лєхше; хто їак, а зарас то зо'їс'їм їнакше*. Протиставлення «свято» і «будній день» є означально-темпоральним протиставленням двох ситуацій, наприклад: *у с'в'єто мали с'мо одне запас'ки но'сили, у с'в'єто, а на та'кії ден' мали смо із во'їни*. Протиставлення «давно», «раніше» і «тепер» створює для мовця можливість відповідно побудувати свою розповідь, конкретизувати, обмежити часовий проміжок, напр.: *ї'же їак в'їнесут' т'їло у центр, то де се вер'тайут, та ї'же там кла'дуть, а с'те но то да'їно та'кого не було, а ра'н'їше так було, напе'чут ї'фа'нк'їть*. Протиставлення «давнє» – «сучаснє» є дуже вагомим фактором у тексті-оповіді літнього носія говірки, у це протиставлення мовець вкладає глибокий зміст, характеризує через нього учасників описаних подій, наприклад: *їс'ї д'їв'чата шче були по'да'їн'ому (вдягнені), а їа посу'часному*. Простежуємо в досліджуваній говірці й синтаксеми з темпоральним значенням у формі прислівників-дублетів *те'пер зарас, те'пер зараз*, напр.: *роспа'дес'а, а те'пер зарас у'же ... от ко'леса ре'їз'їнов'ї, шо і не з'римн'є; та те'пер зараз ї'добре, бо ма'шина їе, с'їли та ї п'їшли*. Синонімічним є протиставлення часових маркерів *зарас, те'пер зара* – *да'їно, те'пер – їне'рет*, напр.: *не то шо зарас да'їно їїли, дев'а'носто ї'рок'їв зарас, та ї здо'ров'ї ї'л'уди; сороч'ки виши'вали, постол'и, постол'и носили, ну а те'пер зара ни'ма у'же; то с'є три ї'хати були, то да'їно, то ше м'її ї'нен'о лиш ї'кимит (пам'ятає), а зарас ї'їко х'атиї та страї'їне, ї'тис'єча в'їс'їмс'то; а те'пер у'же да'ри'її і чо'лов'їк, во'їна да'ру'вала ї'ого ї'мам'ї, а в'їн їїїї ї'мам'ї, те'пер у'же так, а їне'рет не було так, а їне'рет не було так*. Додаткове смислове навантаження має синтаксема *то'д'і ран'ше*, що передає визначений, добре відомий мовцю період часу: *їак ї'їс за'гото'їл'али, то'д'і ран'ше бензо'їл'їїї не було...* Іноді часовий маркер обмежений одним словом *давнїше*, що не є лише характеристикою часу протікання подій. Така синтаксема визначає відповідний період, коли мовець поставав як носій давніх звичаїв і протиставляв себе сучасності. У досліджуваних текстах акцентовано на тому, що більше позитиву для старої людини залишилось у давнішому житті, позитиви в сучасному житті досить часто зведені в розповіді діалектоносія лише до побутових деталей, напр.: *тува'лет у ї'хаті, во'їда у ї'хаті*. Старі люди особливо схильні до протиставлення давнього й сучасного у своїх розповідях, бо вони прагнуть відтворити зміну культурного пласту, пов'язану зі зміною часу. Часова характеристика в діалектному тексті, на перший погляд, прив'язана до об'єктивного часу, єдина, і водночас вона унікальна в аспекті інтерпретації часової характеристики мовцем. Так, зокрема, темпоральна синтаксема *рано*, що вжита у висловлюванні діалектоносія декілька разів і підсилена темпоральною синтаксемою *чим ден'*, підкреслює повсякденність, напруженість людської праці, яка починається з самого ранку, наприклад: *ї хо'д'є рано, во'їни рано їста'їють, вихо'д'є ї'л'уди чим рано, чим ден' ї'л'уди со'їб'ї с'во'їу ко'рову, п'їїде со'їб'ї з'дойїт'*. Вагомість синтаксеми з часовим значенням *рано*, на об'їд і ї'веч'ором підкреслено перерахуванням важливих для тих моментів у житті людини дій, напр.: *та рано на об'їд і ї'веч'ором, с'їно так, ї'їїти да'їєс'а (про догляд за худобою)*.

У межах таксисних відношень при описі повторюваних дій перша частина семантично-складного речення функціонує як темпоральна синтаксема. Повторення частин

семантично складного речення є елементом опису узагальненої ситуації, що тривала в житті діалектоносія довгий час. Зокрема у висловленні одинокої жінки повторами підкреслено важкість клопотів, які лягли на її плечі, коли немає допомоги від чоловіка: *ʎ'ути ʎа ро'дила, те^мбе ʎома не ʎуло, ʎа ʎ'ути вос'ни^етувала, те^мбе ʎома ни ʎуло, ʎа ʎ'ути дру'жила, те^мбе ʎома ни ʎуло*. Можна говорити про образність часового виміру в діалектній мові-оповіді.

Час досить часто в тексті-оповіді є типізованим. Так, зокрема, через темпоральну синтаксему на позначення певного періоду року мовець у свідомості слухача відтворює картини, пов'язані з цим часовим проміжком, напр.: *а в'іт:ак восе^мни та'ка ʎерлиц'а ʎула т'remo / та во'но в'ітна'дає* (про обробіток конопель); *ʎими ве^млик'і ʎули / сн'ізи ʎечут' уно'ч'і* (про хуртовину); *на ʎаску у нас ст'рави ʎа'к'і, ʎ нас ʎаска ... ʎаска с'е не^мче / во'на (господиня) сте в'іробл'ує ʎайно то'то, ʎак на Ве'ликден', та'к'і лис'точки, а у ка'пронов'і но'сок, то'ти кол'готи, на'класти ʎей'це*.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на основі проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що цікавою особливістю подання часового виміру є представлення його мовцем у межах тексту як протиставлення двох чи кількох точок на часовій осі. Цікавим фактором є повтор часових синонімічних синтаксем. Основними засобами вираження темпоральних відношень є адвербіативи. Підрядні відношення в межах таксису формують не лише темпоральні, а й атрибутивні семантико-синтаксичні одиниці. Вивчення функціонування темпоральних синтаксем відкриває подальші перспективи для дослідження не лише синтаксичної категорії темпоральності, а й синтаксичних особливостей української діалектної мови загалом.

Список використаної літератури

1. Дзензелівський Й. О. Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я / Й. О. Дзензелівський // Діалектологічний бюллетень. – 1955. – Вип. 5. – С. 59–78.
2. Бевзенко С. П. До характеристики синтаксичних особливостей українських діалектів. Із лекцій з української діалектології / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського ун-ту. – 1955. – Т. 14. – С. 205–219.
3. Добош В. І. Синтаксис українських південно-карпатських говорів (прийменникові конструкції): текст лекцій / В. І. Добош. – Ч. 2 – Ужгород, 1972. – 48 с.
4. Железняк М. Г. Предложные конструкции в украинских восточнополесских говорах : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Г. Железняк. – К., 1989. – 17 с.
5. Золотова Г. А. Категории времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – М. : Изд-во «Наука», 2002. – № 3. – С. 8–29.
6. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис / В. М. Барчук : монографія. – Івано-Франківськ : Сімік, 2011. – 416 с.
7. Слободинська Т. С. Функціонально-семантична категорія таксису в українській мові : автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.01 – «Українська мова» / Т. С. Слободинська. – К., 2012. – 35 с.
8. Калиткина Г. В. Объективация традиционной темпоральности в диалектном языке / Г. В. Калиткина [ред. О. І. Блінова] : Том. держ. ун-т. – Томск : Вид-во Томського ун-ту, 2010. – 463 с.
9. Сердюкова Т. І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослов'янських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – «Українська мова» / Т. І. Сердюкова. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
10. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 155 с.
11. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк, 1996. – 436 с.
12. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : теорія і практикум : [науково-навчальний посібник] / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2006. – 289 с.
13. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
14. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
15. Городенська К. Г. Сполучники в українській літературній мові / К. Г. Городенська – К. : ВД Дмитра Бураго. – 2010. – 205 с.

16. Мірченко М. В. Семантико-синтаксична надкатегорія темпоральності та її графемне вираження / М. В. Мірченко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 62–65.

17. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення : [монографія] // З. І. Іваненко. – К.; Одеса : Вища школа, 1981. – 143 с.

18. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 672 с.

19. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження : [монографія] / О. І. Бондар. – Одеса : Астро-принт, 1996. – 192 с.

Referens

1. Dzenzelivskiy, Y. O. (1955). Observations on the syntax Ukrainian dialects Lower Dniest. *Dialektologichnyi biulleten (Dialectological bulletin)*. Kyiv: VAN Publ., 5, 59–78 (in Ukr.)

2. Bevzenko, S. P. (1955). By the characteristics of syntactic features of the Ukrainian dialects. From lectures on the Ukrainian dialects. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu (Scientific notes of the Uzhgorod University)*, 14, 205–219 (in Ukr.)

3. Dobosh, V. I. (1972). *Syntax of the Ukrainian South Carpathian says (prepositional constructions)*. Uzhgorod, 2, 48 (in Ukr.)

4. Zheleznyak, M. G. (1989). *Prepositional Constructions in the Ukrainian dialects of the East Polese*. Avtoref. dis. ...kand. filol. Nauk. Kyiv (in Russ)

5. Zolotova, G. A. (2002). *Categories of time and species in terms of text (Questions of linguistics)*. Moscow: Nauka, 3, 8–29 (in Russ)

6. Barchuk, V. M. (2011). *Grammatical Temporality: Interval. Time. Taxis: monograph*. Ivano-Frankivsk: Simyk (in Ukr.)

7. Slobodynska, T. S. (2012). *Functional-semantic category of taxi in the Ukrainian language*: Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. st. doc. filol. nauk: spets. 10.02.01. «Ukrainska mova». Kyiv (in Ukr.)

8. Kalitkina, G. V. (2010). *Objection of traditional temporality in a dialectal language: monograph*. Tomsk (in Russ)

9. Serdiukova, T. I. (2002). *Locative and temporal syntaxemes in Ukrainian dialects of the Eastern Slobozhanshchyna*. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. st. kand. filol. nauk: spets. 10.02.01. «Ukrainska mova». Zaporizhzhia (in Ukr.)

10. Hryshchenko, A. P. (1969). *Slozhnosochinennymi sentences in modern Ukrainian literary language: monograph*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

11. Zahnitko, A. P. (1996). *Theoretical Ukrainian grammar. Morphology: monograph*. Donetsk. 436 p. (in Ukr.)

12. Zagnitko A. P. (2006) *Linguistics of the text: theory and practice: [scientific manual]: monograph*. Donetsk (in Ukr.)

13. Vykhovanets, I. R. (1992). *Essays on functional syntax Ukrainian language: monograph*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

14. Horodenska, K. H. (2010). *Conjunctions in the Ukrainian literary language: monograph*. Kyiv: Dmitry Burago Publ. (in Ukr.)

15. Horodenska, K. H. (1991). *Derivation of syntactic units: monograph*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

16. Mirchenko, M. V. (2003). Semantic-grammatical category of time and its expression by the hramemnes. *Aktualni problemy ukraïnskoï linhvistyky: teoriia i praktyka (Actual problems of Ukrainian Linguistics: Theory and Practice)*. Coll. of the research papers. Kyiv, 9, 62–65 (in Ukr.)

17. Ivanenko, Z. I. (1981). *System designs of the adverbial prepositional meanings: monograph*. Kyiv; Odessa: Vyshcha shkola (in Ukr.)

18. Kulbabska, O. V. (2011). *Secondary predication in a simple sentence: monograph*. Chernivtsi: Chernivtsi National University Publ. (in Ukr.)

19. Bondar, O. I. (1996). *Temporal relationship in modern Ukrainian literary language. The system means of expression: monograph*. Odessa: Astro-prynt (in Ukr.)

YUSIKOVA Olena Vitalievna,

Candidate of philological sciences

e-mail: korespondentcom@gmail.com

TEMPORALITY IN DIALECTIVE TEXT- NARRATION: SOME ASPECTS OF THE STUDY

(ON THE MATERIAL OF THE HUTSUL DIALECT OF THE VILLAGE BOGDAN RAKHIV DISTRICT, TRANSCARPATHION REGION)

Abstract. This article analyzes the syntactic units of time both units of semantic-syntactic language level within the text. The main means of expression of the category of time are adverbs. We used the dialect texts from

the dialect of the village Bohdan, Rakhiv district, Transcarpathian region recorded by us during the 2010-2011 years.

Purpose. The aim of our study is to describe some of the functioning syntactic units of time in the structure of the dialect narration, by analyzing the text of a particular dialect. The syntactic units of time structure expressed by the analytical morphological adverbs in the dialect narration text. Material investigated within the syntactic structure of the Hutsul dialect.

Methods. The descriptive method is the main method in our study.

Results. Syntactic units of time considered as the main means of expressing the category of time within the text. An interesting feature is the presentation of the category of time in the text by the contrast between two points on the time axis. Investigated dialect material shows the role of the opposition time on which to built-dialect text describing characteristics of groups of situations, particularly traced in the text of clauses operation-time situation, which changes depending on the intentions of the speaker and temporal qualitative determination. The text of the category of time is represented as being subordinate to the human person as the creator of discourse.

Originality: The analysis identifies the most common model of the syntactic units of time within the category of time. An interesting feature is the presentation of the syntactic units of time within the text through the contrast between two points on the time axis. An interesting factor is the repetition of the syntactic units, repetition of the semantically-elementary situations, synonymous of the markers of time and more.

Conclusion: Our analysis shows that the main means of expression of relations of time in the text are the syntactic units of time. The syntactic units of time in dialect text descriptions are important for described events and phenomena. An interesting factor is the repetition of the syntactic units of time in the designs of the complex sentences. The analysis of temporal functioning of the syntactic units opens perspectives for further study not only the syntactic category of time but the syntactic features of the Ukrainian dialect language in general.

Key words: semantic and syntactic level of language; the syntactic units of time; text-narration; Hutsul dialect; taxis.

Надійшла до редакції 08.09.17

Прийнято до друку 15.10.17

УДК 811.161. 2'286

ДЕНИСЕНКО Зоя Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: sojaden@ukr.net

ПРИЗВИЩЕВІ НАЗВИ В АНТРОПОНІМІЇ С. ХМІЛЬНА КАНІВСЬКОГО Р-НУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.

Статтю присвячено дослідженню лексичної бази, мотиваційних відношень і словотвірної будови прізвищевих назв с. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. Виокремлено ядро й периферію антропонімів. У ході лексико-семантичного аналізу з'ясовано роль різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ. У цьому аспекті визначено склад християнських імен та розкрито семантику апелятивів української мови, відображену в основах прізвищевих антропонімів с. Хмільни. Зафіксовано й назви подвійної та потрійної словотвірної мотивації. Проаналізовано структурно-словотвірні особливості спадкових онімів досліджуваного населеного пункту, виявлено, що найбільше найменувань жителів с. Хмільна утворено семантичним і морфологічним способами. Найпродуктивнішим формантом є -енко. Комплексний аналіз прізвищ засвідчує, що вони функціонують як невід'ємний складник української антропонімії.

Ключові слова: *онім, прізвище, антропонім, відіменні, відапелятивні прізвища, допрізвищева семантика, семантика твірної основи, твірні форманти.*

Постановка проблеми. Антропоніми, або власні особові назви, – це своєрідна, але дуже важлива частина словникового складу української мови. Мовці послуговуються прізвищами, іменами, по батькові, прізвиськами як необхідними елементами мовного спілкування, оскільки вони містять важливу теоретико-лінгвістичну, історичну, етнографічну та іншу наукову й побутову інформацію. Як зауважував Ю. К. Редько, «в основі прізвищ нерідко збереглися старовинні слова, які давно не живуть у жодному з діалектів сучасної мови, діалектні слова, не закріплені існуючими словниками... Прізвисько та прізвище є важливим джерелом вивчення мови й історії, на їх основі можна робити певні висновки про міграцію населення та зв'язки з іншими народами» [1, с. 146]. Одним із основних завдань ономастики є встановлення етимології цих антропонімів. Проблемними й актуальними для сучасного мовознавства залишаються питання семантичної та словотвірної специфіки, регіонального поширення, критеріїв та принципів класифікації прізвищевих систем. Саме тому вивчення цих мовних явищ у широкій науковій перспективі є актуальним й одним із першочергових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій і визначення раніше не вивчених частин проблеми. Сучасна українська ономастика має значний науковий доробок – ґрунтовні дослідження антропонімів в діяхронічному й синхронічному аспектах (А. Залеський, Р. Керста, Р. Осташ, С. Пахомова, І. Сухомлин, Т. Харитонova, М. Худаш та ін.). Етимологію прізвищ проаналізовано в працях В. Горпинича, С. Пахомової, І. Фаріон; морфемну структуру й словотвірні особливості простудіювали В. Горпинич, В. Німчук, Ю. Редько, Г. Передрій, В. Фридрак та ін. Праці Ю. Редька присвячені дослідженню прізвищ жителів усієї України. Зібрано й вивчено родові найменування мешканців певних регіонів, зокрема широко репрезентовано антропоніми Західної України: Закарпаття (П. Чучка), Бойківщина (Г. Бучко), Лемківщина (С. Панцьо), Тернопільщина (С. Шеремета) тощо. Прізвища Центральної України проаналізовано вужче: Середню Наддніпрянщину представляють Ю. Бабій та І. Сухомлин, Кіровоградщину – Т. Марталога, Лубенщину – Л. Кравченко.

Багатогранність й багатоаспектність дослідження антропонімів як змінного класу онімної системи зумовлює його подальше опрацювання, оскільки остаточно не розв'язано питання лексико-семантичної класифікації прізвищ через неоднорідність використовуваних дослідниками критеріальних ознак. Етимологію багатьох спадкових номенів жителів України не розкрито. Також вимагає удокладнення словотворчий аспект прізвищевих назв, оскільки існують дискусійні моменти під час вивчення відповідних моделей, потребує розв'язання проблема автохтонності словотвірних прізвищевих типів. Територіальне поширення значної частини прізвищ української антропонімії за регіонами представлене науковцями нерівномірно, деякі групи назв глибоко не вивчені. Фіксація й аналіз антропонімів окремого регіону дає можливість чіткіше сформувати уявлення про природу виникнення українських прізвищ, їхню структуру, способи творення та інші ознаки.

Фронтальний аналіз усіх прізвищ мешканців Черкаського регіону відсутній. Ю. Блажчук дослідила антропонімію Уманщини XVII – поч. XXI ст. [2]. Відома діалектологічна праця Т. Щербини, присвячена аналізу прізвищевої системи говірки с. Журавка Шполянського р-ну, у якій звернено увагу на семантику, структуру, функційну активність, фонетичне й словотвірне варіювання прізвищ жителів населеного пункту [3]. І. Погрібний описав структурно-семантичні особливості прізвищ із речовинною семантикою жителів м. Черкас [4]. А. Мукач і Т. Гаврилова репрезентували наукові відомості про етимологію черкаського антропоніма *Мукач* [5]. Зовсім не були об'єктом наукових пошуків прізвища жителів Канівського р-ну, зокрема с. Хмільна. Тому **мета**

статті – проаналізувати лексико-семантичні та словотвірні особливості прізвищ хмільнян, їхню функційну активність.

Джерельним підґрунтям став реєстр жителів населеного пункту; їхні прізвища – це офіційні родичівські найменування осіб, які живуть у межах села. Із загального масиву виокремлено прізвища корінних жителів, що становлять ядро прізвищевої системи с. Хмільна.

Виклад основного матеріалу. Формування прізвищ як антропонімного класу оноімів відбувалося впродовж багатьох століть. Їхнє остаточне утвердження відбулося лише в кінці XVIII–XIX ст. [6, с. 50].

Утворення й розвиток антропонімної системи певної території (регіону чи країни) нерозривно пов'язані зі встановленням генези прізвищ. Появу прізвищ на основі прізвиських та особових імен уважають лінгвістичними універсаліями. Засадами надання прізвиська людині постали зовнішність, характер його носія, особливості мовлення, ходи, рід занять, місце проживання, етнічна належність тощо. На виникнення й формування прізвищ населення України впливали різні екстра- та інтралінгвальні чинники: діалектне середовище й мовне оточення, міграційні процеси, природно-кліматичні умови, особливості господарської діяльності жителів, соціальні та інші катаклізми, світогляд, релігійні переконання, естетичні ідеали, та загалом специфіка менталітету [5, с. 15].

Для визначення семантичних типів прізвищевих антропонімів с. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. залучено вичерпний і загальноприйнятий поділ індивідуальних найменувань за їхньою мотивацією [7, 8, 9]. На основі класифікаційних засад виокремлюємо відапелятивні та відіменні утворення. Також фіксуємо полісемантичні прізвища та прізвищеві побудови з непрозорою семантикою.

Як і прізвища українців загалом, назви мешканців с. Хмільна мають лише форму чоловічого та жіночого роду, вони вжиті у формі однини.

Ядром прізвищевої системи є номени *Кавун* (27 дорослих носіїв), *Хоменко* (24), *Панченко* (19), *Лутина* (16), *Садовий* (14), які постають маркерами хмільнян із-поміж жителів сусідніх сіл. Периферію аналізованих назв становлять антропоніми, носіями яких є такі жителі с. Хмільна, як: *Биченко*, *Горбовий*, *Груша*, *Мумро*, *Нагорний*, *Салюк*, *Соловей*, *Ус*, *Усенко*, *Ціпло*, *Ціховський*, *Шнаківський* та ін.

Відіменні прізвища у своїх основах мають слов'янські церковно-християнські імена, з-поміж яких багато латинських, грецьких, давньоєврейських. Церковно-християнські імена, засвідчені в основах сучасних індивідуальних назв с. Хмільна, репрезентують репертуар українського іменника й найпоширеніші в народі структурні варіанти особових імен. Найменування цієї групи становлять вагому частку серед спадкових родових назв жителів населеного пункту. Лексичними основами його прізвищ стали імена чоловічого предка роду. Для виникнення прізвищ слугували 22 православних, переважно новозавітних чоловічих імен або їхніх варіантів: повних, офіційних (*Денисенко*, *Луценко*, *Мироненко*, *Нестеренко*, *Пархоменко*, *Пилипенко*, *Прокопенко*, *Трохимець*, *Фоменко*, *Хоменко*, *Іванов*, *Панкратов*, *Данилевський*), неповних, розмовних, напр.: *Артюк* ← *Артем*, *Осапат* ← *Асафатій*, *Процько* ← *Проць* ← *Прокіп*, *Харченко* ← *Харко* ← *Харитон*, *Терещенко* ← *Терешко* ← *Терентій*, *Мищенко* ← *Мища* ← *Мишко* ← *Михайло*, *Зінченко* ← *Зінько* ← *Зіновій* (цей пропріатив деякі науковці мотивують від жіночого імені *Зінка* [3, с. 55]). Уважають, що повні імена свого часу були твірними основами прізвищ верхівки, знаті, а неповні, розмовні варіанти особових найменувань слугували для офіційних назв селян.

Прізвищ, мотивованих жіночими іменами, не виявлено. Така непродуктивність утворення індивідуальних найменувань пов'язана з тим, що в період становлення прізвищ чоловічі імена переважали в церковних святцях, а також в Україні панував звичай називати дитину за батьком. Ім'я жінки слугувало офіційним засобом ідентифікації нечасто (так могли йменувати дітей, що росли без батька, або тих, хто з'явився поза шлюбом, або дітей із тих родин, у яких матір чимось виокремлювали над батьком [7,

с. 20]. Уважають, що похідні від іменувань матері – ознака регіональна (західноукраїнська, словацька, малопольська та північносербська) [7, с. 14].

Антропонімізація апелятива являє собою реалізацію однієї з ономастичних закономірностей – переходу загальної назви у власну – й антропонімного закону, коли назва професій або лексема-характеристика людини стають прізвиськом, а потім прізвищем [5, с. 17]. Сьогодні ґрунтовно досліджена й зафіксована в лінгвістичних словниках етимологія та семантика загальновідомих унормованих апелятивів, що стали підґрунтям для творення прізвищ.

Із загального масиву відапелятивних прізвищ жителів с. Хмільна виокремлюємо дві категорії назв – особові й неособові. До найменувань, співвідносних із особовими апелятивами, належать номени, основою для творення яких була характерна особиста ознака, що виокремлювала людину з її оточення. Прізвища такого зразка виникли з первісних сільських, але більшою мірою козацьких прізвиськ. Основою для створення прізвиська могла бути як позитивна, так і негативна ознака. Проте більшість таких прізвиськ мала насмішкуватий характер. Найактивнішими з-поміж цієї групи є найменування, що характеризують зовнішні ознаки людей чи внутрішні риси: зовнішній вигляд (*Красовський, Ціховський* ← *ціха* – «характерна риса, ознака»), колір обличчя, волосся (*Рудяка* «рудий»), назви частин тіла людей та їхні особливості (*Кукса, Товстоп'ят, Ус, Усенко*); параметри зросту (*Малюк, Безмаль*), фізичні вади (*Криворучко*); внутрішні особливості, зокрема риси характеру (*Забара* «вайло, м'яло», *Зануда* «нудна, в'їдлива людина», *Плохута* «несміла людина»). Прізвище *Дерев'янка* походить від прізвиська *Дерев'яний*, що вказувало на індивідуальні ознаки носія: зовнішність, манеру поведінки, а також внутрішні якості («позбавлений ознак життя; нерухомий, неживий; позбавлений емоцій, невиразний») [10, с. 215].

Мотивацією офіційної спадкової назви *Литвин* стала етнічна належність, а назви ремесла, професії та роду занять покладено в основу прізвищ *Бондарець, Кравчук, Кухарський, Портянко, Решетник, Скляр, Снісар, Чумак*. Мотивацією виникнення антропонімів цієї групи стали назви продуктів харчування (*Опарін, Салюк*), церковного чину (*Дяченко, Пономаренко*). Суфікс *-енк(о)* указує на те, що оном *Пономаренко* українського походження, хоч сама основа *пономар* є російською, бо українською *паламар* «церковнослужитель, який запалює свічки, прислужує в олтарі й дзвонить у дзвони» [10, с. 698]. Деякі прізвища відображають соціально-класовий устрій суспільства (*Царенко*), сферу обслуговування (*Носенко*). Виявлено номени, в основі яких – просторова ознака: рельєф, особливості розташування житла, садиби: *Підгайний, Нагорний, Садовий*.

Найменування жителів с. Хмільна, співвідносні з неособовими апелятивами (28 утворень), представлені такими лексико-семантичними групами, як 1) фауна: назви свійських і диких тварин (*Биченко, Заєць*), назви диких птахів (*Кулик, Орел, Соловей, Чайка, Шпаківський*), свійського птаха – *Півень*; 2) флора: в основі таких найменувань лежать назви традиційних українських городніх та садових культур, які здавна використовували для приготування страв та які мали глибокий символічний зміст (*Кавун, Груша*); назва рослини, яку вживали в кулінарії як приправу, стала основою прізвища *Цибулька*; 3) страви, продукти: *Куліш* – *куліш* «густий суп (здебільшого з пшона») [10, с. 472], *Кваша* – *кваша* «страва з гречаного чи житнього борошна, яка подібна до густого киселю» [10, с. 423], що стало мотивацією утворення антропоніма, який означає нерішучу, кволу безхарактерну людину; 4) абстрактні поняття: *Клопот, Секрет*; 5) знаряддя, предмети домашнього вжитку – *Прядка, Кошіль*; 6) будівельний матеріал: *Тертиця* – діал. «дошка, випиляний кусок дерева», очевидно, першоносієм номена працював із деревом; 7) речовини, матеріали: *Смоловий* ← *смола* «речовина промислового виробництва», а прізвище – характеристика людини за родом діяльності.

Допрізвищева семантика твірної основи спадкових назв не завжди однозначна й прозора, тому ймовірність з'ясування походження прізвища не є абсолютно достовірною. Уналежнення того чи того антропоніма до певної семантики може мати подвійну (а то й

потрійну) мотивацію. На думку ономатологів, «неможливість однозначної етимології буває зумовлена наявністю двох чи трьох різних етимологічних гнізд, до яких із приблизно однаковими підставами може бути зараховане слово» [14, с. 686].

До особових назв із ситуативною мотивацією належать одиниці, спричинені полісемією або омонімією твірних основ, які мають по декілька значень, що однаково могли послугувати для виникнення прізвища хмільнян. До утворень подвійної словотвірної мотивації належить, наприклад, антропонім *Панченко*, яке може бути як відіменним (від *Панко* ← *Пантелеймон*), так і відапелятивним ← панич «молодий пан, барчук». Омонімію твірної основи відображено в спадковій назві *Шепотин*: 1) «той, хто трохи шепелявить, шепоче»; 2) «дрібний базарний крамар, скупник риби в рибалок» [13, с. 492]. Антропонім *Шабала* може означати 1) «той, хто багато говорить і брехун» [11, 4, с. 1384]; 2) *шабала* ← *чабала* «бессараб» [13, с. 412]. Ономи *Щербак*, *Щербина* можуть бути утвореними від *щерба* «відвар із чого-небудь, рідкий суп»; від *щербатий* «беззубий» чи діал. «зазублина, заглибина» [15, с. 1413].

Серед прізвищ, які мають спірні твірні основи, виокремлюємо номени з потрійною мотивацією, напр.: прізвище *Мумро* пояснюють як 1) «понура, нудна людина, нечупара»; 2) похідне від *мумрити* «сидіти безвихідно дома»; 3) «людина, яка чавкає, ссе, жує» [11, 3, с. 455]. Полісемія та омонімія засвідчена підставою подвійної мотивації прізвища *Хижняк* ← *хижий*: 1) «подібний до хижаків лютістю, жорстокістю», 2) «який прагне наживи, жорстоко визискуючи кого-небудь, діючи, як хижак» // «зажерливий, користололюбний» // «пов'язаний із грабежем, розбоєм» [10, с. 1342]; 3) «від хизнути, тобто чахнути, сохнути, хворіти» [11, 4, с. 442] – так могли прозвати худу, слабку людину, яка часто хворіє й не виходить із дому. Різні версії походження має спадкова відапелятивна назва *Пущенко*: від *пушка* «гармата»; діал. *дрібка*; від *пущик* – діал. «сич» [15, с. 413]. Найменування *Шемет* утворене або від 1) *шеметати* «кидати, шпурляти», або від 2) «зачепити, ударити, вбити», або від 3) той, «хто ледарює, займається дрібничками метається туди-сюди, марно метушиться» [10, с. 1393]. Першоносієм допрізвищевої назви *Цігло* міг бути 1) той, «хто стискає»; 2) «який уперто й наполегливо добивається своєї мети; стійкий, упертий»; 3) той, що «виготовляє ручне знаряддя для молотби чи молотить»; 4) той, хто «кличе курчат» [13, 2, с. 382]. Антропонім *Лупина* може походити від 1) «шкура», «лушпайка», «лузга»; 2) той, хто «висиджує пташенят, курчат»; 3) той, хто «бере непомірну велику плату, ціну»; від 4) *лупий* «лихвар»; 5) від церковного імені *Лупп* – твірне від канонічного чоловічого імені *Луп*, яке в перекладі з лат. *lupinus* – *lupus* означає «вовк» [12, с. 497]. Твірні основи прізвищ *Віроцький*, *Вірченко* є носіями такої семантики, як: 1) «вірчий», «повірений у справах»; 2) від «вертіти», «крутити» – той, хто крутить; 3) «непосидючий, вертлявий» 4) від географічної назви стародавнього міста *Вир* (тепер м. Білопіль), річки *Вир* у Сумській обл. [11, 1, с. 239].

Досліджений матеріал репрезентує прізвище затемненої мотивації – *Матина*. У тлумачних словниках доспадова назва не зафіксована. З'ясування походження прізвища можливе лише після сформування належної емпіричної бази діалектної лексикографії та лексичної ареалогії [3, с. 56]. Припускаємо, що допрізвищева семантика цього найменування могла містити вказівку на особливості зросту людини – «мачина» (малий), або пов'язана із найменуванням першоносія, який мав ваду мовлення: замість *машина* говорив *матина*. Тому подібні антропоніми становлять цікавий матеріал для подальших етимологічних досліджень.

Отже, аналіз відапелятивних антропонімічних утворень дає можливість установити етимологію та семантичну структуру етимонів, збережених основами прізвищ. Структура прізвищ хмільнян засвідчує, що вони утворені традиційними для всіх прізвищевих назв українців способами – семантичним і морфологічним. Прізвища жителів (16 назв) утворено семантичним способом унаслідок трансонімізації апелятивів, індивідуальних прізвищ, напр.: *Груша*, *Засць*, *Кавун*, *Кваша*, *Клопот*, *Кошіль*, *Кукса*, *Кулик*, *Орел*, *Півень*, *Секрет*, *Соловей*, *Тертиця*, *Ус*, *Чайка*, *Шабала*. Семантичний спосіб творення

прізвищ виявляє, що лексичний склад української мови з його народно-розмовними та літературними відповідниками відбитий на процесі виникнення різних видів онімної лексики. Допрізвищева семантика досліджуваних прізвищ відображає різноаспектність життя українців – заняття, сімейний стан, фізичні та психічні ознаки, соціально-класовий устрій суспільства, тваринний і рослинний світ тощо.

Морфологічний спосіб репрезентують найпродуктивніші суфіксальні утворення (49 антропонімів). Це номени з патронімами (-енк-о, -к(о)), посесивним (-ов-) та поліфункціональними суфіксами (-к-, -ик-, -ук- (-юк-), -к-, -ин-, -ут-, -як(а), -ськ-, -ець). Найпоширенішим патронічним формантом в антропоніміконі досліджуваного регіону є суфікс -енк(о) (20 прізвищ) із різними модифікаціями словотвірних домінант, що засвідчує його автохтонність: *Биченко, Денисенко, Зінченко, Луценко, Мироненко, Міщенко, Нестеренко, Панченко, Пархоменко, Пилипенко, Прокопенко, Терещенко, Фоменко, Харченко, Хоменко*. Патронімно-посесивні назви виражають відносини належності між батьками й дітьми та іншими родичами. Порівняно з патронімічними назвами посесиви малопродуктивні (2 номени): це антропоніми з російським формантом -ов- (*Іванов, Панкратов*).

Поліфункціональні форманти прізвищ різноманітні, напр.: -юк, -чук (*Артюк, Малюк, Салюк, Кравчук*), -ко (*Процько, Дерев'янка, Портянко*), -ець (*Трохимець, Бондарець*), -ин, (*Литвин, Шепотин*), -ин(а) (*Лупина, Щербина*), -як (*Хижняк*), -яка (*Рудяка*), -к- (*Цибулька*), -ін (*Опарін*), -ар (*Снісар*), -ак (*Щербак*), -ут- (*Плохута*), -л- (*Ціло*). Десуфіксальним антропонічним утворенням є *Шемет*. Флективний спосіб творення засвідчують прізвища *Забара, Зануда, Мумро*, де флексії -а, -о із семантико-граматичним значенням конкретного іменника виконують функцію словотвірного форманта. До префіксально-суфіксального способу творення належить прізвище *Безмаль*, у якому суфіксальний компонент форманта виражений нульовою морфемою. Аналіз досліджуваного матеріалу дав змогу виокремити прізвища-композиції, утворені поєднанням основи прикметника з основою іменника (*Товстоп'ят, Криворучко*). До назв, утворених морфолого-синтаксичним способом, належать прізвища, мотивовані відносними ад'єктивами, що набувають самостійної категорії граматичного роду: антропоніми на -ськ(ий), -цьк(ий): *Данилевський, Красовський, Кухарський, Ціховський, Шпаківський, Віроцький*; -ов(ий): *Смоловий, Горбовий, Садовий*. Антропоніми *Нагорний, Підгайний* омонімічні з префіксально-суфіксальними прикметниками, утвореними за допомогою префіксів на-, під- та суфікса -н-. У наведених прикладах основні орієнтири *гай, гора, горб, сад*, біля яких, на яких, під якими мешкали носії особових назв, послужили основою додаткової ідентифікації. З часом такі назви ставали родовими найменуваннями, прізвищами.

Прізвищеві назви, утворені від імені й апелятива, видозмінені в народі словотвірно й фонетично. Виявлені їхні словотвірні варіанти (*Ус – Усенко, Щербак – Щербина, Вірченко – Віроцький*). Зафіксовано зміни, не пов'язані з чергуванням звуків під час словотворення і словозміни, у межах сталої довжини слова, напр.: [о] : [а] (*Осанат ← Асафатій*), [ф] : [х] (*Фоменко – Хоменко*); уснорозмовні варіанти прізвищ, зумовлені динамікою довжини слова (*Ус – Усенко*).

Висновки й перспективи подальших досліджень. На тлі загального українського антропонімікону аналізовані прізвища не відрізняються за принципами й способами називання (за іменем батька, зовнішністю, внутрішніми рисами, видом діяльності чи фахом), засобами вираження спорідненості. Офіційні спадкові номени утворені традиційними для всіх прізвищ українців способами – морфологічним і семантичним. Суфіксальні утворення найпродуктивніші, їх репрезентують назви з патронімами, посесивними та поліфункціональними формантами. Представлену розвідку не слід уважати вичерпною, бо для того, щоб дійти ґрунтовних висновків про регіональну специфіку номенів, потрібно зафіксувати й ретельно проаналізувати прізвища жителів сусідніх сіл, що й становить перспективу подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
2. Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст. : автореф. дис.... канд. філол. 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2008. – 20 с.
3. Щербина Т. В. Прізвищева система говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. / Т. В. Щербина // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. – Черкаси, 2016. – Вип. 21. – С. 53–59.
4. Погрібний І. І. Структурно-семантичні особливості черкаських прізвищ з речовинною семантикою / І. І. Погрібний // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОНС України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2011. – Вип. 12–13. – С. 150–154.
5. Мукан Агафія, Гаврилова Т. Зауваги до етимології антропоніма *Мукан* / А. Мукан, Т. Гаврилова // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОНС України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2013. – Вип. 16–17. – С. 13–20.
6. Осташ Р. Українські прізвища у світлі історичної та діалектної антропонімії / Р. Осташ // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 354–355. – Слов'янська філологія. – С. 50–54.
7. Чучка П. Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник / П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 702 с.
8. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.
9. Бабій Ю. Б. Прізвища сучасної Середньої Наддніпрянщини : автореф. дис ... канд. філол. наук / 10.02.01 – українська мова / Ю. Б. Бабій. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса : Б. в., 2007. – 20 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
11. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – М. : Русс. яз., 2012.
12. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 3. – 553 с.
13. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в 4-х т. – К. : Наук. думка, 1996.
14. Словник прізвищ : практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини) [Текст] / голов. ред. К. М. Лук'янюк ; уклад. Н. Д. Бабич, Н. С. Колесник, К. М. Лук'янюк та ін. – Чернівці : Букрек, 2002. – 423 с.
15. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

References

1. Redko, Y. K. (1966) *Contemporari Ukrainian Surnames*. Kyiv: Naukova dumka (Scientific Nthought0 (in Ukr.)
2. Blazhchuk, Y. I. (2008) *Anthroponymy of the Uman region of the XVII- beginning of the XXI century: abstrac of a thesis*. Kyiv (in Ukr.)
3. Shcherbyna, T. V. (2016) The Surname system of the dialect of Residents of the Villagage Zhuravka, Shpolinskyi District, Cherkasy region. *Movoznavchyi visnyk: Zb. nauk. pr. (Linguistics Herald: Sb. Sciences)*. 21, 53–59 (in Ukr.)
4. Pohribnyi, I. I. (2011) Structural and peculiarities of surnames with substantial semantics of Chrkasu. *Movoznavchyi visnyk : Zb. nauk. pr. (Linguistics Herald: Sb. Sciences)*. 12–13, 150–154 (in Ukr.)
5. Mukan, A., Havrylova, T. (2013) Notes etymology of «Mukan» anthroponym. *Movoznavchyi visnyk : Zb. nauk. pr. (Linguistics Herald: Sb. Sciences)*. 6–17, 13–20 (in Ukr.)
6. Ostash, R. (2007) Ukrainian surnames in the light of historical and dialectal anthroponymy. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu (Scientific Bulletin of the Chernivtsi University)*. 355, 50–54 (in Ukr.)
7. Chuchka, P. (2005) *The surnames of Ukrainian Transcarpathion: Historical and etymological dictionary*. Lviv: Svit (World) (in Ukr.)
8. Khudash, M. L. (2007) *From the history of Ukrainian anthtroponymy*. Kyiv Naukova Dumka (Scientific Thought) (in Ukr.)
9. Babii, Y. V. (2007) *The Surnames of the modern Middle Dnieper*: abstrac of a thesis. Odesa (in Ukr.)
10. Busel, V. T. (2004) *The big dictionary of Ukrainian Language*. K., Irpin: VTF «Perun» (in Ukr.)
11. Dal, V. (2012) *Explanatory dictionary of the live Great Russian language: in 4 part*. M.: Rus. Yaz. (Russian Language) (in Rus.)
12. Melnychuk, O. S. (1982–2012) *Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: in 7 part*. Kyiv: Naukova Dumka (Scientific Thought). 3 (in Ukr.)
13. Hrinchenko, B. (1996) *Ukrainian vocabularu: in 4 part*. Kyiv (in Ukr.)
14. Lukyanyuk, K. M. (2002) *Dictionary of Surnames. Practical word-spelling (on the material of Chernivetschina)*. Chernivtsi: Bukrek (in Ukr.)

15. Bilodid, I. K. (1970–1980) *Ukrainian vocabularu: in 11 part.* K. : Naukova Dumka (Science. thought) (in Ukr.)

DENYSENKO Zoja Mykolaivna,

Candidate of Philology, Associate Professor at Department of Ukrainian linguistics and applied linguistics Bohdan Kmelnitsky National University in Cherkasy
e-mail: sojaden@ukr.net

**THE SURNAME NAMES IN ANTHROPONYMY
OF THE VILLAGE KHMILNA, KANIVSKYI DISTRICT, CHERKASY REGION**

Abstract. Introduction. *The surnames of residents of the village Khmilna, Kanivskyi district, Cherkasy region have not been the subject of a deep analysis. For this reason, some of the surnames require a detailed study.*

Purpose. *The purpose of this paper is to analyze lexical-semantic and word-building features of the surnames of residents of Khmilna.*

Results. *The article analyzes the lexical base, motivational attitudes and word-building structure of the village last names. The core and periphery of anthroponyms are singled out. During the lexical-semantic analysis it was discovered that the motivational base of the names became onymic and appellative vocabulary. Therefore, by the value of the creators' foundations, this class of anthroponyms is divided into patronimic and appellative, and among the latter on the personal and the non-personal. The set of Christian names has been determined and the semantics of appellatives of the Ukrainian language is revealed, which are reflected on the bases of surnames. The names of double and triple word-building motivation are also recorded. The structural word-building features of surnames are analysed, it is revealed that most of the names are formed by semantic and morphological methods. The most productive formant is -enko. A complex analysis of the surname system indicates that it functions as an integral part of the Ukrainian anthroponymy.*

Originality. *The article identifies the origin of the inhabitants' names of Khmilna, their semantic types are determined, the structure and word-formation features are determined, the nucleus and periphery are distinguished.*

Conclusion. *On the background of the general Ukrainian anthroponymy the analyzed surnames do not differ in the principles and names of naming (by father's name, appearance, inner features, kind of activity or specialty), means of kinship expression. Official hereditary nomens are created by traditional methods for all Ukrainian surnames – morphological and semantic. The suffix formations are the most productive, representing names with patronimic, possessive, and polyfunctional suffix-derivatives.*

Key words: *onym, surname, anthroponym, patronimic, appellative surnames, surname semantics, suffix-derivatives.*

*Надійшла до редакції 20.04.18
Прийнято до друку 24.04.18*

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

УДК 070(477): 316.64

КОЛІСНИК Юрій Вікторович,
доктор наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри журналістики, реклами і
PR-технологій Черкаського
національного університету
ім. Б. Хмельницького
e-mail: kolisnykur@ukr.net

МОВНІ СТЕРЕОТИПИ РАДЯНСЬКИХ ЗМІ, ЇХНЯ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛЬНОЇ ПРЕСИ УРСР 1950–1980 РР.)

На прикладі журнальної преси УРСР досліджено вплив комуністичної лексики на формування свідомості радянських громадян, показано роль ЗМІ у вихованні “нової людини”. Дієвим засобом у цьому був лінгвогінноз, суть якого – у перманентному повторенні усталених фраз, висловів, які стереотипізували й уніфікували мислення громадян. Вирішення поставлених ідеологічних завдань досягали через пресу, яка допомагала програмувати поведінку громадян, насаджувала суспільству усталену систему цінностей, моральних імперативів та ідеалів.

До методів, котрими послуговувалися ЗМІ, належали логічні, психологічні, дезінформаційні. Значну роль у зомбуванні мас відігравала новомова, котра сприяла впровадженню тоталітарної ідеології.

Виховання в громадян морально-етичних норм поведінки слугувало ефективною стратегією державного управління, дієвим засобом перетворення індивіда на “гвинтик” комуністичної системи, усувало здатність до критичного аналізу. Перебуваючи в інформаційному полоні, особистість мимоволі виконувала запрограмовані дії. У такий спосіб регулювали перебіг соціально-економічних, політико-ідеологічних та культурно-духовних процесів, зокрема здійснювали зросійщення, денационалізацію, знищували національну пам’ять.

Ключові слова: марксистсько-ленінська ідеологія, комуністична доктрина, радянська преса, інформаційний простір, новомова, мовні стереотипи, мовні штампи, ідеологічна лексика, маніпулювання суспільною свідомістю.

Українська журналістика 1950–80 рр. – доби апогею й занепаду тоталітаризму – була своєрідною школою ідеалізації, міфізації. У ній радянське суспільство представлене у світлі добра і гуманності, таким, яким його хотіли бачити владоможці – “розвинутим” чи “завершеним”, що залежало від вимог Компартії. Виражаючи її волю, точніше інтереси партійної номенклатури, культивуючи рабську психологію під гаслами “відданості інтересам народу”, “служіння батьківщині”, журналістика широко користувалась політичною новомовою і відтворювала її доведеними до автоматизму мовними штампами, поняттями та логічно-трафаретними судженнями.

Хоча нині журналістикознавство становить окрему галузь, проте фундаментального вивчення впливу ЗМІ на свідомість мас дотепер не було. Специфіку людської свідомості, засоби її формування осмислювали дослідники різних часів і народів – від античної доби до сьогодення. На науковому рівні поняття “суспільна свідомість” утверджене наприкінці XIX сторіччя. У соціологічному плані взаємозв’язок громадської думки й суспільної свідомості розглядали Х. Арендт, Б. Берельсон, Г. Года, К. Манхейм, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Тард, В. Хорос, О. Шпенглер та інші, які вказували на їхнє значення в соціальних перетвореннях.

У контексті досліджуваної теми слід відзначити авторів, які так чи інакше пов’язані з вивченням політичних ідеологій і засобів масової комунікації в тоталітарному та демократичному суспільствах, зокрема Т. Адорно, З. Бжезінського, Р. Конквеста, Г. Лассуелла, Г. Маркузе, Л. Мізеса, Дж. Оруелла, Т. Петерсона, К. Поппера, Ф. Сіберта, Г. Фарбера, Г. Франке, М. Фуко, Г. Шиллера, В. Шрама та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині з’явилося чимало праць, що стосуються соціально-політичних аспектів радянського суспільства, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій, у яких з’ясовано тоталітарну сутність радянської епохи, опубліковані окремі праці про діяльність ЗМІ в умовах демократичних перетворень українського суспільства, зокрема Г. Вартанова, В. Здоровеги, В. Іванова, В. Корнєєва, В. Кулика, В. Лизанчука, Й. Лося, О. Мелещенка, О. Мукомели, Г. Почепцова, В. Різуна, О. Чекмишева, В. Шкляра та інших журналістикознавців. Хоча з погляду формування суспільної свідомості журнальну періодику УРСР цілісно не аналізовано, проте вийшли друком праці, у яких зосереджено увагу на мові ЗМІ тоталітарного періоду. Зокрема, Лариси Масенко “Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду”, Флорія Бацевича “Тоталітарний політичний дискурс: когнітивно-риторичні та комунікативно-мовні ознаки”, Оксани Калиновської “Лексична сполучуваність у мові тоталітарного режиму”, Андрія Романенка “Радянська словесна культура: образ риторика”, Наталії Купини “Тоталітарна мова” та ін. Незважаючи на широкий спектр наукового розгляду цієї теми, більшість дослідників акцентували увагу лише на окремих аспектах впливу радянських ЗМІ на свідомість мас. Глибоких досліджень мови та ролі журнальної преси у формуванні суспільної свідомості дотепер не було.

Мета статті – з’ясувати специфіку й основні тенденції журнальної преси УРСР, окреслити її місце у формуванні свідомості громадян через насаджування марксистсько-ленінської ідеології, мовних штампів, стереотипів, радянської новомови.

Основні результати дослідження. З утвердженням радянської періодици, для якої характерні своя тематична палітра, мовностилістичні особливості, відбувався невід’ємний процес “...квазікомунікації, розповсюдження стереотипних “плакатних” образів, тематичних, мовних, композиційних штампів, збіднення мови...” [5, с. 29]. Як зазначає дослідниця української преси Ірина Герман, уже на зорі радянської влади в пресі УРСР стали рідковживаними слова “*милосердя, мудрість, радість, добро, співчуття, кохання, благочестя*”; зовсім іншого стилістичного забарвлення набувають лексеми: *Бог, Біблія, віра, церква, релігія*” [2].

Через мовні засоби, зокрема й лексику журнальної періодици, тоталітарний режим насаджував русифікацію, викорінював національні ідеали, культивував покору, поширював партійну міфотворчість.

У той же час народ намагався зберегти свої цінності й інтереси, уболівання й уподобання, яким жив звично й одвічно. Ніхто не наголошував, що він “*герой праці*”, “*орденоносець*”, “*переможець*”, не говорив: “*я комуніст*”, “*бойовий захисник інтересів партії*”, “*я вирощуватиму рекордні врожаї*” тощо, але з трибун, у передовицях, доповідях, статтях, нарисах активно впроваджували комуністичний “новояз”, відтак вкладали в уста людей і нескінченно повторювали. Відбувалася гіпнотизація людської свідомості.

Дослідники новоязу радянської тоталітарної журналістики часто обмежуються лише використанням окремих номінацій: *“радянська країна”, “країна рад”, “комуністичний”, “радянський”* тощо. Ведучи мову про організаційний вплив на суспільну свідомість новоязу, слід було б говорити не про окремі слова та словосполучення, які заповнили мову, – *“соціалізм”, “комунізм”, “марксизм-ленінізм”, “вірність партії”*, а про типові словесні блоки, якими змушували послуговуватися журнальну періодику. Хоч би й такі: *“Трудящі Української РСР під керівництвом КППС і її бойового загону – Комуністичної партії України – свято виконують свій найвищий патріотичний і інтернаціональний обов’язок – самовідданою працею всемірно зміцнюють економічну та оборонну могутність нашої соціалістичної Батьківщини, дружбу і найтісніше співробітництво з великим російським народом, всіма народами СРСР і країн соціалістичної співдружності, успішно будують комунізм”, “Дороговказом для радянського народу по шляху до комунізму є безсмертне марксистсько-ленінське вчення, мудре керівництво ленінської партії”, “Важливими подіями в політичному і духовному житті республіки, як і всієї країни, був вихід у світ творів Л. І. Брежнєва: “Мала Земля”, “Відродження” і “Цілина”. Названі праці Брежнєва є великим вкладом у марксистсько-ленінську теорію і практику соціалістичного та комуністичного будівництва”, “Важливим підсумком великих соціальних зрушень, які відбулись у житті нашого народу, є радянський, соціалістичний спосіб життя”, “Комуністична партія виступає як організуюче ядро всієї політичної системи нашої держави, як колективний розум усього радянського народу”*.

Свідомо наводимо приклади лінгвогіпнотизуючих вербальних конструкцій, що багаторазово повторювала преса. Під тотальним ідеологічним пресингом, який щільно заповнив інформаційний простір, постійно жили наші громадяни. Ідеологічні складники зцементовано настільки надійно, що не знайдеш ні шпаринки для альтернативного мислення чи самостійного аналізу дійсності. Ці та їм подібні висловлювання бачимо в *“Українському історичному журналі”, “Віснику Академії наук УРСР”, у журналах “Україна”, “Вітчизна”, “Всесвіт” та багатьох інших періодичних виданнях того часу, де використано широкий арсенал мовних засобів ідеологічного впливу на читача. Не має значення, до якого тогочасного журнального видання звертаємось, всі вони заідеологізовані по вінця. Періодика УРСР 1950–1980 років, як і вся радянська журналістика, не могла оминати цих словесних ідеологічних барикад.*

Заборонивши релігію, знищивши інакодумство, Компартія максимально використовувала власну ідеологію, щоб усебічно формувати й контролювати погляди. Виконання поставленого завдання для журналістики полегшувалось тим, що людям, для *“економії мислення”, властиво наслідувати готові штампи, поняття, погляди, звужуючи свідомість для сприймання інформації.*

Усуненням альтернативних джерел інформації маніпулювання не завершували. Основною умовою ефективного програмування мислення став контроль над *“інформаційним меню”*. У будь-якій газеті чи журналі радянського періоду *“ідеологічні страви”* одні й ті ж. При розмаїтті друкованої продукції (часто змушували громадян передплачувати / купувати її примусово), якнайбільше в ній переважають одні й ті ж стереотипи, що навіюють один і той же набір основних устремлінь та бажань. Так створювали *“інформаційну пастку”*: повідомленнями про внутрішнє, міжнародне і навіть місцеве життя продукували цілковиту одноманітність думок і поглядів. Через відсутність альтернативних поглядів стереотипні твердження ставали рушіями поведінки громадян, їхніми світоглядними першоосновами.

Важливим чинником ідеологізації населення було нескінченне повторення опорних понять – прописних істин марксизму-ленінізму, а тому їх годі було не запам’ятати, вони ставали ідеологічною канвою, керівництвом для оцінок та дій. Науковець Львівського національного університету ім. І. Франка Ольга Федик слушно значила, що комуністична ідеологія спиралася на *“спеціально розроблений “словник”, штучно сформований в ідеологічних кабінетах, позначений тим, що в ньому не називали речей своїми іменами.*

Наприклад: *добробут народу, краса нової людини, моральний кодекс будівника комунізму, світле майбуття, щасливе сьогодення, успішне завершення п'ятирічки, успіхи трудящих у будівництві комунізму, досягнення трудящих, переможна хода комунізму, суспільні блага, щасливе дитинство, окрилені успіхами трудящі, натхненні партією, світлі висоти комунізму, ентузіазм народу, вірність партії* і т. ін. Ці та інші найменування, які обслуговували більшовицьку московську імперію, насправді всі сукупно відображали і називали абсолютну деградацію суспільства та людини” [7, с. 78].

Старанно дозуючи правду, створюючи бажане, уявне як доцільне, об'єктивно існуюче, ЗМІ вибудовували цілий комплекс ідеологічного впливу на маси. Таким чином узвичаювали кліше *передовий досвід, правофлангові змагання, маяки п'ятирічок, видатні досягнення* та ін., виникало чимало інформаційно-політичних одиниць мобілізуючого характеру: *“Під керівництвом КПРС”, “Народ і партія єдині”, “Вперед – до комунізму”, “П'ятирічку – за чотири роки”* і багато інших. Прикрашення дійсності, творення уявного світу є типовим для зображення внутрішнього життя, успіхів і досягнень народів СРСР.

Важлива особливість, характерна для журналістики радянського періоду – безмірне вихвалювання діяльності Комуністичної партії і радянського народу з одночасною забороною будь-якої критики ладу й партії. Коли ж йшлося про світ капіталу, радянські мас-медіа намагались виставити західну цивілізацію в контрастно-негативних тонах. Гостра нищівна критика капіталістичного устрою, що було для журналістської діяльності базовим політичним поняттям, як і фрази з тодішніх наукових видань: *загострення загальної кризи капіталізму, гонка озброєнь, ніщо не врятує капіталізм від економічних та соціальних потрясінь, які наближаються* та ін. Подібним ідеологічним “новоязом” по вінця переповнена журналістика України 1950–80 рр. Такий інформаційний вплив сприймали як об'єктивний, правдоподібний і єдиноправильний. Журналіст ставав заручником партійної ідеології, часто – несвідомим маніпулятором.

Перебуваючи в інформаційному полоні, громадськість мимоволі виконувала запрограмовані цілі. У такий спосіб радянське керівництво досягало партійної підконтрольності й регулювало перебіг соціально-економічних, політико-ідеологічних та культурно-духовних процесів. Людям, котрі перебували в безальтернативному масово-комунікаційному просторі, залишалося надто мало можливостей для усвідомленого вибору.

Для маніпулятивного впливу використовували також засоби “семантики і риторики” [3]. Із цією ж метою актуалізовували “новомову”, щоб “не тільки знаковими засобами забезпечити світогляд і розумову діяльність (...), а й зробити неможливими будь-які інші спрямування думки” [1]. У цьому аспекті широко практикувалися афористичні висловлювання, гасла, рубрикації, стереотипні ідеологічні штампи тощо.

Українська дослідниця Ольга Федик справедливо зазначила: “Неадекватні номінації створювали психологічні бар'єри між людьми, формували неправдиве неправильне уявлення про суспільство та саму людину. Комуністичний новояз, як його називав англійський письменник Орвел [4], зашифрував не тільки правду про дійсність, але й наше минуле. Історія України була повністю атрофована і цілком вилучена з національної свідомості, що віддалило нашу націю від духовних джерел, позбавило її спадкоємності щодо національної ідеї, спричинило своєрідні провалля між поколіннями” [7, с. 80–81].

Радянські ЗМІ досягали заангажованості свідомості послідовно через інформаційне програмування. Особливо це помітно в політично обрамлених журнальних публікаціях, зокрема культурницького спрямування. Нерідко поодинокий факт стає відправним для упереджених висновків. Часто повторювані фрази типу: *загниваючий капіталізм, відмираючий клас, буржуазна культура, буржуазний націоналізм* та інші ідеологічні кліше набувають надмірного емоційного забарвлення. У їхньому контексті вибудовували й структуру публікацій.

За десятиріччя радянської влади видозмінився менталітет громадян СРСР, сформувалося їхнє заангажоване мислення й відпала потреба в жорсткому контролі.

Широкі верстви звикли думати стереотипами партійно-радянських ЗМІ. Приміром, що *Л. Брежнєв – мудрий політик і державний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС і тричі Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці і невтомний борець за мир; автор визначних праць: “Мала земля”, “Відродження”, “Цілина”...* Гіперболізація ролі “вождя” свідчить про повернення культу особи, критикувати який боялися. До культового возвеличування прилучалася, звичайно, і журналістика. Індивід втрачав внутрішній самоаналіз, його підміняла тиранія “логічних доведень” пропонованої інформації.

Тематика багатьох журнальних матеріалів засвідчує інерційну заангажованість у висвітленні багатьох питань. Низка публікацій 1986 року ще рясніє багатьма вкрапленнями марксистсько-ленінської ідеології. Відхід журнальних видань від компартійних шаблонів мислення розпочинається приблизно в 1987 році. Проходить болісно, суперечливо, завершуючись у середині 1988-го.

Неминучий плін часу, перебіг історичних подій поступово усувають помилкові ідеї, віддаючи перевагу справжній істині (хоча це й непросто). Вона не може бути одержана “іншим шляхом, окрім боротьби всіх ідей – істинних чи облудних, нісенітних або розумних. Лише з ось цієї суміші походить звичайний розум, здатність розрізняти добро й зло, людина навчається обирати одні ідеї та відкидати інші” [6, с. 7–8].

Тоталітарні режими рано чи пізно закінчують своє існування крахом. Із відходом радянської політичної системи без співчуття й жалю відмерло й надумане, облудне слово марксистсько-ленінської ідеології, хоча частина громадян досі перебуває в полоні комуністичної свідомості. Жорстке ідеологічне втручання, постійний контроль, диктаторське керівництво призвели до зубожіло-догматизованого мислення й закріплення творчості. Історичний урок журналістики минулого переконує, що нав’язування розуміння, а не забезпечення сприйняття об’єктивних реалій і тенденцій суспільного розвитку є примарним. А тому сучасні мас-медіа не повинні насаджувати свого бачення, а створювати широкий інформаційний простір.

Пропонована публікація допомагає переосмисленню журналістського процесу минулого й сьогодення, відтак сприяє побудові новітньої української преси на засадах демократизму.

Список використаної літератури

1. Вовк А. Політичний міт / Анна Вовк // www.ji.lviv.ua/n30texts/vovk.htm. – 2016. – 9 лип.
2. Герман І. Мовностилістичні особливості періодичної преси Запоріжжя 20-х років: основні шляхи вдосконалення літературних норм та стилю / Ірина Герман // <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1052>. – 2017. – 27 серп.
3. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / Сергей Кара-Мурза // www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul49.htm#hdr_72. – 2016. – 1 лип.
4. Оруэлл Д. 1984 / Джордж Оруэлл // <http://lib.canmos.ru/getfile.php?file=1247>. – 2015. – 31 авг.
5. Потятиник Б. Тоталітарна журналістика: Текст лекцій / Борис Потятиник. – Львів : Ред.-вид. відділ, 1991. – 80 с.
6. Робеспьер М. Речь о свободе печати, произнесенная в Якобинском клубе 11 мая 1794 года и повторенная в Национальном собрании 22 августа того же года / Максимилиен Робеспьер. – М. : Изд. В. М. Саблина. 1906. – 16 с.
7. Федик Ольга. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / Ольга Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 300 с.

References

1. Vovk, A. (2016) Politychnyi mit // www.ji.lviv.ua/n30texts/vovk.htm. – 9.07.2016 (in Ukr.).
2. Herman, I. (2017) Movnostylistychni osoblyvosti periodychnoi presy Zaporizhzhia 20-kh rokiv: osnovni shliakhy vdoskonalennia literaturnykh norm ta styliu / Iryna Herman // <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1052>. – 27.08.2017 (in Ukr.).
3. Kara-Murza, S. (2016) Manipulyatsiya soznanyem // www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul49.htm#hdr_72. – 1.07.2016 (in Russ.).
4. Oruell, D. 1984 (2015) / *Dzhordzh Oruell* // <http://lib.canmos.ru/getfile.php?file=1247>. – 31.08.2015.
5. Potiatynik, B. (1991) Totalitarna zhurnalistyka: Tekst lektsii. Lviv: Red.-vyd. viddil (in Ukr.).
6. Robesper, M. (1906) Rech o svobode pechaty, proyznesennaia v Yakobynskom klube 11 maia 1794 hoda u povtorennia v Natsyonalnom sobranii 22 avhusta toho zhe hoda. M.: V. M. Sablyna (in Russ.).
7. Fedyk, O. (2000) Mova yak dukhovnyi adekvat svitu (diisnosti). Lviv: Misioner (in Ukr.).

KOLISNYK Yuriy Viktorovich,

Ph. D. in Social Communications Professor of Bokhdan Khmelnytsky Chercassy National University
Chercassy, Ukraine

e-mail: kolisnykur@ukr.net

**LANGUAGE STEREOTYPES OF THE SOVIET MASS MEDIA, THEIR ROLE IN
FORMING PUBLIC CONSCIOUSNESS (ON THE BASIS
OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIAL REPUBLIC'S MAGAZINES IN 1950–1980)**

Introduction. *Press of the former Soviet Union is proved to have been greatly influenced by the authorities. They control all the stages of preparation material, used strict political censorship. One of the impact methods was a linguohypnosis. It implied permanent repetition of the set phrases and expressions which made the citizens' thinking unique. The Soviet press helped to programme people's behaviour, implanted the systems of the set values, ideals and moral imperatives.*

The purpose of the article is to explore the lexis of the newly formed language used by the Soviet press as well as to determine its most frequent items. Among the applied scientific methods there are the following: context analysis, selectional option, comparative analysis of the words and word-combinations.

Results. *The press of the Ukrainian Soviet Socialist Republic had its characteristic features, a range of topics, language and stylistic peculiarities. The words like "mercy, wisdom, joy, good, compassion, love, pietism were seldom used; mass media attributed a different stylistical colouring to the words: God, Bible, faith, church, religion". By language means totalitarian regime implanted russification, destroyed the national ideals, cultivated obedience, and spread the party myth-making. Meanwhile the Ukrainian people tried to preserve its values, interests and likings. Nobody named oneself to be a hero or a winner, but many articles and reports provided with communism new language repeating it many times. That was the hypnosis of the human consciousness.*

The USSR citizens lived under total ideological pressure which was multiply repeated by the press. Having prohibited religion and destroyed different way of thinking the Communist party used its own ideology to the greatest extent to make total formation and control.

Doing the put task for journalism was simplified by the fact that people were eager to resemble the ready made stamps, nations and views for the thought economy.

The main condition of the efficient thought programming was the control of the "information menu."

There was a great variety of the printed production, and citizens were often made to subscribe some newspapers and magazines. Still the same stereotypes prevail in them.

An important factor of the population's ideologization was endless repetition of the basic concepts which were the main truths of the Marxism and Leninism. Thus they could not help being remembered, becoming an ideological canvas and criteria for evaluations and actions.

The Communism ideology was supported by the specially created vocabulary, artificially made in the ideological offices. Its characteristic feature was giving no true names to the things. The following examples were quite common: people's welfare, a new human's beauty, Communism builder's morals, light future, happy present days, successful completeness of the 5-year plan, workers' success in building Communism, workers' achievements, winning movement of the Communism, social conveniences, happy childhood, inspired by the party, etc.

Making desired and imaginable as proper and existing, mass media built the whole complex of the mass ideological influence. Thus a number of cliches became common, among them one can name such as "advanced experience", "right flank competitions", "signals of the 5 year plans", "prominent achievement". Many informational and political items got mobilization character, like "under the management of the Communist party", "People and the party are united", "Forward to the communism!"

Originality. *In spite of the wide range of scientific research in the field, the majority of the scholars emphasized only separate aspects of the Soviet mass media impact on the public consciousness. Up to now no profound researches on the mentioned theme have been fixed in scientific publishing.*

Conclusion. *The deep analysis of the Soviet press in 1950-1980 proved that manipulation had been widely used in the Soviet journalism. Its main purpose was to realize the Communist party's main policy and its leaders' plans. An influential means of population ideologization was constant spreading of the basic concepts – fundamental maxims of the Marxism-Leninism.*

Today's journalism should take into consideration the past experience and draw the necessary conclusions. They are: no mind imposing is allowed and anything made by force is not readily accepted by human consciousness. That is why current mass media mustn't implant their point of view and do the opposite – to create a wide information space.

Key words: *communist society, marx-lenin ideology, communist doctrine, soviet press, information space, totalitarian methods of informing, language-ideological stereotypes, outer control of the mass-media, manipulation of the public consciousness.*

Надійшла до редакції 14.09.17

Прийнято до друку 18.10.17

УДК 811. 161. 2'36 (045)

ЗАЙЦЕВА Олена Миколаївна,
аспірантка кафедри української філології
та славістики Київського національного
лінгвістичного університету
e-mail: helenzaitseva@i.ua

АКТИВІЗАЦІЯ ВАРІАНТНИХ ФОРМ СЛОВОЗМІНИ ІМЕННИКІВ ТА ЧИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНОМУ ТЕЛЕМЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проаналізовано найпоширеніші сучасні тенденції вживання словозмінних форм іменників та числівників у сучасному телемедійному дискурсі, виявлено активізацію вживання варіантних вторинних форм зазначених іменних частин мови. У ході дослідження з'ясовано, що мовці сучасного ефірного мовлення обирають переважно вторинні паралельні форми словозмінної парадигми іменників чоловічого роду II відміни однини. У словозмінній парадигмі числівників, що реалізовані в мовленні тележурналістів українських каналів, відстежено тенденцію на користь вибору вторинних паралельних флексій у формі давального відмінка, у формі орудного відмінка та з прийменником у формі місцевого відмінка. Спостережено, що носії телевізійного професійного мовлення свідомо вживають відмінкові форми виразніші, оригінальніші та такі, що відповідають автохтонним ознакам української мови.

Ключові слова: *варіантні форми; паралельні флексії; відмінкові форми іменників; відмінкові форми числівників; словозміна; словозмінна парадигма форми давального відмінка; форми орудного відмінка; форми місцевого відмінка; сучасне українське телемовлення.*

Постановка проблеми. Мова сучасного українського телевізійного дискурсу перебуває нині в стані динамічних змін і хитання в межах як прескриптивної, так і дескриптивної морфологічної норми. Це призводить до вільного вибору мовцями тих чи тих варіантних мовних форм, що, безумовно, спричинено загальною демократизацією суспільства. В українському телевізійному мовленні варіантність поширена чи не найбільше на рівні граматики, у межах словозмінної парадигми, особливо це помітно в іменниках і подекуди в числівниках. Уважаємо за доцільне звернути увагу на активізацію вживання варіантних відмінкових форм у парадигмі іменника та числівника сучасного українського телемовлення, оскільки саме зараз під впливом суспільних зрушень у носіїв мови формується новий мовний смак, мовні вподобання, які в подальшому можуть спричинити й зміни норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема активізації варіантних словозмінних форм іменників та числівників (а також інших частин мови) на межі XX і XXI століть неодноразово викликала наукове зацікавлення в дослідників граматичної системи української мови. Серед них найбільш виразними є праці І. Г. Матвіяса, який упродовж тривалого часу досліджував іменникові варіанти в українській мові, а також взаємодію західного й східного варіантів української літературної мови [1]; З. О. Валюх, яка ґрунтовно досліджує системні парадигматичні відношення на морфологічному (словозмінному та словотвірному) рівні [2]; В. О. Юносової, яка вивчала варіантність відмінкових закінчень іменників сучасної української мови [3]; Л. М. Колібаби, Т. А. Коць – дослідження варіантності відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови, зокрема й висвітлення цього явища в

попередніх мовних епохах та правописних системах [4; 5]. Деякі лінгвісти досліджували варіантність (паралельність) уживання окремих словозмінних форм у відмінковій парадигмі іменника, класифікуючи їх як морфологічні варіанти [6], інші – морфологічні можливості окремих відмінків у контексті сучасного висвітлення. Так, Г. Г. Голосовська виявила морфологічні можливості українського давального відмінка в контексті сьогодення і, зокрема, його семантико-синтаксичну омонімію [7]. Чимало науковців досліджують мовну варіантність в аспекті соціолінгвістики [8; 9], а також ґрунтовно вивчають сучасні тенденції розвитку мови [9; 10]. Л. І. Кучеренко і М. Д. Карп'юк зробили класифікаційний розподіл варіантів [12; 11].

Як бачимо, у сучасній українській лінгвістиці наукові інтереси з теми нашого дослідження досить широкоаспектні, однак недостатньо праць, присвячених аналізу вживання варіантних відмінкових форм іменників та числівників у сучасному телевізійному мовленні. Тому ставимо за **мету** виявити основні тенденції активізації словозмінних паралельних форм іменника та числівника. Основними **завданнями** нашої розвідки є: проаналізувати характерні особливості вживання словозмінних іменникових та числівникових форм; продемонструвати найуживаніші в телемовленні сучасних інформаційних телеканалів основні варіантні форми іменників та числівників української мови.

Виклад основного матеріалу. Нині в лінгвістиці очевидний такий факт: що розвинутішими й інтелектуальнішими постають у ході свого інтенсивного розвитку новітні мовні тенденції, то граматично розгалуженішою й розхитанішою виявляється їхня система, яка увиразнена модифікаційними й варіантними змінами. З огляду на це заслуговує на увагу науковий погляд Л. І. Шевченко, яка репрезентує (у всій її парадоксальності визначення) концепцію Ф. Гегеля, що «мова найцивілізованіших народів має найменш досконалу граматику» [13, с. 65]. Авторка констатує: «Чим вищий розвиток людського мислення, тим тіснішими стають для нього сталі правила граматики, і думка спричиняє до «розхитування» цих правил» [13, с. 65]. Дослідниця інтелектуалізації української мови так пояснює концептуальний принцип Ф. Гегеля щодо суті процесів інтелектуального пізнання та його мовної репрезентації: «Статична нормативність, характерна для граматики розвинутих мов, справді несе в собі можливість і необхідність трансформації, що пов'язано з більш високими творчими, інтелектуальними завданнями у сфері комунікації, максимальною персоніфікацією висловлення в найрозвиненіших мовах. На відміну від конкретно-понятійного мислення – мислення на рівні творчого інтелекту (розуму) відтворює складні ряди мислительних логічних і чуттєвих асоціацій. Отже, і говорити можна не про недосконалість граматики високорозвинених мов, а про її функціональну поліваріантність, найменш строго окреслений семантичний і граматичний узус» [13, с. 65].

Якщо в баченні Л. І. Шевченко йдеться про сферу комунікації, що, як відомо, закономірно реалізована в усній формі мовлення комунікантів, то логічно припустити, що телемовлення також можна зарахувати до такої мовно-комунікаційної царини. Очевидним є те, що телевізійний дискурс нині демонструє несталий, динамічний узус, розгалужену мовну варіантність, зокрема й морфологічну, яку представлено новітніми лінгвістичними тенденціями не менше, ніж на інших структурних мовних рівнях. Нерідко всі ці чинники зумовлюють і розхитування морфолого-граматичної мовної норми, яка, на думку Т. А. Коць, «об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і засобів слововживання» [5, с. 49] (останні, власне, і є об'єктом нашого дослідження – О. 3.). Однак потрібно зауважити, що дослідники також визнають, що «варіантність (і зокрема хронологічно обмежена) – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови» [5, с. 49] і відповідно «варіанти – це потужний резерв мови. Варіантність слова, як і варіантність інших мовних одиниць, характеризує норму більшості сучасних високорозвинених мов» [14, с. 28]. Отже, *варіантом* (як предметом варіантності), за визначенням Д. І. Ганича й І. С. Олійника, є «видозміна або

різновид мовної одиниці, фонему, морфему, слова тощо. Варіанти морфем – це різновиди морфем, які тотожні за значенням, мають спільне походження, відрізняються фонемним складом і можуть взаємно замінювати одна одну» [15, с. 31]. Прикметно, що автори зазначеного лексикографічного видання ілюструють цю словникову статтю саме паралельними формами давального відмінка однини іменників чоловічого роду (про які йтиметься далі в цій статті), однак флексійну морфему *-ові* виносять як вторинну, варіантну до *-у* (очевидно, зважаючи на тодішні суспільні обставини): «Флексійна морфема давального відмінка однини іменників чоловічого роду *-у* має своїм варіантом *-ові*: *братау – братові, товаришу – товаришеві*» [15, с. 31].

Оперуючи таким терміном, як *словозмінна парадигма* в іменниках та числівниках, не можемо не погодитися з науковими висновками З. О. Валюх щодо його суті: «Словозмінна парадигма, як і словотвірна й дериваційна синтаксична парадигми, являють собою впорядковані сукупності одиниць мовної системи, які перебувають у парадигматичних відношеннях і виконують системотвірну функцію. Словозмінна парадигма – це набір словоформ тієї самої формотворчої основи, які реалізують її граматичні потенції, закладені системою. Вона є об'єктивною характеристикою особливостей граматичної структури частин мови та їхніх основних граматичних категорій» [2, с. 144]. Науковець слушно запевняє, що умовою формування парадигм у морфології є здатність вихідної одиниці до регулярних структурно-семантичних модифікацій, що відбуваються за допомогою формальних операцій [2, с. 144]. Отже, у мові виникають вторинні варіантні атрибути (засоби) відмінкової парадигми. З. О. Валюх зазначає, що «морфологічні парадигми, зокрема словозмінна та дериваційна, репрезентують схеми породження (деривації) вторинних одиниць, які формуються на основі однієї вихідної одиниці і завдяки цьому асоціюються як такі, що перебувають з нею в парадигматичних відношеннях. Мовець може вибирати якийсь компонент парадигми залежно від комунікативних завдань та структурних властивостей самих компонентів і парадигми загалом, тому парадигматику усвідомлюють як галузь закономірного варіювання одиниць і категорій мови в процесі їхнього функціонування з метою побудови мовлення» [2, с. 139]. Зважаючи на диференційні ознаки таких компонентів парадигми в сучасній лінгвістиці, дослідники номінують їх по-різному: *варіант*, *дублет* або *паралельна форма*, у більшості випадків відзначаючи підпорядкування двох останніх термінів першому [11, с. 74]. М. Д. Карп'юк наголошує, що дослідження словозмінних варіантів літературно-нормативного чи діалектного рівнів окреслено терміном *паралельна форма*, а вивчення таких однокоренових утворень, між якими встановлені дублетні відношення, пов'язане з терміном *дублет* [11, с. 74]. Л. І. Кучеренко кваліфікує варіантність дещо виразніше, загалом дотримуючись тієї самої концепції. Дослідниця чітко диференціює формальну й семантичну варіантність (остання передбачає існування кількох значень за наявності однієї матеріальної оболонки). Формальна ж варіантність (яка і є об'єктом нашого дослідження) означає наявність паралельних засобів передавання змісту, коли одне значення може бути виражене кількома матеріальними оболонками [12, с. 61]. Уважаємо доречним послуговуватися саме таким терміном – *паралельні засоби* або *паралельні форми*.

З огляду на сказане вище, зауважимо, що ми відстежили й зафіксували чимало таких паралельних форм словозміни в мовленні тележурналістів сучасних українських телепередач (переважно інформативного змісту). Найбільшу кількість варіантів демонструють іменникові та числівникові паралельні форми відмінювання давального, орудного та місцевого відмінків. Орудний відмінок іменника репрезентує варіантність у межах двох паралельних матеріальних оболонок (формальну варіантність) і водночас може являти собою комбіновану варіантність [12] у межах синтезу синтаксичного рівня мови і формально-граматичного вияву (*розповісти по телефону – розповідати телефоном*).

Як засвідчує дібраний фактичний матеріал, сучасний телевізійний усномовний дискурс телеканалів *СТБ, Студія 1+1, ICTV, 24 канал, 112 Україна, NewsOne, Еспресо TV* спрямований на пошук оригінальних виражальних мовних засобів, питомих, застарілих, рідковживаних, діалектних слів, а також варіантних дублетів і вторинних паралельних форм. У такий спосіб мовці телекомунікаційної сфери (не лише журналісти, телеведучі, але й респонденти, гості телестудій – аналітики, політологи, урядові особи) намагаються увиразнити своє мовлення, повернути його до самотності, надати йому оригінальності, несхожості з іншими слов'янськими, зокрема з російською, мовами. Останній чинник зумовлює частотну появу в телемовленні паралельних форм відмінювання, які не мають аналогів у російській мові, тобто є самотніми, оригінальними, власне питомими й давніми. Коли говоримо про активізацію паралельних закінчень, які за своєю природою є варіантними, маємо на увазі тенденційне частотно-послідовне вживання менш активного мовленнєвого варіанта, адже відомо, що варіантів однієї відмінкової форми має існувати в словозмінній парадигмі не менше ніж два, один із яких домінує в мовленні, а інший перебуває на периферії мовної системи. Говорячи про український усномовний телевізійний дискурс і динамічні зміни, що відбуваються в його межах на тлі граматичної норми, маємо на увазі передусім дескриптивну норму, яка відображає реальний стан мовних варіантних явищ у сучасних різнорівневих тенденціях. Т. А. Коць у цьому контексті зазначає, що «дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в окремий період розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу» [5, с. 48].

Іменники. Відомо, що іменник як основна іменна частина мови демонструє найбільш широку варіантність граматичних форм словозмінної парадигми. Сучасний мововжиток журналістів демонструє передусім активізацію паралельних форм непрямих відмінків іменників II відміни назв істот (більшою мірою) та неістот. Проілюструємо це на прикладі іменників у формі давального відмінка.

Давальний відмінок, як зазначає І. Р. Вихованець, виконує низку функцій: «окрім первинної семантико-синтаксичної функції адресата дії, він має первинну формально-синтаксичну функцію придієслівного напівслабокерованого другорядного члена речення і в типових виявах комунікативну функцію компонента комплексної реми за актуального членування речення» [16, с. 73]. Більшість іменників у формі давального відмінка, які представлені у фрагментах українського теледискурсу, репрезентують первинну семантико-синтаксичну функцію, однак є такі, що виражають вторинну функцію суб'єкта стану, наприклад: *наймолодшому гірникові не виповнилося і 19 років* (ICTV, Надзвичайні новини, 07.03.2017 р., 09:15, ведучий) або вторинну функцію об'єкта дії: *пам'ятника Шевченкові довелося чекати чи не сотню років* (ICTV, Факти, 09.03.2018 р., 21:00, журналістка).

Відомо, що граматичною нормою для форми давального відмінка іменників чоловічого роду II відміни однини є вживання паралельних закінчень **-ові, -еві (-єві), -у** (*батькові – батьку, робітникові – робітнику*). І хоч чинний правопис фіксує форму із флексією **-ові** як основну, першорядну, однак у реальній мовній практиці загальнонародного варіанта мови тривалий час і донині переважає форма з **-у**. Закінчення **-у** в давальному відмінку однини іменників II відміни презентоване в працях багатьох авторів як основне, «оскільки воно притаманне всім без винятку іменникам II відміни» [3, с. 45]. Стверджуємо це на основі власних спостережень та висновків інших дослідників. Мова ж телебачення як мова літературного варіанта загальнонаціональної мови дотепер послуговувалася збалансовано обома варіантними формами. Нині ж форма давального відмінка з флексією **-ові** домінує в мовленні й поступово витісняє форму з **-у**. Про це зазначала й В. О. Юносова [3, с. 46]. Таку тенденцію простежуємо у фрагментах мовлення, із яких виокремлюємо іменники, що за семантичним наповненням належать до

категорії істот чи неістот. Серед іменників-назв істот у сучасному теледискурсі спостережено такі групи: 1) власні назви-антропоніми (*Кравчукові, Трампові, Смітові*), напр.: *Павлові* вдруге відмовили (СТБ, Вікна, 06.12.2017 р., 22:00, журналіст); від готелю, що належить *Трампові* (112 Україна, Новини, 04.02.2017 р., 12:00, ведуча); чіткий сигнал Володимирові *Путінові* (тут наявна стилістично не виправдана тавтологія закінчень) (СТБ, Вікна, 28.07.2017 р., 18:00, журналіст); кілька разів намагалися надати слово Валерію *Хмельнюкові* (навпаки – стилістично й нормативно виправдано, урізноманітнено згідно із законами евфонії: в імені – форма з -у, у прізвищі – форма із флексією -ові, -еві, -єві) (ICTV, Інсайдер, 15.12.2016 р., 20:20, журналістка); 2) загальні назви на позначення осіб за професійними, родинними, статевими ознаками (*журналістові, чоловікові*), напр.: тридцятип'ятирічному *сержантові* пробило руку (СТБ, Вікна, 03.02.2017 р., 18:00, журналістка); саме ця підтримка і допомогла *футболістові* (СТБ, Зіркове життя, 19.01.2017 р., 10:40, голос ведучого за кадром); чи вдалася *крадієві* відчайдушина втеча? (ICTV, Надзвичайні новини, 16.02.2017 р., 19:25, ведуча); ця річ належить *чоловікові* (СТБ, Битва екстрасенсів, 30.01.2017 р., 11:20, ведучий); рушниця належала її *зятєві* (ICTV, Інсайдер, 16.02.2017 р., 20:20, ведучий).

Зафіксовано такі фрагменти телемовлення з іменниками-назвами неістот, які активізовані останнім часом: *проїхати автомобільному транспортіві* (ICTV, Надзвичайні новини, 20.02.2017 р., 09:15, ведучий); *підтримка енергетичному секторові* (СТБ, Вікна, 28.07.2017 р., 18:00, ведуча); *дуже допомагав університетові* (СТБ, Вікна, 31.03.2017 р., 18:00, журналіст); *хоч надра дійсно належать народові* (112 Україна, Новини, 01.04.2017 р., 19:00, журналістка). Стосовно останнього прикладу зазначимо, що лінгвісти вбачають деякий синкретизм між семантичною і формально-граматичною природою таких іменників під час визначення категорійної належності до істот чи до неістот. Автори теоретичної морфології української мови зараховують до таких суперечливих одиниць назви сукупностей людей і тварин (*народ, натовп, загін* тощо) [16, с. 98]. Не лише власні назви імен та прізвищ демонструють активізацію в телевізійному мовленні питомих українських закінчень -ові, -еві, -єві, а й топоніми, зокрема назви країн, є репрезентантами таких флексій: *найперше, що допомогло Бухарестові* (Студія 1+1, ТСН, 02.02.2017 р., 19:30, журналістка).

Варто зауважити, що вживання флексії -ові, а також граматично тотожних флексій -еві, -єві (*секретареві, краєві*) у формі давального відмінка іменників II відміни є досить давньою та узуальною нормою. Її кодифіковано правописом української мови 1928 р. Цей правопис і донині вважають таким, що найбільше відображав питомі органічні риси української мови. Самобутні граматичні форми давального відмінка із закінченням -ові, -еві, -єві в ньому подано як такі, що властиві «майже всім іменникам чоловічого роду» (*братові, дубові, сторожеві, росьві*), а флексії -у, -ю – іменникам ніякого (тобто середнього – О. З.) роду (*дереву, гнізду, селу*).

Дослідниця прескриптивної норми в документах 30–50 років XX століття Т. А. Коць [17, с. 49] зазначала, що в мовно-діловій практиці того періоду у формах давального відмінка іменників чоловічого роду II відміни традиційно переважали закінчення -ові, -еві, які були регулярними в назвах істот та неістот. На ще більшу давність цих відмінкових форм указують і праці авторитетних граматистів А. Ю. Кримського і Є. К. Тимченка [5, с. 50].

Загальновідомо, що чимало лінгвістів досліджують відмінкові форми іменників із погляду функціонально-стильового й мовно-естетичного вживання (С. Я. Єрмоленко, О. Д. Пономарів, Л. М. Колібаба, Т. А. Коць та ін.). О. Д. Пономарів, зокрема, зазначає, що форми з -ові, -еві, -єві у давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни увиразнюють диференціацію відмінкових функцій, а закінчення -у, -ю натомість спричиняють монотонність усного тексту, віддалення його від живої основи мовлення [14, с. 29]. Г. Г. Голосовська стверджує, що вживання закінчень -ові, -еві, -єві в давальному

відмінку іменників чоловічого роду II відміни внеможливорює явище омонімії, що є традиційно проблемним для мови [7, с. 21].

Орудний відмінок іменника в українській мові є досить своєрідним щодо парадигми відмінювання. Його граматико-синтаксична диференційованість залежить від семантичних особливостей слова, а паралельні відмінкові закінчення притаманні не всім іменникам. Лінгвісти довели, що в сучасній українській мові «для орудного відмінка множини іменників не характерне широке використання варіантних закінчень» [3, с. 84]. Дослідниця варіантності відмінкових закінчень іменників В. О. Юносова запевняє, що їх мають лише поодинокі іменники, які кодифіковані в орфографічних словниках української мови. Це іменники на кшталт *ворітьми* і *воротами*, *дверми* і *дверима*, *грішми* і *грошима*, *кіньми* і *конями*, обидві варіантні форми яких є нормативними й досить давніми. Нині ж простежуємо тенденцію до вживання в мовленні форм орудного відмінка *грішми*, *кіньми*, *ворітьми*, хоч зафіксовано й рідковживану варіантну форму *конями*: *мати придбала якраз на річницю керування конями* (24 канал, Наші гроші, 24.10.2016 р., 21:30, журналістка). Інші фрагменти мовлення ілюструють такі форми: *аби пожитися грішми* (ICTV, Надзвичайні новини, 27.05.2017 р., 19:20, ведуча); *хто грає їхніми грішми* (ICTV, Надзвичайні новини, 20.02.2017 р., 19:20, ведучий). Зафіксовано й уживання орудного прийменникового відмінка: *касети з грішми* (ICTV, Надзвичайні новини, 25.02.2017 р., 19:20, ведучий); *кладе конверт з грішми до кишені* (Студія 1+1, ТСН тижня, 09.04.2017 р., 19:30, журналіст).

Як зазначає І. Р. Вихованець, орудний відмінок іменників – «одна з периферійних градем морфолого-синтаксичної категорії відмінка, що в морфологічному плані входить як п'ятий компонент до відмінкової парадигми однини й множини з її диференційованою сукупністю флексій і виражає первинну інструментальну семантико-синтаксичну функцію, первинну формально-синтаксичну функцію придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення і в типових виявах комунікативну функцію компонента комплексної реми за актуального членування речення» [16, с. 75]. Сучасний український телевізійний дискурс, як і мова творів художньої літератури, демонструє зразки вживання орудного відмінка іменників у вторинних семантико-синтаксичних функціях зі значенням простору. І. Р. Вихованець зауважує, що такий орудний відмінок «валентно поєднаний з дієсловами руху і виражає шлях руху» [16, с. 76]. Саме ці найчисленніші форми орудного відмінка, поєднані з дієсловами руху, зафіксовані в мововжитку журналістів та телеведучих українського ТБ: *можуть покатати вас озером* (Студія 1+1, Сніданок з 1+1, 07.12.2017 р., 07:30, журналіст); *проїхався містом і різдвяний трамвайчик Святого Миколая* (ICTV, Факти, 11.12.2017 р., 8:45, журналістка); *їдемо разом бездоріжжям* (ICTV, Факти, 01.12.17 р., 21:00, журналіст); *вирушив у подорож Європою* (24 Канал, Право на владу, 06.12.2017 р., 22:40, ведучий за кадром); *я багато їжджу світом* (Студія 1+1, ТСН, 17.11.20 р., 19:30, журналіст); *проїзду не буде Хрещатиком, Лаврою, Михайлівською* (112 Україна, Новини, 21.11.2016 р., 07:00, ведучий); *ми мандруємо Словенією* (Студія 1+1, Сніданок з 1+1, 07.12.2017 р., 07:30, ведучий). Безумовно, така форма орудного відмінка іменника відповідає граматичній нормі вторинних просторових семантико-синтаксичних відношень цієї частини мови. Однак зауважимо, що дотепер у мовній практиці і в мові телебачення (можливо, у мові ТБ дещо меншою мірою) уживанішою була саме в цій функції форма місцевого відмінка з прийменником *по*, який також залежить від дієслів руху і стоїть у позиції придієслівного керованого другорядного члена речення, щоправда, уживається у вторинній семантико-синтаксичній функції динамічної локалізації [16, с. 80]. Отже, дотепер мовці частіше вживали таку форму: *покатати по озеру, проїхався по місту, їдемо по бездоріжжю* і под., хоч ці конструкції досить громіздкі й незграбні. Нині ж у мові тележурналістів (і відповідно в мовленні пересічних носіїв мови, які наслідують мову телевізійних ЗМІ) простежуємо виразну тенденцію до активізації форм орудного відмінка іменника з просторовою семантикою: *покатати озером, проїхався містом, їдемо бездоріжжям* і под. (закінчення *-ам, -ем (-єм), -ям* – відповідно до основи іменників середнього роду II відміни). Семантична тотожність

форм і їхня граматико-синтаксична відповідність дають підстави вважати такі конструкції варіантними в межах різних рівнів – морфолого-граматичного й синтаксичного (комбінована варіантність). У лінгвістиці визнано, що на деякому синхронному етапі з двох варіантних форм одна завжди домінує, інша відходить на периферію мовної системи, тож нині спостерігаємо, як форма орудного відмінка з просторовою семантикою стає домінантною в сучасному мовленнєвому дискурсі.

У телеінформаційному медіатексті, який репрезентують переважно інформаційні й аналітичні телепередачі, блоки новин, а також деякі пізнавальні передачі, представлено й форми орудного відмінка зізначенням часу: *вихідними депутати-опозиціонери влаштували протести* (112 Україна, Новини, 19.12.2016 р., ведуча); *минулими вихідними тут відзначили святкування...* (112 Україна, Новини, 05.11.2016 р., 18:00, журналістка).

Окрім часової семантики, форма орудного відмінка іменника може виражати порівняльне значення: *стрілкою фурією промчала усіма провідними російськими телеканалами* (про К. Собчак – О. З.) (24 канал, Весті Кремля, 15.03.2018 р., 16:30, ведучий).

Місцевий відмінок в українській мові, окрім первинних семантико-синтаксичних функцій (власне-локативної, функції статичної локалізації), виконує ще й вторинні семантико-синтаксичні функції: вторинна динамічна локалізація, вторинна інструментальна, вторинна суб'єктна і вторинна об'єктна [16, с. 80–81]. Місцевий об'єкта іменників привертає увагу насамперед тому, що він також має паралельні відмінкові закінчення, які увиразнюють публіцистичне мовлення. Уживання таких форм спостерігаємо у фрагментах мововжитку журналістів, наприклад: *лікарі поставили хрест на хлопчикові* (СТБ, Вікна, 30.11.2017 р., 18:00, ведуча); *у тому рахункові стоять* (СТБ, Вікна, 27.02.2017 р., 22:00, журналістка); *у всесвітньому рейтингові* зазначено (СТБ, Вікна, 01.05.2017 р., 18:00, журналіст); *пасажирів відкрили вогонь по водієві* (112 Україна, Студія 112 Live, 15.05.2017 р., 07:15, ведуча). Для цього відмінка паралельною (дублетною) є флексія *-у, -ю*: *на хлопчику, у рахунку, у рейтингу, по водію*. За останнє десятиліття спостерігаємо тенденцію до частотного вживання флексій *-ові, (-еві, -єві)*, а не *-у* в місцевому відмінку іменників з об'єктною семантикою. І. Р. Вихованець зазначає, що в місцевому об'єкта «при дієсловах нейтралізуються значення прийменників *в (у), на, по*, які тяжіють до дієслова і стають своєрідними дієслівними постфіксами, і посилюється функціональна роль флексій місцевого відмінка» [16, с. 81].

Числівники. У сучасній українській мові числівникову парадигму відмінювання представлено чіткою нормою (орфоепічною, граматичною та орфографічною) варіантних паралельних закінчень. Вони притаманні практично всім непрямим відмінкам числівників.

Як відомо, більшість кількісних числівників (зокрема, прості числівники від *п'яти* до *двадцяти*, числівник *тридцять*, а також складні числівники – назви десятків від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*) у давальному відмінку мають паралельні флексії *-и, -ом*. Чинний правопис фіксує норму словозміни для таких числівників за зразком відмінювання *п'ять*: *п'яти – п'ятьом* (саме в такій послідовності флексій). Однак у новітніх академічних виданнях форми словозміни числівників представлені в такому порядку: *п'ят'-ом (п'ят'-и)* [16, с. 176]. Прикметно, що аналогічно подано й форми родового та місцевого відмінків. Очевидно, у такий спосіб провідні мовознавці рекомендують уживати насамперед форму із флексією *-ом* як питому, оригінальну й таку, що чітко диференціює закінчення відмінкової парадигми числівників. Науковці запевняють, що «домінують тепер вторинні відмінкові форми із флексіями *-ох* (у Р. в. і М. в – О. З.), *-ом*, які набувають дедалі більшого поширення під впливом відмінювання числівників *два, три, чотири*» [16, с. 176]. Тележурналісти вживають переважно вторинну (за чинним правописом) форму відмінювання числівника з флексією *-ом*, імовірно, з метою увиразнити та врізноманітнити своє мовлення. Сучасна мовна практика і, зокрема, мова телебачення переконливо демонструють, як одна з паралельних форм словозміни стає домінантною, престижною й витісняє з ужитку іншу: *обиратимуть запобіжний захід шістьом людям*

(112 Україна, Студія 112 Live, 17.05.2017 р., ведучий); *так само пощастило ще сімом суддям* (Студія 1+1, ТСН тижня, 07.05.2017 р., 19:30, журналіст); *вирок підписали дванадцятьом торнадівцям* (Студія 1+1, 08.04.2017 р., 19:30, ведуча); *оголосили звинувачення чотирнадцятьом особам* (ICTV, Факти, 28.01.2017 р., 18:45, журналіст).

Орудний відмінок власне-кількісних числівників демонструє, як доводять лінгвісти, «лише вторинні паралельні форми із флексіями **-ма, -ома**» [16, с. 176]. Однак у мові телебачення вживають переважно першу з них (із **-ма**), друга форма в мовленні тележурналістів трапляється зрідка. Виявлено такі одиниці у фрагментах мовлення: *має сайти тридцятьма мовами* (ICTV, Більше, ніж правда, 06.03.2018 р., 10:10, ведучий за кадром); *відбувся п'ятьма роками позбавлення волі* (ICTV, Надзвичайні новини, 18.02.2015 р., 19:20, ведуча). Щоправда, другу форму орудного числівника *сім* уживають у телемовленні: *цей пристрій відрізняється від попереднього сімома функціями* (ICTV, Факти, 05.01.2017 р., 18:45, журналістка); *РПГ із дванадцятьма гранатами* (24 канал, трансляція сесії Верховної Ради, 22.03.2018 р., 12:40, урядовець).

Висновки. З викладеного вище робимо висновок, що нині в телевізійному усномовному дискурсі активізовано переважно вторинні паралельні форми відмінювання як іменників, так і числівників: із закінченнями **-ові, -еві (-єві)** замість раніше узуального **-у** в давальному відмінку іменників чоловічого роду; із флексіями **-ові, -еві (-єві)** з прийменниками **на, у** в місцевому відмінку іменників. Орудний відмінок демонструє паралельні закінчення лише в деяких словоформах чоловічого та середнього роду (*кіньми – конями, крильми – крилами*), а також у деяких множинних іменниках (*ворота, двері, гроші*). Однак у мововжитку тележурналістів помітно активізовано вторинну просторову семантико-синтаксичну функцію орудного відмінка іменників (*їхати селом, рухатися шляхом*).

Варіантні закінчення є переважно репрезентантами давніх та питомих форм, що з часом перестали бути активними в мовленні через екстралінгвальні чинники. Журналісти вживають їх із метою увиразнити, урізноманітнити своє професійне мовлення, чіткіше диференціювати закінчення відмінкової парадигми.

У словозміні кількісних числівників, відтворених у мовленні тележурналістів українських каналів, відстежено переважання вторинних паралельних флексій **-ом** у формі давального відмінка, **-ма, -ома-** у формі родового відмінка та **-ох** у формі місцевого відмінка.

Носії телевізійного мовлення вдаються нині до активізації паралельних форм відмінювання в непрямих відмінках іменників та деяких числівників із метою повернути українській мові призабуті автохтонні форми, надати самотності й оригінальності мовленню. **Перспективу** подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні вживання варіантних відмінкових форм прикметників та займенників у сучасному телевізійному мовленні.

Список використаної літератури

1. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – Київ : Радянська школа, 1974. – 183 с.
2. Валюх З. О. Системно-парадигматичні відношення на морфологічному, словотвірному і синтаксичному рівнях // Проблеми зіставної семантики: зб. наук. праць. – Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2011. – С. 138–145.
3. Юносова В. О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові: Монографія / В. О. Юносова. – К. : Інститут української мови Національної академії наук України, 2003. – 127 с.
4. Колібаба Л. М. Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця XX – початку XXI сторіч / Л. М. Колібаба. – 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///D:/Зачачки/Ukrn_2014_1_10%20\(5\).pdf](file:///D:/Зачачки/Ukrn_2014_1_10%20(5).pdf).
5. Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці / Т. А. Коць // Культура слова. – К., 2010. – № 72, 47–55. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dspace.nbuv.gov.ua>.
6. Поставний В. В. Морфологічні варіанти іменників / В. В. Поставний // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 8. – С. 35–41.

7. Голосовська Г. Г. Морфологічні можливості українського давального відмінка в контексті сьогодення (або флексії -ові, -еві/-єві та -у/-ю – морфологічні варіанти чи морфологічні дублети?) / Г. Г. Голосовська // Наукові записки НаУКМА: Філологічні науки. – 2016. – Т. 189. – С. 20–25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfn_2016_189_6.
8. Городенська К. Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика / К. Г. Городенська. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///D:/Закачки/3515-7067-1-SM.pdf>
9. Тараненко О. О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови / Життя – у слові: збірник наук. праць на пошану акад. В. М. Русанівського / Відп. ред. В. Г. Складенко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 345–352.
10. Карп'юк М. Д. «Паралельна форма», «дублет» чи «варіант»? / Культура слова. – К. : 1978, Вип. 15, 70–75.
11. Кучеренко Л. П. Комбінована варіантність слова // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 61–64.
12. Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова, 2007. – № 4. – С. 3–15; 2008. – № 1. – С. 24–35.
13. Карп'юк М. Д. «Паралельна форма», «дублет» чи Мовознавство. – К., 1985. – № 5. – С. 61–64.
14. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу: [монографія]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 478 с.
15. Чабаненко В. А. Фонетична варіантність слова і мовна експресія / Віктор Антонович Чабаненко // Мовознавство. – К., 1981. – № 5. – С. 28–35.
16. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
17. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
18. Коць Т. А. Варіантність морфологічних форм іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст. / Т. А. Коць // Мовознавство. – К., 2016. – № 2. – С. 45–50.
19. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: [Підручник] / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

References

1. Matviiias, I. G. (1974). *Noun in the Ukrainian language*. Kiev: Sovietschool (in Ukr.)
2. Valiukh, Z. O. (2011). System-paradigmatic relations at the morphological, word-building and syntactic levels. *Problems of comparable semantics*. Kyiv: Publishing Center of KNLU (in Ukr)
3. Yunosova, V. O. (2003). *Variance of change flexions of nouns in modern Ukrainian literary language: monograph*. Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr)
4. Kolibaba, L. M. (2014). *Variance of change flexions of nouns on the base of morphological norms of the Ukrainian literary language at the end of the XX –the beginning of the XXI centuries*. [Electronicresource]. – Resource accessmode: file: // D: Download / Ukmr_2014_1_10% 20 (5) (in Ukr.)
5. Kots, T. A. (2010). *About the prescriptive and descriptive norm in grammar*. *Kultura slova (Cultureoftheword)*. 72, 47–55. Taken from <http://www.dspace.nbuv.gov.ua>. (in Ukr.)
6. Postavnyi, V. V. (1974). *Morphological variants of nouns. Ukrainska mova i literatura v shkoli (Ukrainian language and literature at school)*. 8, 35–41 (in Ukr.)
7. Holosovska, G.G. (2016). *Morphologic a features of the Ukrainian history in the context of the present (or the Flexion -ov, -eu / -euand -u / -th – morphological variants or morphological doublets?)* Scientific Notes of NaUKMA. Philological Sciences. [Electronic resource]. Modeofaccess: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfn_2016_189_6 (in Ukr.)
8. Horodenska, K. G. (2016). *Grammar standard of the Ukrainian literary language and modern practice* [Electronic resource]. Modeofaccess: file: /// D: Download / 3515-7067-1-SM.pdf/(in Ukr.).
9. Taranenko, O. O. (2011). *Contradictions between national and social in the development of literary language*. *Life-intheword: Collection of Sciences works to honor the acad. V. M. Rusanivsky. Rep. Ed. VG Sklyarenko*. Kyiv: Publishing House of Dmitry Burago. 345–352 (in Ukr.)
10. Karpilovska, E. A. (2008). *Trends in the development of modern Ukrainian vocabulary: factors of stabilization of innovations*. *Ukrainskamova (Ukrainian language)*. 1, 24–35 (in Ukr.)
11. Karpiuk, M. D (1978). «ParallelForm», «Double» or «Option»? *Kulturaslova (Culture of the word)*. 15, 70–75 (in Ukr.).
12. Kucherenko, L. P. (1985). *Combined variant of the word*. *Movoznavstvo (Linguistics)*. 5, 61–64 (in Ukr.).
13. Shevchenko, L. I. (2001). *Intellectual evolution of the Ukrainian literary language: the theory of analysis: Monograph*. Kyiv: Publishing and printing center «Kyiv University» (in Ukr.)
14. Chabanenko, V. A. (1981). *Phonetic variability of the word and linguistic expression*. *Movoznavstvo (Linguistics)*. 5, 28–35 (in Ukr.)
15. Hanych, D.I., Oliynyk, I.S. (1985). *Glossary of linguistic terms*. Kyiv (in Ukr.)
16. Vyhovenets, I. R., Horodenska K.G. (2004). *Theoretical morphology Ukrainian. Academic Urrainian grammar*. Kyiv: Pulsars (in Ukr.).

17. Kots, T. A. (2016). *Variance of the morphological forms of the noun in prescriptions and linguistic practice of the second half of the twentieth century*. *Movoznavstvo (Linguistics)*. 2, 45–50 (in Ukr.).

18. Ponomariv O. D. (2000). *Stylistics of Modern Ukrainian Language: [Tutorial]*. Ternopil: Educational book – Bogdan (in Ukr.)

ZAITSEVA Olena Mykolajivna,

postgraduate student of the Department of Ukrainian Philology and Slavic Studies of the Kyiv National Linguistic University

e-mail: helenzaitseva@i.ua

ACTIVATION OF VARIANT FORMS WITHIN THE WORD CHANGING PARADIGM OF NOUNS AND NUMERALS IN MODERN TELEVISION DISCOURSE

Abstract. Introduction. *Ukrainian television discourse as an object of linguistic research (sociolinguistic, language-functional, etc.) has been of considerable interest to linguists recently, as in the first place it is associated with linguistic means dynamics in the speech of TV-broadcast media language speakers as well as with the variability of means through out all language structure levels. We focus our attention on the variability of inflexions within noun and numeral word-changing paradigm found in the language of the media which has become rather widespread nowadays; that is, duplicate grammatical forms in the declension paradigm of the indicated parts of speech. Derivational paradigm is known to represent the morphological level of language along with the word-changing paradigm.*

Purpose. *Consequently, the main aim of this research will be to single out and to analyse the increasingly widespread trend of using parallel inflexions for the dative, ablative (instrumental) and locative (prepositional) cases. As is known, this tendency develops due to some intra-systemic factors of the language; however, to a greater extent it is influenced by extralinguistic factors, the most important of which are democratization of society, development of pragmatic speech, seeking original speech-propagation means, and desire to restore specific, obsolete word-forms and words.*

Methods. *The descriptive method has been used to achieve the aim of the research.*

Results. *In the course of the conducted linguistic analysis, it has been established that in the modern period of the Ukrainian language development, in the speech of journalists and presenters (mainly in informational TV-programmes) on Ukrainian TV, as well as in studio guests' speech (analysts, political scientists, government officials), either secondary parallel forms of noun declension dominate, or those that have long belonged to the peripheral background of the language. We refer to such forms the following: dative case forms of nouns belonging to the second declension with parallel inflexions -ові /-ovi/, -еві/-evi/, -єві /-ievi/ of nouns denoting beings (Трампові /Trampovi/, футболістові /futbolistovi/) and things (транспортіві /transportovi/, секторіві /sektorovi/); forms of local case featuring inflexions -ові /-ovi/, -еві /-evi/, -єві /-ievi/ and accompanied by prepositions на (on), у (in) (поставили хрест на хлопчикові /postavyly khrest na khlopchykovi/, хотіла заробити на її уснихіві /khotila zarobyty na yii uspikhovi/, у всесвітньому рейтингові /u vsesvitn'omu reitynhovi/). Speaking about the ablative case, inflexion variability is inherent only to some nouns of masculine and neutral gender (кінями – конями /kinmy – kon'amy/, крилами – крильми /krylamy – kryl'my/), as well as to some plural nouns (ворітьми і воротами /vorit'my i vorotamy/, дверми і дверима /dvermy i dveryma/, зроши́ма і зрі́шми /hroshyma i hrishmy/). Nonetheless, the use of the language by TV journalists is characterized in great extent by activating secondary spatial semantic-syntactic function of nouns, which associates ablative case with verbs of motion and expresses itinerary (їхати селом /yikhatyselom/, рухатися шляхом /rukhatysia shliakhom/).*

The numeral declension forms, that have been observed by us in television speakers' texts, are also marked by a tendency to favour secondary parallel flexions -ом /-om/ in dative case forms (уісцьом /shist'om/, instead of уесцм /shesty/), and -ох /-okh/ with a preposition in locative case forms (на уісцьох /nashist'okh/ instead of на уесцм /nashesty/).

Actual language phenomena singled out in the fragments exemplifying the use of language by TV journalists on Ukrainian TV-channels demonstrate also the fact of deliberate selection by professional speakers of secondary case forms of indirect noun and numeral cases which sound more expressive and authentic and correspond to the autochthonous features of the Ukrainian language.

Originality. *Until now, it does not seem that a satisfying number of works have been published on the linguistic study of variability of noun and numeral word-changing paradigms found in the professionals' speech on modern Ukrainian information channels. The originality of this investigation is in its focusing on studying the variability of word-forms in definite manifestations of television discourse. These manifestations have been recorded and certified.*

Conclusion. *At present, in the television oral discourse, secondary parallel forms of both noun and numeral declensions are activated in most cases. Variant parallel endings are more likely to represent obsolete and original forms that eventually ceased to be active in speech, in the first place, due to extralinguistic factors. In their pursuit of originality and authenticity, journalists use secondary forms in order to add expressiveness and diversity to their professional speech, to differentiate the inflexions of the declension paradigm more clearly, and to restore obsolete autochthonous forms of the Ukrainian language.*

Keywords: *variant forms; parallel flexions; word-changing paradigm forms of nouns; word-changing paradigm forms of numerals; modern Ukrainian broadcasting.*

Надійшла до редакції 23.03.18

Прийнято до друку 30.03.18

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.111'42(045)

ЦЮРА Світлана Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри іноземних мов Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: tsura.svetlana@gmail.com

КОМУНІКАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОЦІННИХ ТАКТИК ЯК КОМПОНЕНТІВ АНГЛОМОВНОГО ДІАЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ (на матеріалі п'єс О. Уайльда)

У статті визначено специфіку реалізації оцінних тактик англomовного діалогічного дискурсу на підставі виявлення дискурсивних особливостей вираження оцінки. Дискурс – це один із видів мовленнєвої діяльності, що є функціонально однозначною та завершеною одиницею, виражає міжособистісну мовленнєву взаємодію, володіє інтегративною комунікативною функцією та єдиною темою. У статті схарактеризовано прагматичну та семантичну зв'язність дискурсу як одну з головних його особливостей, показано специфіку мовленнєвої поведінки комунікантів, що виявляється в ситуаціях оцінювання. Для відображення динаміки процесу оцінювання в ситуації мовленнєвого спілкування використано поняття структури дискурсу, яку розуміємо як формальну, певним чином упорядковану сукупність оцінних тактик – компонентів діалогічного дискурсу та його зв'язків. Структура діалогічного дискурсу подана у вигляді трьох блоків: передоцінного, оцінного та постоцінного. Оцінний блок є композиційно-смысловим центром, що складається з тактик, об'єднаних у дві групи: 1) тактики продукування оцінного значення; 2) тактики реагування на оцінне значення. Серед тактик продукування оцінного значення виокремлено тактики продукування непрямой негативної оцінки та тактики продукування непрямой позитивної оцінки. Тактики реагування на оцінне значення поділяємо на тактики реагування на позитивну оцінку та тактики реагування на негативну оцінку. Тактики реагування на позитивну оцінку – на тактики прийняття і тактики відхилення позитивної оцінки. Тактики реагування на негативну оцінку розподілено на захисні (активно-захисні та пасивно-захисні), атакувальні, нейтральні.

До тактик продукування непрямой негативної оцінки належать: утримання від надання інформації, використання «завульованого мовлення», пом'якшення категоричності висловлювання, порушення максим принципу кооперації П. Грайса, звертання до імпліцитно включеного адресата та звертання до вилученого адресата. Тактики продукування непрямой позитивної оцінки можуть містити приховану позитивну оцінку, яку імплікують. До групи тактик реагування на негативне оцінне значення належать активно-захисні тактики (заперечення, заміщення) та пасивно-захисні (виправдання, ігнорування). Група атакувальних тактик представлена тактикою зустрічного звинувачення адресанта, тоді як прикладом нейтральних тактик є один із видів тактик погодження – експліцитне погодження і наступне пояснення. Група тактик прийняття позитивної оцінки представлена тактикою прийняття оцінки, вираженою невербальною дією, тактикою вираження подяки з підсиленням позитивного враження додатковою інформацією, та прийняттям оцінки, супроводжуваним позитивною самооцінкою. Тактика ігнорування позитивної оцінки є характерною для групи тактик відхилення позитивної оцінки.

Ключові слова: когнітивний аспект; дискурс; структурні компоненти; оцінні тактики; оцінний блок; тактики продукування оцінного значення; тактики реагування на оцінне значення.

Постановка проблеми. Проблема нашої статті зумовлена спрямованістю лінгвістики на з'ясування функціональної значущості когнітивних і прагматичних аспектів комунікації, на розкриття механізмів дискурсу та специфічних особливостей його побудови. За допомогою опису компонентів структури дискурсу ми маємо на меті вивчити та більш конкретизувати ознаки та основні складники діалогічного дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях термін *дискурс* не має єдиного визначення. Потреба в ньому пов'язана з двома основними його особливостями. По-перше, дискурс, на відміну від тексту чи мовлення, містить поняття свідомості незалежно від того, як його визначають користувачі. По-друге, дискурс не є лінійною й завершеною послідовністю, дискурс – це все те, що висловлено.

Давній термін «*discourse*» у французькій мові означає «діалогічне мовлення» [1, с. 26; 2, с. 18; 3, с. 20]. Уже в XIX столітті він був полісемічним: у словнику німецької мови Якоба й Вільгельма Грімм 1860 року подані такі семантичні параметри терміна «дискурс»: 1) діалог, бесіда; 2) мовлення, лекція [3, с. 13]. Термін «дискурс» був використаний у 1952 році З. Харрісом, який спробував поширити дистрибутивний метод з речення на зв'язний текст та залучити до його опису соціокультурну ситуацію [4, с. 1–30].

Термін «дискурс» поширився в гуманітарних науках у 60–70-х роках XX ст. Якщо дискурс переважно тлумачили як зв'язну послідовність речень, то з плином часу, з позицій сучасних знань «дискурс» почали визначати як складне комунікативне явище, яке, окрім тексту, містить екстралінгвістичні чинники (знання про світ, судження, настанови, мету адресата), потрібні для розуміння тексту. Нечітке визначення дискурсу призвело до того, що це поняття ототожнюють із такими термінами, як «мовлення» (дискурс – «мовлення, занурене в життя»), «текст», «функціональний стиль», по суті, як другий член де-соссюрівської пари «мова – мовлення». Перші дослідження внутрішньої організації дискурсу датовано зламом 50–60 років XX століття, коли з'явилися лінгвістичні праці, присвячені синтаксичним конструкціям, що складаються більше, ніж з одного речення.

Однак лінгвістичний статус дискурсу певний час викликав сумніви. Так, існувала думка, що дискурс є досить небезпечним словом для використання в лінгвістиці, оскільки воно означає і мислення, і мову (*la parole*) [5, с. 61]. Водночас Е. Бенвеніст широко оперував поняттям дискурсу, протиставляючи його як процес системі. Розвиваючи думку про процесуальний характер дискурсу, він вважав висловлювання індивідуальним перетворенням мови на дискурс [6, с. 135]. Тим самим було окреслено різницю між процесом застосування мовної системи – дискурсом та результатом цього процесу – текстом.

У пошуках цілісної методики дослідження дискурсу ми звертаємося до когнітивної моделі вивчення мови. У її основі лежить припущення про те, що людські когнітивні структури пов'язані між собою спільним завданням – поясненням процесів засвоєння, перероблення й трансформації знань, які визначають сутність людського розуму. Поняття стратегій, концептів, фреймів походять від когнітивістики. З огляду на ці поняття ми розглядаємо дискурс як організовану структуру знань, користувач якої неминуче дотримується визначеної системи правил – дискурсних стратегій [6].

Визначення поняття «дискурс» передусім через поняття «текст» засвідчує спорідненість цих понять, а визначення дискурсу через поняття «мовлення» містить ознаки динамічного змісту феномена. Їх розмежування, проте, вважаємо також природним з огляду на позиції когнітивної лінгвістики, тобто при зіставленні конкретної когнітивної діяльності.

З. Харіс розглядав дискурс як висловлювання, понадфразову єдність у контексті інших одиниць і пов'язаний із ними ситуації [7, с. 37–38].

Це визначення стало єдиним та основним в українському енциклопедичному словнику 1998 року, де дискурс розглядають як зв'язний текст у контексті багатьох конституюючих та фонових факторів – соціокультурних, психологічних та ін. Дискурс

називають зануреним у життя текстом, який вивчають разом із такими формами життя, що формують його: інтерв'ю, репортажі, наукові теорії [7].

Друге значення дискурсу походить від першого. Воно стало результатом розроблення Т. ван Дейком концепції комунікативної природи тексту [8]. Він підкреслював, що дискурс у широкому розумінні слова є складною єдністю мовної форми, значення та дії, яке могло б бути найкраще схарактеризоване за допомогою поняття комунікативної дії або комунікативного акту. Той, хто говорить, і той, хто слухає, їх особистість та соціальний характер, інші аспекти соціальної ситуації належать до цієї події [8, с. 121–122].

Третє визначення дискурсу походить від думки французької семіотичної традиції про ототожнення дискурсу та мовлення, переважно усного [7, с. 40].

Прагматична диференціація всього дискурсивного масиву мови зумовила метонімізацію терміна «дискурс» і використання його в четвертому значенні як типу дискурсивної практики. На думку представників функціональної прагматики, дискурс є комунікативно-прагматичним взірцем мовленнєвої поведінки в певній соціальній сфері та має набір змінних: соціальні норми, взаємини, ролі, конвенції, показники інтерактивності [9, с. 36]. Основною якістю дискурсу вважають регулярність присутності того, хто говорить, і того, хто слухає, одночасно.

Отже, об'єктами лінгвістичної теорії тексту та комунікації є всі розглянуті поняття, кожен із яких має свій аспект та ключову позицію в цій теорії: мовлення розглядають як засіб комунікації; текст – як цілісну семіотичну форму організації комунікації; комунікацію – як процес інформативного обміну; дискурс – як комунікативну подію, ситуацію, що включає текст та інші складові [7, с. 36–43]. Одним із видів дискурсу є діалогічний, який ми розглядаємо як текст в аспекті події, що триває в часі й просторі, текст, занурений у життя.

Мета нашого дослідження – визначити особливості реалізації оцінних тактик англomовного діалогічного дискурсу за допомогою виявлення дискурсивних особливостей вираження оцінки. Досягнення цієї мети передбачає з'ясування поняття та розкриття особливостей діалогічного дискурсу (поняття комунікативної ініціативи, стратегії і тактики), виявлення складових структури англomовного діалогічного дискурсу, аналіз конкретного мовного матеріалу щодо опису тактик оцінювання.

Матеріалом статті слугують 420 діалогічних дискурсів, отриманих методом суцільної вибірки з текстів п'єс О. Уайльда загальним обсягом 261 сторінка.

Виклад основного матеріалу. Для діалогу як тексту характерна прагматична та семантична зв'язність. Під прагматичною зв'язністю розуміють співвіднесеність мовленнєвих ходів партнерів за іллокутивною функцією (запитання – відповідь, прохання – згода, прохання – відмова, ствердження – підтвердження тощо) [10, с. 305, с. 314].

Умовою семантичної зв'язності є смислове повторення. Як будь-який компонент семантики, цей вид зв'язності реалізований через систему лексичних, лексико-граматичних, граматичних засобів мови та їх організацію (дейксис, анафора, епіфора, лексичне повторення, сполучники, система видо-часових форм, порядок слів) [11, с. 25].

Семантична зв'язність є панівною в діалозі. Порушення прагматичної зв'язності залежить від типу діалогічного спілкування та комунікативної стратегії його учасників [11, с. 26].

Уміння перехопити ініціативу в спілкуванні належить до стратегії ведення діалогу. На кожному кроці діалогу ініціатива може бути проявлена одним зі співрозмовників. Для вирішення свого завдання мовець має вміти захопити ініціативу та утримати її до досягнення своєї комунікативної мети [11, с. 26].

У лінгвістичній науці спостерігаємо тенденцію порівнювати користування мовою з грою [12; 13; 14], що передбачає знання її правил – стратегій та тактик. Мовці можуть реалізувати свої стратегічні цілі подібно до учасників гри в шахи. При цьому вони можуть «обіграти» свого партнера по комунікації (досягнення комунікативної мети), «програти» йому (комунікативна невдача) або ж «запропонувати нічию» (частково досягнути

комунікативної мети, взаємно поступаючись). Наша стаття спрямована на виявлення тих особливостей мовленнєвої поведінки комунікантів (як адресанта, так і адресата), що виявляються в ситуаціях оцінювання.

Для відображення динаміки процесу оцінювання в ситуації мовленнєвого спілкування існує поняття комунікативної оцінної моделі (КОМ) [15, с. 5].

Поряд із традиційно прийнятим у науці визначенням структури з'явилося поняття оцінної структури дискурсу, під якою розуміємо формальну, абстрактну, певним чином упорядковану, сукупність оцінних компонентів діалогічного дискурсу та їх зв'язків, що забезпечує його композиційно-смыслову цілісність та визначає належність до оцінного прагматичного типу [11, с. 34; 16].

Оцінну структуру діалогічного дискурсу подаємо у вигляді трьох блоків: передоцінного, оцінного та постоцінного. Перший і третій блоки – передоцінний та постоцінний – не можуть бути чітко структурованими, оскільки часто факультативні, а їх межі умовні, тобто закінчення передоцінної ситуації переходить у початок оцінної ситуації.

Оптимізація мовленнєвої взаємодії чи боротьба за захоплення комунікативної ініціативи для досягнення власної комунікативної мети відбувається через мовленнєві стратегії й тактики [15], використовувані комунікантами в межах діалогічного дискурсу.

Комунікативна стратегія завжди спрямована на реалізацію комунікативної інтенції (мети) мовця як складової мовленнєвого акту. *Комунікативною стратегією* вважаємо інтенційно спрямований комплекс мовленнєвих дій комуніканта, ґрунтований на когнітивних процесах узагальнення його колишнього комунікативного досвіду та спрямований на планування конкретної комунікативної інтеракції з метою реалізації певного комунікативного плану.

Для діалогічного дискурсу характерним є комплексне використання комунікативних стратегій. Зокрема, стратегія оцінювання часто поєднана зі стратегією ввічливості (запропонована Дж. Лічем [17, с. 50]), співвіднесеною із принципом комунікативної співпраці Г.-П. Грайса [18], що визначає специфічність стратегії оцінювання як мовленнєвої поведінки, спрямованої на запобігання конфліктним комунікативним ситуаціям.

Засобами досягнення загальної комунікативної мети є *комунікативні тактики* як одна чи декілька комунікативних дій, покликані сприяти реалізації комунікативної стратегії. Реалізація будь-якої комунікативної тактики потребує звертання до комунікативних прийомів нижчого рівня, або комунікативних ходів – *мовленнєвих дій*, що є інструментами реалізації відповідної комунікативної тактики [19, с. 109–110]. Володіння стратегією й тактикою мовленнєвої комунікації засвідчує мовну компетенцію комуніканта, його здатність модифікувати свою мовленнєву поведінку та регулювати її відповідно до поведінки співрозмовника.

Оцінні комунікативні тактики, використовувані комунікантами в діалогічному дискурсі, підпорядковані меті прямого чи непрямого оцінювання адресантом адресата чи його дій.

Тактики дискурсу розподіляють на *тактики продукування* оцінного значення та *тактики реагування* на оцінне значення [11, с. 32–35]. Серед тактик продукування оцінного значення виокремлюємо *тактики продукування непрямої негативної оцінки* та *тактики продукування непрямої позитивної оцінки*.

Тактики реагування на оцінне значення поділяємо на *тактики реагування на позитивну оцінку* та *тактики реагування на негативну оцінку*. В останніх виокремлено захисні (активно-захисні та пасивно-захисні), атакувальні, нейтральні. *Тактики реагування на позитивну оцінку* розподіляємо на тактики прийняття і тактики відхилення позитивної оцінки. Першою групою тактик продукування оцінного значення є *тактики продукування непрямої негативної оцінки*. Виокремлюють такі тактики продукування непрямої негативної оцінки:

- 1) утримання від надавання інформації, що містить негативну оцінку (withholding information);
- 2) використання «завуальованого мовлення» (vague language) (за J. Channell [20]);

- 3) пом'якшення категоричності висловлювання (understatement);
- 4) порушення максим принципу кооперації П. Грайса [див.: 21, с. 93–95];
- 5) звертання до імпліцитно включеного адресата;
- 6) звертання до вилученого адресата [11, с. 38].

Утримання від надання інформації (withholding information) полягає в навмисному замовчуванні інформації, яка заздалегідь містить негативну оцінку.

Algernon. By the way, did you tell Gwendolen the truth about your being Ernest in town, and Jack in the country?

Jack [In a very patronizing manner]. My dear fellow, the truth isn't quite the sort of thing one tells to a nice, sweet, refined girl. What extraordinary ideas you have about the way to behave to a woman! (p. 300).

Джек не дає повної інформації, тому що він ухиляється від надавання прямої негативної оцінки.

Використання «завуальованого мовлення» також зумовлене бажанням адресанта пом'якшити саму оцінку та її вплив на адресата. Услід за Дж. Ченнел [20, с. 118] виокремлюємо такі засоби завуальованого мовлення:

– апроксиматори *about, approximately, around, or so, a bit of, a touch of, a few, several, quite;*

– прислівники частоти *not always, not often, seldom, occasionally.*

Lady Caroline. John, the grass is too a bit of damp for you. You had better go and put on your overshoes at once.

Sir John. I am quite comfortable, Caroline, I assure you (p. 100).

Пом'якшення категоричності оцінки (understatement) є засобом, який використовують для того, щоб відповідати «принципу ввічливості».

Mrs. Allonby. Ah, my husband is a sort promissory note; I'm tired of meeting him.

Lady Caroline. But you renew him from time to time, don't you?

Mrs. Allonby. Oh no, Lady Caroline. I have only had one husband as yet. I suppose you look upon me as quite an amateur.

Lady Caroline. With your views on life I wonder you married at all (p. 115).

Місіс Елонбі пом'якшено оцінює свого чоловіка, що надає висловлюванню ввічливості.

Порушення максим принципу кооперації П. Грайса [див.: 21, с. 93–95] може полягати в надмірності інформації:

Hester. The English aristocracy supply us with our curiosities, Lady Caroline. They are sent over to us every summer, regularly, in the steamers, and propose to us the day after they land. As for ruins, we are trying to build up something that will last longer than brick or stone [Gets up to take her fan from the table].

Lady Hunstanton. What is that, dear? Ah, yes, an iron Exhibition, is it not, at that place that has the curious name?

Hester. We are trying to build up life, Lady Hunstanton, on a better, truer, purer basis than life rests on here. This sounds strange to you all, no doubt. How could it sound other than strange? You rich people in England, you don't know how you are living. How could you know? You shut out from your society the gentle and the good. You laugh at the simple and the pure. Living as you all do, on others and by them, you sneer at self-sacrifice, and if you throw bread to the poor, it is merely to keep them quiet for a season. With all your pomp and wealth and art you don't know how to live – you don't even know that. You love the beauty that you can see and touch and handle, the beauty that you can destroy, and do destroy, but of the unseen beauty of life, of the unseen beauty of a higher life, you know nothing. You have lost life's secret. Oh, your English society seems to me shallow, selfish, foolish. It has blinded its eyes, and stopped its ears. It lies like a leper in purple. It sits like a dead thing smeared with gold. It is all wrong, all wrong (p. 121).

Адресат міг би просто відповісти на питання, але вживання додаткової інформації, якої, власне, від нього не вимагали, було зумовлене саме бажанням висловити негативну оцінку.

Звертання до імпліцитно включеного адресата взагалі надає можливості пом'якшити категоричність негативної оцінки або завуалювати позитивну:

Cecily. Uncle Jack, you are not going to refuse your own brother's hand?

Jack. Nothing will induce me to take his hand. I think his coming down here disgraceful. He knows perfectly well why.

Cecily. Uncle Jack, do be nice. There is some good in every one. Ernest has just been telling me about his poor invalid friend Mr. Bunbury whom he goes to visit so often. And surely there must be much good in one who is kind to an invalid, and leaves the pleasures of London to sit by a bed of pain.

Jack. Oh! He has been talking about Bunbury, hasn't he?

Cecily. Yes, he has told me all about poor Mr. Bunbury, and his terrible state of health (p. 315).

У цьому прикладі актуалізоване пом'якшення категоричності негативної оцінки, наданої Джеком, шляхом звертання до імпліцитно включеного адресата.

Тактика адресації висловлювання вилученому адресатові ефективна в ситуаціях, коли потрібно лише натякнути комунікантові на те, що в його поведінці щось не подобається, коли відкрита критика неприпустима з якихось причин (принцип ввічливості, різний статус комунікантів тощо).

Jack. I beg your pardon for interrupting you, Lady Bracknell, but this engagement is quite out of the question. I am Miss Cardew's guardian, and she cannot marry without my consent until she comes of age. That consent I absolutely decline to give.

Lady Bracknell. Upon what grounds may I ask? Algernon is an extremely, I may almost say an ostentatiously, eligible young man. He has nothing, but he looks everything. What more can one desire? (p. 341).

У підкреслених репліках реалізована тактика адресації висловлювання вилученому адресатові з метою натякнути співрозмовнику на його неприпустиму поведінку.

Тактики продукування непрямої позитивної оцінки можуть включати імпліковану позитивну оцінку.

Gerald [Laughing]. I might be able to learn how to tie a tie, Lord Illingworth, but I should never be able to talk as you do. I don't know how to talk.

Lord Illingworth. Oh! Talk to every woman as if you loved her, and to every man as if he bored you, and at the end of your first season you will have the reputation of possessing the most perfect social tact (p. 137).

У цьому прикладі адресат висловлює непряму позитивну оцінку про співрозмовника, тому що він ухиляється від прямого схвалення. Адресант оцінного висловлювання дає спочатку негативну імпліцитну оцінку досягненням адресата, після чого позитивна оцінка видається вагомішою.

Крім тактик продукування оцінного значення, виділяють *тактики реагування на оцінне значення*. До першої групи тактик реагування на оцінне значення належать *тактики реагування на негативну оцінку*. Виокремлюють чотири підгрупи тактик реагування на негативну оцінку. Першою є підгрупа *активно захисних тактик*, до яких належать: *заперечення* (заперечення приписуваних вчинків та обґрунтоване заперечення) та *заміщення*.

Тактики заперечення передбачають заперечення мовцем факту дії або вчинку, а також заперечення наявності в себе приписуваних якостей, рис характеру, манери поведінки тощо.

а) тактика заперечення приписуваних вчинків.

Algernon. Because you are like a pink rose, Cousin Cecily.

Cecily. I don't think it can be right for you to talk to me like that. Miss Prism never says such things to me.

Algernon. Then Miss Prism is a short-sighted old lady [Cecily puts the rose in his buttonhole]. *You are the prettiest girl I ever saw.*

Cecily. Miss Prism says that all good looks are a snare (p. 128).

Адресат оцінного висловлювання заперечує приписувані йому риси та якості, оскільки не вважає їх прийнятними;

б) обґрунтоване заперечення передбачає заперечення приписуваної оцінки з подальшим обґрунтуванням своєї думки.

Algernon [Raising his hat]. You are my little cousin Cecily, I am sure.

Cecily. You are under some strange mistake. I am not little. In fact, I believe I am more than usually tall for my age. But I am your cousin Cecily. You, I see from your card, are Uncle Jack's brother, my cousin Ernest, my wicked cousin Ernest.

Algernon. Oh! I am not really wicked at all, cousin Cecily. You mustn't think that I am wicked.

Cecily. If you are not, then you have certainly been deceiving us all in a very inexcusable manner. I hope you have not been leading a double life, pretending to be wicked and being really good all the time. That would be hypocrisy (p. 309).

Тактика заперечення актуалізується з подальшим його обґрунтуванням, що вказує на непогодження мовця з наданою йому інформацією.

Тактика заміщення – це тактика переведення в русло емоцій, спроба нейтралізувати оцінне значення висловлювання адресанта. Ключовий значеннєвий зміст – «Не розумію тебе, ти лише намагаєшся здаватися лютим».

Jack. Charming day it had been, Miss Fairfax.

Gwendolen. Pray don't talk to me about the weather, Mr. Worthing. Whenever people talk to me about the weather, I always feel quite certain that they mean something else. And that makes me so nervous.

Jack. I do mean something else (p. 292).

Мовець намагається нейтралізувати оцінне значення висловлювання, підкреслюючи свій намір почати розмову, тема якої не подобається співрозмовнику.

Другою підгрупою є пасивно-захисні тактики, до яких належать *виправдання* та *ігнорування*.

У тактиці *виправдання* адресат оцінки експліцитно або імпліцитно приймає оцінку, але намагається виправдатися, пояснити причину.

Lady Bracknell. Prism! Where is that baby? Twenty-eight year ago, Prism, you left Lord Bracknell's house, Number 104, Upper Grosvenor Street, in charge of a perambulator that contained a baby of the male sex. You never returned. A few weeks later, through the elaborate investigations of the Metropolitan police, the perambulator was discovered at midnight, standing by itself in a remote corner of Bayswater. But the baby was not there! Where is that baby?

Miss Prism. Lady Bracknell, I admit with shame that I do not know. I only wish I did. The plain facts of the case are these. On the morning of the day you mention, a day that is for ever branded on my memory, I prepared as usual to take the baby out in its perambulator. I had also with me a somewhat old, but capacious hand-bag in which I had intended to place the manuscript of a work of fiction that I had written during my few unoccupied hours. In a moment of mental abstraction, for which I never can forgive myself, I deposited the manuscript in the bassinette, and placed the baby in the hand-bag (p. 345).

Тактика виправдання реалізується в тому, що адресат експліцитно сприймає оцінку з наступним поясненням та обґрунтуванням своїх дій.

У тактиці *ігнорування* адресат робить вигляд, що не розуміє оцінного відтінку висловлювання адресанта разом із невдоволенням, докором та порадою, які містяться в ньому.

Cecily [Sweetly]. Sugar?

[Merriman does so, and goes out with footman. Gwendolen drinks the tea and makes a grimace. Puts down cup at once, reaches out her hand to the bread and butter, looks at it, and finds it is cake. Rises in indignation].

Gwendolen. You have filled my tea with lumps of sugar, and though I asked most distinctly for bread and butter, you have given me cake. I am known for the gentleness of my disposition,

and the extraordinary sweetness of my nature, but I warn you, Miss Cardew, you may go too far (p. 328).

Адресат із докором висловлює своє невдоволення діями адресанта, останній вдається до тактики ігнорування.

Наступною є підгрупа *атакувальних* тактик. Сюди належить *тактика зустрічного звинувачення адресанта*. Типовими моделями реплік адресата оцінки є: А ти / Ти сам + указівка на недолік.

Cecily. [Rising]. To save my poor, innocent, trusting boy from the machinations of any other girl there are no lengths to which I would not go.

Gwendolen. From the moment I saw you I distrusted you. I felt that you were false and deceitful. I am never deceived in such matters. My first impressions of people are invariably right (p. 328).

Мовець звинувачує співрозмовника, атакуючи його у відповідь, тим самим актуалізуючи тактику зустрічного обвинувачення адресанта.

До *нейтральних* ми зараховуємо тактики погодження адресата з оцінкою адресанта. Виділяють *експліцитне погодження і наступне пояснення*. Ця тактика відрізняється від пасивно-захисної тактики своїм другим компонентом, а саме коментарем комуніканта, який не намагається виправдатися, а лише надає додаткову інформацію, що пов'язана з цією мовленнєвою ситуацією.

Algernon. Didn't it go off all right, old boy? You don't mean to say Gwendolen refused you? I know it is a way she has. She is always refusing people. I think it is most ill-natured of her.

Jack. Oh, Gwendolen is as right as a trivet. As far as she is concerned, we are engaged (p. 299).

До другої групи тактик реагування на оцінне значення належать *тактики реагування на позитивну оцінку*. Позитивна оцінка виражена в дискурсі мовленнєвими актами компліменту, похвали, схвалення, захоплення та ін. Серія мовленнєвих тактик похвали репрезентує стратегію позитивної оцінки. Проте переконання, що похвала – це щось позитивне, не завжди відповідає дійсності. Похвала може сприйматися негативно, породжувати відчуття дискомфорту й ніяковості, провокуючи захисні реакції. Тому можлива реакція на похвалу зі злістю, особливо якщо похвала не збігається зі сприйняттям цієї людини. З успіхом мовленнєвої тактики компліменту тісно пов'язані умови комунікації. У загальному вигляді цей зв'язок може бути відбитий у пропорції: чим більш вимушеним є спілкування, тим більше шансів на успіх має автор компліменту. Мета компліментів у спілкуванні – зробити приємне співрозмовнику, тим самим програмуючи його (впливаючи через підсвідомість на його емоції і почуття) на подальший контакт і співробітництво [8, с. 178]. Причина успіху подібної тактики полягає в тому, що людина, вислуховуючи приємні слова на свою адресу, відчуває особливий вид задоволення, реалізуючи при цьому потребу в одержанні позитивних емоцій. Існує думка, згідно з якою похвалою можна вважати позитивну оцінку якостей співрозмовника, а компліментом – невелике перебільшення якостей, які кожний прагне бачити в собі. Лестощі при цьому вважають сильним (часто грубим) перебільшенням якостей співрозмовника [22, с. 87].

За комунікативною метою тактика компліменту наближається до тактики похвали: в обох випадках ціль тісно пов'язана з оцінюванням, причому позитивним. Проте між компліментом і похвалою є істотні відмінності, незважаючи на певну розмитість меж і цілком природні в мовленнєвій комунікації «перехідні випадки». Головна відмінність полягає в тому, що для похвали позитивна оцінка є основною метою, а для компліменту – засобом повідомити про добрі почуття, про прихильність [19, с. 179].

Відмінність компліменту від похвали виявляється й у пропозиційному змісті. Похвала передбачає оцінку якостей, знань, умінь адресата. Щоб отримати похвалу, потрібно учинити щось, проявити себе з позитивного боку. Умовно кажучи, похвала – це оцінка досягнень. Комплімент не обмежений у цьому плані: можна зробити комплімент, відзначаючи блакитні очі, колір шкіри тощо, але не можна похвалити за блакитні очі [14].

Серед тактик реагування на позитивну оцінку виділяють *тактики прийняття та відхилення позитивної оцінки*.

Прийняття позитивної оцінки може бути виражене невербальною дією:

Lady Markby. Good evening, dear Gertrude! So kind of you to let me bring my friend.

Mrs. Cheveley. Two such charming women should know each other!

Lady Chiltern [Advances towards Mrs. Cheveley with a sweet smile. Then suddenly stops, and bows rather distantly]. I think Mrs. Cheveley and I have met before. I did not know she had married a second time (p. 176).

Співрозмовник приймає позитивну оцінку, на що вказує приємна посмішка, що є невербальною дією комуніканта.

Про позитивне враження від оцінки свідчить висловлення подяки, підсилене додатковою інформацією:

Jack [Nervously]. Miss Fairfax, ever since I met you I have admired you more than any girl... I have ever met since... I met you.

Gwendolen. Yes, I am quite well aware of the fact. And I often wish that in public, at any rate, you had been more demonstrative. For me you have always had an irresistible fascination. Even before I met you I was far from indifferent to you (p. 293).

Прийняття оцінки супроводжує позитивна самооцінка. Іноді воно марковане тільки невербальним засобом, наприклад, усмішкою. До подібного імпліцитного прийняття позитивної оцінки адресат може додати позитивну самооцінку:

Algernon. Did you hear what I was playing, Lane?

Lane. I didn't think it polite to listen, sir.

Algernon. I'm sorry for that, for your sake. I don't play accurately – any one can play accurately – but I play with wonderful expression. As far as the piano is concerned, sentiment is my forte. I keep science for Life.

Lane. Yes, sir (p. 281).

Алгернон приймає оцінку співрозмовника, але підсилює її позитивною самооцінкою свого таланту.

До *тактик відхилення* позитивної оцінки належать такі:

1) тактика ігнорування позитивної оцінки:

Sir Robert Chiltern. I received from the Baron 110 000 pounds.

Lord Goring. You were worth more, Robert.

Sir Robert Chiltern. No; that money gave me exactly what I wanted, power over others (p. 209).

Сер Роберт ігнорує оцінку лорда, тому що він з нею не погоджується.

2) тактика спростування оцінки:

Algernon [Speaking very rapidly]. Cecily, ever since I first looked upon your wonderful and incomparable beauty, I have dared to love you wildly, passionately, devotedly, hopelessly.

Cecily. I don't think that you should tell me that you love me wildly, passionately, devotedly, hopelessly. Hopelessly doesn't seem to make much sense, does it? (p. 319).

Сесілі спростовує позитивну оцінку, що адресована їй, тому що вважає її не зовсім прийнятною.

Висновки. Діалогічний дискурс відображає процес мовленнєвої взаємодії комунікантів, кожен із яких у ході цієї взаємодії реалізує свої мовленнєві дії та впливає на співрозмовника.

Структура дискурсу – це формальна, певним чином упорядкована сукупність оцінних тактик як компонентів діалогічного дискурсу та його зв'язків. Структуру діалогічного дискурсу становлять три блоки: передоцінний, оцінний (композиційно-смісловий центр) та постоцінний. Оцінний блок структури діалогічного дискурсу представлений тактиками продукування оцінного значення і тактиками реагування на оцінне значення. Серед тактик продукування оцінного значення виокремлено тактики продукування непрямої позитивної оцінки (можуть містити приховану позитивну оцінку) і

тактики продукування непрямої негативної оцінки (утримання від надання інформації, використання «завуальованого мовлення», пом'якшення категоричності висловлювання, порушення максим принципу кооперації П. Грайса, звертання до імпліцитно включеного адресата та звертання до вилученого адресата). Тактики реагування на оцінне значення поділяються на тактики реагування на позитивну оцінку (прийняття оцінки, виражене невербальною дією; висловлення подяки з підсиленням позитивного враження додатковою інформацією; прийняття оцінки, супроводжуване позитивною самооцінкою) та тактики реагування на негативну оцінку (активно-захисні (зустрічне звинувачення адресанта), пасивно-захисні (погодження)). Тактика ігнорування позитивної оцінки характерна для групи тактик відхилення позитивної оцінки.

Отже, оцінне значення найбільш повно реалізоване саме в спілкуванні, у діалогічному дискурсі. Для розгортання діалогічного дискурсу притаманна упорядкованість його компонентів, що є складниками дискурсивної структури: оцінні інтенції адресанта, обрані ним тактики, спосіб реалізації оцінного значення, реакція комуніканта на висловлене ставлення до себе та результат мовленнєвих дій адресанта.

Список використаної літератури

1. Ильин И. П. Дискурс / И. П. Ильин // Современное зарубежное литературоведение (страны Зап. Европы и США): концепции, школы, термины / Энциклопедический справочник / науч. ред., сост. И. П. Ильин, Е. А. Цурганова. – М.: Интрада – ИНИОН, 1996. – 320 с.
2. Климова И. И. Дискурс и его истоки: Учебное пособие / И. И. Климова. – М.: Диалог. – МГУ, 2000. – 46 с.
3. Миронова Н. Н. Структура оценочного дискурса: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.19, 10.02.04 / Н. Н. Миронова. – М., 1998. – 44 с.
4. Harris Z. Discourse Analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – Vol. 28. – № 17. – P. 1–30.
5. Слюсарева К. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка / К. А. Слюсарева. – М.: Наука, 1981. – 206 с.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; [пер. с фр.]. – К.: Вища школа, 1995. – 164 с.
7. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникаций / Е. А. Селиванова. – К.: Брами, 2004. – 336 с.
8. Дейкван Т. / Язык. Познание. Коммуникация / Т. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – С. 121–122.
9. Язык и наука конца XX века. – М.: Рос. гуман. ун-т, 1995. – 312 с.
10. Падучева Е. В. Прагматические аспекты связности диалога / Е. В. Падучева // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. – Т. 41. – М., 1982. – С. 305–314.
11. Дикарева С. С., Ронгинская К. В. Языковое общение – Диалог – Дейксис / С. С. Дикарева, К. В. Ронгинская. – Симферопольский гос. ун-т. – Симферополь, 1991. – 47 с.
12. Витгенштайн Л. Філософські дослідження // Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Витгенштайн; [пер. с нім.] – К.: Основи, 1995. – С. 87–309.
13. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 544 с.
14. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий / Й. Хейзинга; [пер. с нидер.] – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 352 с.
15. Гончарова Н. В. Аксиологічна структура англомовного діалогічного дискурсу: (на матеріалі худож. прози): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04. «Германські мови» / Н. В. Гончарова. – Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2002. – 24 с.
16. Яшенкова О. В. Оценочные номинации в английской диалогической речи: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / О. В. Яшенкова. – К., 1995. – 213 с.
17. Leech G. Principles of Pragmatics / G. Leech. – L.: Longman, 1983. – 250 p.
18. Грайс Г. П. Логика речевого общения / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – С. 217–237.
19. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 284 с.
20. Channell J. Vague Language / J. Channell. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – 226 p.
21. Aitchison J. Linguistics / J. Aitchison. – NTC Publishing Group, 1993. – 229 p.
22. Панкратов В. К. Манипуляции в общении и их нейтрализация: Практическое руководство / В. К. Панкратов. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2000. – 208 с.
23. Wilde Oscar. Plays / Oscar Wilde // Foreign language publishing house. – Moscow, 1961. – 360 p.

References

1. Ilyin, I. P. (1996) *Discourse*. In Modern foreign literary criticism (countries of Western Europe and USA). Moscow : Intrada-INION (in Russ.)
2. Klimova, I. I. (2000) *Discourse and its origins*. Moscow : Dialogue- Moscow Univ. press (in Russ.)
3. Mironova, N. N. (1998) *Structure of the estimation discourse*: synopsis of the dissertation for a doctor degree in philology: 10.02.19, 10.02.04. – Moscow : Moscow Pedagogical Univ. press (in Russ.)
4. Harris, Z. (1952) *Discourse analysis*. In Language, Vol. 28, № 17, 1–30.
5. Slyusareva, K. A. (1981) *Problems of functional Syntax of Modern English*. Moscow : Nauka (in Russ.)
6. Benvenist, A. (1995) *General Linguistics*. Kyiv : Vytscha shkola (in Russ.)
7. Selivanova, E. A. (2004) *Principles of the linguistic theory of text and communication*. Kyiv : Brama (in Russ.)
8. Dijk, van T. (1989) *Language. Cognition. Communication*. Moscow : Progress, 121–122 (in Russ.)
9. *Language and science of the end of the XX th century* (1995) Moscow : Moscow Univ. press (in Russ.)
10. Paducheva, E. V. (1982) *Pragmatic aspects of dialogue coherence*. In USSR Academy of Sciences news. Moscow, Vol. 41, 305–314.
11. Dikaryeva, S. S. & Roginskaya, K. V. (1991) *Speech Communication – Dialogue – Deicis*. Simpheropol : Simpheropol Univ. press (in Russ.)
12. Vintgenshtine, L. (1995) *Philosophical Researchers*. In Tractatus Logico-Philosophicus. Kyiv : Osnovy; 87–309 (in Ukr.)
13. Sannikov, V. Z. (1999) *Russian language in the mirror of speech game*. Moscow : Moscow Univ. press (in Russ.)
14. Heizinga, Y. (2001) *Homo ludens. A playing man*. Moscow : EKSMO-Press (in Russ.)
15. Goncharova, N. V. (2002) *Axiological Structure of the English Dialogical Discourse*: synopsis of the dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. Kyiv (in Ukr.)
16. Yashenkova, O. V. (1995) *Estimation nominations in the English dialogical speech*: dissertation for a candidate degree in philology: 10.02.04. – Kyiv (in Russ.)
17. Leech, G. (1983) *Principles of pragmatics*. London: Longman.
18. Grice, G. P. (1985) *Logics in Speech behaviour*. In New in Foreign Linguistics. Linguistic Pragmatics. Vol.16, 217–237 (in Russ.)
19. Issers, O. S. (2002) *Communication strategies and tactics of the Russian speech*. Moscow : Editorial (in Russ.)
20. Channell, J. (1994) *Vague language*. Oxford: Oxford Univ. press.
21. Aitchison, J. (1993) *Linguistics*. NTC Publishing group.
22. Pancratov, V. K. (2000) *Manipulations in communication and their neutralization*. Moscow : Psychotherapy Institute (in Russ.)
23. Wilde, Oscar. (1961) *Plays*. Moscow : Foreign language publishing house.

TSURA Svitlana Volodymyrivna,

Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Foreign Languages Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy

e-mail: tsura.svetlana@gmail.com

COMMUNICATIVE FEATURES OF ESTIMATION TACTICS AS COMPONENTS OF ENGLISH DIALOGICAL DISCOURSE

Abstract. Problem. *The problem of the article is connected with the interest of modern linguistics in determining functional significance of cognitive and pragmatic aspects of communication and in examining peculiarities of discourse formation.*

Objective. *The paper aims to examine peculiarities of the estimation tactics realization in the structure of the English dialogical discourse.*

The object of the paper is peculiarities of estimation tactics of the English dialogical discourse.

The subject-matter of the research is the analysis of estimation tactics of dialogical discourses of O. Wilde's plays.

Results. *Discourse structure is a formal, specially organized combination of estimation tactics as components of a dialogical discourse and its relations. Dialogical discourse structure is presented in the form of three blocks: pre-estimation, estimation and post-estimation. The estimation block is its compositional and semantic centre. The estimation block of the dialogical discourse structure is presented by the tactics of two groups: 1) tactics of producing estimation; 2) tactics of responding to estimation. Tactics of producing estimation can be divided into the tactics of producing indirect negative estimation and tactics of producing indirect positive estimation. We subdivide tactics of producing indirect negative estimation into: withholding information; the use of vague language (according to J. Channell); understatement of negative estimation; violation of P. Grice's maxims of cooperation; appealing to an implicitly included addressee; appealing to an excluded addressee. Tactics of producing indirect positive estimation can include implied positive estimation. Tactics of responding to estimation are divided into tactics of responding to positive estimation and tactics of responding to negative*

estimation. Tactics of responding to negative estimation are subdivided into actively defending tactics and passively defending tactics. The group of attacking tactics is presented by the tactics of addresser's countercharge; the example of neutral tactics is one of the types of tactics of consent – explicit consent and consent with explanation. The group of tactics of accepting positive estimation is presented by the tactic of accepting estimation expressed by non-verbal acts, by the tactic expressing gratitude with additional information and by the tactic of accepting estimation accompanied by positive self-estimation.

Conclusion. *Estimation is fully realized in communication, in dialogical discourses. The dialogical discourse formation is marked by special arrangement of its components, which are elements of discourse structure: addresser's estimation intentions; the tactics chosen by him; the ways of estimation realization; interlocutor's reaction to the expressed attitude and the result of an addresser's speech acts.*

Надійшла до редакції 24.10.17

Прийнято до друку 30.10.17

УДК 811.161.2'23:133.2

САВЧЕНКО Ірина Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету ім. Богдана
Хмельницького

ДУХОВНІ ОСНОВИ СПІЛКУВАННЯ

У статті з'ясовано духовну сутність мови й мислення, описано наслідки неправильного сприйняття й реалізації сказаного, руйнівну дію слів і думок із негативною семантикою на людину та позитивний вплив одухотвореного слова на неї. Описано природу внутрішнього спілкування, зазначено умови сприйняття голосу своєї інтуїції, названо вербальні причини внутрішніх та зовнішніх воєн, непорозумінь.

Запропоновано також збірний образ мовця, який може змінити своє життя, життя своєї родини, держави; названо і схарактеризовано основні риси такого мовця. Він повинен: 1) мати бажання спілкуватися; 2) спілкуватися з любов'ю й повагою до співрозмовника; 3) уникати включення в негативну програму інших людей; 4) позбутися авторитаризму, неправильного сприйняття сказаного; 5) не лицемірити й не маніпулювати; 6) вірити в силу слова й думки; 7) виконувати миротворчу роль.

Ключові слова: *мовець, слухач, спосіб мислення, взаєморозуміння через слово, внутрішній голос, духовні основи спілкування.*

Постановка проблеми. У наш неспокійний час, коли йдуть воєнні дії в Україні, коли гинуть люди, проблема взаєморозуміння через слово постала особливо гостро, тому з'ясування духовних основ спілкування – особливо актуальне. Без взаєморозуміння на духовному рівні немає перемог. Якщо наші співбесідники не можуть сприйняти істину, не можуть чи не хочуть почути іншого, не буде й реалізації сказаного. Таке спілкування приносить біль, розчарування, суєту, а найбільше – неадекватні дії, що спричиняють війни. Немає взаєморозуміння між чиновниками, можновладцями – тому немає взаєморозуміння й між державами: ідуть із цього світу молоді, талановиті люди (Небесна Сотня, ті, хто загинув у східних регіонах України), ідуть кращі з кращих.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблеми, пов'язані зі спілкуванням, взаємозв'язком мови і мислення, слова та думки, форми та змісту має глибоке лінгвістичне підґрунтя і тривалу наукову історію. Ці основи закладено ще в працях лінгвіста О. Потебні [7], філолога та історика М. Максимовича. Про важливість

спілкування з любов'ю до співрозмовника зазначав відомий педагог Й. Песталоцці, описуючи випадки впливу на дитину через добре, лагідне слово вчителя чи вихователя [6].

Духовно-філософське обґрунтування важливості богоугодного спілкування представлено в розвідках духовного психолога А. Некрасова [5], який доводить, що людські думки – живе структурне тіло, здатне змінити світ, у роздумах святителя М. Сербського про добро і зло, яке творять думки, слова та дії людини [8], у працях священника й філософа П. Флоренського [10], який на духовному рівні висвітлює питання про будову думок та слів. Філолог та політичний діяч І. Фаріон визначає суспільно-креативну роль української мови в різні часові проміжки її розвитку та становлення [9].

Попри незаперечні теоретичні й практичні напрацювання психологів, лінгвістів та духовних осіб у вивченні способів духовного пізнання дійсності через слово, проблема впливу слова на слухача та мовця до сьогодні остаточно не розв'язана.

Мета нашої статті – показати наслідки неправильного сприйняття й реалізації сказаного та виробити вміння правильно реагувати на розв'язання важливих проблем, які систематично виникають під час спілкування.

Виклад основного матеріалу. Духовні основи вербальної комунікації закладено в самій людині: їй потрібно навчитися слухати саму себе, свій внутрішній голос, тоді вона зможе зрозуміти й іншого співрозмовника, відчувити його потреби, його внутрішній стан, збагнути, що іншій людині потрібно сказати, як сказати і коли це зробити, щоб спілкування виявилось вдалим, доречним, принесло благо для всіх, не завдавало болю, розчарувань, не убило. Божа заповідь “Не убий!” означає саме те, що ми вбиваємо один одного щодня, кожному мить злим, ненависним словом. Цим грубим словом прострілюємо тіло співрозмовника, якому воно адресоване, завдаємо шкоди, а значить убиваємо: у людини починаються негаразди зі здоров'ям, на роботі, в особистому житті, у родині. Це і є порушенням цієї заповіді – основного закону природи. Такий мовець є убивцею на духовному рівні, сам того не відаючи, бо заповідь “Не убий!” часто розуміють на матеріальному рівні: не убити – значить не брати в руки рушниці.

Ці знання дозволять мовцю стримувати себе в бажаннях сказати щось дошкульне, різке, гостре, болюче – у відповідь на це можна отримати те саме, розпочнеться внутрішній двобій: ти мене – я тебе, а це вже війна, початок внутрішньої війни. З маленького виникає велике: не порозумілися урядовці, не стримали амбіцій та гніву – постраждали інші, цілі народи, держави (таку ситуацію нині маємо в Україні). Із внутрішніх воєн народжуються війни зовнішні. Причиною внутрішніх воєн є наші думки: саме вони бунтують нас із середини (думки помсти, бажання розчавити, думки ненависті, ворожнечі, бажання нашкодити на роботі, у родині, в особистому житті, завдати болю, випробувань, думки зловтіхи, злопам'ятства, зловживання службовими обов'язками, бажання знищити сім'ї та цілі родини).

Внутрішнє спілкування починається тоді, коли ми почули свій внутрішній голос. Щоб почути його, голос своєї інтуїції, треба, щоб душа була в стані спокою, рівноваги, мала бажання допомогти іншим – усім: тим, хто сіє добро, і тим, хто приносить зло. Людину нестриману, розгнівану, яка має негативний заряд енергії, також треба зрозуміти: що з нею, чому вона так чинить. Якщо вона так робить постійно, їй обов'язково потрібно допомогти, виявити причину, яка призвела до таких дій (йдеться про постійні скандали, сварки тощо). Якщо це одиничні пориви, потрібно стримати себе й не підливати олії у вогонь, бо полум'я стане ще більшим – і згорять обоє. Не варто також проясняти ситуацію, вирішувати проблеми, коли співрозмовники “взяли високі тони”, тому що їхнє негативне звучання заглушить істину. *“Не кидайте бісеру свиням під ноги, бо пошматують вас”*, – відзначено в Біблії (Мт., 7: 6) [1, с. 895]. Потрібно дати час, щоб усе стишилося, заспокоїлося, коли всі будуть готові один одного вислухати, почути.

Неправильне сприйняття й реалізація сказаного спричинило багато лиха: світові війни, міжусобиці, смертельні хвороби, нещастя від природних стихій, мори від чуми, холери, тифу, це також зникла Антарктида, вимерлі народи, розірвана соборність України

й нинішні воєнні дії в ній. “Люди дуже легко звинувачують інших за власне зло, – відзначає святитель М. Сербський. – Подібно до того, як певна думка або певне бажання діють на все тіло людини і його нерви аж до самих кінчиків їх, так і характер, настрої, віра, мораль людини діють на всю природу. Злоба людська може наповнити всю природу злобою, і милість людська може змінити всю природу милістю. У нас, на Балканах, народ до сих пір вірить, що дощі, засухи, градобої, урожайні й неурожайні роки, епідемії хвороб залежить від моральної чистоти народу” [8, с. 49–50].

Війна, що охопила східну частину держави – Донеччину та Луганщину, також є наслідком людського немилосердя. Народний депутат Л. Даценко, який з активістами Черкаського громадського блоку супроводжував гуманітарну допомогу в зону АТО, поділився спогадами про цю поїздку: “... не можу забути відео з розбомбленого росіянами донецького села, де в дикій істеричці жінка кричить: “Будь проклята ваша Україна!” [3, с. 1].

Прокляття (віками узвичаєні форми недобрих побажань) – найтяжчий словесний і мисленнєвий гріх. Хтось проклинає одну людину або увесь її рід, а дехто – цілі міста й села, де було завдано багато болю, відбулися якісь прикрі непорозуміння чи заговорили власні амбіції. Так, ущент зруйновано міста: Луганськ, Донецьк, Слов’янськ, Горлівку та ще цілу низку населених пунктів Донецької та Луганської областей – вони прокляті значною кількістю людей. Проклята вся Україна, її і зараз проклинають самі ж українці, бо йде війна, проклинають матері, чії сини загинули в зонах воєнних дій.

Щоб Україна не згубила своєї долі, кожному треба схаменутися, взятися за голову й подумати, що він робив і робить. Прокляття на Україну відкриває двері для тривалої війни. Варто зупинити її мудрими рішеннями, щоб не було кровопролиття, щоб матері не втрачали синів і дочок, чоловіків (бо на війну йдуть справжні патріоти), змінити негативні думки позитивними й уникати місива шкідливих, убивчих слів. Для цього кожен із нас повинен переглянути свій спосіб життя, проаналізувати, що він бажає самому собі, своїм близьким, колегам, сусідам, урядові, світові, що бажає другу та ворогові, чи проявляє милосердя не на словах, а на ділі, чи враховує стан здоров’я колеги на роботі й не завантажує його так, щоб той і з ніг звалився, чи вчасно оздоровляється, регламентує час роботи і час відпочинку свій та інших, – чи не “убиває без рушниць та БТРів”. Побажано смерті й біди ворогові – те й ми отримаємо. Коли бодай дві третіх населення змінить свої стереотипи мислення та спілкування, війна зупиниться. Якщо ні – триватиме довго, і ніякі передбачення ясновидців про близьку перемогу не збудуться – це реалії життя, побудовані за законами природи.

Доречно пригадати слова видатного німецького філософа й лінгвіста XIX ст. В. Гумбольдта: “Словом мова завершує своє творіння” [2, с. 82], однак лексична одиниця, на думку нашої сучасниці І. Фаріон, – “це постійне творення людини, нації, держави. Саме через те всі громадяни держави зобов’язані знати державну мову – інакше вони не матимуть духової (читай “духовної” – примітка І. С.) сили захистити свою державу” [10, с. 43].

Українці – мудра нація, талановитий народ, який має великі організаторські здібності, проте загубилась оцінка цього таланту: перевагу взяла матеріальна сторона, а духовна відійшла на задній план. Усі з цим змирились. Численні бунти, вирішування справ урукопаш, суперечки, підступні дії розхитували дерево премудрості українського роду, підмивали його коріння. І “верхи”, і “низи” почасти розв’язували і розв’язують важливі проблеми всупереч істинній сутності мудрості. А “мудрість – це сила слова і благородність думки, побудовані на Божій любові”, – кажуть мудреці [9, с. 5].

Де немає любові та поваги до самого себе й до ближнього – не може бути мудрості. Ми знищуємо її, коли заздрісно реагуємо на тих, хто дає розумну пораду, хто мислить не так, як ми звикли мислити; коли хочемо дошкулити мудрій людині, примножуємо її випробування; категорично заперечуємо істинні, Божі думки і прагнемо виставити свої (не такі, але інші, свої); коли робимо вигляд, що мудрих людей не бачимо, що їх у нас

немає, для них відсутні похвала, нагороди; коли прагнемо облити їх брудом, робимо пересічну людину героєм, принижуючи талановиту й роблячи її невидимою. Не дарма ж багато українських науковців залишали країну і в чужих краях ставали знаменитими. На розвиток науки в усі часи не виділяли достатньо коштів, щоб перешкодити прогресу в суспільстві.

Протягом усього життя за мудрість людство знищували. Близько п'ятдесяти відомих мовознавців, які дбали за процвітання нації через живе українське слово, було позбавлено життя в часи сталінських репресій. Війни забирали й забирають цвіт нації, її силу – тих, хто переповнений патріотизмом, милосердям, миротворчістю, – тих, хто несе мир. Нинішня війна – тому свідчення: у всі часи мудрість переслідували, тому, щоб зберегти цей неоціненний людський скарб, його треба було таємно охороняти.

Наукове слово за сімдесят років Радянської влади в Україні також утратило духовну основу. Такий був задум тих, хто не прагнув добра й миру. Науковий стиль спілкування став малозрозумілим для пересічного мовця: складна термінологія, зловживання запозиченою незрозумілою лексикою, надмірно складні синтаксичні конструкції. Мовні штампи заповнили науковий стиль, стали для нього визначальними. Щоб зрозуміти сказане, почасти звертаємось до термінологічних словників, а геніальність науки – у її простоті.

Складний науковий текст студентська та учнівська молодь зазубрює, вивчає напам'ять і швидко забуває, почасти не розуміючи, про що йдеться. У простих текстах легше виділити основне і другорядне, у дуже складних – усе основне й усе незрозуміле. Від того, що людина погано сприймає, вона швидко втомлюється, починає думати “про своє”, стає байдужою до сказаного, втрачає інтерес до науки, відчуває себе неповноцінною, втрачає силу волі, бажання опановувати знання. Авторитет має той, хто про складне вміє висловлюватися доступно, коли слухач не відчуває дискомфорту від спілкування, бесіди, лекції тощо.

Затермінологізовані наукові виступи, публікації, монографії нерідко бувають складними та незрозумілими й для фахівців: наука – не для народу, а ніби проти нього. Молодь, здобуваючи освіту, переповнена великою кількістю інформації, яка заповнює мозок, мислення, притуплює пам'ять. Ми повинні навчити молодих звертатися з проханням до Господа Бога, щоб він звільнив кору головного мозку їхнього тілесного тіла від зайвої інформації (духовний термін “тілесне тіло” є синонімом до загальноживаного “організм”, але ці синоніми не тотожні: людина має Душу і Тілесне Тіло. Слово *організм* застосовують і до людини, і до тварини, і до рослин, у цьому контексті воно недоречне – прим. автора), навчитися це робити самим і передати знання іншим. Наука втратила лаконічність, простоту й доступність, тобто основу знань (без цієї основи широта охоплення знань обмежена).

Людина на 75 % складається з води, а вода вбирає будь-яку інформацію, як губка: позитивну чи негативну. Якщо поле нашого спілкування позитивне, клітини людського тіла оздоровлюються і, навпаки, у середовищі негативного спілкування – зазнають руйнації. Дослідження знаменитого японського філолога й цілителя Масару Емото доводять, що вода здатна вбирати, зберігати та передавати людські думки й емоції. Форма кристалів льоду, утворених під час замерзання води, не тільки залежить від її чистоти, але й зазнає змін залежно від того, які над нею промовляють слова, які линути звуки музики, і навіть від того, думають люди про неї (добре чи погано) або не звертають ніякої уваги. Вода зі словесними посланнями “*любов і вдячність*”, “*спасибі*”, “*мир*”, “*мудрість*” утворила красиві шестигранні кристали (для кожного слова іншої форми), тоді як вода під впливом слів із негативним змістом (“*ти дурень*”) чи категоричним наказом (“*роби це!*”) представляла лише спотворені уламки чогось [11, с. 19]. “Вода научила мене, – поділився зі своїм відкриттям дослідник, – розуміти тонкощі людської душі і той вплив, який можуть робити слова “любов і вдячність” на світ” [11, с. 20].

Мовленнєві звуки, утворені в голосових зв'язках, – це своєрідні хвилі, вібрації, які поширюються в тілесному тілі людини, а потім – у просторі (аудиторії, кімнаті, автобусі тощо). Наповнюючись змістом, вони виконують смислорозрізнявальну (змістову) функцію: мовець розуміє сказане, сприймає його на слух і вбирає у своє тілесне тіло. Позитивне наповнення мовленнєвих звуків (слів, речень, тексту) зцілює душу та тіло мовця і слухача (за умови, що слухач позитивно сприймає сказане й адекватно реагує на нього), а негативне наповнення слів, навпаки, згубно впливає на тілесне тіло людини. Вібрують не лише слова, але й думки. Думки – внутрішній, потаємний, прихований бік змісту, а слова – зовнішній. Важливо, щоб зміст думок і слів збігався. Якщо цей збіг відсутній – під час спілкування народжується лицемірство.

Лицемірність однієї людини в колективі (сім'ї, родині), об'єднуючись з лицемірством інших, утворює замкнене коло. Якщо хоч один колега (член сім'ї, родини) стане щирим – із часом стосунки між ними поліпшаться, мікроклімат зміниться. Не варто й зловживати люб'язностями під час спілкування, краще відповісти коротко: “Так, погоджуюсь”, “Правильно”, “Дякую за Вашу думку”, “Дякую за Вашу мудрість”, “Використаю у своїй практиці”, “Старатимуся” тощо. Будь-яку ситуацію треба сприймати спокійно й розважливо, бо лицемірство зовні – це буря всередині нас, і реакція на лицемірство буває більшою, ніж саме лицемірство. Людина часом говорить, що готова допомогти, а в думці цього й близько в неї немає, не бажає допомогти ближньому.

Тому спосіб мислення визначає здоров'я нашого тілесного тіла: у здоровім тілі – здоровий дух (недарма ж говорять), бо коли людина оточує себе неприємними розмовами, коли включена в негатив, злобу, її мозок зазнає негативного накручування подій та ситуацій – стан здоров'я погіршується. Ніщо не виникає з нічого: усьому є пояснення, причини наших хвороб, негараздів у житті – у нас самих. Вони, немочі та випробування, є нашими учителями, змушують задуматися над тим, що ми не так зробили, сказали, подумали, якою неправильно дією відкрили двері для проходження зла у своє тіло – і завдали йому біль та страждання.

Висновки. Успіх від спілкування залежить від мовця і слухача водночас. Якщо між ними є взаєморозуміння, правильне сприйняття й подавання інформації, то ефект буде очевидним: це ми відштовхуємо свого співрозмовника від змісту висловлюваного, перекручуємо факти, спотворюючи зміст, руйнуємо структуру слова. Коли зміст не відповідає формі, це ми, люди, шкодимо самі собі й іншим, це від нас, наших мислеформ і словесного вираження гине людство, нація, росте бездуховна молодь, бо для молодих ми не сформували правильний образ мовця – людини, що мислить і говорить просто, лаконічно й мудро, уникаючи багатослів'я, пустих обіцянок, марнотратства, мовної показухи, зловживання складними термінами та запозиченою лексикою з малозрозумілою семантикою, уникаючи злоби, роздратування, категоричного протесту, ненависті, заздрощів, гордині та бездуховності.

До цього часу в суспільстві ще не сформовано збірний образ мовця, що реалізував би в житті духовні основи спілкування. На нашу думку, такий мовець повинен: 1) мати бажання спілкуватися; 2) спілкуватися з любов'ю і повагою до співрозмовника; 3) уникати включення в негативну програму свою й інших; 4) позбутися авторитаризму, неправильного сприйняття сказаного; 5) не лицемірити і не маніпулювати; 6) вірити в силу слова й думки; 7) виконувати миротворчу роль.

Вислів “мати бажання спілкуватися” означає, що мовець внутрішньо відчиняє двері своєму співбесідникові для сприйняття того, що він хоче висловити й почути у відповідь. Мати бажання спілкуватися – значить відчувати комунікативні потреби іншого своїм внутрішнім чуттям і відгукнутися на ці потреби серцем та душею.

“Спілкуватися з любов'ю і повагою до співрозмовника” слід розуміти так: не треба поспішати внутрішньо висловлювати заперечення тому, хто говорить, навчитися слухати та вислуховувати. Внутрішнє заперечення й упереджене ставлення до сказаного перекриває шлях до сприймання, звідси – перекручення фактів, непорозуміння між

мовцями. Поважайте будь-яку думку, навіть негативну. Негативна інформація – це матеріал для духовного розвитку та самоствердження. Задумайтесь, чому цей негатив стоїть на вашому шляху, який досвід він вам несе, над чим вам ще потрібно попрацювати, у якому напрямку розвинути. З'ясуйте, чому ця інформація вас дратує, що діється з людиною, яка є джерелом роздратування.

Щоб не включатися в негативну програму інших людей, потрібно уникати неприємних і пустих розмов, емоцій, не підживлювати їх, переключати співрозмовника на інше, але робити це стримано, уважно, терпляче; приборкувати в собі злобу, ненависть, гнів, бо в агресивному стані людина випромінює “вбивчу” енергію, яка може зашкодити тому, на кого агресія спрямована; не бажати смерті, хвороб, негараздів; не заздрити, бо заздрощі руйнують об’єкт вашого захоплення, не накручувати негативних подій і не акумулювати їх у собі, не нав’язувати однієї й тієї ж проблеми іншим.

“Позбутися авторитаризму, неправильного сприйняття сказаного” – це означає не проявляти влади над іншими через слово, яке має вбивчу силу, нікого не принижувати, дозволити мовцю зробити свій вибір у житті, а не змушувати жити за чужими законами мовної гри.

“Не лицемірити і не маніпулювати” – значить бути в гармонії із собою, говорити не те, що змушують обставини, люди, силові структури, а мовити те, що підказує серце й душа.

“Вірити в силу слова й думки” – це вірити в його цілющі властивості, тому що без цієї віри жоден лікар у світі не зможе допомогти пацієнтові (сила цієї віри – 50–99 % зцілення, одужання людини). Сильна віра – сильний дух людини – сильне її тіло. Клітини наповнюються силою – значить оживають. Забери в людини віру – і вона перетвориться в робота, механізм якого швидко зноситься й вийде з ладу.

Вислів “виконувати миротворчу роль” буквально означає “нести словом Божу благодать”: словом не ранити, не приносити болю; не бажати нікому, навіть найзапеклішому ворогові, смерті, хвороб і всяких негараздів у житті; допомагати ближньому не на словах, а на ділі; проявляти милосердя (поділитися останнім); бути безкорисливим (не лише для себе робити добро, але й для інших, не шукаючи вигоди); не просити плати за добро – вона прийде від Господа Бога як дарунок долі для всієї родини; примножувати добро – думкою, словом і ділом.

Рекомендуємо самим спробувати створити образ, модель такого позитивного мовця, який був би взірцем для молодого покоління. Саме молодим творити нову Україну європейського рівня розвитку, формувати українську націю нового формату, яка обере мирлюбну політику й примножуватиме людське милосердя на Землі.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших досліджень убачаємо в докладному аналізі духовних основ виховання молоді, цілющої сили слова тощо.

Список використаної літератури

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту : пер. І. Огієнка. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1159 с.
2. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества / В. фон Гумбольдт // Избр. труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 46–53.
3. Даценко Л. Путін – це Гітлер і Сталін в десятому ступені... / Л. Даценко // Нова молодь Черкащини : тижневик. – Спецвипуск 30 серпня 2014. – С. 1.
4. Максимович М. А. Начатки русской филологии / М. А. Максимович // Собрание починений : в 3-х т. – К., 1876–1880. – Т. 3. – С. 25–155.
5. Некрасов А. А. Живые мысли / А. Некрасов. – М. : Амрита – Русь, 2006. – 608 с.
6. Песталоцци И. Г. Лебедина песня / И. Г. Песталоцци // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / под. ред. В. А. Ротенберг, В. М. Кларина. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – С. 208–400.
7. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – Харьков : Мирный труд, 1913. – 196 с.
8. Сербский Н. Мысли о добре и зле / Н. Сербский. – Минск : Свято-Елисаветинский монастырь, 2004. – 256 с.

9. Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. – 2-ге вид. / І. Фаріон. – Львів : В-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2007. – 212 с.
10. Флоренский П. А. Строеие слова / П. А. Флоренский // Флоренский П. А. Т. 2. У водоразделов мысли / П. А. Флоренский. – М. : Изд-во “Правда”, 1990. – С. 232–252.
11. Эмото М. Послания воды: Тайные коды кристаллов льда : пер. с англ. / Масару Эмото. – М. : София, 2006. – 96 с.

References

1. *The Bible, or the Books of Holy Scripture of the Old and New Testaments: the translation of I. Ogienko* (2002). Kyiv: Ukrainian Bible Society (in Ukr.)
2. Humboldt, W. (1984) *On the difference between the structure of human languages and their influence on the spiritual development of mankind*. Selected works on linguistics. Moscow. 46–53 (in Russ.)
3. Datsenko, L. (2014), *Putin equals Hitler and Stalin in the tenth power*. In *Nova molod' Cherkashchyny: Weekly. (New Youth of Cherkasy Land). Sp. issue – August 30, 2014,1* (in Ukr.)
4. Maksimovich, M. A. (1876–1880) *The initials of the Russian philology*. In *Collected Works*. 3, 25–155 (in Russ.)
5. Nekrasov, A. A. (2006) *Living thoughts*. Moscow: Amrita – Rus. 608 p. (in Russ.)
6. Pestalozzi, J. H. (1981) *Swansong*. In *Selected pedagogical works*. Ed. by Rottenberg, V. F., Klarin, V. M.: Moscow: Pedagogika, Vol. 1, 208–400 (in Russ.)
7. Potebnya, A. A. (1913) *Thought and Language*. Kharkov: Mirniy trud, 196 (in Russ.)
8. Serbskiy, N. (2004), *Thoughts of Good and Evil*. Minsk: St. Elisabeth Convent, 256 (in Russ.)
9. Pharion, I. (2007), *Language – Beauty and Power: Social and creative role of the Ukrainian language in the XIth – mid. XIXth century*. Lviv: Publishing House of the National University L'vivska Politekhnik, 212 (in Ukr.)
10. Florensky, P. (1990), *The structure of the word*. In *At the watersheds of thought*. Moscow: Publishing House “Pravda”. 232–252 (in Russ.)
11. Emoto Masary (2006), *Messages from water: The Hidden Messages in Water*. Moscow: Sophia. 96 (transl. from English, in Russ.).

SAVCHENKO Iryna Stepanivna,

Candidate of Philology, Associate Professor at the Department of the Ukrainian and Applied Linguistics at the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

SPIRITUAL FOUNDATIONS OF COMMUNICATION

Abstract. Introduction. *Mutual understanding at a spiritual level is a must for any victory. If the interlocutors cannot accept the verity, are unable or unwilling to hear or understand another person, the effectuation of the things said is impossible.*

Purpose. *To bring to light the consequences of wrong perception and realization of what has been said during communication and create the image of an ideal speaker.*

Results. *It is in people themselves where the spiritual foundations of verbal communication are laid. A person ought to learn to listen to themselves and their inner voice. Only by so doing they will understand another interlocutor, feel the needs and the internal state of the latter, and fathom what, how, and when should be said to ensure successful communication, which would prove relevant, apt, timely, bringing good, not inflicting pain and causing disappointment, and not killing.*

One should stop themselves from saying something waspy, sharp, and painful as in response to this one can get it all back, thus commencing an infighting. Inner wars conceive external wars. The reason for internal wars is our thoughts. It is them that instigate us from inside (thinking about revenge, hatred, and hostility, the appetite to crush, the desire to cause pain and to do harm – at work, in the family, and in one's personal life, thoughts of malice, rancour, and abuse of office duties, the longing to destroy families and households).

The collective image of the speaker, who would realize the spiritual foundations of communication in life, has not yet been formed in the society. Such a person ought to: 1) have a desire to communicate; 2) communicate with love and respect for the interlocutor; 3) avoid including other people in one's negative program; 4) get rid of authoritarianism and misunderstanding of what has been said; 5) not to hypocrite and not to manipulate; 6) believe in the power of the word and thought; 7) fulfill the peacekeeping role. This means: not to hurt even with the word, not to cause pain; not to inflict on anyone, be it even the hardest enemy, death, illness, and all sorts of troubles in life; to help one's neighbour by deeds and not by words; to show mercy; be unselfish; not to ask for payment for the good.

Originality. *If two thirds of the world's population change their way of thinking and their world perception – the wars will cease.*

Conclusion. Prospects for further studies are viewed in the detailed analysis of the spiritual foundations of youth education, since our task is to help young people change their stereotypes of thinking, speech, and life.

Key words: speaker; listener; way of thinking; mutual understanding through word; inner voice; foundations of communication.

Надійшла до редакції 08.09.17

Прийнято до друку 15.10.17

УДК 802.0

АРТЕМЕНКО Антоніна Іванівна,
старший викладач кафедри іноземних мов
Київського національного економічного
університету ім. В. Гетьмана
e-mail: antoninaartemenko33@gmail.com

ПЕРЕПИТУВАННЯ В АНГЛІЙСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСАХ

У статті проаналізовано лінгвістичний феномен перепитування, який може вживатися в дискурсах різних мов; досліджено вживання перепитувань в англійському та українському дискурсах відповідно до прагматичного, структурного та семантичного аспектів, що дає можливість більш глибоко аналізувати мовлення. Перепитування – це такий тип питального речення, що реалізує повторення відповідної інформації з питальною інтонацією, яка забезпечує реалізацію відповідної інтенції.

Перепитування, як і питання, можуть відображати той внутрішній стан, у якому перебуває мовець. Перепитування – унікальне лінгвістичне явище, яке може виражати різні внутрішні почуття. Стосунки між мовцями в англійському та українському дискурсах є неоднаковими залежно від їхнього комунікативного статусу, оскільки головна роль у процесі спілкування належить тому, хто не тільки створює висловлювання, але й намагається передбачити можливі варіанти розвитку ситуацій спілкування, а також оцінити їх у різних лінгвістичних аспектах. Перепитування можна використовувати для вираження широкого діапазону комунікативних функцій. До них належать перепитування, спрямовані на отримання вербальної й невербальної реакції адресата мовлення, що володіє відповідною інформацією.

Чим вищий інтелектуальний і суспільний статус мовців, тим складнішими виявляються складові комунікативної мовленнєвої поведінки, що сигналізують про інтерференцію комунікативних значень перепитувань, коли мистецтво бесіди створює певну сукупність різноманітних тем і мотивацій, із якими учасники розмови розпочинають спілкування. Уживання перепитувань в англійському та українському дискурсах становить результат мовленнєвої взаємодії мовців, кожен із яких переслідує свою мету й будує свою мовленнєву тактику відповідно до неї.

Перепитування можуть виражати різні непрямі значення: подив, презирство, радість, гнів і т. ін., тобто за допомогою них висловлюються внутрішні почуття мовця, що допомагає співрозмовникам більш глибоко розуміти одне одного, обирати мовленнєву тактику й досягати комунікативної мети. Перепитування можуть також вживатися для уточнення інформації та заповнення комунікативних пауз, тобто тоді, коли мовець не знає відповіді на поставлене запитання чи не зрозумів його, або ж зрозумів частково. Відповідно до структурного та семантичного аспектів перепитування можуть бути різними за своєю структурою.

Ключові слова: перепитування; діалогічні єдності; діалог; англійський дискурс; український дискурс; прагматичний аспект; структурний аспект; семантичний аспект.

Постановка проблеми. Перепитування – лінгвістичний феномен, вживаний у діалогічних дискурсах різних мов. Перепитування більш поширене в англійському дискурсі, але дуже часто трапляється і в українському дискурсі.

Аналіз останніх наукових досліджень. Вивчення окресленої проблеми репрезентоване в працях О. Ю. Барабанщикова [1], О. В. Бекетова [2], В. Г. Гака [3],

С. Ф. Гедзь [4], Д. Гордона та Дж. Лакофа [5], Т. А. ван Дейка [6], П. В. Зернецького [7], А. Т. Змієвської [8], Ф. Кіфер [9], Г. В. Колшанського [10], Н. А. Коміної [11], Р. Конрада [12], Є. В. Падучевої [13], Дж. Серля [14], О. Ю. Тимошук [15], Р. Якобсона [16], Дж. Остіна [17], Г. П. Грайса [18], Г. Г. Почепцова [19] та ін.

Аналіз перепитування має місце на всіх лінгвістичних рівнях в різних дискурсах. Між перепитуваннями різних рівнів існує тісний взаємозв'язок: у межах одного рівня одиниці вступають між собою в синтагматичні та парадигматичні відношення, а перепитування вищих рівнів включають перепитування нижчих рівнів. Прикладом взаємодії одиниць мовних рівнів може служити взаємодія лексичного та морфологічного рівнів. Лексичний рівень безпосередньо реалізує номінативну функцію мови. Морфологічні особливості лексичних одиниць визначають номінальність та вербальність стилю, статичність та динамічність дискурсу [20].

Факт наявності перепитувань у різних дискурсах, тісний взаємозв'язок окремих видів перепитувань, як у межах одного рівня, так і між рівнями, доводить системний характер перепитування. Сутність перепитування як синтаксично-стилістичного засобу полягає в особливому посиленому впливові на мовця та в тому, що він служить засобом зв'язку між словами, групами слів, реченнями, абзацами, засобом розширення синтаксичної структури [21, с. 322–362].

Дослідження структурно-семантичних та функціональних особливостей перепитування стосовно теорії аргументації, а особливо визначення ілюкутивної ролі в різних дискурсах, засвідчило їхній тісний зв'язок на рівні прагматики. А тому функціонування різних видів перепитувань, які беруть участь в організації дискурсу, можна розглядати як засоби вираження семантичного перепитування, що позбавляє необхідності виділення окремої семантичної групи перепитувань.

Доцільно розглядати перепитування в різних діалогічних єдностях. У межах діалогічної єдності з трьох реплік можуть, з одного боку, взаємодіяти різні типи перепитувань, а з іншого – один із цих типів структурно-лексичного зв'язку може пов'язувати всі висловлювання діалогічної єдності з трьох реплік чи тільки два з них. Найбільш простим типом імперативного зв'язку висловлювань діалогічної єдності є часткове перепитування, тобто повторення одного зі структурних компонентів попереднього висловлення.

Мета статті – прагматичний та структурно-семантичний аналіз перепитувань в англійському та українському дискурсах.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні використовуємо новий лінгвістичний підхід до вивчення цього явища в дискурсах, де перепитування проаналізовано стосовно теорії комунікації; звертаємо увагу на прагматичні чинники спілкування, застосовуючи метод порівняння та метод аналізу й синтезу.

Перепитування в діалогічних єдностях можуть вживатися з метою вираження різних внутрішніх почуттів та емоцій. У діалозі мовець схвалює думку свого співбесідника, використовуючи перепитування *wine?*, яке передає схвалення:

Is the wine? Robert Jordon asked, sitting down again by the gypsy.

Wine? Why not? (Hemingway)

У наступному діалозі розмова відбувається між сусідами. Один із них – стара людина, а інший – ще дитина. Дитина перепитує з тією метою, щоб показати здивування з приводу запитання старого сусіда:

"You're thick with him sometimes", said old Macy, turning on me". Hasn't he told you all about it?"

"Me?" I said. "No".

"Mind you, the whole thing's not to be wondered at", said the old man. "Front and back doors never licked, and money kept in the house. That's a terrible temptation to anyone with a weakness that way. A temptation that shouldn't have been put" (Pearce: 14).

Перепитування вживається також із метою уточнення інформації:

Tom: He's coming tomorrow.

Amanda: Tomorrow?

Tom: Yes. Tomorrow.

Amanda: But, Tom!

Tom: Yes, Mother? (Williams: 4).

У цьому діалозі мати вживає перепитування *tomorrow?* для того, щоб уточнити в сина інформацію.

Перепитування *the newspapers?* Джон використовує у своєму мовленні тому, що його зацікавила інформація молодого чоловіка, яку було опубліковано в газеті:

"That sewage works is putting a lot of nasty things into the river, you know. I think the newspapers will be very interested".

"The newspapers? John asked. The young man smiled.

"Yes, Mr. Duncan, of course. Our company cares about the environment, doesn't it? That's why we're doing this. We want to help those poor seals, if we can" (Vicary: 35).

Як бачимо, він турбується про тюленів, а разом з тим він радіє з приводу того, що їх компанія, яка слідкує за довкіллям, може допомогти цим тваринам.

Перепитування також можуть бути використані з метою заповнення комунікативних пауз:

"Well, but, Tom — if mother would let me give you two half — crowns, and, a sixpence out of my purse to put into your pocket and spend you know and buy some more rabbits with it?"

"More rabbits? I don't want any more?"

"Oh, but, Tom, they're all dead? (Eliot: 540).

У цьому діалозі перепитування *more rabbits?* вживається для того, щоб заповнити комунікативну паузу, але одночасно передає здивування.

Перепитування — це універсальне явище, яке збагачує й український дискурс та робить його більш лаконічним. Структурна та семантична організація перепитування може бути різною залежно від мети висловлення:

1) перепитування із суворими відповідними параметрами:

Подобається? Легко сказано... Закохатись можна.

А чого ж, закохайся, Жанна Луківна — самотня, а за щирю любов зуміла б заплатити ще щирішою любов'ю (Гуцало, с. 117);

2) перепитування із гнучкими відповідними параметрами:

Я тебе не розумію. — сказала вона.

Не розумієш? ... Ну як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой.

Собаку зарито ось у чому: хіба ми будуємо соціалізм в одній країні?

Ну? — Марфа Галактивна знову зупинилася і знову здивовано подивилася на свого чоловіка.

Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона (Хвильовий, с. 24).

Перепитування за своєю структурою можуть бути одним словом будь-якої частиномовної належності:

Ти хочеш сказати, що він завтра буде в нас обідати? — сказала Леся.

Завтра? ... — Валентин зам'явся. — *І буде, і не буде. Завтра ж, Лесічко, неділя, і значить...*

Що значить? (Хвильовий, с. 51).

Дослідження показує, що перепитування, вживані в українському дискурсі з відповідною інтенцією, можуть виражати внутрішні почуття:

Пробачте, але я не вас питаю, я звертаюсь до товаришки Лесі.

До Лесі? — заметушився Бродський — *Будь-ласка!*

Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну скажи ж товаришу!

Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! — заперечив ревізор. І знову іронічно подивився на Бродського. — Це ж ви їй не даєте говорити (Хвильовий, с. 56).

У цьому діалозі перепитування *до Лесі?* виражає страх. Бродський боїться, що Леся може сказати щось погане про нього, і разом з тим вживає перепитування з тією метою, щоб попросити її не говорити нічого поганого про нього.

Перепитування в українському дискурсі можуть також вживатися для заповнення комунікативних пауз, тобто тоді, коли мовець не знає відповіді на поставлене запитання, чи не зрозумів його, чи зрозумів частково:

Ви – щаслива жінка? – несподівано запитав він.

Я? Чи щаслива? Не задумувалась.

Не задумувалась? Гм... *А коли ж ви збираєтесь бути щасливою? В яку епоху? Треба звідувати щастя в ту епоху, в яку живеш?* (Гуцало, с. 221)

Як і в англійському дискурсі, в українському перепитуванням уточнюють відповідну інформацію:

До речі: знаєте хто хороводить по часті устроювання комуни?

Хто ж такий? – поцікавився Степан Трохимович попихкуючи димком у свіже повітря бадьорого осіннього ранку.

Та той же таки Кліщ! – Онучка так подивився зверху вниз на низенького коваля, наче він, Онучка, буквально нічого не второпав... (Хвильовий, с. 112).

В українському дискурсі, як і в англійському, перепитування поділяють на мовні та метамовні.

Я наше прізвище міняю справді, серйозно.

Наше прізвище?

Наше прізвище (Куліш, с. 123).

У цьому діалозі перепитування є метамовним і вживане з метою уточнення інформації та для того, щоб висловити здивування. Перепитування в українському дискурсі можуть поділятися також на адресативні та адресантивні. Так, перепитування як для чого? є адресативним:

Я тільки не розумію, для чого ви мені говорите, – сказала вона.

Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені зараз дуже хочеться випити!

А мені, на жаль, не хочеться. Давайте краще підемо на свіже повітря (Хвильовий, с. 242).

Висновки. Отже, уживання перепитувань в українському дискурсі виявляє ті ж самі типологічні риси, що і в англійському. Зазначимо, що перепитування – лінгвістичний феномен, який відіграє важливу роль у комунікації, збагачує мовлення і робить його більш цікавим і ґрунтовним.

Список використаної літератури.

1. Барабанщикова О. Ю. Перепит як стимулятор розвитку діалогу // Проблеми зіставної семантики. – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – С. 355–357.
2. Бекетова О. В. Структурно-семантичні та функціональні особливості фігур повтору в аргументованих текстах (на матеріалі німецької мови) / О. В. Бекетова : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 1998. – 164 с.
3. Гак В. Г. Повторная номинация на уровне предложения / В. Г. Гак // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – С. 94–102.
4. Гедз С. Ф. Комунікативно-прагматичні особливості висловлювань з інтерогативним значенням у сучасній англійській мові / С. Ф. Гедз : дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 159 с.
5. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения / Гордон Д., Лакофф Дж. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16 : Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 276–302.
6. Дейк Т. А. ван. Вопросы прагматики текста / Дейк Т. А. ван // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8: Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – С. 259–260.
7. Зернецкий П. В. Повторная коммуникативная номинация в современном английском языке / П. В. Зернецкий : дис... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 1983. – 225 с.
8. Змиевская А. Т. Лингвостилистические особенности дистантного повтора и его роль в организации текста / А. Т. Змиевская : автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / МГПИИЯ им. М. Тараса. – М., 1978. – 24 с.
9. Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании / Ф. Кифер // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985– С. 333 – 348.

10. Колшанский Г. В. Паралингвистика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1974. – 81 с.
11. Комина Н. А. Систематика коммуникативно-прагматических типов высказывания / Н. А. Комина // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул, 1983. – С. 93–101.
12. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты // Р. Конрад / Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 349–382.
13. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносённость с действительностью / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – С. 19–48.
14. Серль Р. Дж. Косвенные речевые акты / Р. Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 195–196.
15. Тимошук Л. Н. Повтор как лингвостилистический и структурно-композиционный элемент прозы / Л. Н. Тимошук : автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / ЛГУ им. И. Франко. – Львов, 1975. – 19 с.
16. Якобсон Р. Речевая коммуникация / Р. Якобсон // Избранные работы. – М. : Наука, 1985. – С. 306–317.
17. Austin J. L. How to do things with words / Austin J. L. – Cambridge (Mass.): Harvard univ. press, 1962. – IX. – 166 p.
18. Grice H. P. Logic and conversation / H. P. Grice // Syntax and Semantics. - New York, etc.: Academic press, 1975. – Vol. 3: Speech acts / Ed. by P. Cole, J. Morgan. – P. 41–58.
19. Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации / Г. Г. Почепцов. – Центр, 1998. – 352 с.
20. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М. :Изд-во лит. на иностр. языках, 1955. – 392 с.
21. Аллен Дж. Ф., Перро Р. Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании / Дж. Ф. Аллен, Р. Перро // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 18: Теория речевых актов. – С. 322–362.

References

1. Barabanshchikova O. V. (1999) *An echo-question as a stimulator of development of the dialogue*. The problem of comparable semantic. K.: KSLU, 355–357 (In Ukr.)
2. Beketova O. V. (1998) Structural, semantic and functional peculiarities of figure of an echo-question in the argument texts (material of German language): Research of the junior prof.: 10.02.04.: KSLU. K. (In Ukr.)
3. Hak V. H. (1979) *The repeated nomination of the sentence level*. Syntax of the text. – M.: Science, 94–102 (in Russ.)
4. Hedz S. F. (1998) *Communicative and pragmatic features of expressions with the interrogative meaning in modern English: expressions*: Research of the junior prof.:10.02.04.: KSLU – K. (in Ukr.)
5. Konrad R. (1985) *The interrogative sentences as the indirect speech acts*. The new in the foreign linguistic. M.: Progress, V.16., 349–382 (in Russ.)
6. Komina N. M. (1983) *Systematization of communicative and pragmatic types of the expression*. Pragmatic aspect of function of the language. Barnaul, 93–101 (in Russ.)
7. Paducheva Ye. V. (1985) Expression and its correlation to the reality. M.: Science, 19–48 (in Russ.)
8. Kifer F. (1985) *About the role of the pragmatic in the linguistic description*. The new in the foreign linguistic . V.16. M.: Progress, 333–348 (in Russ.)
9. Austin J. L. (1962) How to do things with words. Cambridge (Mass.): Harvard univ. press, 1962. IX.
10. Grice H. P. (1975) *Logic and conversation*. Syntax and Semantics. New York, etc.: Academic press, 1975. Vol. 3: Speech acts / Ed. by P. Cole, J. Morgan. 41–58.

ARTEMENKO Antonina Ivanovna,

senior instructor of Kyiv National Economic University,

e-mail: antoninaartemenko33@gmail.com

ECHO-QUESTIONS IN ENGLISH AND UKRAINIAN DISCOURSE

Abstract. Introduction. *The pragmatic speech is important at the present stage of the development of the linguistic where echo-questions play the important role in communication which is used in the dialogue discourse following different intentions. The relations between speakers in English and Ukrainian discourses are different and they can use different echo-questions with different goals. The direction of the speech depends on their communicative statues because the main role belongs to that speaker who not only creates the phrase but tries to promote different directions of the situation and to appreciate it in different linguistic aspects.*

The purpose of the article is to search the echo-questions in English and Ukrainian discourse according to the pragmatic and structural and semantic aspects which helps us to understand our speech and our feelings more deeply which makes our languages more interesting.

The comparative method and methods of synthesis and analysis were used in the research.

Echo-questions can be used by different speakers and have different goals. They can be used in dialogues and can express positive and negative feelings and can be used for communicative pause and clarification of information.

The echo-questions are classified into different groups according to their intentions and searched in the concrete speech situation according to linguistic norms.

The usage of echo-questions for expressing not interrogative meanings is carried out with helping of hiding of the interrogative meanings because echo-questions can be used for wide range of communicative functions.

Echo-questions is researched in the dialogue discourse according to the role play relations between the sender of the information and the addressee. Echo-questions of indirect meanings follow the goal of the influence on the addressee and his active behavior. The influence on the behavior of the speaker is researched in the communicative situation.

Conclusion. *If we use the echo- questions in our speech it will help us to understand each other better and to be more polite. Our speech can be more understandable and interesting.*

Key words: *echo-questions; dialogue unite; dialogue; English discourse; Ukrainian discourse; pragmatic aspect; structural and semantic aspect.*

Надійшла до редакції 20.03.18

Прийнято до друку 30.03.18

УДК 82-312.9'82...А/Я1/7.07=811.161.1.

БОЙКО Ольга Олексіївна,
аспірант кафедри прикладної лінгвістики
ОНУ імені І. І. Мечникова
e-mail: boiko.olga.onu@gmail.com

ІНТЕРДИСКУРСИВНІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ФЕНТЕЗІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ДАРИ КОРНІЙ «ГОНИХМАРНИК»)

У статті проаналізовано актуальні проблеми текстолінгвістики: у центрі уваги постають категорії інтертекстуальності та інтердискурсивності. Їх функціонування в тексті досліджено на матеріалі сучасного українського фентезі, зокрема роману Дари Корній «Гонихмарник». Аналіз лінгвістичних робіт, присвячених дискусійному питанню типології тексту та дискурсу, дозволяє розмежувати поняття «інтертекстуальність», «інтермедіальність» та «інтердискурсивність», унаслідок чого інтердискурсивний аналіз постає більш перспективним для використання завдяки літературознавчим, мистецьким та міжкультурним зв'язкам. Міфологічний, музичний, літературознавчий та мистецький дискурси, зображення синестетичного світосприйняття персонажів зумовлюють створення «інтелектуального» сучасного фентезі.

Під час аналізу встановлено мовні маркери інтердискурсивності, наявні в тексті роману. Докладно розглянуто роль метатексту в текстотворенні, зокрема, відзначено важливе значення системи епіграфів у романі. Цитування, алюзії та ремінісценції визначають багаторівневість створеного тексту. Перспективним постає більш ретельний аналіз міфологічного та фольклорного дискурсів у текстотворенні роману «Гонихмарник».

Ключові слова: *текстолінгвістика, інтертекстуальність, інтердискурсивність, сучасне українське фентезі, інтелектуальна проза, метатекст, художня комунікація, синестезія.*

Загальна постановка проблеми. Текстово-дискурсивні дослідження в сучасному мовознавстві об'єднують текстоцентричний та антропоцентричний підходи, що зумовлює одночасне вивчення мовних одиниць як у системі, так і у функціонуванні. Зважаючи на це, однією з актуальних проблем вважаємо виокремлення категорійних параметрів дискурсу. З одного боку, «текст у процесі формування набуває текстових категорій, а з іншого – категорії мають первинний характер, оскільки саме вони виформовують текст» [1, с. 22]. Типологія категорій тексту і дискурсу належить до дискусійних питань, здебільшого розрізняють основні, допоміжні, власне текстові і текстово-дискурсивні категорії. Перші

спроби розробити типологію категорій тексту представлено в працях В. Дресслера та Р.-А. Богранда, Кв. Кожевникової, І. Гальперіна, В. Кухаренко, О. Воробйової та ін. Серед текстово-дискурсивних категорій (термін О. Селіванової, яка уналежнює до цієї групи референційність, антропоцентричність та інтертекстуальність [2]) особливе місце належить інтердискурсивності, що маніфестує діалогічні зв'язки тексту з іншими текстами й визначає його місце в мовно-культурному просторі.

Аналіз останніх досліджень і ступінь дослідження проблеми. Поняття інтедискурсивності як текстово-дискурсивної категорії є одним із новітніх у мовознавстві. Дослідники послуговуються різними термінами під час аналізу тексту: інтертекстуальність, інтермедіальність та інтердискурсивність. Ці поняття є близькими, але не тотожними. Категорії інтертекстуальності та інтердискурсивності розглядають у когнітивному (І. Шевченко, І. Шпенюк, Г. Кицак та ін.), комунікативному (В. Карасик, Н. Кондратенко, О. Селіванова та ін.) та суто лінгвістичному (І. Смирнов, В. Чернявська, С. Переломова та ін.) аспектах. Категорію інтертекстуальності запровадила в мовознавчу науку Ю. Крістева, ґрунтуючись на теорії діалогічності М. Бахтіна [3]. В. Чернявська потрактовує інтертекстуальність як текстову категорію і водночас як особливу властивість певних текстів, що взаємодіють у плані змісту та висловлювання з іншими текстовими цілими та їхніми фрагментами [4, с. 181]. У широкому розумінні, представленому в наукових розвідках постструктуралістів (Р. Барт, Ж. Бодріяр, Ж. Дерріда, У. Еко, Ю. Крістева, М. Фуко та ін.), інтертекстуальність – це теорія безмежного, безкінечного тексту, що є інтертекстуальним у кожному своєму фрагменті, тобто окремих текстів не існує, а є один суцільний гіпертекст, компоненти якого, поєднуючись, утворюють нові тексти. В. Чернявська наголошує на тому, що інтертекстуальність та інтердискурсивність взаємозумовлені: взаємодія дискурсів передуює взаємодії текстів, при цьому інтердискурсивність матеріалізована в тексті завдяки сигналу міжтекстового діалогу, тобто інтертекстуальності [4, с. 170].

Потреба виокремлення інтермедіальності та визначення її відмінностей із інтертекстуальністю постала у XX столітті, хоча проблема синтезу мистецтв цікавила людство ще з давніх віків – так з'явилося поняття екфрасису (наприклад, опис Гомером щита Ахіллеса). Інтермедіальність є вужчим поняттям, ніж інтердискурсивність, але більш широким, ніж інтертекстуальність. Інтермедіальність розглядають у трьох аспектах: як конвенційну (наприклад, пластичність музики), нормативну – своєрідну «метамову культури» та референційну – коли в тексті одного медіума цитують текст іншого медіума, і саме цей різновид інтермедіальності називають екфрасисом. Інтермедіальність потрактовують як переклад міжсеміотичного, міжзнакового типу в межах однієї культури або об'єднання елементів різних знакових систем у мономедійному (література, живопис) або мультимедійному (театр, кіно тощо) тексті [5, с. 292].

Ми будемо послуговуватися терміном «інтердискурсивність», оскільки він, на наш погляд, найбільш повно відображає складний синтез дискурсів, текстів, структуротвірних елементів тексту, що уможливує створення багаторівневого тексту. При цьому інтердискурсивність стає вербально вираженою в тексті завдяки сигналу міжтекстового діалогу, тобто інтертекстуальності. За словами дослідниці, інтердискурсивність є взаємодією, взаємонакладанням різних ментальних, тобто над- та передтекстових структур, операцій, кодових систем фреймів у процесі текстотворення [4, с. 170].

Інтердискурсивність детермінує не лише міжтекстову взаємодію, а й зв'язки вербального тексту як особливої художньої системи з іншими семіосферами. При цьому в центрі уваги дослідників, зокрема дискурсологів, досі не поставав жанр українського фентезійного роману. Проте фіксуємо окремі наукові розвідки в царині германістики, присвячені аналізу британського або американського фентезійного роману (Є. Жаринов, А. Ломакова, О. Кулакова, Н. Аксьонова, О. Медведєва, О. Дьяконова, С. Коломієць та ін.).

Метою статті є дослідження мовних маркерів інтердискурсивності в романі Дари Корній «Гонимарник», що передбачало розв'язання таких **завдань**: визначити поняття

інтердискурсивності, проаналізувати роман-фентезі Д. Корній з огляду на зв'язки з іншими текстами і дискурсами та його місце в культурному просторі, виявити особливості взаємодії тексту з дискурсами літератури, живопису, музики та фольклору.

Викладення основного матеріалу дослідження. Жанр «фентезі» набув поширення в українській літературі в останні десятиліття, але одразу посів почесне місце серед інтелектуальної сучасної прози. Серед новітніх творів – романи Дари Корній. Жанр фентезі виходить із масової культури і стає літературою для читача, що має певне «стійке інтертекстуальне ядро» (за Г. Денисовою), куди належать художні тексти, що відповідають освітньому канону, містять імена історичних та культурних діячів, найважливіші соціально-історичні факти та основні пам'ятки тощо [6, с. 153].

На нашу думку, важливим чинником творення тексту роману Д. Корній «Гонимарник» є категорія інтердискурсивності, що зазначено навіть на сюжетно-змістовому рівні: авторка, описуючи персонажів, приділяє увагу їхнім зв'язкам з культурним простором, зокрема літературним. Усі персонажі представлені як суб'єкти мовленнєвої взаємодії художньої комунікації, оскільки для сюжетотворення й розуміння є важливим «занурення» в дискурс художньої літератури. Тут інтертекстуальність виконує й прогностичну функцію, готуючи читача до сприйняття «можливих світів», тому що в мовленні головної героїні Аліни вже представлена багат шаровість культурного простору: *Хоча досі не розумію, як то мені вдається не розірватися між реальністю книжною й образністю художника?* (7, с. 206). Характерно, що Аліна не каже про розрив між книжною реальністю і «справжнім» життям, а розподіляє свою увагу між живописом та книгами.

Інтертекстуальність вважаємо текстотвірним чинником у романі, оскільки кожна структурна частина твору має обов'язковий елемент допоміжного тексту – епіграф. І. Колегаєва уналежнює епіграфи до допоміжного тексту, компоненти якого утворюють разом із основним текстом мегатекст [8]. Допоміжний текст, за словами дослідниці, це множина (від 1 до 7-8) текстових повідомлень, що факультативно супроводжують основний текст, а також є ціннісно вторинними та прагматично допоміжними, тобто скерованими на оптимізацію функціонування основного тексту [9]. Структурно роман складається із семи розділів, епілогу та словничка. У кожному розділі – по чотири підрозділи, винятком є шостий розділ, у якому структурних частин лише три. У свою чергу кожний епіграф за змістом пов'язано з назвою підрозділу та з його змістом, усього в романі двадцять сім епіграфів. У першому розділі інтродуктивного характеру автор обирає уривки із творів сучасних поетів К. Москальця, Л. Костенко, О. Стасика та С. Жадана. В інших розділах, окрім п'ятого, переважає сучасна українська поезія, тоді як у п'ятому – класика української літератури: цитати з творчості Лесі Українки, І. Франка, О. Олеся і, як виняток, Г. Чубая. Майже всі епіграфи – з української поезії та фольклору. Виняток становить епіграф-цитата з Біблії: *...І буде веселка у хмарі, і побачу її, щоб пам'ятати про вічний заповіт між Богом і між кожною живою душою в кожному тілі, що воно на землі. Біблія. Книга Буття, 9.* Останній розділ роману має епіграф рубаї О. Хайяма: *Коли Ти, мій Господи, Всесвіт творив, Мене ти у ньому з дрібничок творив? І вчинки погані та гарні мої – Усе наперед прописав ти згори?* Вважаємо, що епіграф із Біблії, розміщений майже в центрі тексту, та цитування О. Хайяма наприкінці мають за мету ввести глибокий культурний шар української культури в контекст світової культури. Зважаючи на це, актуалізація дискурсу літератури, передусім художньої, постає логічною і виправданою: персонажі обмінюються цитатами, алюзіями, при цьому добре розуміючи одне одного, залишаючись в одному культурному контексті. Звідси й підвищена алюзійність тексту, насиченого прецедентними іменами і висловленнями, напр.: *Ось вони зараз не ведуть високоінтелектуальні бесіди про філософію Ніцше чи важку долю Ван Гога. І виявляється, слухати про те, як Іван Мацьо спалив свої мешти, задрімавши біля ватри, а тоді мусив босим їхати до Львова, не менш цікаво, аніж читати Коельо чи Маркеса...* (7, с. 168). Поняття прецедентності в лінгвістичному витлумаченні ґрунтовно висвітлено в працях Д. Гудкова, В. Красних, Ю. Сорокіна та ін.

Кількість наведених прецедентних імен та цитат майже однакова: у романі згадані Аристофан, Гомер, Кафка, Вольтер, Жак Лакан, Ніцше, Гете, Томас Манн, Гоголь, Борхес, Маргарет Мітчелл і Тарас Шевченко. Якщо наведено цитати, то переважно вони є точними та атрибутованими, напр.: *"Я так люблю мою Іринку, як ніби й не любив ще ніколи за двадцять два роки родинного з нею життя. Я безупинно говорю їй найніжніші слова. Милуюсь нею, весь переповнений до неї глибокою ніжністю... Так, я люблю її, мою Іринку, і з того щасливий"...* Це зі *"Щоденника О. Довженка"* (7, с. 57). Але трапляються й неатрибутовані, і трансформовані цитати: напр.: *– І любиш цю землю зігріту і сонце, що тихо встає. / Обличчя південного вітру так схоже мені на твоє....* (7, с. 188) – це текст пісні сучасної української співачки М. Бурмаки, єдина неатрибутована цитата в романі. Цитати виконують у романі й парольну функцію, що допомагає ідентифікації за ознакою «свій» – «чужий», напр.: *Хочеш загадку? Коли двері не двері? – запитує Кажан. Аліна знає відповідь. Вона також любить Кінга. – Коли вони відчинені! – відповідає Аліна і відчуває, що вона зараз відкриває одні з них, широким порухом навстіж* (7, с. 132).

Важливу роль у створенні інтертексту в романі відіграють алюзії: так, місце мешкання Аліни – мансарда під дахом – тісно пов'язане у свідомості читача із оповіданням та мультфільмом про Карлсона, що живе на даху, тому цей персонаж згаданий двічі, уперше Аліна порівнює з цим персонажем себе: *Можна спокійно прогулюватися, уявляючи себе принцесою з казки Андерсена "Кресало" або Карлсоном, що живе на даху* (7, с. 13), вдруге – Кажана, що став її сусідом: *Угу! Кажан на даху! А мо' й Карлсон, тільки замість моторчика флюяра* (7, с. 131). Аліна іронізує і над прізвиськом Сашка: Кажан, адже кажани й справді живуть під дахом або на горищі, і над тим, що Карлсон міг літати за допомогою моторчика, а Кажан «літає», коли грає на флюярі.

Зазначимо, що частотними в тексті є прецедентні висловлення: афоризми, прислів'я та приказки, напр.: *Вважай, Аліно. Разом із водою не вихлюпни дитину. Не нашкодь!* (7, с. 256). Важливим у розвитку сюжету вважаємо і латинський вислів, що його побачить Аліна в одному з останніх сновидінь: *Аліна стоїть перед закритими дверима. На них величезними червоними літерами дбайливо виведено: "Alea jacta est". Вона штовхає двері вперед, вони легко піддаються... Що там?* (7, с. 252). Потрактуємо цей елемент як алюзію на «Божественну комедію» Данте, де над дверима горіли слова «Залиш надію, кожен, хто сюди входить», а вислів «Alea jacta est» є прецедентним висловом, що означає «жереб кинуто» – слова, приписані Цезарю, який нібито їх промовив перед тим, як перейти Рубікон.

У тексті наведено й українські прислів'я і приказки, але їх небагато: *Не буває зла, яке б на добре не вийшло. Ох і не любила колись тої приказки, а якщо поміркувати?* (7, с. 125); *Хто рано встає – тому Бог дає!* (7, с. 44); *Ти ж мене підманула! Твоя мама така була і сестра така була! Підманула, підвела! – чує за спиною знайомий глузливий голос* (7, с. 39). Можемо зробити висновок, що інтертекстуальні елементи використовуються в романі не для прикрашення тексту, а для створення цілісного різнопланового твору, пов'язаного водночас і з українською, і зі світовою культурою, і з християнською релігією, і з народними віруваннями.

Розширення категорії інтердискурсивності відбувається через посилення візуалізації в сприйнятті твору, що зумовлено актуалізацією дискурсу живопису. Головна героїня є донькою художника і сама навчається в Художній академії мистецтв, звідси й насичення тексту прецедентними іменами – назвами відомих живописних шедеврів, іменами і прізвищами художників, напр.: *Вимальовувала вона свої «шедеври» не абиде, а поряд із «Данаєю» Рембрандта та «Жінками в саду» Моне* (7, с. 12). У такому разі в читачів виникають не міжтекстові асоціації, а візуальні – образи відповідних картин. Д. Корній намагається «візуалізувати» художній текст, змусити читача сприймати його багатовимірно, апелюючи до відомих, знакових творів світового мистецтва.

Цікавим видається те, що в романі кілька разів спостерігаємо посилення на картину Леонардо да Вінчі «Мона Ліза». Цей прецедентний феномен виконує роль засадничого

структурного елемента: його визнано первинним, справжнім, тоді як наслідування є «фальшивкою», підробкою. Уперше про неї згадує Аліна після перегляду в кінотеатрі кінострічки «Троя»: *Ніби шарлатан художник вирішив переплюнути самого Да Вінчі й переписав його «Мону Лізу», зробивши її блондинкою із силіконовими губами. Та найгірше, що він був упевнений – це у нього шедевр, а в Да Вінчі так, туфта...* (7, с. 19). Наступного разу про «Мону Лізу» згадує її батько, як про картину, що справила на нього дуже сильне враження: *... А там він зустрів її, сумну жінку із зачудованим усміхом на устах, який щемким серпанком ніжно вливається в серце. Він бачив її репродукції в каталогах, в енциклопедіях, на плакатах. Та це не вона, лише її тінь* (7, с. 30). Образ Мони Лізи постає взірцем класичної краси, що має сугестивний ефект на рівні з іконами – надихає та надає віри й любові.

Дискурс музики також актуалізовано в романі, у такий спосіб представлено не лише літературні та візуальні міждискурсивні зв'язки, а й аудіальні, напр.: *Десь ззовні починає лунає музика. Гомінка і тиха водночас, насичена густиною барв і разом із тим ніби розірвана хвилями гірських шпилів* (7, с. 123). Світосприйняття Аліни є синестетичним, вона бачить барви звуків та має талант переводити музику в образи: *Той шал, той азарт, музика, які заповнили її ізсередини й підперли зі всіх боків, раптом стають цілістю і виливаються на полотно. Аліні зостається, мов на дитячій розмальовці, обвести, зафарбувати ті лінії, ті образи, слова, звуки, які вихлюпнула її уява* (7, с. 124). Синестезія неминуча в художній творчості й тісно пов'язана із інтертекстуальністю та інтермедіальністю. У буквальному перекладі синестезія означає «одночасне відчуття», але в науці більш поширеним є термін «міжчуттєвий зв'язок». Увага вчених-лінгвістів до феномену синестезії зумовлена вивченням психології художньої творчості. Б. Уорф вважає, що це явище могло б стати більш свідомим завдяки лінгвістичній метафоричній системі, яка може передавати непросторові уявлення за допомогою просторових термінів [10, с. 195].

Головна героїня саме так сприймає світ і підсвідомо розуміє, що й інші видатні творці сприймали його схожим чином: *Тепер Аліна, здається, знає, як Вівальді написав свої «Пори року». Він просто слухав оцей кайфовий деколи тупіт, деколи рясний біг чи просто кроки дощу... Все має свою барву, все – сльози, сміх, біль, журба і навіть гріх. І все це частинки білого, які дбайливо зібрані в розкішному букеті веселкового спектру барв* (7, с. 14). Синестетичність світосприйняття головної героїні є одним із важливих маркерів інтердискурсивності в романі «Гонимарник». У творі згадані класичні музичні твори: «Адажіо» Альбіноні, «Місячна соната» Бетховена; «Пори року» Вівальді; важливу роль відіграють і композиції сучасних музичних групи «Плач Єремії», «Океан Ельзи», «Дніпро». Отже, синестезія є одним із важливих складників інтермедіальності та інтердискурсивності. Що стосується тексту роману «Гонимарник», то в деяких випадках синестетичні посилання є не вторинними, а посідають чільне місце, на них зроблено смисловий акцент для глибшого розуміння світосприйняття головної героїні.

Міфологічно-фольклорний дискурс є одним із найважливіших у текстотворенні роману. Фіксуємо оніми фольклорного походження: антропоніми *Гонимарник, Градобур, Юрій-Змієборець, Дід*; міфоніми *двобушник, вітряник, нечистий, упир, характерник*; топоніми *Лиса гора, Шамбала, Вісь Землі, Пуп Землі*. До міфологічно-фольклорного дискурсу належать казки та легенди: про Місяць-Талалайко; про Газду, чия дружина стала озером; про красуню Аничку, що згубила двох братів через своє розкішне волосся, яке стало квітами – едельвейсом. У казках, розказаних у Карпатах, чільне місце посідає український фольклор. Коли ж Аліна визволяє душу Сашка в Гімалаях, описані події ґрунтуються на європейській міфології: перед нею постають *Брамники (Воротарі Чистилища)* – Мінотавр, Мавпа, Кабан та Тигр. Поєднання європейської та давньоукраїнської міфології є ще одним засобом введення української культури у світовий контекст.

Висновки і перспективи дослідження. Роман «Гонимарник» є взірцем сучасної інтелектуальної прози, водночас адаптованої для розуміння молодого читача. Сучасне українське фентезі перестає бути просто «казкою» і стає складним цілим, розрахованим на

інтелектуального читача, який спроможний «зчитати» всі рівні для того, щоб повніше осмислити закладені підтексти, символи та архетипи. У романі «Гонимарник» спостерігаємо літературну стилізацію українських народних вірувань та міфологічних уявлень. Міфологічний дискурс накладається на літературний, візуальний та аудіальний дискурси. Інтердискурсивність допомагає створити вигадливе мереживо тексту, насичене літературними алюзіями, відсиланням до світу мистецтва, народними традиціями та фольклорними текстами. Видається перспективним подальше дослідження міфологічних та фольклорних мотивів у романі для більш різнобічного розуміння різних типів дискурсу.

Список використаної літератури

1. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата : [монография] / О. П. Воробьева. – К. : Вища школа, 1993. – 199 с.
2. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [монограф. учебн. пособие] / Е. А. Селиванова. – К. : ЦУЛ ; Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
3. Кристева Ю. Избранные труды : Разрушение поэтики / Ю. Кристева ; [пер. с фр. Г. Косикова, Б. Нарумова]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 656 с.
4. Чернявская В. Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Учебное пособие / В. Е. Чернявская. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 248 с.
5. Hansen-Löve A. A. Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst – Am Beispiel der russischen Moderne // Dialog der Texte. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität / Hg. von W. Schmid und W. D. Stempel (Wiener Slawist. Almanach, Sonderb. 11). – Wien, 1983. – S. 292.
6. Денисова Г. Е. В мире интертекста: язык, память, перевод / Г. Е. Денисова. – М. : Азбуковник, 2003. – 298 с.
7. Корній Дара. Гонимарник: роман / Дара Корній; передм. Люко Дашвар. – 3-е вид., стереотип. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 336 с.
8. Колегаєва І. М. Мегатекст як вияв комунікативної гетерогенності цілого завершеного тексту / І. М. Колегаєва // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 25–30.
9. Колегаєва І. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Колегаева. – Одесса : ОНУ им. И. И. Мечникова, 2008. – 122 с.
10. Уорф Б. Отношение норм мышления и поведения к языку / Б. Уорф // Языки как образ мира. – М. : АСТ, 2003. – С. 192.

References

1. Vorobjova, O. P. (1993). *Text categories and destination factor*. Kyiv: The High School (in Russ.)
2. Selivanova, E. A. (2002). *Bases on the linguistic theory of the text and communication*. Kyiv: Fitosociocentre (In Russ.)
3. Kristeva, J. (2004). *Selected works: The Destruction of Poetics*. Moscow: The Publishing House Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN) (In Russ.)
4. Cherniavskaia, V. E. (2009). *Linguistics of the Text: Code-switching, intertextuality, interdiscursivity*. Moscow: Publishing House Librokom (In Russ.)
5. Hansen-Löve, A. A. (1983). *Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst - Am Beispiel der russischen Moderne*. Wien.
6. Denisova, H. E. (2003) *In the World of Intertext: Language, Memory, Translation*. Moscow: Azbukovnik (In Russ.)
7. Kornii, Dara. (2016). *Honykhmarnyk*. Kharkiv: Book House "Family Leisure Club" (In Ukr.)
8. Kolehaieva, I. M. (1996). Megatext as manifestation of communicative heterogeneity of the whole complete text. *Movoznavstvo (Linguistics)*, 25-30 (In Ukr.)
9. Kolehaieva, I. M. (2008). *Text as a unit of scientific and artistic communication*. Odesa I. I. Mechnikov National University (In Russ.)
10. Whorf, B. (2003). *The Relation of Habitual Thought And Behavior to Language*. Moscow: AST (In Russ.)

BOIKO Olha Oleksiivna,

Postgraduate at the Department of Applied Linguistics Odessa National I. I. Mechnikov University
e-mail: boiko.olga.onu@gmail.com

INTERDISCURSIVITY IN MODERN UKRAINIAN FANTASY

(ON THE MATERIAL OF THE NOVEL BY DARA KORNIY "HONYKHMARNYK").

Abstract. Introduction. Text-discursive research in modern linguistics unites text-centric and anthropocentric approaches, which causes simultaneous study of language units in the system and in functioning. Interdiscursivity, as a textually-discursive category, along with intertextuality and intermediality, manifests dialogical links of the text with other texts and determines its place in the cultural and linguistic space.

Purpose. *The purpose of the article is to define the notion of interdiscursivity, delineating it with intermedia and intertextuality, determining the place of modern Ukrainian fantasy in world culture, and also to reveal the features of text interaction with the discourses of literature, painting, music and folklore.*

Methods. *In the study of the text, we used discursive analysis, critical, cognitive, descriptive and quantitative methods.*

Results. *We consider intertextuality and interdiscursivity as a text-producing factor in the novel, because each structural part of the work is equipped with an epigraph. Almost all epigraphs refer to the Ukrainian literature, except for quoting the Bible and Omar Khayyam. An important role is played by precedent names, accurate and attributed citation of the work of world literature. No less important are the allusions used in the novel's text (Andersen's tales, Astrid Lindgren, Dante's Divine Comedy, classical literature are mentioned). Sometimes there are Ukrainian proverbs and sayings. Literary discourse helps to create a diverse text and introduce it into the context of world literature. Discourses of painting and music are also important for understanding the text. Basically, classical works of music and fine arts are mentioned. The main heroine of the novel is an artist, like her father, so we see the continuity of generations and world cultural heritage. The role of the mythological-folklore discourse determines the title of the novel («Honykhmarnyk»), as well as the presence of onims of folklore origin. In the text there are fairy tales and legends, references to myths and folk beliefs.*

Originality. *Ukrainian fantasy has not been studied by linguists. At the same time, modern Ukrainian fiction literature ceases to be mass and focuses on an educated, intellectually developed reader who will be able to recognize various cultural layers. In the center of attention is the novel by modern writer Dara Kornii, whose work deserves more detailed research.*

Conclusion. *Interdiscursivity, which is a text-generating factor, helps to create a complex and interesting text for analysis, full of literary, art criticism, folk traditions and folklore texts. In the novel there is a literary stylization of European and Slavic mythological representations. We consider promising a more profound study of mythological and folklore motifs in the novel for a more diverse understanding of the different types of discourse.*

Keywords *textuality; intertextuality; discourse; modern Ukrainian fantasy; metha-text; artist's communication; synesthesia.*

Надійшла до редакції 16.03.18

Прийнято до друку 26.03.18

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.56.34.

СЕЛІВАНОВА Олена Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та практики
перекладу Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: oselivanova@ukr.net

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ПАРАМЕТРИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто проблему етнічної ідентичності з огляду на дискусійність кваліфікації етносу в сучасних гуманітарних науках. Ідентичність має особистісний і соціальний аспекти: перший пов'язаний з уявленнями про себе як про члена групи, другий формує такі уявлення як похідні від усвідомлення людиною причетності до якоїсь групи зважаючи на взаємодію з представниками інших груп.

Визначено такі лінгвокогнітивні параметри етнічності, як етнічний характер, темперамент, колективне позасвідоме, етносвідомість, що містить етнічні почуття й менталітет. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Етнічний темперамент визначено як певний стандартний спосіб реагування на конкретну ситуацію, властивий більшій частині представників етносу. Параметр етносвідомості є віртуальним явищем, адже свідомість є індивідуальною, проте кожен етнос має власні найбільш виразні психологічні риси, найбільш актуалізовані концептуальні структури, сукупність оцінок і способів категоризації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду, що становлять колективний «дух» народу. У межах етносвідомості виокремлюють етнічні почуття як емоційне ставлення людей до власного етносу й інших етносів, їхніх інтересів і цінностей, а також етнічний менталітет, що являє собою спосіб мислення чи характер процесу мислення народу. Колективне позасвідоме як параметр етнічності є успадкованою й незмінною сукупністю психічних процесів, які не належать до сфери свідомості, а лише виявляються в ній у вигляді архетипів і зумовлені родовою пам'яттю людини. Усі ці параметри мають вербальну реалізацію у вигляді категорій культурної граматики, констант культури, позначень етнічних стереотипів, прецедентних феноменів, архетипів і символів, специфіки комунікативної поведінки.

Ключові слова: етнос, етнічна ідентичність, етнічний характер, етносвідомість, колективне позасвідоме, менталітет, етнічні почуття, категорії культурної граматики, ментальні програми.

Постановка проблеми. Проблема визначення етносу є ключовою не лише в етнолінгвістиці, а й у різних гуманітарних науках. Термін «етнос» використовують в етнологічній літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільноти людей відбулося протягом останніх десятиліть у результаті підвищення уваги до проблем етногенезу, етнічної історії та етнічного менталітету, почасти пов'язаних зі здобуттям країнами незалежності. Дефініція етносу передбачає з'ясування дискусійних питань історичної природи етносу, суб'єкта встановлення етнічної належності, способу й мети етнічної ідентифікації, параметрів

етнічної ідентичності [1, с. 308–348]. Останнє питання є найбільш значущим, оскільки спрямоване на встановлення насамперед відмінних рис етнічних груп. Як здається, поняття «етнос» має кваліфікуватися так би мовити «в ідеалі», оскільки реальне життя народів нерідко змінює інваріантні ознаки етносу і створює маргіналії різних типів. Отже, етносом в ідеалі є історично сформована, об'єднана спільним етнонімом сукупність носіїв однієї мови, що усвідомлюють себе як угруповання на підставі близькості психологічного складу, спільності культурних традицій і норм, досвіду, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та взаємодії з іншими народами. Психологічний склад етносу визначений на підставі низки лінгвокогнітивних параметрів.

Проблема етнічної ідентичності проектується у так звану Я-концепцію, що передбачає наявність у індивіда певної самосвідомості як ядра Я, що відбирає й інтегрує значущу інформацію і відкидає незначущу. Ідентичність має особистісний і соціальний аспекти: перший пов'язаний із уявленнями про себе як про члена групи, другий формує такі уявлення як похідні від усвідомлення людиною причетності до якоїсь групи в процесі взаємодії з представниками інших груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «ідентифікація» на позначення безсвідомого процесу імітації увів у науковий обіг З. Фрейд, а поняття ідентичності як відчуття належності індивіда до якоїсь цілісної структури, що дає змогу людині віднайти свою соціальну нішу й убезпечити себе від самотності, розробив у ракурсі неофрейдизму Е. Фромм. Авторка ґрунтовної монографії, присвяченої проблемі ідентичності, О. Матузкова кваліфікує ідентичність як «результат обізнаності, осмислення й емоційної оцінки (когнітивно-емоційний рівень) суб'єктом індивідуально-групових і колективних характеристик (індивідуально-колективний рівень), підтверджених (чи ні) значущими іншими (суб'єктно-об'єктний рівень) на підставі конструювання образу навколишнього світу, образу групи, себе і свого місця в них (конструкціоністський підхід) на основі певних ідентифікувальних, зокрема й інтеграційних і диференційних ознак групи [2, с. 77]. Головною функцією ідентичності, на думку американського психоаналітика Е. Ериксона, є збереження цілісності й індивідуальності досвіду людини, убезпечення від внутрішньої та зовнішньої небезпеки, досягнення балансу можливостей людини і суспільства [3].

Одним із різновидів ідентичності є етнічна / національна ідентичність, або етнічність. Термін «етнічність» запозичений із західної етнології, де перевагу у визначенні було надано специфіці культурних рис групи. Російський етнолог О. Садохін зазначає, що важливу роль у вивченні етнічності відіграли наукові праці норвезького вченого Ф. Барта, який уважав, що ознаки етнічних груп не можна обмежувати лише культурними, оскільки етнічні групи визначаються характеристиками власного самоусвідомлення, тобто такими, з якими ідентифікують себе люди або вони ідентифікуються так іншими людьми [4, с. 79].

Протягом багаторічної дискусії щодо цього питання в етнології було висунуто зовсім різні параметри етнічності, а найчастіше – їхній комплекс. В об'єктивістському підході такими параметрами є спільність території, ландшафту, навіть генетичної спорідненості, або генетичного коду. Згідно з концепцією Л. Гумільова, етнос не є соціальною групою, а енергійною, оскільки почуття взаємної симпатії зумовлене процесом обміну біогеохімічною енергією живої речовини біосфери; етноси мають різну частоту коливань енергетичного поля, що є підґрунтям поділу на своїх і чужих. На думку дослідника, найбільш істотною рисою нового етносу, що утворився в результаті пасіонарного поштовху, є специфічні стереотипи поведінки, які передаються шляхом сигнальної спадковості на ґрунті культури [5]. В еволюційно-історичному напрямі примордіалізму диференціацію етносів здійснюють на підставі спільності мови, єдиного походження, комплексу звичаїв, укладу життя, що зберігається традицією. Ю. Бромлей до параметрів етнічності зараховує територіальну спільність, стабільні особливості культури, мови, психіки, а також назву (етнонім) й усвідомлення власної єдності та відмінності від інших як самосвідомості. Причому лише вся сукупність наведених параметрів визначає

етнос як соціальну групу [6]. Цікаво, що мову розглядають як умову формування етносу та результат етногенезу, хоч «поняття етнічної та мовної спільності не збігаються, оскільки різні етноси можуть користуватися однією мовою, і, навпаки, єдиний етнос може застосовувати у спілкуванні різні мови (або діалекти)» [7, с. 263].

Етнічна ідентифікація передбачає обов'язкове етнічне самоусвідомлення як відносно стійку систему свідомих уявлень на рівні зарахування себе до певного етносу; а також наявність етнічного почуття – свідомого, але неосмисленого відчуття своєї належності до етносу, його культури, що викликає гордість за свій народ, любов до Вітчизни, емоційно позитивне сприйняття явищ етнічної культури, інтересів свого народу, навіть готовність до самопожертви в ім'я свого народу, яке може поєднуватися з екстремальним, гіпертрофованим почуттям переваги власного народу над іншими, ненависті до чужих етносів, прагнення до їхнього підкорення й навіть знищення. На думку переважної більшості етнологів, основною диференційною рисою етносу є культура в широкому її розумінні, що являє собою збережені в колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи.

Прибічники інструменталістського підходу практично не цікавилися параметрами етнічності через опертя на прагматизм: оскільки етноси існують, вони задовольняють якісь конкретні потреби людини або групи та полегшують їхню життєдіяльність й існування в суспільстві. Єдиним визнаним параметром етнічності в цих теоріях є культурні традиції, творча спадщина, адже етнос як інформаційний фільтр використовує культурні традиції як однорідний, циклічний, стабільний захисний механізм в умовах невідповідності й хаотичності сучасного світу. У конструктивізмі параметри етнічності задані «кордонами» групи, якими вона обмежує сама себе. Ці кордони насамперед відокремлюють культурні розбіжності і є конвенційними. Вони виникають передовсім у свідомості як культурна самоідентифікація. Етнічну ідентичність розглядають і як результат спільних із членами етнічної групи уявлень, ідей, повсякденного досвіду, культури, історії, вірувань, мови, комунікативної поведінки тощо, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та взаємодії з іншими народами.

Останнім часом посилюється роль ще одного не менш важливого параметра етнічної ідентифікації – психічного складу етносу як сукупності специфічних рис характеру, ментальності, свідомості. Цю ознаку обстоював російський філософ Г. Шпет, який у своїй книзі «Введение в этническую психологию» висловив думку, що психологію народу потрібно досліджувати на підставі збагнення смислу об'єктивних культурних явищ, у яких фіксуються типові суб'єктивні почуття народу. Згідно з його концепцією, «дух народу», тобто народний характер, символізує смисл й ідею народу. Однак віртуальність «народного духу» нерідко зумовлює скепсис етнологів щодо висунення цього параметра як диференційного. Приміром І. Кон вважає, що треба говорити не про якийсь національний характер, а про деякі специфічні особливості психології в окремих груп людей, які складають конкретний народ. Л. Гумільов наголошував на тому, що національний характер є міфом, позаяк він змінюється протягом еволюції етносу. Проте в сучасній етнології усталеною є думка про наявність статичних і динамічних рис психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися знов. До статичних компонентів психології етносу зараховують етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Окреслені параметри етнічної ідентичності варто розглядати з позиції їхньої інтегративної, ніж диференційної функції. Приміром, мова, імовірно, є етноінтегративним параметром, ніж диференційним, оскільки положення про те, що етнос об'єднує спільна мова його представників, має менше винятків, ніж твердження, що етноси диференціюються на підставі мовного параметра. Прем'єр-міністр Британії Д. Ллойд-Джордж писав: «Мова не є достатньою ознакою для визначення національної

належності... Значна частина ірландського народу забула свою давню мову і протягом багатьох століть говорила мовою ненависних їм поневолювачів, лаючи останніх їхньою власною мовою». Отже, одна мова може обслуговувати різні етнокультурні групи. Таку мову називають полікультурною.

Метою статті є характеристика лінгвокогнітивних параметрів етнічної ідентичності. Такі параметри передбачають проекцію розрізнявальних рис етносу на пізнавальні функції свідомості та його мовні особливості.

Виклад матеріалу. Психологічний склад етносу є віртуальною сукупністю специфічних рис характеру етносу, його темпераменту, особливостей психічних функцій етносвідомості, колективного позасвідомого, що відображена в константах культури, психічних і культурних стереотипах, архетипах і зафіксовано в мові, матеріальній та духовній культурі народу. Реальними носіями психологічного складу етносу є його представники, члени етнічної групи. Як уже було зазначено вище, етнологи виокремлюють статичні й динамічні риси психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етногенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з'являтися протягом еволюції етносу. До статичних компонентів психології етносу зараховують етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Етнічний характер – це сукупність найбільш виразних особистісних ознак (фізичних і духовних) психічного складу, притаманних представникам певному етносу. Це поняття є віртуальним й узагальненим, адже психіка кожної людини є індивідуальною. Однак етнічний характер встановлюється за найбільш яскравими психологічними якостями, властивими етносу, на відміну від інших. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Дослідники зауважують, що риси етнічного характеру можуть модифікуватися, вони є динамічними, однак їхня динамічність реалізується протягом тривалого часу, тому вони здаються чітко фіксованими, закріпленими у психіці етносу [4, с. 145].

Вияви етнічного характеру в лінгвопрагматичі позначені терміном «базова структура обличчя» подібно до терміну «базова структура характеру» американської дослідниці Р. Бенедикт, яка висунула гіпотезу про те, що кожній культурі властивий свій специфічний тип особистості з певною домінантною рисою й моделлю поведінки. Згідно з її концепцією існує три типи культурних етнічних конфігурацій: аполлонійський з ознакою міри у всьому, орієнтацією на традиції; діонісійський із рисами індивідуалізму й різними формами насильства і параноїдальний, що характеризується конфліктністю, підозрілістю, ворожістю.

Етнологи розглядають базові риси етнічного характеру українців на підставі дослідження народної творчості, історії народу та характеристики його найвидатніших і найяскравіших постатей. Позитивними рисами вважаються працелюбність, гостинність, прагнення до освіченості, статичність родинних відносин, прагнення до духовного життя, повага до старших, мужність, здоровий оптимізм, прагнення до незалежності, універсальність; негативними рисами – взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість слова й діла, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм [8, с. 76–77]. І. Нечуй-Левицький не випадково писав, що «сумування українця і справді стало теперечки черком національного типу, – то одтисок минулості об'явленого народу».

За результатами асоціативних експериментів і застосування методики семантичного диференціала етнолінгвісти встановили автопортрети й гетеропортрети різних етносів, що уможливило з'ясування типових рис етнічного характеру. Американська дослідниця М. Мід виокремила три головних аспекти вивчення національного характеру: 1) порівняльний опис деяких культурних конфігурацій згідно з розробками Р. Бенедикт; 2) порівняльний аналіз дитячого виховання; 3) вивчення притаманних культурам моделей міжособистісних відносин, приміром, між батьками й дітьми, між ровесниками тощо [9].

Етнічний темперамент як параметр етнічності виокремлюють не всі дослідники, адже його часто залучають до рис етнічного характеру. Етнічний темперамент визначають як певний стандартний спосіб реагування на конкретну ситуацію, властивий більшій частині представників етносу [4, с. 145]. Етнічний темперамент є зовнішнім виявом етнічного характеру в різних формах вербальної й невербальної поведінки на підставі стереотипів реагування. Відповідно до класифікації етносів за темпераментом А. Аугустинавічуте, яка ґрунтувалася на диференціації психічних функцій К. Юнга, виокремлено мисленнєві, відчуттєві, почуттєві й інтуїтивні, а також етичних і логічних інтровертів та екстравертів, однак така класифікація є доволі простою, адже до одного типу темпераменту належать зовсім різні за психологічною природою етноси.

Параметр етносвідомості є віртуальним явищем, адже свідомість є індивідуальною, але кожний етнос має власні найбільш виразні психологічні риси, найбільш актуалізовані концептуальні структури, сукупність оцінок і способів категоризації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду, що становлять колективний «дух» етносу. Е. Дюркгейм ще наприкінці ХІХ ст. висловив думку про існування двох форм людської свідомості: індивідуальної та колективної. Друга єдина для всієї групи й не залежить від окремих людей, проте відіграє примусову роль, підпорядковуючи особистість колективній свідомості. Цю форму свідомості зафіксовано в колективних уявленнях – віруваннях, міфах, нормах моралі та права. Ідеї Е. Дюркгейма знайшли продовження в працях французьких дослідників М. Мосса, К. Леві-Стросса, Л. Леві-Брюля й ін., а також у сучасних когнітологічних і культурологічних дослідженнях. Реконструкцію й інтерпретацію колективної етносвідомості здійснюють на підставі аналізу різних видів діяльності етносу, його буття та продуктів семіотичного універсуму культури.

Найголовнішим експонентом етносвідомості є мова етносу, у якій у фіксованому знаковому вигляді зберігаються і транслуються від покоління до покоління особливості пізнавального досвіду народу, способи концептуалізації та категоризації, етнічні стереотипи, константи культури тощо. Етносвідомість співвідноситься з поняттями концептуальної та мовної картин світу, адже відображенням закономірностей концептуальної організації етносвідомості є частково ментальний лексикон, знання про мову й у мові. Етносвідомість формує етнічний смак як норму оцінки: раціональної, сенсорної, психологічної, етичної, естетичної, утилітарної тощо. Ціннісні орієнтації етносу й етнічний смак формують етнічну культуру. Етносвідомість є підґрунтям етнічного характеру. Наприклад, загальними ознаками етносвідомості українців дослідники вважають домінування емоцій і почуттів над волею й інтелектом, інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті довкілля, виражену в концентрації на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; сентиментальність, чуттєвість, емпатію; індивідуалізм, що виявляється в різних формах опосередкованого прагнення до особистої свободи при відсутності організації, стійкості й дисципліни [8, с. 66]. В. Янів розглядає емоційність й індивідуалізм українців як компоненти, що найміцніше зв'язують їх із Європою. Починаючи ще з «філософії серця» Г. Сковороди філософи й письменники говорять про домінування кордоцентричної орієнтації українців.

Етносвідомість є синергетичною суперсистемою, психофункціональним континуумом, складниками якої є згідно з концепцією К. Юнга мислення, відчуття, почуття й інтуїція. Найбільш виразним складником етносвідомості є етнічний (національний) менталітет, або ментальність. Поняття ментальності ввійшло в науковий обіг у середині 50-х р. р. ХХ ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Ментальність є важливим етнопсихологічним феноменом, що являє собою спосіб мислення чи характер процесу мислення. Структурними компонентами етнічної ментальності вважають емотивний, когнітивний і поведінковий. В. Колесов кваліфікує ментальність як «світобачення в категоріях і формах рідної мови, яке поєднує інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру в типових його виявах» [10, с. 15]. Однак емотивний і духовний, на нашу думку, перебуває поза межами

ментального у сфері почуттів, емоцій та позасвідомого й лише може надавати імпульс, зокрема, раціональним оцінкам у сфері ментальності й поведінці. Ментальність ототожнюють із вербальною сферою, однак вербальне представлене в мові етносу, яка не є диференційною ознакою етнічності. Крім того, мовна ментальність є лише частиною ментальності етносу. Безперечно, поведінка й воля регулюється ментальністю, але не лише нею, а й процесами сенсорики, інтуїцією, позасвідомим. Тому окреслені складники не є однопорядковими й не всі належать до сфери ментального, а швидше до виявів етнічної свідомості. До того ж у визначенні В. Колесова поняття ментальності і національного характеру практично ототожнені, що потребує окремого обґрунтування. Роль ментальності етносу полягає в осмисленій, раціональній орієнтації його представників на певну поведінку, світогляд, цінності й норми. Г. Почепцов цілком слушно визначає мовну ментальність як «співвідношення між деякою ділянкою світу і її мовною репрезентацією», причому світ він розуміє не лише як світ, що оточує людину, а й світ, створений людиною і такий, що нерідко більшою мірою свого обсягу перестає існувати, коли щезає його творець і носій – людина, тобто світ мовленнєвих дій і станів» [11, с. 111]. Отже, ментальність є результатом однієї з пізнавальних функцій свідомості – мислення, поза межами ментального перебувають інші, не менш важливі когнітивні функції свідомості – сенсорика, почуття, інтуїція, а також індивідуальне й колективне позасвідоме.

Ментальність узагальнено представлена в категоріях «культурної граматики», які вперше виокремив й описав американський дослідник Е. Холл. Ці категорії уособлюють узагальнену логіку культури народу. Такими культурними категоріями є час, тобто усвідомлення цінності часу етнокультурною групою; ритм життя; контекст, простір і швидкість поширення інформації. Етнолог Г. Хофстеде висунув концепцію ментальних програм, згідно з якою механізми формування етнічної ідентичності названі ментальними програмами свідомості. Дослідник пропонує чотири ідеальних виміри культури, що закладають такі програми: дистанцію влади, колективізм / індивідуалізм, маскуліність / фемінність, рівень невизначеності. Специфіку ментального визначають також етнічні стереотипи, які виконують функції стабілізації й ідентифікації угруповання як єдиного етносу, акумуляції й систематизації соціокультурного й історичного досвіду етносу, трансляції знань носіїв певної мови від покоління до покоління, захисту групових інтересів, своєрідності національної культури в умовах міжетнічних контактів тощо. Виявами етнічного менталітету є прецедентні феномени – складники знань, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, є актуальними й використаними у когнітивному й комунікативному плані; етнічні символи, комунікативна поведінка.

У межах етносвідомості виокремлюють також етнічні почуття як емоційне ставлення людей до власного етносу, його інтересів і цінностей, а також до інших етносів, їхніх інтересів і цінностей. Етнічні почуття деякі етнологи кваліфікують як динамічні характеристики етносу, інші вважають почуття більш динамічними, ніж етнічний характер, і ставлять почуття в залежність від ступеня стійкості тих причин, які їх зумовили. До позитивних етнічних почуттів відносять гордість за свій народ, патріотизм, любов до народу і т. ін., до негативних – зверхність, шовінізм, расизм, зневагу до свого народу, почуття меншовартості тощо.

Складниками етносвідомості є константи культури – відносно стійкі концептуальні структури, які несуть культурно ціннісну інформацію та представлені в знакових продуктах культури, зокрема, у текстах, явищах природної мови. Константи культури здебільшого розглядають у сфері ментальності, однак якщо це концептуальні структури, то вони поєднують у собі всі функції свідомості, інтегровані з колективним позасвідомим. Не випадково О. Залевська кваліфікує концепт як перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що об'єктивно існує у свідомості людини [12, с. 39].

Російський лінгвіст Ю. Степанов відмічав, що першою практичною роботою зі східнослов'янської концептографії, на його думку, є спеціальний курс лекцій «Термінологія російської історії», прочитаний професором В. Ключевським у

1884–1885 р. р. студентам історико-філологічного факультету Московського університету [13, с. 8]. Ю. Степанов, уклавши словник «Константы. Словарь русской культуры», де розглянуто 37 базових і 20 похідних констант культури, застосував насамперед метод інтроспекції, керуючись тим, що духовна культура живе в індивідуальній мовній свідомості, і застосовує дані суміжних наук – етнології, історії, географії тощо. Зміст констант культури він установлював шляхом дослідження їхньої вербальної репрезентації в етнотекстах письменників, філософів, науковців і мовленні пересічних членів соціуму, а також на підставі виведення етимологічної внутрішньої форми ключових лексем. Дослідження констант культури потрібно здійснювати з урахуванням архетипів колективного позасвідомого, хоч константи й архетипи є феноменами різного онтогенетичного й когнітивного порядку. У концепції російського етнолога С. Лур'є висунуто тезу про наявність центральних зон культури, де зосереджені цінності й вірування, що визначають природу сакрального для кожної культури. Зміст центральної зони виявляється в етнічних константах, які, на думку дослідниці, є позасвідомими і містять образи ворога, себе, добра й уявлення про спосіб боротьби добра зі злом [14].

В українській етнолінгвістиці першу спробу опису констант культури українського народу здійснив В. Жайворонок у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» 2006 року, де проаналізовано 10 тис. одиниць мови, які репрезентують український етнокультурний континуум.

Лінгвокогнітивним параметром етнічності є також колективне позасвідоме як успадкована й незмінна сукупність психічних процесів, які не належать до сфери свідомості, а лише виявляються в ній у вигляді архетипів і зумовлені родовою пам'яттю людини. Колективне позасвідоме визначає життєдіяльність людини й етносу. Його вивчення розпочате в аналітичній психології швейцарського вченого К. Юнга, хоч це поняття застосовував ще Платон, який виокремлював у психіці позасвідомого ейдоси, що згодом отримали назву архетипів. Про існування позасвідомого відомо ще із праць Г. Гегеля. Основоположниками психології позасвідомого у XVIII ст. були німецький біолог, лікар і психолог К. Карус і німецький філософ, прибічник панпсихізму як вчення про абсолютно безсвідомий духовний початок усього сущого – світову волю – Е. фон Гартман. Однак їхні погляди не залишили відчутних слідів, до них повернулися лише в медичній психології наприкінці XIX ст. У роботах французького психопатолога Т. Рибо безсвідоме було протиставлене свідомому як фізіологічне психологічному.

У психоаналізі австрійця З. Фрейда на початку XX ст. було висунуто ідею трьох рівнів системи душевного життя: свідомого, передсвідомого й безсвідомого з цензурою між ними, причому безсвідоме проникає до свідомості у вигляді сновидінь, невротичних симптомів, описок й обмовок, творчих актів. У пізніх роботах З. Фрейд диференціював інстинктивну психіку (Воно) і колективну свідомість, частково усвідомлену, частково неусвідомлену, витіснену індивідом (понад-Я), тобто він визнавав архаїчно-міфологічний характер позасвідомого [15, с. 316–330].

Швейцарський психолог К. Юнг також висловлював подібні погляди. Дослідник виокремив у позасвідомому два відділи: особисте та колективне. Зміст колективного позасвідомого не набувається протягом життя, воно є вродженим, первісною формою усвідомлення світу, ґрунтується на особливостях мозку, успадкованого від предків. К. Юнг писав: «Подібно до того, як людське тіло зберігає сліди свого філогенетичного розвитку, так зберігає їх і психіка» [16, с. 622]. Колективне позасвідоме формується із залишків колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, праформах і підсвідомо детермінують поведінку й мислення кожної людини [8, с. 56]. К. Юнг пов'язував процес формування етносів з архетипами колективного позасвідомого. Архетип визначений дослідником як гіпотетична наслідувана психологічна властивість, що не може сприйматися чуттєво й наочно, а у випадку переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом. Він наголошував на тому,

що архетипи є підґрунтям поведінки, структурами особистості, вони беруть участь у формуванні світогляду етнічної групи й можуть мати вияв як регулятивні принципи у творчо оформленому матеріалі. Дослідник зазначав: «Безсвідоме як сукупність архетипів є осадом всього, що було пережите людством аж до його найтемніших джерел. Але не мертвим осадом, не кинутим полем руїн, а живою системою реакцій та диспозицій, яка невидимим, а тому й більш дієвим способом, визначає індивідуальне життя» [16, с. 131].

Реконструкція архетипів може здійснюватися зворотним шляхом – від завершеного твору мистецтва до його витоків. Основними рисами архетипу К. Юнг вважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність до сфери позасвідомого. За К. Юнгом, архетипи колективного позасвідомого диференційовані на психологічні, якщо вони виходять із пам'яті роду (наприклад, архетипи свого, духу, Его, тіні, аніми й анімусу, води, матері, регенерації тощо), і культурні, створені культурним досвідом людства (наприклад, архетипи трійці, життя, смерті, мадонни, вічного мандрівника, героя тощо). Як зазначає Г. Кульчицький, «для українського колективного позасвідомого характерним є архетип доброї, лагідної, плодючої Землі. Світоглядна толерантність, яка супроводжує український народ протягом всієї історії, є результатом впливу цього архетипу. Формування української психіки привело до переваги рефлексивної світоглядної настанови над предметною, орієнтованою на довкілля. Схильність до рефлексії узгоджується з емоційно-чуттєвим характером і зменшує роль раціонально-вольового компонента психіки» [17, с. 49–61]. А. Баронін зауважує, що архетип Матері у колективному позасвідомому українців, пов'язаний із культом Великої Богині, що виник ще за часів трипільської культури, а згодом трансформувався в культ Богородиці, є основою етнічної домінанти національного характеру й позбавляє етнос агресивної активності [8, с. 61]. Це певним чином узгоджується з концепцією К. Юнга про консолідаційну роль архетипів для етнічного угруповання за умови відображення ними психічної спадщини та синхронного стану членів етнічної групи.

Колективне позасвідоме, за К. Юнгом, синхронізує діяльність етносу. У сучасному екзистенціалізмі концепцію синхроністичності К. Юнга застосовують у поясненні колективної етнічної свідомості. Співвідношення свідомості етносу, імпринтованої в мові й культурі, й індивідуальної свідомості представників етносу визначають за принципом нелокального поля, розробленого у фізиці. Етнос створює власне соціальне поле, а окремий мозок підключений до цього поля як приймач. Мова етносу фіксує це «єдине поле думок, відчуттів і чуттєвих вражень, яке характеризує певний етнос і надає впорядкованості та змісту нашому безпосередньому сприйняттю» [18, с. 6].

Висновки. Отже, лінгвокогнітивними параметрами етнічності є етнічний характер, темперамент, етносвідомість, що виявляється в менталітеті, почуттєвій та відчуттєвій сфері, та колективне позасвідоме. Усі ці параметри мають вербальну реалізацію у вигляді категорій культурної граматики, констант культури, позначень етнічних стереотипів, прецедентних феноменів, архетипів і символів, специфіки комунікативної поведінки. **Перспективи** досліджень окресленої проблематики лежать у площині детального розроблення мовної та комунікативної репрезентації лінгвокогнітивних параметрів етнічності, а також у з'ясуванні когнітивної природи лінгвоетнічного антагонізму.

Список використаної літератури

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. 2-е вид., випр. і доп. – Черкаси, 2017. – 890 с.
2. Матузкова Е. П. Идентичность и лингвокультура : методология изучения : [монография] / Е. П. Матузкова. – Одесса : Изд-во КП ОГТ, 2014. – 333 с.
3. Erikson E. N. Identity, Youth and Crisis / E. N. Erikson. – N.Y. : Norton, 1969. – 336 p.
4. Садохин А. П. Этнология / А. П. Садохин. – М. : Гардарики, 2002. – 256 с.
5. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Институт ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
6. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 413 с.
7. Алефиренко Н. Ф. «Язык» и «текст» культуры / Н. Ф. Алефиренко // Текст : восприятие, информация, интерпретация. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – С. 280–294.

8. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
9. Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения. Пер. с англ. / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
10. Колесов В. В. Язык и ментальность / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
11. Почепцов Г. Г. Языковая ментальность: способы представления мира / Г. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–119.
12. Залевская А. А. Психолингвистический поход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 2001. – С. 36–44.
13. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «ЯРК», 1997. – 824 с.
14. Лурье С. В. Историческая этнология / С. В. Лурье. – М. : Академический проект : Гаудеамус, 1997. – 624 с.
15. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд // История психологии. XX век / Под ред. Гальперина П. Я., Ждан А. Н. – М. : Академический проект, 2003. – С. 316–350.
16. Юнг К. Г. Аналитическая психология / К. Г. Юнг // История психологии. XX век. – М. : Академический проект, 2003. – С. 613–640.
17. Кульчицкий Г. Мировосприятие украинца / Г. Кульчицкий // Українська душа. – К., 1992. – С. 49–61.
18. Уилсон Р. А. Новая инквизиция / Р. А. Уилсон. – М. : Пересвет, 2001. – 240 с.

References

1. Selivanova, O. O. (2017). *Modern linguistics: directions and problems*. Cherkasy: Publisher Chabanenko Ju (inUkr.)
2. Matuzkova, E. P. (2014). *Identity and linguistic culture: methodology of study*. Odessa: Publishing House KP OGT (in Russ.)
3. Erikson, E. N. (1969). *Identity, Youth and Crisis* N.Y.: Norton.
4. Sadohin, A. P. (2002). *Ethnology*. Moscow: Gardariky (in Russ.)
5. Gumil'ov, L. N. (1997). *Ethnogenesis and biosphere of Earth*. Moscow: Institute DI-DIK (in Russ.)
6. Bromley, Ju. V. (1983). *Essays of theory of ethnos*. Moscow: Nauka (in Russ.)
7. Alefirenko, N. F. (2002). «Language» and «text» of culture. In: Text: perception, information, interpretation. Moscow: Publishing House of MSU (in Russ.)
8. Baronin, A. S. (2000). *Ethnic psychology* Kiev: Tandem. (in Russ.)
9. Mead, M. (1988). *Culture and world of childhood: Select works*. Translation from English. Moscow: Nauka (in Russ.)
10. Kolesov, V. V. (2004). *Language and mentality*. Saint-Petersburg: Petersburg orientalism (in Russ.)
11. Pocheptzov, G. G. (1990). *Linguistic mentality: methods of presentation of world*. In: Questions of linguistics. № 6 (in Russ.)
12. Zalevskaja, A. A. (2001). *Psycholinguistics hike to the problem of concept*. In: Methodological problems of cognitive linguistics. Voronezh: Publishing House of VU (in Russ.)
13. Stepanov, Ju. S. (1997). *Constants. Dictionary of the Russian culture. Research experience*. Moscow: Scool «JaRK» (in Russ.)
14. Lurje, S. V. (1997). *Historical ethnology*. Moscow: Academic project: Gaudeamus (in Russ.)
15. Froid, Z. (2003). *Ego and Id*. In: History of psychology. XX century. Moscow: Academic project (in Russ.)
16. Jung, C. G. (2003). *Analytical psychology*. In: History of psychology. XX century. Moscow: Academic project (in Russ.)
17. Kulchizcy, G. (1992). *Perception of the world of Ukrainian*. In: Ukrainian soul. Kiev (in Russ.)
18. Willson, R. A. (2001). *New inquisition* Moscow: Peresvet. (in Russ.)

SELIVANOVA Olena Oleksandrivna,

Doctor of Philological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Translation Theory and Practice, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
e-mail: oselivanova@ukr.net

LINGUISTIC AND COGNITIVE PARAMETERS OF ETHNIC IDENTITY

Abstract. Introduction. *Determining ethnos needs discussion of such issues such as historical nature of ethnos, subjects of ethnic identity, means and aim of ethnic identity, parameters of ethnic identity. The last issue is the most important as it provides for the differentiation of ethnic groups' features. Ethnos is a historically formed, linked by the common ethnonym unity of native speakers that consider themselves as a group on a basis of the closeness of the psychological features, cultural traditions and norms, experience formed in the process of ethno-cultural socialization and interrelation*

with other nations. The psychological feature of ethnos is determined on the basis of certain linguo-cognitive parameters.

Purpose of this article is the analysis of linguo-cognitive parameters of ethnic identity. Such parameters mean projection of ethnos differentiating features onto the cognitive functions of consciousness and its language peculiarities.

Results. Psychological traits of ethnos are a virtual complex of specific features, temperament, peculiarities of mental functions of ethnic consciousness, collective subconscious, reflected in the cultural universals, mental and cultural stereotypes, archetypes, and is verbalized in the different discourse practices.

The ethnic character is determined via most distinctive psychological features, inherent to an ethnos. The ethnic temperament is a standardized way to react to the certain situation, inherent to the majority of people within an ethnos. The parameter of ethnic consciousness is a virtual phenomenon due to the fact that consciousness is individual, but every ethnos has its own most vivid psychological features, conceptual structures, set of evaluations, ways of world conceptualization and inner reflexive perception comprising the collective spirit of a nation. The main exhibitor of ethnic consciousness is the language of an ethnos that preserves in a sign form and translates from generation to generation peculiarities of cognitive experience of a nation, ways of conceptualization and categorization, ethnic stereotypes, constants of culture etc. The most significant component of ethnic consciousness is the ethnic mentality representing the nation's way of thinking. The scope of ethnic consciousness also includes ethnic feelings as the emotional attitude of people towards their own ethnos, its interests and values, as well as their attitude towards other ethnoses, their interests and values. Collective subconscious as a parameter of ethnicity is inherited and unchangeable complex of psychic processes that do not belong to the sphere of consciousness, but are realized in it in a form of archetypes and stipulated by human genetic memory.

Conclusion. The linguistic and cognitive parameters of ethnic identity enable to characterize ethnos as a group. They represent the signs of categories of cultural grammar, mental programs, constants of culture, denotations of ethnic stereotypes, precedent phenomena, archetypes and symbols specific to communicative conduct.

Keywords: ethnos; ethnic identity; ethnic character; ethnic consciousness; collective subconscious; mentality; ethnic feelings; categories of cultural grammar; mental programs.

Надійшла до редакції 12.02.18

Прийнято до друку 15.03.18

УДК 811.161.2:7.046:821.161.2Я.САВЧЕНКО

ЧИСТЯК Дмитро Олександрович,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри романської філології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка
e-mail: dmytro.tchystiak@gmail.com

КОСМОГОНІЧНА КОНЦЕПТОСИСТЕМА В ПОЕЗІЇ ЯКОВА САВЧЕНКА

У статті здійснене моделювання вербалізації космогонічної картини світу в поетичних текстах видатного українського письменника Якова Савченка в контексті концептуальної картини світу в мові українських поетів-символістів. Поетичним текстам Я. Савченка властиві специфічні риси міфопоетичної космології, що відрізняють її від космологічного світобачення авторів інших символістських текстів. Це передусім негативна естимация СОНЦЯ, а також НЕБА. Структурування КОСМОСУ здійснено за допомогою серії концептуальних опозицій: СВІТЛО–ТЕМРЯВА, ПОЧАТОК–КІНЕЦЬ, ВЕРХ–НИЗ, МИТЬ–ДОБА. ВЕРХ і НИЗ набувають не тільки міфологічного, а й теріоморфного втілення: БІЛИЙ ПТАХ – в опозиції до ЗМІЯ, ЧОРНОГО ЗВІРА, СФІНКСА–КІСТЯКА. Докладно вербалізований НИЖНІЙ СВІТ, репрезентований концептами МОРЕ, ОКЕАН, БЕЗОДНЯ. Серед центральних концептів авторського часопростору – СВИТОВЕ ДЕРЕВО, ВІЧНІСТЬ. Динаміку, акціональність космології (що наближають її до космогонічних та апокаліптичних мотивів) утілюють ВОГОНЬ, ВОГНЯНА

КОЛІСНИЦЯ, НЕБЕСНА БИТВА. Перспективним постає компаративне дослідження міфопоетичних картин світу українських письменників-символістів із подальшим зіставленням одержаних результатів із національними традиціями інших народів цього ж мистецького напрямку, зокрема концептосистеми бельгійського символізму, адже основи для такого дослідження закладені нами в попередніх наукових розвідках.

Ключові слова: символ, символізм, космогонія, концептосистема, міф, міфологічна універсалія, архетип, міфосвіт, текст.

Постановка проблеми. У філологічній науці та суміжних наукових дисциплінах зростає інтерес до проблеми виявлення структурних і семантичних зв'язків, генерованих у мовній системі особливостями міфологічного світовідчуття. Можна зауважити, що ці явища належать до ширшого контексту міждисциплінарних студій, які мають на меті розкрити закономірності функціонування структур, що генерують процес знакоутворення на ментальному рівні. Актуальність виявлення міфопоетичної космогонії в мові художнього тексту обґрунтована нуклеарною структурою міфопоетичного субстрату в процесі художньої концептуалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Останнім часом у філологічній науці активізуються актуальні дослідження мовних картин світу, етнічних концептосфер і «міфів етносу», які розкривають специфіку взаємодії мовних явищ через аналіз різних рівнів семіосфери культури, розглянуті в міфопоетичному аспекті в працях П. Брюнеля, О. Веселовського, М.-К. Гюе-Брішар, Ж. Дюрана, М. Еліаде, Р. Жірара, І. Зварича, О. Колесника, О. Косарева, Н. Лисюк, Є. Мелетинського, А. Слухай, Н. Слухай, В. Топорова, І. Франк-Каменецького, Н. Фрая, О. Фрейденберг та ін. У цьому контексті перспективним видається поширення запропонованої нами методики лінгвопоетичного аналізу [1; 2] давньогрецького міфологічного інтертексту у франкомовному художньому тексті (на матеріалі драматургії М. Метерлінка) на ширші текстові масиви, передусім на дослідження художньої мови представників українського символізму, що дозволить розпочати вирішення проблеми космологічної семантики в художньому тексті.

Мета статті – моделювання вербалізації космогонічної картини світу в поетичних текстах видатного українського письменника Якова Савченка.

Виклад основного матеріалу. Яків Савченко (1890–1937) відомий передусім як поет-символіст, а також як журналіст, літературознавець і дослідник кіно (ще один приклад світоглядного синтезу мистецтв). Яр Славутич називає Я. Савченка третім серед символістів після П. Тичини і Д. Загула. ««Мерці і тіні й кістяки», якісь містичні воїни в панцерах і шоломах, кров, «смерть, Нірвана, вічна тьма», «мертва тиша небуття», – такі основні атрибути його поезії». Творчість Я. Савченка Я. Славутич кваліфікує як «символістично-містичну» [3, с. 15–16]. З. Рибчинська, визначаючи світоглядно-естетичні засади поетичної творчості Я. Савченка, підкреслює, що спільність між романтизмом та модернізмом в українському контексті (особливо важливим тут є наголос на національному відродженні) виявилася в намаганнях установити зв'язок зі світовою літературою, у сповідуванні принципу вільної творчості поета та «вільної форми», в особливій увазі до мови: пошуку нових слів на означення переходових психічних станів, синестезії, розвитку та розбудові символіки [4].

Катастрофічні мотиви, намагання пізнати, розгадати таємницю всесвіту, а також власного внутрішнього світу, що не піддавалися дискурсивному викладові й сприяли розвитку й видозміні структури поетичного символу, більше чи менше характерні для всіх поетів угруповання «Молода муза». Однак лише для кількох вони стали визначальними – передусім для Володимира Кобилянського та Якова Савченка. Поет послідовно реалізує символістську естетичну програму, зосереджуючись не так на зображенні, як на вираженні, не так на повідомленні, як на навіюванні. Савченкова інтерпретація світу розгортає художній простір, що за своєю природою і структурою

близький до «готичного» роману пізнього німецького романтизму. У збірці [5] досліджено 82 тексти загальним обсягом понад 6 200 слововживань, середня довжина тексту 76 лексем.

Одна з найприкметніших рис поетиченого космосу Я. Савченка – переважно негативна концептуалізація СОНЦЯ: Сонцем отруєні, соняшно-п'яні // Блискає Сонце безумне над нами, // Шати небесні нестерпно червоні. // Роки за роками, ночі за днями // Ходим під Сонцем отруєно-сонні. (Савченко, Сонні, с. 4–5); Ходять під Сонцем – Сонцем убиті, // Ходять під Сонцем – убиті, – // Сонцем убиті – Труп, Мерці. // Цвинтарі Сонця. І соняшний льот. // Сонцем убиті проходять в Огні. // Сонце безумно сміється з висот, // Сонце безумно сміється з висот, – // Сонце вбиває, вбива на землі. <...> На Цвинтарі Сонця не зрушиться тиш // Ні вибухом грому, ні стрілом гармат. // А Сонце палає безумніш і зліш, // А Сонце палає безумніш і зліш, – А Сонце, як ворог, а Сонце, як кат! (Савченко, Сонце, с. 6–7); Пив я Соняшну Отруту – // І в останнім випив смерть. // Яривсь, ярився червоний. // Цвів-же цвів же злий Огонь, – // Пив я Соняшну Отруту, // Пив палаючий Огонь. (Савченко, Двадцять весен білих-білих... с. 8); Ще Огонь цвіте-огніє, // Але Сонцем мертвий я. // Я пройшов своє належне, // Я пройшов свої поля. (Савченко, Двадцять весен білих-білих... с. 8); Підніметься грізно Сокира над ними – // і тихі вмірають під Сонцевий сміх. (Савченко, Діти Звіра, с. 19–20); Умер я красиво від Сонцевих жал – // І в деннім полоні красиво я сплю. (Савченко, Я тихий між ними, як привид, як тінь... с. 42); Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма, // Мовчання в чорній глибині. // Але погасне соняшна тюрма, // І сонце не запалить дні. (Савченко, Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма... с. 47). Така інтерпретація різко контрастує з концептуалізацією та вербалізацією СОНЦЯ як у традиційній міфологічній космології різних культур, так і в символізмі, адже, як слушно зауважила Н. Ареф'єва, «символіка Сонця в міфопоетиці багатьох народів пов'язана тільки з позитивними якостями» [6, с. 209].

Однак, поряд із тим, у текстах Я. Савченка наявні й приклади позитивної естимації денного світила: Розливає сонце хвилі – // Річку золоту. // Впало сонце і хвилює, – // Не перепливати! <...> Впало сонце і хвилює // Морем по землі! <...> Потекли ясні озера // В соняшні моря, – // Не нагнать страшином химерам // Мого корабля. (Савченко, Сні, с. 62–63); Тільки сонцем усміхнись, // Сонцем струн моїх торкнись, – // Ясніш сонця усміхнись. (Савченко, с. 84); Марили соняшно ми на землі, // Душі ужалені злобою днів. (Савченко, В кораблі, с. 86). ДОБРУ Сонця протиставлене ЗЛО Землі: Над нами Сонце, злотні шати, // А тут – Звіриная земля. <...> Ударь же, Сонце, блискавками! – // Згори, Звіриная земля! (Савченко, Безумно жить. І проклинати... с. 30). Подібно до «Слова о полку Ігоревім», де Русь – онуки бога сонця Дажбога, поет вербалізує ідею походження від Сонця: Ми од Сонця пішли – ні стежок, ні сліда. <...> Там їм Сонце влуча, розбиває серця. // Ми ж проходим у тьмі без мети, без дорог, // Наша путь, темна путь без кінця. (Савченко, Вгорі в низу, с. 53). Пор. також образ «дітей Сонця» в поезії російського символізму [7, с. 289].

Не менш рідкісною слід уважати негативну естимацію НЕБА: Шати небесні нестерпно червоні (Савченко, Сонні, с. 4); Безум небесний з мечем у руці (Савченко, Сонце, с. 6). Поряд із СОНЦЕМ, до найбільш детально вербалізованих належить ВОГОНЬ, асоційований як зі ЗЛОМ (Цвів-же цвів же злий Огонь – Савченко, Двадцять весен білих-білих... с. 8), так і з ДОБРОМ (О, як страшно блукать серед вічної тьми. // О, як маряться світ і огні – Савченко, Вгорі в низу, с. 53). Отже, як і належить міфопоетичному мисленню, амбівалентний, такий, для якого опозиція ДОБРО – ЗЛО може бути первісно не релевантною. За допомогою вербалізацій ВОГНЮ (зокрема й ВОГНЯНОЇ КОЛІСНИЦІ) автор вербалізує концепт НЕБЕСНОЇ БИТВИ, що містить апокаліптичні елементи (пор. давньогрецькі міфи про битву Зевса з Титанами та велетенським драконом Тифоном – «Титаномахію» і «Тифономачію», давньоскандинавський міф про небесну битву, «Апокаліпсис» Івана Богослова): Я нижу, нижу Намисто – // І нема йому кінця. // А за стінами огнисто // Стріли кидають Сонця. <...> А за стінами – вулкани, // Колесниці огняні. // Світ горить в огні червоному... <...> В

небі шляхи простяглися // Від огнених колесниць. <...> Небо ранами огніє, // Небо ллє гарячу кров. (Савченко, Намисто, с. 38–39)

Різноманітної вербалізації зазнає й ТЕМРЯВА: ...Там Тьма страшна. Оселя Злого. // В оселі Жах стокий спить. (Савченко, Він, с. 26); У Темного, Вічного ім'я нема... // Він спить непробудно, замкнувши Чертоги. <...> І в Темного, Вічного Злоби нема... // Віки за віками минають, минають... // І ночі, і ночі, і ночі, і тьма... // ...Драconi вартують... Драconi дрімають... (Савченко, У Темного, Вічного..., с. 29); А тут Полон. А тут Темниця – // А тут – сичаннє Чорних Змій. <...> Він зна нащо, чия Темниця, // Завіщо помста Чорних Змій. (Савченко, Птиця, с. 34–35); Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма, // Мовчаннє в чорній глибині. (Савченко, Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма... с. 47). Функціонально близькою до ТЕМРЯВИ є НІЧ: Ти світ небес убив ночами (Савченко, Ти, с. 18); Дванадцять було їх од Чорного Звіра, // Од Чорного Звіра в бездонних ночей. <...> І вмерли дванадцять од Чорного Звіра, // І вмерли дванадцять на грані ночей... (Савченко, Діти Звіра, с. 19–20); І в Темного, Вічного Злоби нема... // Віки за віками минають, минають... // І ночі, і ночі, і ночі, і тьма... // ...Драconi вартують... Драconi дрімають... (Савченко, У Темного, Вічного..., с. 29). На відміну, скажімо, від поетичних текстів Б.-І. Антонича, де ЗОРІ зазнають різноманітної концептуалізації й детальної вербалізації, у мові Я. Савченка цей концепт репрезентований мінімально: О, зоряні душі, закляті Огнем! (Савченко, Закляті, с. 46).

НИЖНІЙ (підземно-водний) СВІТ репрезентують: БЕЗОДНЯ: Тече Огонь і злбно світе // В Безодню Білу без мети. (Савченко, Спокон-Віків, с. 23); ...Він довго йшов по горах темних, // Страшні Безодні поминав. // І Світу ждав країв надземних, // І в Чудо вірив, Чуда ждав. <...> І падав Він в провалля чорні – // І там без Чуда умірав... (Савченко, Він, с. 24); МОРЕ: Впало сонце і хвилює // Морем по землі! <...> Потекли ясні озера // В соняшні моря, – // Не нагнать страшним химерам // Мого корабля. (Савченко, Сні, с. 62–63); Своїм лицем дививсь чужинець // Своїм лицем дививсь на море. <...> Загинув він. Не йде до моря. // Нема його. Синіють ночі. // А Тінь його іде до моря, // А Тінь дійти до моря хоче. (Савченко, Він був один... І йшов до моря... с. 68); ОКЕАН: На верхів'ях гір високих // Колихавсь туман. // А внизу, як птах в полоні, // Бився океан. <...> Але небо океану // Їх вертало знов. <...> За верхів'я гір високих // Піднімавсь туман. // А внизу, в німих гранітах, // Плакав океан. (Савченко, Океан, с. 49).

Істотне місце посідає такий універсальний концепт, властивий міфологічним традиціям мало не всіх народів світу, як ЗМІЙ (Чорний Змій, Змій-Дракон, Дракон, Дракон-Кінь): ...Вартує двері Мертве Око. // Вартує двері Чорний Змій. <...> ...О, хто відкриє Мертве Око // І встромить Змію в серце ніж?! (Савченко, Він, с. 25); В Чертогах мовчазність страшна і німа. // Два Змії-Драconi вартують Чертоги. <...> І в Темного, Вічного Злоби нема... // Віки за віками минають, минають... // І ночі, і ночі, і ночі, і тьма... // ...Драconi вартують... Драconi дрімають... (Савченко, У Темного, Вічного..., с. 29); І змієм буть. І буть, як діти, // І кров гарячу п'ють із чаши. (Савченко, Безумно жить. І проклинати... с. 30); Вміра зо мною Змій лукавий – // Нехай засне... Ще мить пожди. // Тепер іди. Замикуй двері – // І Змія не буди... (Савченко, Проходь, як ворог, таємничо... с. 32); Він білий був. І звався Птиця // В Оселі иншій, не земній. // А тут Полон. А тут Темниця – // А тут – сичаннє Чорних Змій. <...> І люто ранять його Змії, // І гнів над білим їх сліпий, – // Уся душа од жал огніє – // А він і гордий і німий. <...> Він зна нащо, чия Темниця, // Завіщо помста Чорних Змій. // І зна, що знов він буде Птиця // В Оселі иншій, не земній. (Савченко, Птиця, с. 34–35); Світ горить в огні червонім, // Блиск сталевий Змійних крил. // В бій летять Драconi-Кони, // Регіт зброї, співи стріл. <...> Змії, Демони сплелися // В дощах денних блискавиць. <...> Потомились Змії, Кони, // Не луна бойовий клич. // В небі – знаки лиш червоні, // Небо – поле Змійних січ. (Савченко, Намисто, с. 38–39). Функціонально близьким є ЧОРНИЙ ЗВІР: Дванадцять було їх од Чорного Звіра, // Од Чорного Звіра в бездонних ночей. // Їх косить, їх косить червона Сокира, // Їм смутно всміхаються душі людей. <...> І вмерли дванадцять од Чорного Звіра, // І вмерли

дванадцять на грані ночей... // О блиска, о блиска безумно Сокира! // О, журно всміхаються душі людей!... (Савченко, Діти Звіра, с. 19–20).

На протизагугу ЗМІЄВІ та ЧОРНОМУ ЗВІРОВІ, що уособлюють НИЖНІЙ СВІТ, високопозитивною є естимация такого репрезентанта ВЕРХНОГО СВІТУ, як ПТАХ: *Він білий був. І звався Птиця // В Оселі иншій, не земній. <...> І люто раять його Змії, // І гнів над білим їх сліпий, – // Уся душа од жал огніс – // А він і гордий і німий. <...> Він зна нащо, чия Темниця, // Завіщо помста Чорних Змії. // І зна, що знов він буде Птиця // В Оселі иншій, не земній.* (Савченко, Птиця, с. 34–35). Саме БІЛИЙ ПТАХ, а також СОНЦЕ в його позитивній іпостасі (відносно рідкісній для поетичного мовлення Я. Савченка), репрезентують позитивний НАДЗЕМНИЙ СВІТ: *...Він довго йшов по горах темних, // Страшні Безодні поминав. // І Світу ждав країв надземних, // І в Чудо вірив, Чуда ждав.* (Савченко, Він, с. 24); *Він білий був. І звався Птиця // В Оселі иншій, не земній. // А тут Полон. А тут Темниця – // А тут – сичання Чорних Змії.* (Савченко, Птиця, с. 34–35); *Роскрив ти в небі два крила, // Спинивши льот надгорний.* (Савченко, Роскрив ти в небі два крила... с. 82).

Космологічне СВІТОВЕ ДЕРЕВО вербалізоване як дуб віковичний, ліс віковичний: *І так ще здавалось, чи снилось колись: // ... Дуби віковичні не гнулись вітрами, // А грізно шуміли, гойдали гілками, // І бурею пісні лісами неслись... // І так ще здавалось, чи снилось колись... <...> І ліс віковичний палає... горить...* (Савченко, І так ще здавалось, чи снилось колись... с. 89). Варіант розглянутого концепту – ГОРА: *...Він довго йшов по горах темних, // Страшні Безодні поминав.* (Савченко, Він, с. 24); *На верхів'ях гір високих // Колихавсь туман. // А внизу, як птах в полоні, // Бився океан. <...> За верхів'я гір високих // Піднімавсь туман. // А внизу, в німх гранітах, // Плакав океан.* (Савченко, Океан, с. 49).

Часовий компонент міфологічного часопростору (хронотопу) репрезентують ВІКИ, ВІЧНИЙ, ВІЧНІСТЬ: *Ти світ небес убив ночами, // І йдеш, Глухий, як дим над нами // В нові віки із тьми віків.* (Савченко, Ти, с. 18); *...І так було спокон-віків: // Колись із Тьми Огонь пролився, // І світ стражданнем запалився, – // Спитай поетів, мудреців.* (Савченко, Спокон-Віків, с. 23); *Але всміхався загадково // З віків туманних Сфінкс-кістяк. <...> Одвічним сном дрімала Тиша. // В віках туманних Сфінкс мовчав... <...> ... Вартує двері Мертве Око. // Вартує двері Чорний Змії. // За ними вічно, непробудно // Заснув з ключами Чародій.* (Савченко, Він, с. 25); *У Темного, Вічного імя нема... // Він спить непробудно, замкнувши Чертоги. <...> І в Темного, Вічного Злоби нема... // Віки за віками минають, минають... // І ночі, і ночі, і ночі, і тьма... // ...Драconi вартують... Драconi дримають...* (Савченко, У Темного, Вічного..., с. 29); *Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма, // Мовчання в чорній глибині. // Але погасне соняшна тюрма, // І сонце не запалить дні.* (Савченко, Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма... с. 47); *Безстрастність. Покорність. Байдушність. Мовчання. // Дорога у Вічність. І Вічність, як ціль. // Стернів я нічیه прокляття, знуцання, – // Іду я у Вічність з шаблю на шабиль...* (Савченко, З шаблю на шабиль, с. 61).

Вербалізовані концептуальні опозиції: СВІТЛО – ТЕМРЯВА: *Там їм Сонце влуча, розбиває серця. // Ми ж проходим у тьмі без мети, без дорог, // Наша путь, темна путь без кінця. // О, як страшно блукать серед вічної тьми. // О, як маряться світ і огні.* (Савченко, Вгорі в низу, с. 53); ПОЧАТОК – КІНЕЦЬ: *...Сплела Судьба Стежки, Дороги. // Початок їх в одній руці. // І знає Сфінкс, і знають боги, // Що в тім початку всі кінці.* (Савченко, Він, с. 25); ВЕРХ – НИЗ: *На верхів'ях гір високих // Колихавсь туман. // А внизу, як птах в полоні, // Бився океан. <...> За верхів'я гір високих // Піднімавсь туман. // А внизу, в німх гранітах, // Плакав океан.* (Савченко, Океан, с. 49); МИТЬ, ДОБА – ВІЧНІСТЬ: *Лиш чую і бачу добою на мить: // Спалахне легенда, забута літами, – // Мов сиплється мармур... Мов падають Храми... // І ліс віковичний палає... горить... // Лиш чую і бачу добою на мить.* (Савченко, І так ще здавалось, чи снилось колись... с. 89).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Поетичним текстам Я. Савченка властиві специфічні риси міфопоетичної космології, що відрізняють її від космологічного

світобачення авторів інших символістських текстів. Це передусім негативна естимация СОНЦЯ, а також НЕБА. Структурування КОСМОСУ здійснено за допомогою серії концептуальних опозицій: СВІТЛО–ТЕМРЯВА, ПОЧАТОК–КІНЕЦЬ, ВЕРХ–НИЗ, МИТЬ–ДОБА. ВЕРХ і НИЗ набувають не тільки міфологічного, а й теріоморфного втілення: БЛИЙ ПТАХ – в опозиції до ЗМІЯ, ЧОРНОГО ЗВІРА, СФІНКСА-КІСТЯКА. Детально вербалізований НИЖНІЙ СВІТ, репрезентований концептами МОРЕ, ОКЕАН, БЕЗОДНЯ. Серед центральних концептів авторського часопростору – СВІТОВЕ ДЕРЕВО, ВІЧНІСТЬ. Динаміку, акціональність космології (що наближають її до космогонічних та апокаліптичних мотивів) утілюють ВОГОНЬ, ВОГНЯНА КОЛІСНИЦЯ, НЕБЕСНА БИТВА. Є підстави зробити висновок про те, що міфопоетична космологія Я. Савченка – найбільш своєрідна за своїми індивідуально-авторськими рисами серед усіх космологічних концептосистем українських символістів.

Перспективним постає компаративне дослідження міфопоетичних картин світу українських письменників-символістів із подальшим зіставленням одержаних результатів із національними традиціями інших народів цього ж мистецького напрямку, зокрема концептосистеми бельгійського символізму, адже основи для такого дослідження закладені нами в попередніх наукових розвідках [1; 2].

Список використаної літератури

1. Чистяк Д. О. Лінгвоміфопоетичний аналіз художнього тексту: навчальний посібник / Д. О. Чистяк. – К. : Журнал «Радуга», 2015. – 138 с.
2. Чистяк Д. Міфопоетична картина світу в бельгійському символізмі: монографія / Д. Чистяк. – К. : Журнал «Радуга», 2016. – 272 с.
3. Славутич Яр. Модерна українська поезія / Яр Славутич. – Філадельфія : Америка, 1950. – 71 с.
4. Рибчинська З. Символ як «текстова стратегія»: поезія Якова Савченка в контексті естетичних пошуків «Музагету» / З. Рибчинська // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2008. – Вип. 44. – С. 276–287.
5. Савченко Я. Поезії. Книжка перша / Я. Савченко. – Житомир : Друкарня Робітник, 1918. – 100 с.
6. Арефьева Н. Г. Древнегреческие мифопоэтические традиции в литературе русского модерна (Владимир Соловьев, Вячеслав Иванов) / Н.Г. Арефьева. – Астрахань : Астраханский гос. ун-т, 2007. – 270 с.
7. Ханзен-Лёве А. А. Русский символизм: система поэтических мотивов. Мифопоэтический символизм начала века. Космическая символика / А. А. Ханзен-Лёве. – СПб. : Академический проект, 2003. – 816 с.

References

1. Chystiak, D. O. (2015). *Linguomythopoeic analysis of the literary text*. Kyiv: Raduga (in Ukr.)
2. Chystiak, D. O. (2016). *The mythopoeic worldview in the Belgian Symbolism*. Kyiv: Raduga (in Ukr.)
3. Slavutych, Y. (1950). *Modern Ukrainian poetry*. Philadelphia: America (in Ukr.)
4. Rybchynska, Z. (2008). Symbol as a textual strategy: the poetry of Yakiv Savchenko in the context of aesthetic researches of “Muzaget” *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka (Bulletin of the Ivan Franko Lviv National University)*, 44, 276–287. (in Ukr.)
5. Savchenko, Y. (1918). *Poetry. First book*. Zhytomyr: Robitnyk (in Ukr.)
6. Arefyeva, N. (2007). *Ancient Greek mythopoeic traditions in the Russian Modernist literature (Vladimir Soloviov, Vyacheslav Ivanov)*. Astahan: Astrahan State University (in Russ.)
7. Hanzen-Love, A. (2003). *Russian Symbolism: the system of the poetic motives*. Mythopoeic symbolism in the beginning of the century. Cosmic symbolism. Saint-Petersburg: Academic Project (in Russ.)

CHYSTIAK Dmytro Olexandrovych,

Candidate of Philology, Associate Professor of Roman Philology Kyiv national Taras Shevchenko University

e-mail: dmytro.tchystiak@gmail.com

CONCEPTUAL SYSTEM OF COSMOLOGY IN THE POETRY OF YAKIV SAVCHENKO

Abstract Introduction. Contemporary linguistic studies are developing the conceptual analysis of the literary text to understand better the functioning of the nuclear structures that generate the semantics of some author's worldview as well as the worldview of some literary trends and more general semantic processes that were acting in the development of the worldview of Ukrainian language in diachronic aspect. The aim of this article is to start to develop the model of the worldview of the Ukrainian Symbolist conceptual system.

Purpose. The article deals with the modeling of the verbalization of the cosmological worldview in the poetic texts of the well-known Ukrainian Symbolist writer Yakiv Savchenko in the context of other Ukrainian writers of the Symbolist trend.

Methods. The method of the linguistic analysis of the mythopoeic cosmologic structures in the literary text was elaborated in our previous researches on the basis of studies of Ancient-Greek literary intertext in the early theatre of Maurice Maeterlinck and in the studies of the cosmologic conceptualization in the texts of Belgian symbolist poets.

Results. It is shown that structures of the conceptual cosmology in the texts by Yakiv Savchenko are generated by the series of conceptual oppositions: *LIGHT* vs *DARKNESS*, *BEGINNING* vs *END*, *TOP* vs *BOTTOM* that are involving mythological substratum: *WHITE BIRD* vs *SNAKE*, *BLACK ANIMAL*, *SPHINX-SKELETON*. The conceptualization reflects the functioning of symbolic temporal conceptual structures *ARBOR MUNDI* and *ETERNITY*. The dynamics of cosmology is represented by the concept of *FIRE*, *FIRE CHARIOT* and *SKY FIGHT*.

Originality. Poetic cosmology of Yakiv Savchenko generates original mythopoeic features such as the negative estimations of *SUN* and *SKY* that reflects the animistic conceptualization *SUN = DEATH*.

Conclusion. The studies of other poetic texts by the other Ukrainian Symbolist would help us to develop the model of the worldview of the Ukrainian Symbolist conceptual system to show the peculiarities of this important literary trend for the development of the Ukrainian language.

Key words: symbol; symbolism; cosmology; conceptual system; myth; mythological universal; archetype; mythological worldview; text.

Надійшла до редакції 05.02.18

Прийнято до друку 21.03.18

УДК 8 :81'367.625

ПИКАЛЮК Роман Володимирович,
кандидат філологічних наук, старший
викладач кафедри журналістики,
видавничої справи і редагування
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету імені
Володимира Винниченка
e-mail: rom.ann@i.ua

КОНЦЕПТУАЛЬНА СИСТЕМА ТВОРУ ЯК ЧИННИК ІМПЛІКАЦІЇ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ І. БАГРЯНОГО)

У статті досліджено вплив концептуальної системи художньої прози І. Багряного на реалізацію модальних значень. Розглянуто особливості взаємодії концептуальної системи художнього твору та його модальної організації в рамках динамічної моделі мовленнєвої діяльності автора. Визначено, що центральні в художній прозі І. Багряного концепти «СРСП» і «УКРАЇНА» функціонують у художніх творах як семіотичні системи, у кожній із яких наявні культурний, соціальний та інші коди. Імпліцитна інформація, пов'язана з наявністю в тексті таких кодів, охоплює й систему модальних значень, що характеризують елементи зазначених концептів. Визначено, що вербалізація елементів певного концепту на початку або в кінці композиційної одиниці тексту визначає специфіку реалізації модальних значень у подальшому синтагматичному розгортанні тексту.

Проаналізовано основні засоби реалізації значень алетичної, епістемічної, деонтичної й аксіологічної модальностей, що характеризують елементи концептуальної системи, у художній прозі І. Багряного.

Ключові слова: модальність тексту, алетична модальність, епістемічна модальність, деонтична модальність, аксіологічна модальність, концепт, індивідуально-авторський концепт, картина світу письменника, динамічна модель мовленнєвої діяльності.

Постановка проблеми. У сучасних лінгвістичних дослідженнях поширеним є аналіз модальності тексту в когнітивному аспекті як базової категорії в системній моделі ідіолекту письменника [1]. Такий підхід дозволяє узагальнити погляди на категорію модальності тексту й дискурсу, отримані в рамках різних дослідницьких парадигм.

Водночас потребують узгодження принципи аналізу модальної маркованості різнорівневих мовних одиниць указаної категорії в межах функціонально-семантичної, логіко-граматичної та інших парадигм із увагою до статичних характеристик модальних значень і когнітивної парадигми, у межах якої переважно використовують макропідхід до вивчення категорії модальності й розглядають динамічні характеристики зазначеної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У когнітивній лінгвістиці традиційним є уявлення про концептуальну організацію ментальної сфери та інтеграцію концептів у картині світу письменника [2; 3; 4]. Зазвичай у лінгвокогнітивних дослідженнях розрізняють культурні концепти, притаманні всім носіям певної культури, та індивідуально-авторські, які характеризують ментальну сферу окремого письменника. Дослідники наголошують на ментальній природі концепту, що знаходить вияв в ідіостилі письменника за допомогою різноманітних мовних одиниць: «Індивідуально-авторський концепт вербалізується різними мовними засобами та прийомами, які притаманні поезиці автора» [5, с. 6].

Сучасні дослідження ментальних механізмів та їх репрезентації в художньому тексті засвідчують недостатній гносеологічний потенціал статичних ієрархічних моделей. На противагу їм використовуються динамічні моделі, які більш повно відображають когнітивні механізми авторської свідомості.

Л. О. Бутакова зауважує, що «формування домовленнєвого задуму і наступна вербальна репрезентація відбувається за повної/неповної участі різних ментальних механізмів. Це виявляється в наявності в тексті форм знання, зберігання, передачі інформації, які склалися об'єктивно, – когнітивних структур у їх суб'єктивному розумінні, а також спонтанних форм, які мають емотивну, образну, асоціативну природу» [6, с. 24]. Дослідниця пропонує динамічну модель мовленнєвої діяльності, у рамках якої традиційні лінгвістичні категорії концепту і модальності можна співвіднести з інформативним і ментально-логічним складниками моделі. «Якщо інформація, знання й думки про реальний або уявний світ утілені у вигляді смислів (концептів) і певних когнітивних структур (одиниць концептуальної системи різного ступеня стабільності), то ментально-логічна частина авторської свідомості – концептуально-когнітивна система, репрезентована в тексті значеннями вербальних одиниць, суб'єктивно скомбінованих та індивідуально зв'язаних. Для індивідуальної (зокрема художньої) свідомості важливий ступінь складності взаємовідносин концептуальних структур, якість змістових конструктів, які визначає, ймовірно, організація змістової системи, характером рефлексії автора в процесі відображення та подальшої вербальної репрезентації дійсності» [6, с. 27].

У картині світу автора концепти включають в себе окремі об'єкти, а модальні значення – їхню кваліфікацію. Звернення автора до певної тематики визначає провідні концепти в межах окремого твору або всієї творчості. Модальні значення при цьому надають динаміки концептуальним структурам.

Категорія модальності в художньому тексті є носієм динамічних характеристик, оскільки вона бере безпосередню участь у формуванні динамічних структур твору (сюжету, системи мотивів). За такої системної організації концептуальні елементи експліцитно виражаються на окремих текстових відтинках, а модальні значення, що їх супроводжують, можуть мати як експліцитний, так і імпліцитний вияв.

Наскрізна тематика творів І. Багряного – зображення життя української нації в умовах радянського тоталітарного суспільства – мотивує використання елементів концептів «УКРАЇНА» й «СРСР» у зображенні художнього світу. За вербалізованими у творах елементами цих концептів закріплені модальні значення, що стабільно відтворюються в тексті й засвідчують авторську модальну кваліфікацію зображуваного.

Мета статті – визначити вплив концептуальної системи художньої прози І. Багряного на специфіку реалізації модальних значень. У нашому дослідженні використовуємо поширену в логіко-семантичних дослідженнях класифікацію, за якою модальні значення поділяють на алетичні (характеризують істиннісну природу висловлень чи предикатів), епістемічні (визначають знання мовця про об'єкти), деонтичні (пов'язані з логічним поняттям норми), аксіологічні (виражають авторську оцінку повідомлюваних подій – позитивну чи негативну) [1].

Виклад основного матеріалу. Концепти «СРСР» і «УКРАЇНА» у змістовій сфері художніх творів І. П. Багряного можна розглядати як певні семіотичні системи, у кожній із яких наявний певний код (культурний, соціальний тощо). Імпліцитна інформація, пов'язана з наявністю в тексті таких кодів, охоплює й певні модальні значення. У таких випадках елемент із виразною концептуальною належністю есплікований у межах окремого комунікативного блоку, смисловою домінантою якого є декодування мовного знака.

Результатом впливу елементів концепту «УКРАЇНА» на контекст у таких випадках може бути його стилізація під зразки української усної народної творчості за допомогою різнорівневих мовних засобів: *«А в хаті вона посадовила його на покуті, як дорогого гостя, а тоді, обливаючись буйними сльозами, почала розпитувати, а чи не бачив же він і її сина молоденького та й її чоловіка старенького десь там?.. Отакі от вони й отакі... Вигнано їх із торбами «часть свою доганяти», погибель свою шукати... і вони пішли десь, як у тую неволю злую турецькую...»* (7, с. 336).

У наведеному уривку спостерігаємо декодування знака, який у межах концепту «УКРАЇНА» містить виразне аксіологічне значення (місце на покуті як вияв пошани до людини, пор.: «покуть – в українській селянській хаті (світлиці) – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце для нього <...> це було місце збору сім'ї, де вона їла, приймала гостей <...> місце в народі дуже шановане...» [8, с. 463–464]). Таке декодування відбувається за допомогою відокремленої обставини причини (*як дорогого гостя*). На тлі дескриптивного дискурсу наявність такого синтаксичного засобу є надлишковою з огляду на принцип економії мовлення. Таким чином, взаємодія концепту «УКРАЇНА» і модальної сфери на цьому етапі спричиняє стилізацію контексту під українські народнопісенні зразки (див., напр. [9]). Така стилізація виражена в контексті низкою засобів: інверсійним порядком слів у реченні, зокрема, постпозицією прикметників щодо іменників (*сина молоденького, чоловіка старенького, неволю злую турецькую*), використанням зменшено-пестливих суфіксів іменних частин мови (*молоденького, старенького*), нестягненої форми прикметників (*злую, турецькую*), синтаксичним паралелізмом (*Вигнано їх з торбами часть свою доганяти, погибель свою шукати...*). Спільність мовних ознак стає чинником виокремлення комунікативного блоку, що відображає непряму мову персонажа. Модальною домінантою цього комунікативного блоку стають аксіологічні значення, протиставлені на лексичному рівні (*молоденький, старенький – неволя, погибель, злая*).

Типовим стилістичним прийомом вербалізації концепту «СРСР» в ідіолекті І. П. Багряного є замовчування як характеристика радянського суспільства в часи сталінського режиму. Таку рису на рівні поезики твору характеризує широке використання імпліцитних засобів творення змісту. Тому включення концептуальних елементів у розвиток сюжету унеможливорює декодування концептуального знака за допомогою експліцитних засобів. Зазвичай у таких контекстах наявні елементи того ж концепту із чітким референтним співвіднесенням, що дозволяє декодувати мовний знак. Такими елементами, зокрема, можуть бути прецедентні мовленнєві структури. Так, у романі «Тигролови» наведений епізод розмови п'ятьох молодих людей, які їдуть на Далекий Схід: *«Четверо з них їдуть десь аж з Києва разом, їдуть в те золоте ельдорадо, що десь на другім кінці світу. Чого? А так! Зійшлися докупи в Києві, попили, вирішили нагло їхати – і поїхали. Шукати, де ліпше <...>*

П'ятий – той, що у френчі й галіфе кольору кави – пристав у дорозі до веселої, безжурної компанії <...>

До салон-вагона зайшло двоє в гумових плащах, в елегантних хромових чоботях і в узбецьких – таких модних влітку – тюбетейках. Сіли біля крайнього столика, відкоркували пляшку пива, п'ють. З нудьги блукають очима по салону, придивляються до химерної люстри, прислухаються до сміху і гомону. Дивляться собі на майора, дивляться собі на веселу компанію... Презирираються.

Потім один встає і підходить до хлопців. Спиняється навпроти того, що в френчі і галіфе кольору кави. Якийсь час пильно вдивляється в нього, а тоді в тиші, що запанувала на хвилю, виголошує урочисто:

– **С л е д у й т ь з а м н о й!..**

<...> – Йолопи!.. – бурмотів френч, чіпляючи знову пістоля ззаду і застібуючи пас. – Ідіоти!.. **Не вміють чисто «работать».** Балбеси!.. – І ні на кого не дивлячись та не попроцавшись, вишов геть» (10, с. 32–37).

Вислови, які мають культурну й водночас соціальну маркованість (професійні вислови працівників НКВС – чисто «работать») у наведеному епізоді актуалізують концепт «СРСР» і нейтралізують усі можливі варіанти розвитку системи смислів. У модальній сфері художнього твору такі елементи слугують імпліцитним засобом реалізації епістемічного мотиву викриття працівника НКВС.

Актуалізація концептуальних елементів на певних текстових відтинках значною мірою впливає на динамічні процеси в модальній сфері твору й, зокрема, у системі модальних значень. Структура концептосфери письменника організовує сукупність різнорівневих модально маркованих елементів. Водночас комунікативної мети твору досягнуто шляхом зіставлення, взаємного розташування елементів, що реалізують у творі різні концепти, унаслідок чого в модальній сфері твору виявляється авторська модальність як вияв домінант світобачення.

Значну роль у реалізації комунікативної мети відіграє позиція в тексті, яку посідають елементи, що вербалізують той чи той концепт. При цьому важливе врахування як позиції елемента в композиційній організації твору, так і співвіднесення його з початком або кінцем розвитку сюжетної лінії чи мотиву (у разі, якщо елемент концепту має виразну модальну маркованість).

Так, у романі «Сад Гетсиманський» актуалізація елементів, що вербалізують концепт «УКРАЇНА» на початку і в кінці твору, на композиційному рівні створює обрамлення:

«Швидко біжать поїзди степами, швидко плвуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материне серце. Через гори високії, через води глибокії, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою, за синами шукаючи, їх виглядаючи, та й – повертається назад змучене, – нема. Краї несходимі, міста незлічимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна – не знайти там матері синів своїх. Марно кидається бідне материнське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає – ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками» (11, с. 5).

«Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили воду, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля.

Але всі **дороги сходимі**, й всі могили зчислимі, і кожна ніч – навіть полярна ніч! – кінчається ранком... І вони йдуть... Зціпивши зуби, вони йтимуть через ніч злови й зненавиди, не здаючись доти, доки її не перейдуть» (11, с. 544).

Реалізація концепту «УКРАЇНА» у наведених уривках відбувається, насамперед, за допомогою ритмомелодійних і граматичних засобів (нестягнена форма прикметників (високії, глибокії), синтаксичний паралелізм (**Швидко біжать поїзди степами, швидко плвуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше**

летить материне сердце; Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили воду, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля), ускладнення синтаксичної структури контексту тощо), завдяки чому відбувається стилізація контексту під українські народнописенні зразки, зокрема жанр народної думи.

Реалізація елементів концепту «УКРАЇНА» тут відбувається в сильних текстових позиціях (початок і кінець тексту). Окрім цього, комунікативні блоки, у яких есплікована концептуальна інформація, мають відокремлену за допомогою абзацних виділень позицію в тексті. Це запобігає можливим відхиленням від сюжетного розвитку твору. Водночас вербалізація елементів концепту «УКРАЇНА» в сильних позиціях коригує ідейно-тематичний план твору, відображений і в модальній сфері. Епістемічний мотив викриття жахів радянського в'язничного побуту при концептуальному обрамленні трансформований в аксіологічний мотив руйнування українських національних цінностей у радянському тоталітарному суспільстві, що виражає авторське інтенційне значення, стабільно реалізоване у творчості І. П. Багряного.

За вербалізованими елементами концептів «СРСР» і «УКРАЇНА» закріплені модальні значення, які регулярно відтворюються в тексті. Стабільність модальних значень при цьому мотивована з боку домінант авторської ментальної сфери. Так, вербалізовані елементи концепту «СРСР» в ідіолекті І. П. Багряного співвідносні з модальними значеннями негативної аксіології, тоді як для елементів концепту «УКРАЇНА» характерні переважно позитивні аксіологічні значення.

Висновки. Вплив концептуальної сфери на реалізацію модальних значень у художній прозі І. Багряного пов'язаний із семіотичною специфікою елементів концептосфери письменника. За вербалізованими у творах елементами концептів «СРСР» і «УКРАЇНА» закріплені модальні значення, які стабільно відтворені в тексті й засвідчують авторську модальну кваліфікацію зображуваного. Модальна маркованість елементів зазначених концептів, мотивована їхньою семіотичною специфікою, спричиняє імпліцитний характер вираження модальних значень. Імпліцитні значення, мотивовані концептуальною організацією твору, ускладнюють її модальну структуру і сприяють вираженню авторських інтенцій.

Список використаної літератури

1. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая [пер. с англ. ; отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. А. Падучевой]. – М. : Русские словари, 1996. – 411 с.
3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2003. – 191 с.
5. Фадеева Ю. А. Мовні засоби втілення концептосфери роману В. В. Набокова «Дар» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Ю. А. Фадеева ; Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2007. – 20 с.
6. Бутакова Л. О. Динамическая когнитивная модель речевой деятельности автора / Л. О. Бутакова // Лингвосинергетика: проблемы и перспективы / отв. ред. В. А. Пищальникова. – Барнаул : Изд-во ААЭП, 2001. – С. 23–29.
7. Багрянний І. Вибрані твори : в 2 т. – Т. 2. – Людина біжить над прірвою [роман] ; Огненне коло [повість] ; Розгром [повість-вертеп] ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? ; Україна біля Тихого океану / І. Багрянний. – К. : Юніверс, 2006. – 704 с.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. В. Жайворонок [НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні]. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
9. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1987. – 244 с.
10. Багрянний І. Тигролови [роман] ; Морітурі [драматична повість] / І. Багрянний. – К. : Наукова думка, 2004. – 368 с.
11. Багрянний І. Сад Гетсиманський [роман] / І. Багрянний. – К. : Наукова думка, 2005. – 548 с.

References

1. Semenets, O. O. (2004) *Synergetics of Poetry*. Kirovohrad: Imeks Ltd (in Ukr.)
2. Vezhbytska, A. (1996) *Language. Culture. Cognition*. Moscow: Russian Dictionaries (in Russ.)
3. Selivanova, O. (2006) *Modern Linguistics: [encyclopedia of terms]*. Poltava: Dovkillya-K (in Ukr.)
4. Popova, Z. D. & Sternin, I. A. (2003) *Essays on Cognitive Linguistics*. Voronezh: Istoki (in Russ.)
5. Fadeeva, Yu. A. (2007) *Language Means of the Realization of Conceptual Sphere in the novel "Gift" by V. V. Nabokov*. (PhD Thesis, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University) (in Russ.)
6. Butakova, L. O. (2001) *Dynamic Cognitive Model of Author's Speech*. In *Linguosynergetics: Problems and Perspectives*. Barnaul: Publishing house AAEP (in Russ.)
7. Bahrianyi, I. (2006) *A Man Runs Over the Abyss; Flamy Circle*. In *Selected Works*. – Vol. 2. – Kyiv: Yunivers (in Ukr.).
8. Zhayvoronok, V. V. (2006) *Signs of Ukrainian Ethnical Culture*. Kyiv: Dovira (in Ukr.)
9. Yermolenko, S. Ya. (1987) *Folklore and Literary Language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
10. Bahrianyi, I. (2004) *Tiger-catchers; Morituri*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
11. Bahrianyi, I. (2005) *The Garden of Gethsemane*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

PYKALIUK Roman Volodymyrovych,

PhD in Philology, senior lecturer of Department of Journalism, Printing and Editing, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

e-mail: rom.ann@i.ua

CONCEPTUAL SYSTEM OF LITERARY WORK AS A FACTOR OF IMPLICATION OF MODAL MEANINGS (ON THE MATERIAL OF IVAN BAHRIANYI'S LITERARY PROSE)

Abstract. Introduction. The idea of conceptual organization of writer's mental sphere and integration of the concepts in his worldview is common in cognitive linguistics. In current studies in cognitive linguistics dynamic models are considered as the most complete in description of cognitive mechanisms of author's mentality. In author's worldview concepts include objects, represented in his literary works, and modal meanings represent their modal definition. The main topics of the author's oeuvre show the main concepts in individual literary work or in all his discourse. Modal meanings are considered as the factor of dynamics of the conceptual structures in this model.

Modal meanings participate in forming the plot and the system of motifs in the literary work. Within such system organization conceptual elements are explicitly expressed in textual fragments, and modal meanings, which characterize them, can be expressed both explicitly and implicitly.

Purpose of the article is analysis of the influence of the conceptual system on the expression of the modal meanings (alethic, epistemic, deontical and axiological) in Ivan Bahrianyi's literary prose.

Methods. Language material is analyzed through the use of the methods of component and contextual analysis. Component analysis is used for the identifying the modal semantics of language units, contextual analysis is used for identifying the modal meanings, determined by the context.

Results. The influence of the conceptual sphere on the character of realization of modal meanings in Ivan Bahrianyi's literary prose is determined by the semiotic features of the elements of conceptual sphere. Concepts "USSR" and "UKRAINE" are considered as the main concepts in Ivan Bahrianyi's literary prose. Stable modal meanings are attached to these concepts. They verbalize in the texts regularly and show the dominants of the author's worldview. In particular, the concept "USSR" is correlated to the negative axiological meaning, while the concept "UKRAINE" is correlated to the positive axiological meaning.

Semiotic features of the elements of conceptual sphere determine the implicit realization of modal meanings in the texts. Modal meanings, correlated with the conceptual elements, complicate modal structure of the text and show the dominants of the author's worldview.

Originality. Realization of modal meanings in the texts of literary prose is analyzed on different levels of the text organization: the level of language organization (through the modal semantics of language units), composition level, plot level and the level of motifs of the literary work.

Conclusion. The results of the research can be used in further researches in cognitive linguistics. In particular, the specific features of the correlation of conceptual and modal spheres can be explored in the discourse of other authors.

Key words: modality of the text; alethic modality; epistemic modality; deontical modality; axiological modality; concept; individual author's concept; author's worldview; dynamic model of speech.

Надійшла до редакції 02.03.18

Прийнято до друку 15.03.18